

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Навчальний
посібник*

*Друге
видання*

**Б.Д.ЛАНОВИК
М.В.ЛАЗАРОВИЧ**

04

ТЗ(4УКР)я73

1 22 22

Б.Д. ЛАНОВИК
М.В. ЛАЗАРОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

2-ге видання, перероблене
і доповнене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

НТБ ВНТУ

416865

ТЗ(4УКР)я73 Л 22 2003

Лановик Б.Д. Історія України

Київ

"Знання-Прес"

2003

УДК 94(477)(0.75.8)

ББК 63.3(4УКР)я73

Л22

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки
України (лист № 1519 від 26 вересня 2000 р.)*

Рецензенти:

*М.М. Алексієвець, доктор історичних наук,
професор;*

П.П. Брицький, доктор історичних наук, професор

Науковий редактор — *П.В. Михайлина,*
доктор історичних наук, професор

Лановик Б.Д., Лазарович М.В.

Л22

Історія України: Навч. посіб. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання-Прес, 2003. — 733 с.

ISBN 966-311-001-5

416865

На основі кращих здобутків історіографії подано короткий огляд історії України з найдавніших часів до сьогодення. Високий науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та оригінальною формою його подання. У посібнику наводяться тематика та плани семінарських занять, індивідуальні завдання для студентів заочної форми навчання, методичні рекомендації до цих завдань, перелік запитань для підготовки до екзаменів, хронологічна таблиця найважливіших історичних подій та рекомендована література. Посібник відповідає програмі курсу «Історія України» для вищих навчальних закладів.

Розраховано на студентів вищих закладів освіти, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)(0.75.8)

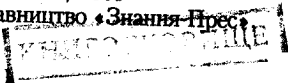
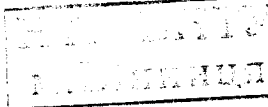
ББК 63.3(4УКР)я73

ISBN 966-311-001-5

© Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович,
2001

© Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович,
зі змінами, 2003

© Видавництво «Знання-Прес»
2003

ЗМІСТ

Лекція I. Первісна доба і перші цивілізації на території України	8
1. Становлення і розвиток людського суспільства	8
2. Формування державотворчих традицій	16
3. Походження слов'ян та їх розселення на території України	27
Лекція II. Київська Русь	34
1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом	34
2. Піднесення та розквіт Київської Русі	48
3. Русь-Україна у період політичної роздробленості	60
Лекція III. Галицько-Волинська держава	69
1. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства	69
2. «Королівство Русі» Данила Галицького	76
3. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII — першій половині XIV ст.	84
4. Культура Русі-України княжої доби (IX — перша половина XIV ст.)	90
Лекція IV. Україна під владою Литви і Польщі	96
1. Литовсько-Руська держава	96
2. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV — середині XVII ст.	103
3. Національний та релігійний рух в Україні	109

4. Культура України середини XIV — першої половини XVII ст.	117
Лекція V. Українське козацтво	125
1. Формування козащини на українських землях	125
2. Запорізька Січ — вільна козацька республіка	131
3. Боротьба з турецько-татарською експансією ...	141
4. Козацько-селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст.	152
Лекція VI. Українська національна революція під проводом Богдана Хмельницького	164
1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців	164
2. Перші перемоги	167
3. Воєнні дії між Україною і Польщею в 1649—1653 рр.	174
4. Українсько-московський договір та його реалізація в 1654—1657 рр.	182
Лекція VII. Українська держава на завершальному етапі національної революції (1657—1676 роки)	188
1. Загострення кризи української державності у 1657—1663 рр.	188
2. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну	197
3. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави	203
Лекція VIII. Україна наприкінці XVII — у XVIII столітті	214
1. Становлення Гетьманщини. Іван Мазепа та Пилип Орлик	214
2. Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація	230
3. Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України	242
4. Культура України у другій половині XVII—XVIII ст.	249

Лекція IX. Українські землі під владою Російської імперії (кінець XVIII — XIX століття)	264
1. Суспільно-політичне та економічне становище в кінці XVIII — першій половині XIX ст.	264
2. Початки національного відродження	274
3. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.	279
4. Український національний рух у 1860—1890-ті роки	286
Лекція X. Західна Україна в складі Австро-Угорщини (кінець XVIII — XIX століття) ...	294
1. Розвиток західноукраїнських земель у кінці XVIII — першій половині XIX ст.	294
2. Революція 1848—1849 рр. та її вплив на розвиток краю	302
3. Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.)	307
4. Українська культура XIX ст.	323
Лекція XI. Суспільно-політичний і національний рух в Україні на початку XX століття	345
1. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині	345
2. Радикалізація національної боротьби на західноукраїнських землях	352
3. Україна в Першій світовій війні	365
Лекція XII. Українська національна революція 1917—1921 років	373
1. Центральна Рада: становлення національної державності	373
2. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського	392
3. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях	403
4. Встановлення влади Директорії: відродження та занепад УНР	416
5. Культура України початку XX ст.	424

Лекція XIII. Міжвоєнна Україна під владою тоталітарної системи	445
1. Українські землі в умовах насадження комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР	445
2. Національна політика більшовиків в Україні	456
3. Трагедія соціалістичної модернізації	462
4. Становище української культури	476
Лекція XIV. Західноукраїнські землі у 20—30-ті роки ХХ століття	482
1. Національна політика Польщі на окупованих територіях	482
2. Український визвольний рух	489
3. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття	504
Лекція XV. Україна в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови (1939 — початок 1950-х років)	513
1. Українські землі на першому етапі війни (вересень 1939 — червень 1941 рр.)	513
2. Встановлення фашистського окупаційного режиму та народний опір йому	524
3. Битва за Україну	538
4. Труднощі післявоєнної відбудови	542
Лекція XVI. Від десталінізації до неосталінізму: Україна в середині 1950-х — першій половині 1980-х років	558
1. Десятиліття контрольованого лібералізму	558
2. Поглиблення системної кризи тоталітарного режиму (друга половина 1960-х — середина 1980-х років)	569
3. Дисидентський рух	582
Лекція XVII. Україна на переломі: 1985—1991 роки	593
1. Горбачовська «перебудова» в українському контексті	593
2. Зростання національної свідомості	598
3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність	605

Лекція XVIII. Становлення незалежної України	614
1. Перші здобутки і перші втрати: Президент Леонід Кравчук	614
2. Україна в другій половині 1990-х — на початку 2000-х років: Президент Леонід Кучма	625
3. Основні орієнтири зовнішньої політики	646
Найважливіші дати, події	657
Тематика та плани семінарських занять	679
Самостійна робота студентів	690
Індивідуальні завдання для студентів заочної форми навчання	694
Перелік питань для підготовки до іспитів з курсу «Історія України»	716
Рекомендована література з курсу «Історія України»	722

Лекція I

ПЕРВІСНА ДОБА І ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Становлення і розвиток людського суспільства

У розвитку первісного суспільства, в залежності від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці, можна виділити декілька значних періодів, які за традицією називають віками: кам'яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий та залізний.

Палеоліт

На території України найдавніші люди з'явилися ще в період стародавнього кам'яного віку (палеоліту) понад 1 млн років тому. На думку археологів, найбільш вірогідно, що вони прийшли сюди з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Первісні люди жили невеликими групами, що утворювали т. зв. **первісне людське стадо**, постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі, користувалися вогнем, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

Основним заняттям найдавніших людей було полювання на диких тварин та збиральництво. На сучасній території України виявлено чимало слідів їхньої діяльності: на Закарпатті, Середньому Дністрі, поблизу Житомира, на Донеччині, в Криму.

Близько 40—35 тис. років тому на зміну пітекантропу й неандертальцю, які жили в ранньому палеоліті, прийшов новий тип людини, що вже належала до су-

часного фізичного типу — «**Homo sapiens**», або «людина розумна». В Європі його ще називають кроманьйонцем, за назвою грота Кроманьйон (*Франція*), де вперше було знайдено кілька кістяків цього типу. Середня тривалість людського життя в той час становила лише 20—23 роки.

Порівняно з неандертальцями, у кроманьйонців вищого рівня розвитку досягли господарство і техніка виготовлення знарядь праці. Вони виробляли різноманітні предмети з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин — мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмедя. Мисливська зброя стала досконалішою — з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Суттєві зрушення в цей час сталися у сфері соціальних відносин. На зміну первісному стаду прийшла родова община. Рід стає основною суспільною ланкою і об'єднує родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення **матріархату**. Він не означав головної ролі жінки у виробничій сфері, однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей. Виникає звичай, за яким заборонялися шлюби між членами одного роду. Це сприяло зближенню різних родових груп. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства.

Виникли давні форми релігійних вірувань: **анімізм** — культ предків і шанування померлих; **магія** — віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій; **тотемізм** — віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин; **фетишизм** — поклоніння предметам неживої природи.

Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їх залишки виявлені поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межириччя на Канівщині.

Мезоліт

Нових успіхів людське суспільство досягло в епоху середнього кам'яного віку (мезоліту), який тривав з IX до VI тис. до н. е. У результаті **потепління** складали-

ся ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Відповідно до цього змінювалися й умови життя людей, зокрема добування їжі, — що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені інструменти для обробки дерева — долото, сокира, тесло; нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Надзвичайно важливим досягненням того часу є винайдення лука і стріли — першої «механічної» зброї дистанційної дії. Давній мисливець уже міг полювати здобич на відстані й у більшій кількості.

Крім мисливства, одним із основних занять стає рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

На дану епоху припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім — свині.

У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів. Великі родові об'єднання мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно невеликими групами мисливців на дрібнішу дичину. Відбувається масове переселення людей з однієї місцевості в іншу. Водночас поширюється досвід виготовлення нових знарядь праці, мисливства, зачатків тваринництва й рослинництва.

У межах країни виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ — біля сіл Білолісся, Гіржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, в Криму.

Неоліт

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту (нового кам'яного віку), котра охоплювала VI—IV тис. до н. е. й характеризувалася великими змінами в економіці, викликаними виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням відтворюючого господарства. Поряд з традиційними формами господарювання — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються і поширюються нові —

скотарство і землеробство. Процес переходу від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих був якісно новим етапом в історії людства, який сучасні вчені називають «**неолітичною революцією**».

Для виготовлення знарядь праці продовжує використовуватися традиційна сировина — камінь, кістка, ріг, дерево. Але з'являються нові методи їх обробки — крім простого оббивання, ще й пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одним із важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено бл. 500 неолітичних поселень.

Енеоліт

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став мідно-кам'яний вік (енеоліт), який у межах України датується IV—III тис. до н. е. У цей час з'являються перші **металеві вироби** — мідні та золоті. Основним заняттям населення стають землеробство і скотарство. Зароджується **орне землеробство** з використанням тягової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати важкі фізичні роботи міг переважно чоловік. Тому головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вестися по батьківській лінії. Замість матріархату поступово утверджується **патріархат**. Родова організація змінюється **сусідською общиною**. Господарською основою стала патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Трипільська культура

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена трипільської культури. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я ця культура розвивалася протягом IV—III тис. до н. е. і досягла високого, як на той час, рівня розвитку. Вона була вершиною розвою енеолітичних землеробських спільнот у Європі, мало чим поступаючись раннім цивілізаціям Стародавнього Сходу V—IV тис. до н. е. Назву отримала від дослідженого наприкін. X—IX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу с. Трипільля на Київщині.

Утворилася Трипільська культура на основі давніших автохтонних (з *гр.* — *місцевих, корінних*) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і несла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток Трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше у Наддніпрянщині.

Племена Трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. В основному це були родові або племінні тривалі **поселення**, що нараховували кілька десятків садиб. Будівлі являли собою чотирикутники правильної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, котрий вимашували глиною, зверху накривали соломкою чи очеретом. Дах був двосхилий, з отвором для диму, долівку мазали глиною, посеред хати стояла велика піч, біля якої розташовували лежанки з випаленої глини. Стіни і піч іноді розмальовували.

Відомі також поселення-гіганти площею від 150 до 450 га, які налічували понад 2 тис. жител. Тут уже існувала квартальна забудова, багато будинків споруджували дво- і навіть триповерховими. Фактично — це давні протоміста зі значною кількістю мешканців.

В основі **суспільного устрою** трипільських племен лежали матриархальні, а згодом і патріархальні родові відносини. Основною ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів складали плем'я, група племен утворювала міжплемінні об'єднання, що мали свої етнографічні особливості.

Основним заняттям трипільців було **землеробство**. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували садово-городні культури. Ріллю спушували дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Під час археологічних розкопок трипільських поселень знаходили дерев'яні і кістяні серпи із крем'яною вкладкою та кам'яні зернотертки, на яких терли зерно на борошно.

Трипільці розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Як тяглова сила використовувалися бики, якими орали поля. Їх запрягали у візки, можливо сани.

Серед **ремесел** значного розвитку досягли чинбарство, кушнірство, прядіння, ткацтво. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне та гаряче кування і зварювання міді. Дуже високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, вже знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. Поряд з побутовим використовувався і культовий посуд.

Знайдено чимало глиняних жіночих фігурок, створення яких пов'язували з **релігійним культом**. Він прийшов в Україну, очевидно, з Малої Азії і став основою поширеного культу богині-матері. У селі Кошилівці на Тернопільщині знайдено унікальне зображення голови бика, на лобовій поверхні якого наколами відтворено силует жінки з піднятими догори руками, тобто в позі, що нагадує зображення богоматері Оранти, відомої в Середземномор'ї. Маючи складну систему орнаментів та знаків, трипільці були дуже близькі до створення письма.

За етнографічними ознаками трипільська культура дуже близька і подібна до української. Зокрема, багато провідних мотивів трипільського орнаменту до сьогодні збереглися в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках. Житло трипільської культури дуже нагадує українську сільську хату XIX ст. Нарешті, основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство. Все це дає підстави стверджувати, що населення трипільської культури стало праосновою українського народу.

Досліджуючи пам'ятки трипільської та наступних культур, В.Хвойка дійшов висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів трипільської культури через скіфські племена до сучасних українців.

Основними причинами занепаду Трипільської культури, на думку вчених, були загальна нерозвиненість матеріального виробництва та руйнівні зовнішні впливи, зокрема посилення степових племен ямної культури, лісових племен у Середньому Подніпров'ї, деяких племен культури кулястих амфор на Волині. В середині III тис. до н. е. з поширенням на її територію названих племен вона припинила своє існування.

Бронзовий вік

На зміну мідно-кам'яному вікові прийшов бронзовий (II — поч. I тис. до н. е.), істотною рисою якого було поширення виробів з бронзи — першого штучно створеного людиною металевого сплаву. У сучасних межах України бронзовий вік характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло завершенню процесу виділення скотарських племен із середовища землеробських. Це був **перший великий суспільний поділ праці**. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоплавильного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Із зростанням продуктивності землеробства і скотарства, розвитком металургії з'являється надлишок продуктів, що зосереджується в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Все це спричиняє визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплемінних **соціальних суперечностей**. Почала швидко вдосконалюватися зброя, зводяться укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен на рівні союзів.

Помітні зрушення відбуваються і у сфері розвитку позитивних знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної культури. Виникає монументальна кам'яна антропоморфна скульптура, ускладнюється система релігійних вірувань, з'являються зародки майбутнього письма — піктограми.

Ранній залізний вік

Освоєння виробництва заліза на поч. I тис. до н.е. сприяло дальшому розвитку суспільства. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся **другий великий суспільний поділ праці**: ремесло відокремилася від землеробства (*третій — пов'язаний з відокремленням торгівлі*). Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин та держави.

Ранній залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. **Основою господарства** залишалася землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізобробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг. Населення, що проживало на території сучасної України, підтримувало тісні контакти зі стародавніми сусідніми цивілізаціями.

У ранній залізний період в Україні виділяється декілька культур, серед яких важливе значення мали пшеворська, зарубинецька і черняхівська. Вони охоплю-

вали I ст. до н. е. — VII ст. н. е. Удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III—IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень — Антського державного об'єднання.

2. Формування державотворчих традицій

Початок раннього залізного віку на території України був пов'язаний з виникненням найдавніших великих племінних союзів та рабовласницьких держав, появою перших писемних відомостей про південну частину українських земель.

Кіммерійці

Першим народом Східної Європи, ім'я якого зафіксоване в писаних джерелах і дійшло до сьогоднішніх часів, були кіммерійці. На рубежі II—I тис. до н. е. вони населяли все степове Причорномор'я від Дону до Дністра. Їх етнічність остаточно не з'ясована. Проте більшість істориків сходяться на думці, що це були іраномовні племена.

Провідною галуззю в господарстві кіммерійського суспільства було кочове скотарство, насамперед конярство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси займаних територій. Кіммерійці одними з перших опанували технологію залізобного виробництва з болотяних руд. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь.

Значну роль у житті кіммерійців відігравала **війна**. Озброєні залізними мечами, луками, бойовими сокирами вони не мали собі рівних у битвах, наводячи жах на своїх супротивників. Походи в країни Передньої й Малої Азії (Урарту, Ассирію, Фригію, Лідію) відкривали перед ними широкі можливості для здобуття нових продуктів землеробства й ремесла. Постійного тиску з боку північнопричорноморських кочовиків зазнавало й осіле населення українського лісостепу.

Ведучи кочовий спосіб життя, кіммерійці не мали довготривалих поселень і жили в тимчасових таборах і зимівниках. Їхнє суспільство складалося з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Панівне становище тут посідали кінні воїни.

Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен, які мали чисельну перевагу, були краще військово вишколені та зорганізовані, адже їх очолювали царі з необмеженою владою, на відміну від кіммерійських розрізнених племен з багатьма вождями.

Є легенда, що кіммерійців, які вирішили покинути свою землю, їхні царі переконували в необхідності боротися з ворогом. Проте, не знайшовши підтримки більшості народу та не бажаючи залишати батьківщину, царі, поділившись на дві рівні частини, загинули у битві між собою і були поховані в кургані поблизу річки Тірас (Дністер).

Внаслідок агресії частина кіммерійців покинула свою країну і, відійшовши через Кавказ вздовж Чорноморського узбережжя, оселилася у Південному Причорномор'ї, продовжуючи военні походи. Основна ж маса кіммерійського суспільства поступово асимілювалася у скіфському етнічному середовищі.

Скіфи

Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. — III ст. н. е., прибувши сюди, на думку вчених, з Північного Ірану. Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами — **Велика Скіфія** зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі. Скіфську державу очолювали представники єдиної династії, влада яких була спадковою. Суспільство складалося з общинників, воїнів та жерців. Більшість населення Скіфії були вільними, біднішими чи багатшими людьми. У часи свого піднесення скіфська держава охоплювала величезну територію від Дунаю до Дону й від Чорного моря до сучасного Києва, на якій проживали різні за

походженням народи. Це були перші паростки власне державності на українських землях.

Про господарське та культурне життя скіфів відомо в основному з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав давньогрецький історик Геродот. Її населення він поділив на 4 групи: царські скіфи, скіфи-кочовики, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі. Значна частина вчених, спираючись на історичні джерела, допускає, що **скіфи-орачі**, котрі жили в лісостеповій смузі між Дніпром і Дністром, були автохтонним населенням, нащадками трипільських племен, яких підкорили вихідці з Північного Ірану. Назва племені свідчить про поширення на його землях плужного рільництва. Можливо, і частина **скіфів-хліборобів**, які проживали на нижньому Подніпров'ї, також була автохтонним населенням. Скіфи-землероби жили осіло, займалися сільським господарством, вирощуючи пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Значну частину вирощеного хліба вони продавали.

Скіфи-кочівники «нічого не сіють і не орють». Вони випасали незліченні стада худоби в степах Наддніпрянщини, розводили коней, корів, овець тощо. Жили кочові скіфи в чотири- або шестиколісних критих возах, пересуваючись із чередами худоби степом. У вози запрягали дві чи три пари волів. Зверху вози накривали шкірами так, що всередину не міг проникнути ні вітер, ні дощ, ні сніг.

Царські скіфи — панівна верхівка державного об'єднання — жили на берегах Азовського моря і в степовому Криму. Вони займалися військовою справою, збирали данину з підлеглих племен. Все це, а також зиск із контролю за торговельними шляхами, що пролягали через північнопричорноморські степи, не тільки забезпечувало їх необхідними для нормального життя продуктами землеробства й ремесла, а й надзвичайно збагачувало скіфську верхівку.

Сусільний устрій царських і кочових скіфів був ідеально пристосованим до умов кочування й ведення війни. Роди й племена перетворювалися на своєрідні військові підрозділи для охорони худоби й пастухів, а також нападів на сусідів з метою заволодіння їхніми багатствами.

Як видно, хоча скіфів Геродот вважав одним народом, спосіб життя, господарство засвідчують протилежне. Це ще раз підтверджує, що скіфи-землероби були не прийшлим, а корінним населенням, на основі якого, можливо, формувався український народ.

У скіфів швидко виникло **ремесло**, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза. Виготовляли зброю, військову амуніцію, знаряддя праці, виливали котли тощо. Осілі племена ліпили з глини різний посуд. Значного поширення набули кушнірство і ткацтво. Знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи, зокрема славнозвісну скіфську пектораль.

Описуючи ріки Скіфії, Геродот звернув увагу, що місцеві жителі ловили в Дніпрі (Борисфені) і «солили велику рибу без хребта, що зветься осетром». У гирлі ріки добували сіль, якою засолювали виловлену рибу.

Добре розвиненою була **торгівля** між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Перші ввозили хліб, солону рибу, конопляне полотно, мед, віск, хутро, рабів, ввозили вина, золото, срібло, вироби з них, дорогу зброю, тканини та інші дорогоцінні речі.

Невичерпним джерелом збагачення для скіфського суспільства були військові походи. Від самого початку своєї появи в Криму та Причорномор'ї скіфи вели активну військову політику супроти своїх сусідів. Їхні успіхи у **військових діях** значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї. Скіфські воїни вирізнялися хоробрістю, ненавистю та жорстокістю до ворогів і одночасно військовою дружбою, побратимством та стійкістю. Віровідступництво, нехтування законами і звичаями каралося смертю. Згідно зі звичаями, під час війни скіфи пили кров першого вбитого ними ворога, з ворожих черепів робили чаші, а зі шкіри правих рук убитих ворогів — чохла для сагайдаків. Скальпами ворогів прикрашали кінську зброю. Багато з них носили плащі зі шкіри вбитих ворогів, робили з неї рушники. Скіф, у якого було найбільше таких рушників, вважався за найвідважнішого воїна. Того ж, хто на полі бою власноруч не вбив жод-

ного ворога і цим, на думку скіфів, зганьбив себе, не допускали до святкового столу і не дозволяли брати трофеїв.

Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї. Зокрема, скіфський лук, невеликий за розмірами, але складної конструкції, характеризувався великою дальnobійністю. Згідно зі свідченням, вибитим на плиті в Ольвії, стріла, випущена з нього, пролетіла понад 521 м.

Войовничі скіфи не любили довгих облог і оборон, а тому використовували тактику раптових блискавичних нападів. Ще в VII ст. до н. е., переслідуючи кіммерійців, скіфи вдерлися в Передню Азію, пронеслися по Сирії, Палестині, дійшли до володінь Стародавнього Єгипту, й змусивши фараона Псамметиха дати їм великий викуп, розгромили Мідію, встановивши там своє володарювання на понад чверть століття. Лише після того як за наказом мідійського царя Кіаксара скіфських царів на одному з бенкетів було споєно і перебито, їх військо змушене було залишити азійські терени.

Повернувшись у Північне Причорномор'я, яке вважали своєю батьківщиною, скіфи отримали лиху звістку. Їхні дружини, не витерпівши довгої розлуки, взяли собі за чоловіків рабів. Народжені від них діти вирости і тепер, не бажаючи потрапляти у рабство, виступили проти прибульців з Азії. Після багатьох боїв, коли виявилось, що скіфи, як оповідає Геродот, не можуть подолати супротивника, один із них сказав: «Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони зрозуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір». Почувши це, скіфи так і зробили, а здивовані подібним перебігом юнаки припинили битву і повтікали.

З-поміж військових успіхів скіфів слід також зазначити перемогу над перським царем Дарієм, який в 514—513 рр. до н. е. намагався їх завоювати. Ця перемога над одним із наймогутніших володарів тогочасного світу значно піднесла військово-політичний престиж скіфів і справила великий вплив на процес консолідації Північнопричорноморської Скіфії.

Після розквіту скіфської держави, який тривав протягом VI—IV ст. до н. е., на межі IV—III ст. до н. е. почався *раптовий спад*. Серед його причин називають: погіршення кліматичних умов і усихання степів, тривале витолочування трав'яного покриву численними стадами худоби, занепад економічних ресурсів Лісостепу тощо. Окрім цього, у III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли кочові племена сарматів. У кількох битвах з ними царські скіфи зазнали невдачі й мусили відступити. Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу — **Малу Скіфію**. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Чимало скіфів поступово переходили до осілого способу життя, займалися землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися відносини з античними містами-державами. Найвищого розквіту Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Правда, цьому завадив понтійський (в межах сучасної Туреччини) цар Мітрідат, який у 110 р. до н. е. військовою силою поклав край скіфській експансії. У перших століттях нової ери спостерігалось ще одне піднесення економічної й політичної могутності Малої Скіфії. Але без воєнних трофеїв, у замкненому просторі, із застарілим суспільним ладом вона виявилася нежиттєздатною. До цього додалася агресія сарматів, а згодом й інших загарбників, що остаточно dokonalo скіфську державу. У III ст. н. е. Мала Скіфія фактично припинила своє існування. Скіфське населення, якому вдалося вижити, поступово асимілювалося серед інших народів.

Скіфи створили високу матеріальну культуру. Вона увібрала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу і, особливо, Греції, а пізніше — і Риму. У свою чергу Скіфія справляла істотний вплив на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України.

Найважливішим джерелом пізнання скіфської культури були і є скіфські поховальні пам'ятки. Дослідження в Україні таких грандіозних царських курганів, як Чортомлик (біля м. Нікополя), Куль-Оба (біля м. Керч), Гайманова Могила та Солоха (Запоріжжя), Товста Могила (Дніпропетровщина), відкрили всьому світові чудові зразки скіфського озброєння, посуду, одягу і, звичайно, скіфського мистецтва (у царських могилах містилися сотні золотих предметів).

Скіфи дуже шанобливо відносилися до могил пращурів. На багатьох курганах ставили статуї, присвячені **культу предків**, відомі у нас як «кам'яні баби». Віра в потойбічне життя і безсмертя душі породила пишний, урочистий і водночас жорстокий поховальний обряд, який ніби віддзеркалював характер самого народу. Воїнів ховали разом зі зброєю, одягом, посудом, їжею, часто в жертву приносили дружин і рабінь.

Сармати

Отже, у III ст. до н. е. могутня колись Скіфія занепадає й поступається своїм місцем новим пришельцям зі Сходу — войовничим сарматам (савроматам). До складу сарматського об'єднання входили військово-політичні союзи племен язигів, роксоланів, сираків, аорсів, аланів.

Масове переселення кочових сарматських племен із заволзьких степів на територію Північного Причорномор'я починається з кін. II ст. до н. е. На рубежі нашої ери вони повністю освоюють степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. З I ст. до н. е. античні автори називали ці території вже не Скіфією, а Сарматією. Нова держава, являючи собою **воєнізоване суспільство**, відіграла

важливу роль на міжнародній арені. Її царі то робили набіги на скіфів Таврійського півострова, то разом з ними воювали проти понтійського царя. Постійні походи здійснювались і на римські провінції. Давньоримський історик Тацит писав про сарматів, що «коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору». Тому для захисту від них Рим змушений був побудувати вздовж Дунаю укріплення.

З наявних даних про сарматів випливає, що за своїм зовнішнім виглядом, способом господарювання та приналежністю до іраномовної групи вони нагадували скіфів. Майже завжди сарматів характеризують як сильних, жорстоких і неблаганних ворогів. Один сучасник їх описував так: «Вони високі на зріст, вродливі й світло-волосі, а лють в їхніх очах вселяє жах».

Основа господарства переважної більшості сарматських племен становило кочове тваринництво. Вони розводили овець, велику рогату худобу, коней. У перші століття нової ери частина населення перейшла до осілости й займалася землеробством та ремеслом. Особливо вражає у сарматів та велика роль, яку відігравали в їхньому суспільстві жінки. Переказуючи легенду, за якою сармати походять від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляє, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах нарівні з чоловіками, а також одягалися як чоловіки. Жодна сарматська дівчина не мала права виходити заміж, «поки вона не вб'є якогось ворога». Дані археології свідчать, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. н. е. їхньому володарюванню в українських степах настав кінець. Спершу нищівного удару їм завдали готи — германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а в другій пол. IV ст. н. е. їх добили гуни — нові кочівники, що з'явилися у степовій Україні з Центральної Азії. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ, ставши одним з етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

Античні міста Північного Причорномор'я

Починаючи з VII ст. до н. е., водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор'ї відбувається також **грецька колонізація**. Її причинами були: перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну. На відміну від скіфів, елліни-колоністи приходили невеликими загонами, відтворюючи на місцях свого розселення звичну для них систему поселень і господарювання. Такою господарчою і водночас політичною системою був поліс — своєрідна форма соціально-економічної та політичної організації суспільства у вигляді міста-держави.

Греки заснували міста Ольвію (*поблизу теперішнього с. Парутино на Очаківщині*), Пантікапей (*на місці сучасної Керчі*), Феодосію, Тіру (*Білгород-Дністровський*), Керкінітід (*Євпаторія*), Херсонес Таврійський (*поблизу нинішнього Севастополя*) та ін., перетворивши їх на центри торгівлі та ремесел. З V ст. до н. е. з об'єднаних грецьких міст на Таманському і Керчинському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантікапеї.

Грецька **колонія** складалася із центру — поліса — та сільськогосподарських округів — хорів, а також розташованих навколо міста селищ, хуторів, окремих садіб. Місто мало чітко сплановану забудову. У центрі міста знаходилася головна площа — агора. Навколо неї розташовувалися адміністративні споруди, гімнасії, крамниці. До агори примикала культова ділянка — темнос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд з містом знаходився цвинтар — некрополь. Міста оточувалися міцними оборонними стінами з баштами, були розбиті на квартали і мали досить впорядкований вигляд, зокрема, тут існували спеціальні гідросистеми, якими вода подавалася керамічним водогоном, широкі вулиці завжди були чистими.

Кожне місто-держава становило окрему рабовласницьку демократичну республіку. Верховна влада належала народним зборам, виконавча — колегіям і ма-

гістратам, обраним відкритим голосуванням. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі мали широкі політичні права. Молодь, перед тим, як одержати громадянство, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам. Одним з найважливіших обов'язків громадянина поліса була оборона його від ворогів.

У VI—III ст. до н. е. грецькі міста-держави бурхливо розвивалися на засадах **рабовласницького способу виробництва**. Греки-колоністи займалися землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинуті різноманітні ремесла: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, гончарство, ювелірне виробництво тощо. Досить розвинутим було суднобудування. Тільки в Пантікапеї діяли доки, де одночасно могли будувати або ремонтувати до 30 суден. Чи не перше місце в житті колоній посідала торгівля з метрополією та місцевими племенами — скіфами, сарматами, праслов'янами, фракійцями, з якими колоністи мали тісні зв'язки. Основним предметом грецького експорту з теренів України була пшениця. Очевидно, що значну частину зерна колоністи закупували у місцевих хліборобів — праслов'ян. Вивозили також рибу, сіль, шкіри, хутра, мед, віск, будівельний ліс, а також рабів. У Причорномор'я з метрополії ввозили вино, керамічні вироби, прикраси, скульптури тощо. Всі основні міста Північного Причорномор'я мали досить розвинуті монетні системи, що обслуговували насамперед потреби міської торгівлі.

Починаючи з III ст. до н. е. грецькі колонії поступово занепадають. Грецію і сусідні країни охоплює **загальна криза**, викликана розкладом рабовласницького господарства, війнами, неврожайними роками. Агресія скіфів у Західному Криму, пересування варварських племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї призводять до занепаду сільські округи античних міст — їхню основну економічну базу, спричиняють значні воєнні сутички. Підноситься Македонська держава, що прагне приєднати до своїх рук Північне Причорномор'я. Усі ці події вкрай негативно позначилися на економіці грецьких колоній. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуплятися від них золотом. Занепав експорт хліба. До

того ж, дешева єгипетська пшениця витіснила із середземноморських ринків північнопричорноморських конкурентів. Населення міст розбігалось. Постійні напади варварів розладнали фінансовий стан міст-полісів — їх золоті та срібні гроші замінили мідними.

З I ст. до н. е., після того як причорноморські колонії стали **васалами Римської імперії**, їхнє господарство дещо стабілізувалося. Пожвавилось будівництво, відновлювалися інші галузі. Велася жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, з сусідніми варварськими племенами. Однак загальна криза робовласницького господарства у II—III ст. н. е. остаточно підірвала сили Римської імперії. Криза позначилася і на долі античних держав Північного Причорномор'я, економічний занепад яких розпочався в першій пол. III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилася товарність сільського господарства і ремесла, і, відповідно, скоротилися прибутки міст. Відбувалася поступова натуралізація всього господарства. У той же час на південних землях України з'являються нові войовничі племена готів з Прибалтики та гунів з Центральної Азії. У III—IV ст. н. е. майже всі античні держави Північного Причорномор'я припинили своє існування. У 270 р. вони зазнають поразки від готів, а через століття їх остаточно знищила навала гунів.

Закінчився античний період в історії України. Протягом тисячоліття тут співіснували прийшли давньогрецьке і місцеве населення (скіфи, сармати, фракійці, праслов'яни та ін.). Підтримуючи міцні економічні й культурні зв'язки з місцевими племенами, центри давньогрецької цивілізації на Чорноморському узбережжі справили значний вплив на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток місцевого населення. Греки принесли на причорноморські землі найрозвинутішу на той час **культуру**. Під її впливом тут поширюється грамотність, розвивається освіта. Діти вільних громадян училися читати, писати й рахувати, розуміли риторіку, філософію, музику. Випускники шкіл добре знали літературу, багато хто читав Гомера, знав напам'ять «Іліаду». Велика увага приділялася фізичній підготовці громадян. Високорозвинутими були мистец-

тво й наука. Кожне місто мало своїх поетів, музикантів, художників, артистів, учених. Будувалися храми й театри, які прикрашали високохудожніми розписами, фресками, мозаїкою.

Отже, на українських землях протягом тривалого часу формувалися державотворчі традиції, носіями яких були киммерійці, скіфи, греки, сармати та деякі інші народи. Перебуваючи в тісному контакті з праслов'янами лісостепової смуги, де відбувався слов'янський, зокрема український, етногенез, вони певним чином впливали на економічний, політичний та культурний розвиток наших пращурів. Тому закономірно, що нинішня Україна як держава успадкувала історію й тих народів, які свого часу проживали на її теренах і створювали тут свої державні об'єднання.

3. Походження слов'ян та їх розселення на території України

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства, походження і етногенез якого на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про нього можна говорити лише в загальних рисах, використовуючи дані різних наук: історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо. Значна частина науковців схиляється до думки, що свої початки слов'янський світ бере ще у бронзовому і ранньозалізному віках (II—I тис. до н. е.). Вперше про слов'ян-венедів (венетів) згадують римські автори I—II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей. З VI ст. про слов'ян дещо ширше говорять візантійські історики Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Маврикій Стратег та ін. Готський хроніст Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венетів, антів і склавинів. Тобто на рубежі нової ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угрофінами. Як видно з аналізу писемних джерел, вони займали райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я. На поч. нової ери за-

вершився поділ слов'янської спільноти на дві групи: східну і західну. У V—IX ст. частина слов'ян переселилася на Балканський півострів, де утворилася південнослов'янська група.

Антське об'єднання

Східні слов'яни, що жили на землях сучасної України, на поч. I тис. об'єдналися в державну формацію антив (*етнонім анти, на думку лінгвістів, іранського походження і означає людей, що перебувають на окраїні, рубежі*), яка займала територію між Дністром і Дніпром, а в період найвишого свого піднесення простягалася від Дону до Румунії й далі на Балкани. Не відома загальна кількість племен, що входили до складу цього об'єднання. Але з повідомлення готського історика Йордана про полонених антських старшин впливає, що їх було не менше 70.

В Антському державному об'єднанні панував демократичний лад. Прокопій Кесарійський писав, що склавінами та антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання і всі справи, добрі чи лихі, вирішуються спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали правителя, авторитет якого визнавав увесь народ. Поступово реальна влада зосереджувалася в одних руках. Антських царів Божа, Андрагаста, Мезамира, полководців Доброгаста, Всегорда, Пирогаста та ін. згадують письмові джерела. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу об'єднання. Маючи досить сильну військову організацію, анти, яких найвидатніший український історик М. Грушевський вважав предками українського народу, вели успішні війни зі своїми сусідами. **Воєнні походи** спочатку були справою добровільною, в них брали участь всі бажаючі. Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям та засобом збагачення. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність останніх була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловік. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалося на феодаль-

ну залежність полоненого від власника. Через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних.

Певний час анти межували з **готами**, які проживали в причорноморських степах у II—IV ст. Відносини між обома народами мали несталий характер. Союзні стосунки і спільні воєнні заходи, спрямовані проти Римської імперії, чергувалися зі збройними сутичками та політичною конфронтацією. В IV ст. у володіння Готського королівства вторглися **гуни**, які вийшли із Центральної Азії. Вони не загрозували існуванню Антського об'єднання і тому анти виступили на їхньому боці у боротьбі з готами. В результаті останні були розгромлені й покинули територію України. Слідом за ними на захід рушили і гуни. В сер. V ст. вони також були розбиті та розпорошені серед місцевих народів.

Водночас із занепадом готів та гунів, під натиском варварських народів загнула і Західноримська імперія. Натомість Східноримська імперія — Візантія, як і Антське державне об'єднання, зуміла вистояти. Відносини між ними багато в чому визначали політичну ситуацію в Європі протягом другої пол. V — сер. VI ст. Особливо це виявилось у т. зв. **Балканських війнах**, які анти разом з близькими до них склавинами (*слов'янським протодержавним міжплеменним об'єднанням, що знаходилося на території сучасної Південної Польщі, Словаччини, Трансільванії*), вели за сфери впливу в Придунайській рівнині та на Балканах. У першій пол. VI ст. слов'янський наступ, за словами українського дослідника М.Брайчевського, мав характер сезонних походів. Наші предки переходили через Дунай, вторгалися у візантійські володіння, захоплюючи багаті трофеї і полонених, а восени поверталися додому. З сер. VI ст. починається слов'янське розселення на правобережжі Дунаю та колонізація Балкан. Протягом кількох наступних десятиліть північ Балканського півострова повністю слов'янізується (*сучасні Болгарія і країни колишньої Югославії*). Окремі слов'янські колонії виникають на Пелопоннесі й навіть у Малій Азії.

Подальшим колонізаційним планам антив та склавинів завадила нова хвиля завойовників з Центральної Азії —

аварів. Протягом 558—568 рр. вони пройшли через південні степи і в Трансильванії (*територія сучасної Румунії*) заснували свою державу — Аварський каганат. Підкоривши склавів, авари розпочали наступ на антів, які діяли в союзі з Візантією. У результаті тривалої боротьби анти зазнали нищівної поразки. З 602 р. вони вже не згадуються давніми авторами. Праукраїнське Антське об'єднання розпалося. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень.

Державно-племінні утворення

VII—VIII століть

Протягом VII ст. праукраїнці зосереджувалися на правому березі Дніпра. У VIII—IX ст., згідно з літописом «Повість временних літ», на території сучасної України проживали такі племена: поляни заселяли сучасні Київщину і Канівщину; древляни — Східну Волинь; сіверяни — Дніпровське Лівобережжя; уличі — Південне Подніпров'я і Побужжя; хорвати — Прикарпаття та Закарпаття; волиняни (бужани) — Західну Волинь; тиверці — землі над Дністром.

Характерним для політичної організації того часу було утворення племінних союзів, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об'єднання державного типу («князівства», «землі»). Літопис оповідає, що у всіх племен створилася своя влада, своє «князювання». Зокрема на поч. VII ст. племена дулібів (волинян) утворили на Волині, насамперед у басейні Західного Бугу, **Державу волинян**. Письмові джерела свідчать про наявність там бл. 70 укріплених городищ. Проте проіснувало це утворення недовго: приблизно в сер. VII ст. волиняни зазнали тяжкої поразки від аварів і опинилися під їхньою владою.

Значно успішніше відбувалася етнічна консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян. Із сер. I тис. вони входили до Антського об'єднання, а після його розпаду заснували наприкін. VI—VII ст. нове ранньодержавне утворення. На чолі **Полянського племінного союзу**, що згодом перейняв на-

зву одного з місцевих племен — Рос або Рус, стояв напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив та сестра Либідь, які заснували Київ.

До полян, що знаходилися у вигідному геополітичному становищі, зокрема на перехресті важливих торгових шляхів, за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни і древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен, яку вже тоді сучасники називали **Руссю**. Одночасно зі зміцненням позицій київських князів федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно. Наприкін. VIII — у першій пол. IX ст. утворилося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. Влада київського князя поступово поширювалася на всю територію державного утворення.

Господарство та суспільні відносини

Основу господарської діяльності східнослов'янських племен становило орне **землеробство**. Тому наші предки селилися поблизу річок, струмків та озер, поряд із заплавленими луками — там, де були придатні й легкі для обробітку землі. Спочатку використовувалося дерев'яне рало, а згодом з'являються і залізні наральники та плуг з череслом і лемешем. Тягловою силою були воли та коні. Переважала перелогова система, коли поле обробляли й засівали аж до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості. Використовувалися дво- і трипілля. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жорнами.

Поряд із землеробством традиційним для праукраїнців було **тваринництво**. Переважно розводили велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали **ремесла та промисли** (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво). Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, котрі у великій мірі

визначали рівень розвитку суспільства. Поширеними були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кістки, виробництво прикрас тощо. Поступово ремесла зосереджувалися у городищах, які переростали у містечка й міста, ставали центрами племінних об'єднань. Свої вироби ремісники вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою.

Певного рівня досягла зовнішня торгівля. Праукраїнські племена мали торгово-обмінні стосунки з містами-державами Північного Причорномор'я, Візантією, Великою Моравією, Болгарією, Хозарією та іншими країнами й народами. Вивозилися раби, зерно, хутра, шкіри, віск, мед, а ввозилися вина, вироби зі скла, прикраси, срібні монети тощо.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю; роди входили до складу племені. Водночас у VIII—IX ст. суспільний розвиток відносин у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Суспільні відносини наших предків характеризувалися переходом від первісної демократії до військово-племінного об'єднання, де влада концентрувалася в руках сильних вождів. Спершу вони обиралися громадою, а згодом їхня влада передається по спадковості. У межах союзів племен поступово долається племінна замкнутість і в процесі подальшої консолідації вони перетворюються на окремі князівства (полян, древлян, сіверян), на основі яких формується Руська земля.

Вірування

Відносно високого рівня розвитку досягли давні слов'яни в ідеологічній сфері. Вже в перших століттях нової ери вони мали **язичницьку міфологію**, яка являла собою цілісну систему уявлень про світ і місце людини в ньому. Боги уособлювали явища природи й космос, а з часом — і суспільні процеси. Провідне місце в язичницькому пантеоні посідали божества, пов'язані

з аграрним культом: Даждьбог — бог Сонця, Перун — бог грому, Сварог — бог неба, Стрибог — бог вітру, Род — бог природи та землеробства, Велес — бог худоби та ін. Наші предки обожнювали природу в усіх її проявах, поклоняючись горам, джерелам води, деревам, тваринам. Вони вірили, що в лісах живуть лісовики, у водах і болотах — водяники і русалки, в хатах — домовики. Одних із них вважали добрими, інших — злими. Щоб задобрити богів, їм приносили жертви у вигляді їжі, напоїв, тварин. Здійснювалися і людські жертвоприношення.

Відомо про існування язичницьких *культових споруд* — храмів, капищ, требищ, які використовувалися для молінь та жертвоприношень. Служителями тут були жерці, яких називали *волхвами*. Вони володіли, окрім релігійних, ще й знаннями з медицини, астрономії. Вже тоді існував календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні, коли пробуджувалася природа.

Отже, протягом тисячоліття наші предки створили досить високу матеріальну і духовну культуру, яка стала основою для формування могутньої держави — Київської Русі.

КИЇВСЬКА РУСЬ

1. Становлення централізованої держави на чолі з Києвом

Проблема походження Київської Русі є одною з найактуальніших у вітчизняній історіографії. Навколо неї тривалий час велася гостра полеміка між двома таборами науковців — «норманістами» та «анти-норманістами».

Теорії походження Русі

«Норманісти» вважали, що як державність, так і саму назву «Русь» на київські землі принесли варяги — нормани, вихідці зі Скандинавії, які в добу появи Давньоруської централізованої держави вели активну військову, торгову й політичну діяльність. «Анти-норманісти» рішуче заперечували проти абсолютизації «варязького фактора» в становленні державності русів і підкреслювали, що слово «Русь» є слов'янського походження і жодним чином не стосується варягів.

Творцями норманської теорії були німецькі історики Г.Байер, Г.Міллер та А.Шльоцер, які працювали у другій пол. XVIII ст. в Академії наук у Петербурзі. Свою гіпотезу вони мотивували на основі довільного тлумачення «Повісті временних літ», де йшлося про закликання слов'янами на князювання варязького князя Рюрика та його братів. З українських учених норманську теорію підтримували О. Єфименко, Д.Дорошенко, Є.Маланюк та ін.

Антинорманську концепцію започаткував російський вчений М.Ломоносов, який написав німецьким істори-

кам гнівного листа, доводячи провідну роль слов'ян у створенні Київської Русі. Такої ж думки дотримувалися більшість українських істориків, зокрема М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій.

Сучасна наука, відкидаючи крайнощі обох підходів, визнає, що нормани протягом IX — XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію (за іншою версією, це були не нормани, а представники слов'янських племен рериків, або ободритів, з Південної Прибалтики). Однак не вони стали засновниками Давньоруської держави, будучи насамперед професіоналами, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги. Насправді держава на українських землях почала формуватися задовго до IX ст. як наслідок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства. Цей процес був складним та тривалим, і йшов у рамках загальноєвропейської державотворчої традиції. Його перші ознаки виявляються ще в Антському об'єднанні (II — поч. VII ст.).

Так само хибною, на думку сучасних істориків, є теза про скандинавське коріння терміна «Русь». Цей етнонім має місцеве походження і тісно пов'язаний з назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні (окремі дослідники виводять його назву від імені одного з кельтських (галльських) племен *rutheni* (русини), яке нібито в IV ст. прийшло на землі полян). З VII ст. він перейшов на групу східнослов'янських племен Середнього Подніпров'я і став їх самоназвою, що підтверджується джерелами VIII — IX ст.

Поняття «Русь» та «Руська земля» вживаються літописцем спочатку для порівняно невеликого регіону Середньої Наддніпрянщини, що охоплював Київщину, Чернігівщину, Переяславщину. Згодом, із розширенням Давньоруської держави і входженням до її складу всіх східнослов'янських племен, термін «Руська земля» поширився на всю територію їх розселення від Чорного моря до Білого і від Карпат до Волго-Окського межиріччя.

Занепадом державності на українських землях скористалися володимиро-суздальські, а згодом і московські князі, які, як підмітив український дослідник

Ю.Терещенко, висловлюють свої претензії на культурну спадщину всієї старої Русі, її історію, традиції, загальноєвропейське визнання. Уже московський князь Симеон Гордий (1340—1353) наважився титулувати себе «великим князем всея Русі», хоча для цього не мав ніяких реальних підстав. Після входження України-Русі до складу Московської держави її, на противагу до останньої, що вперто іменувала себе «Великоросією» або «Великою Росією», в офіційному діловодстві стали називати «Малою Руссю» або «Малоросією». Цю невідповідність усвідомлювали в Західній Європі, де стосовно Московської держави аж до кін. XVII — поч. XVIII ст. вживалися переважно назви «Москва», «Московія» (а до її населення — «московити») і лише пізніше — «Росія» (від грецької вимови терміну «Русь»). У той же час щодо України застосовувалася її стара назва «Русь».

Впродовж XVIII ст., у добу піднесення Російської імперії, нею остаточно було привласнено політичну і культурну спадщину Київської Русі. У підвалини імперської ідеології було покладено формулу «єдиної неподільної Росії», яка на довгі роки стала засобом відлучення українців від створеної ними величної будови давньоруської державності і культури, засобом їх нещадної русифікації.

Отже, історично так склалося, що наша Батьківщина протягом тривалого часу мала дві головні назви — Русь і Україна (не відразу виникли й утверджувалися національні назви і в інших європейських народів — французів, німців, англійців, італійців тощо). Перша з них тепер уже стала історичною, а друга — остаточно утвердилась як національне найменування. Вперше назва **Україна** (Оукраина) зустрічається в 1187 р. у Київському літописі в значенні «край», «земля» і стосувалася Середньої Наддніпряниці. У пізніших літописних звітках зустрічаються в тому ж значенні згадки про Україну Галицьку, Волинську та ін. Поступово термін «Україна», «Країна», «Вкраїна» персоніфікується і вживається як власна назва всієї території, де проживав український етнос. Назва «Україна» поширюється також в Європі, де,

починаючи з другої пол. XVI ст., на багатьох географічних мапах поряд зі старою назвою «Русь» зустрічається нова назва «Україна». Таким чином Україна стає народною назвою окремої землі з окремим народом. Разом з тим, за давньою традицією українці продовжували називати себе народом «руським» (в Галичині та Закарпатті, які не входили до складу Росії й не мали потреби захищати від неї свою окремішність, терміни «русин», «руський» вживалися аж до кін. XIX — поч. XX ст.), а росіян — «московитами», «москалями».

Як і норманська теорія походження Київської Русі, не витримала критичної перевірки хозарська гіпотеза американського вченого О.Пріцака, яка виводила давньоруську державність з Хозарського каганату. Насправді Русь і Хозарія становили собою паралельні утворення, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах.

Підсумовуючи розгляд проблеми походження централізованої держави на чолі з Києвом, слід зазначити, що її формування було наслідком **органічного розвитку** східнослов'янських племен, зумовленого низкою соціально-економічних, політичних та зовнішніх чинників. Зокрема, підвищення продуктивності праці, яке спричинило виникнення додаткового продукту, привело до різких змін у соціальній сфері: Передусім зменшилася необхідність спільного обробітку землі. Остання стала переходити у власність окремих сімей. Відбувається майнове й соціальне розшарування. Племінна знать — князь, бояри, дружинники — поступово зосереджує у своїх руках чималі багатства, захоплює землі сільської общини, використовує працю рабів та збіднілих одноплемінників, перетворюючи їх на феодально залежних.

Розвиток ремесла, зародження товарного виробництва зумовили поглиблення суспільного розподілу праці, розширення обміну всередині та між общинами. Це в свою чергу викликало активізацію торгівлі — як внутрішньої, так і зовнішньої, сприяло зміцненню міжрегіональних зв'язків, формуванню спільної матеріальної культури. Виникають міста. Спочатку це були неве-

ликі ремісничо-торгові поселення, які згодом ставали центрами племінних об'єднань.

Посилення об'єднавчих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень, їх військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні віча стають неефективними. На чільне місце висувається князівська влада — спочатку виборна, а потім спадкова. Дружина, як об'єднання професійних воїнів, поступово стає органом примусу.

Ще одним фактором, що відіграв важливу роль у державотворенні, була постійна загроза ззовні. Вона підштовхувала слов'янські землі до консолідації та зміцнення сил. До того ж, хлібороби-общинники були зацікавлені, щоб князь і дружинники зі зброєю в руках захищали їх, позбавляючи від обтяжливих і небезпечних ратних справ.

Писемні джерела, в т. ч. й «Повість временних літ» літописця Нестора, засвідчують перші кроки в становленні централізованої держави на українських землях з VI ст. Важливим моментом у цьому процесі було заснування Києва (*припускається, що він виник наприкінці V — у першій половині VI ст.*), котрий не лише став осередком політичної консолідації Полянського міжплемінного союзу, а й швидко зайняв позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян. Першим київським князем, згідно з літописом, був Кий.

Наприкінці VIII — у першій пол. IX ст., як уже зазначалося у попередній лекції, у Середньому Подніпров'ї склалося стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля. До його складу ввійшли поляни, сіверяни, древляни.

Руська земля

За правління нащадків Кия Руська земля посилила вплив на навколишні племена та активізувала зовнішню політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій на чорноморських ринках. Наприкінці VIII ст. руський князь **Бравлін** здійснив вдалий похід на Таврійський півострів, фактично підпорядкувавши його собі.

Існують свідчення, що в той час він охрестився. У першій пол. IX ст. (не пізніше 842 р.) руси вторглися в Амастриду (*місто поблизу сучасного турецького м. Синопа*) і поширили свій вплив на значну територію малоазійського узбережжя Чорного моря, що належало Візантії. Тоді ж, у 839 р., руське посольство відвідало імператора франків Людовіка Благочестивого з пропозицією дружби. Це свідчило про вихід молодой держави на міжнародну арену.

Починаючи з VII ст., постійним суперником Русі на південному сході стає могутня **Хозарська держава**, яка утворилась у пониззі Дону й Волги та на Північному Кавказі. Протягом VIII ст. хозари прагнули підкорити собі значну частину слов'янських племен, в т. ч. й тих, які проживали в Середньому Подніпров'ї. Однак зі зміцненням праукраїнської держави остання почала чинити сильний опір експансії Хозарського каганату на свої землі. Якщо східні сіверяни, радимичі платили каганату данину, то поляни у відповідь на таку вимогу кагана послали йому меч. Русі розселилися на території каганату, а в його столиці Ітилі навіть утворили колонію з власним суддею і язичницькими капищами. Руська мова та писемність поширювалася серед населення Хозарії поряд з давньоєврейською.

Важливим етапом в історії становлення Руської землі був період князювання у Києві останніх представників династії Києвичів — Діра і Аскольда, що припадає, імовірно, на 30-ті — поч. 80-х років IX ст. Територія держави охоплювала сучасні Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Арабський історик X ст. Аль-Масуді, характеризуючи князя Діра, зазначав: «Перший між слов'янськими королями — король аль-Дир; він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом».

У той час Русь не тільки спустошує околиці Візантійської імперії, а й завдає ударів по її столиці — Константинополю. У 860, 863, 866 та інших роках князь Аскольд на чолі великої дружини нападав на Константинополь і врешті-решт змусив візантійського імператора підписати між Візантією та Руссю союзницький договір, який, по суті, був дипломатичним визнанням останньої.

За договором Візантія платила Русі щорічну данину, а Русь зобов'язувалася надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Важливою була стаття про прийняття християнства Аскольдом та хрещення Русі, яке, однак, торкнулося тільки верхівки суспільства.

Поряд із Візантією Руська земля підтримувала активні відносини і з деякими іншими країнами Близького Сходу та Європи. Це свідчило про утвердження її на історичній арені як могутньої держави середньовіччя, що впевнено входила в коло європейських народів.

Крім Руської землі, на сер. IX ст. у Східній Європі сформувалися ще два великі політичні утворення східнослов'янських племен. В арабських джерелах всі вони фігурують під назвами Куявії, Славії та Арсанії. **Куявія** (Куябія, Куяба) — це, на думку більшості істориків, Руська земля, центром якої була Куяба (Київ). **Славія** лежала на півночі й охоплювала землі ільменських словенів та окремих неслов'янських народів, таких як чудь, весь, меря. Її ототожнюють з пізнішою Новгородською землею. Столицею Славії було місто Ладога. **Арсанія** (Артанія, Арта) знаходилася в Приазов'ї та Причорномор'ї, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство (*ряд дослідників ототожнюють її з Ростово-Суздальською землею*).

Формування Київської Русі

У той час як Руська земля розвивалася й міцніла, на півночі, у Славії, розгорялися внутрішні чвари. Для їх подолання на місцевий престол у 862 р. було запрошено норманського (*за іншою версією, прибалтійсько-слов'янського*) князя **Рюрика**. Прибувши разом зі своїми братами Синеусом і Трувором (*окремі історики вважають їх вигаданими персонажами*) та військовою дружиною, новий правитель заходився підпорядковувати собі ворогуючі племена. У 879 р. Рюрик помирає і влада переходить до його малолітнього спадкоємця Ігоря. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього — воевода Олег.

У 882 р. Олег організував похід на кривичів, головним містом яких був Смоленськ, а тоді, підступно вбив-

ши київського князя Аскольда, заволодів і Києвом. Цілком імовірно, що північним завойовникам сприяла місцева язичницька опозиція, яку не влаштувала здійснювана Аскольдом політика християнізації і яка сподівалася за допомогою язичника Олега зміцнити своє становище. Це був, по суті, **династичний переворот**, коли замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, з'являється династія Рюриковичів, оскільки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович.

З утвердженням Олега у Києві вплив Руської землі, що об'єднувала Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, як і її назва поширюються на інші, в т. ч. й північні території. Формується **«Руська земля» у широкому значенні**. У зв'язку з тим, що центром держави впродовж століть був Київ, в історичній літературі вона дістала назву Київської Русі (вживаються також назви Давньоруська держава, Русь-Україна, Київська держава, Давня Русь).

Об'єднання південного і північного державно-політичних осередків породило проблему, дискусії навколо якої тривають і сьогодні: *яке з них стало основою формування Київської Русі? На думку дослідників, вони можуть бути вирішені лише на користь Півдня, оскільки південно-руські землі у VIII—IX ст. на сто—двісті років випереджували в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Цей факт, як і те, що первісним територіальним осередком (ядром) Київської Русі була Наддніпрянщина («Руська земля» у вузькому значенні), дали підстави М. Грушевському вважати Київську Русь давньоукраїнською князівською державою, ототожнюючи Україну з Руссю. Цієї думки дотримуються і сучасні українські історики.*

Щодо Російської (Московської) держави, то вона, на думку відомого російського дореволюційного історика В. Ключевського (в цьому його підтримує сучасний російський історик Н. Ільїна), бере свої корені не з південного, а з північного ранньодержавного об'єднання з центром у пізнішому Новгороді (заснований у X ст.), а також на території Волго-Окського межиріччя, населення якого було неоднорідним за своїм етнічним складом.

Князювання Олега в Києві (882—912) характеризувалося послідовною і наполегливою **політикою інкорпорації** (від лат. *incorporatio* — включення до складу) слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи до складу Руської держави. Влада Києва поширилася не лише на полян, древлян і сіверян, але й на ільменських (новгородських) слов'ян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, неслов'янські племена чудь і меря. Якщо Руська земля являла собою федерацію племен, то натомість з'являлася централізована держава із самодержавною формою правління. Приєднані землі одразу ж обкладалися даниною (хутро, шкіри, мед, інші продукти), первісною формою якої було полюддя (від «ходіння по людях»). Тривалий час збирання данини мало хижацький, стихійний характер, оскільки її розміри, місце і час збору заздалегідь не визначалися. Місцеве населення мало також постачати військо під час воєнних походів, на нього поширювалася князівська влада. Для придушення сепаратистських проявів з боку місцевої племінної верхівки тут будували «городи», де розміщувалися гарнізони під керівництвом визначних дружинників — «світлих бояр».

Важливу роль на початковому етапі розвитку Русі-України продовжували відігравати **воєнні походи** за межі її території. З цього правляча еліта мала великий зиск, а сама молода держава стверджувала свій престиж на міжнародній арені. Основним напрямком закордонних воєнних походів залишалася Візантія — багата держава, яка до того ж була одним з торгових центрів, де Русь збувала свою продукцію і з якою, відповідно, потребувала вигідних торгових угод. Проте після династичного перевороту в Києві Візантія фактично перестала виконувати умови договору, укладеного ще з князем Аскольдом. Тому, щоб примусити візантійського імператора відновити виплату Русі данини, Олег на чолі 80-тисячного війська у 907 р. здійснив успішний похід на Константинополь (деякі історики вважають, що опис цього походу належить до часів Аскольда) і домогся вигідного для своєї держави договору. Окрім значних дарів війську, Візантія мала платити Русі щорічну данину, надавати руським купцям право безмитної

торгівлі, утримувати їх у столиці за свій рахунок протягом шести місяців, а послів — увесь час їхнього перебування у Константинополі, забезпечити русів усім необхідним при поверненні додому. За це Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та іншими кочівниками. У 911 р. договір між Візантією і Руссю було поновлено. Це сприяло утвердженню Київської держави як рівноправного партнера імперії.

Активною була політика Русі за князювання Олега й на Сході. Ще у 884 і 885 рр. було здійснено походи на хозар і звільнено від їхньої влади східних сіверян і радимичів. У 909–910 рр. відбулися воєнні виправи руських дружин на Каспійське узбережжя, у 912 — на Закавказзя. За одною з версій, в останньому з походів і загинув київський князь Олег.

Будівництво держави продовжив князь Ігор (912–945). Київська Русь у той час все ще залишалася недостатньо консолідованою і організаційно завершеною. Центральна влада в землях племінних князів була слабкою, часом формальною, а система управління, стягання данини («полюддя») й судочинства — примітивними і діяли час від часу, коли наїжджали княжі дружинники з Києва. Могутні племінні об'єднання намагалися зберегти автономію, а їхня верхівка багатство і владу. Тому вже з самого початку свого правління нащадок Рюрика змушений був докласти чимало зусиль, щоб завоювати волелюбних уличів і древлян, які відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Правда, уличі лише формально визнали владу Києва і згодом мігрували у Подунав'я.

Продовжуючи традиційну для своїх попередників зовнішню політику, Ігор здійснив кілька **походів на Візантію**, яка, очевидно, не дотримувалася умов договору 911 р. Перший з них у 941 р. не вдався. Візантії застосували для захисту «грецький вогонь» (*суміш смоли, сірки, селітри, горючих олій*), який не можна було погасити водою. Воїни Ігоря злякалися, багато з них кидалися в море, щоб не згоріти у човнах, але затонули в морських хвилях. Залишки русів з великими труднощами повернулися додому. Не змирившись із невдачею, Ігор 943 р. вчинив новий, ще масові-

ший похід на Константинополь. Однак візантійському урядові пощастило владнати справу миром. 944 р. було укладено русько-візантійську угоду, що стала кроком назад порівняно з договором Олега. Вона хоча й підтверджувала основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, одночасно містила й деякі обмеження, зокрема, Ігор змушений був зректися володінь у гирлі Дніпра і на узбережжі Чорного моря, руські купці втрачали право безмитної торгівлі, руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників тощо.

На східному зовнішньополітичному відтинку Ігор з перемінним успіхом здійснював *походи на Каспій та в Закавказзя*, вів боротьбу проти хозарів, прагнучи закріпитися на східних торгових шляхах. За його князювання на південних рубежах держави з'явилися тюркомовні кочові племена печенігів, що протягом багатьох десятиліть завдавали значної шкоди її економічному і культурному розвитку. Нерідко печенізькі набіги на Русь заохочувалися Візантією, яка не була зацікавлена у зміцненні Київської держави та зростанні її впливу на міжнародній арені.

Правління Ігоря закінчилося, як і почалося, повстанням древлян. Розлючені непомірною даниною, вони у 945 р. розгромили київську дружину, а самого князя розірвали, прив'язавши до двох дерев.

Після смерті Ігоря влада перейшла до його вдови княгині **Ольги** (945—964), найімовірніше, слов'янки за походженням, яка правила Київською Руссю до змузнення сина Святослава і виявила себе розумною, енергійною і далекоглядною державною діячкою. Насамперед вона жорстоко помстилася за вбивство свого чоловіка, знищивши понад 5 тис. древлян і спаливши їхню столицю Іскоростень. Водночас, щоб запобігти новим народним виступам, Ольга здійснила ряд важливих *реформ*. Вони були спрямовані на впорядкування збирання данини (встановлювалися норми — «уроки», призначався час і пункти збору — «погости», в які звозилася данина), регламентацію повинностей залежного населення, створення осередків центральної князівської влади на місцях. Адміністративна і судова системи поширювалися на всі підвладні Києву землі

племінних княжінь. За правління Ольги зростає вплив слов'ян при князівському дворі.

На міжнародній арені княгиня Ольга, на відміну від своїх попередників, намагалася зміцнювати становище держави не воєнним, а дипломатичним шляхом. З цією метою вона у 946 р. (за іншими даними — у 957) здійснила *візит до Константинополя*, де була прийнята імператором Константином Багрянородним і патріархом. Вчені висловлюють припущення, що на цей час Ольга вже прийняла християнство і вела переговори, щоб зробити його державною релігією (за що після смерті була канонізована (тобто возведена у ранг святих) церквою). Княгиня також прагнула встановити з Візантією династичні зв'язки, одруживши Святослава з донькою імператора, але зазнала невдачі. Це підштовхнуло її до активізації дипломатичних відносин з іншими країнами, насамперед Німеччиною, з якою вона у 959 і 961 рр. обмінювалася посольствами. Очевидно, що зв'язки з останньою мали стати своєрідною протипоказом до зарозумілої Візантійської імперії, котра нерідко ігнорувала інтереси Київської держави.

У 964 р. у свої великокнязівські права вступив **Святослав Ігорович** (964—972), який з молодих років перебував у військових походах. Він останній з київських князів, що так наполегливо, вперто проводив експансивну політику за оволодіння Чорним морем і прилеглими до нього землями. У походи Святослав не брав ні возів, ні військового обозу, навіть казана, щоб варити їжу, а пік м'ясо на розжареному вугіллі. Не мав і намету, а спати лягав просто неба, поклавши під голову сідло. Не любив підступності і зради. Йдучи війною на інші країни, наперед повідомляв: «Іду на вас!»

На першому етапі князювання Святослав спрямував свою військову активність на **Схід**. Протягом 964—967 рр. він включив до складу Київської Русі в'ятичів над Окою, підкорив на Північному Кавказі ясів і косогів, оволодів Таманським півостровом, започаткувавши там Тмутараканське князівство, перемиг волзьких болгар, у 968 р. остаточно розгромив Хозарський каганат, що заважав нормальній діяльності українських купців на Близькому Сході. Кордони Давньоруської держави

розширилися до Волги і Чорного моря. Однак ці успіхи, як згодом виявилось, були тимчасовими. Ліквідація Хозарії відкрила шлях на Русь кочовим племенам, насамперед печенігам, які зуміли блокувати торговельні шляхи на схід, підпорядкувавши собі південноруські степи.

У другій половині свого правління Святослав цілком зосередив увагу на **Балканах**. Приводом стало запрошення візантійським імператором Никифором Фокою, занепокоєним успіхами Русі на Сході, допомогти йому в боротьбі проти Болгарії. Цим Візантія надіялася послабити двох своїх могутніх суперників на Балканах, зіштовхнувши їх між собою, а також завадити руській експансії на підконтрольні їй землі у Північному Причорномор'ї. Однак надії візантійської дипломатії не справдились. У 968 р. Святослав, завдавши поразки болгарам під Доростолом, здобув 80 подунайських міст і зробив Переяславець своєю резиденцією. Стало очевидним, що він не збирається покидати Балкани, незважаючи на тиск і натяки Константинополя. Останній, не на жарт стурбований таким перебігом подій, негайно відновив дружні відносини з Болгарією і одночасно намовив печенігів напасти на Київ.

Дізнавшись про облогу столиці печенізькими ордами (968 р.), Святослав змушений був покинути Болгарію і рятувати Київ. Однак він не збирався відмовлятися від балканських завоювань. Маючи намір перетворити Київську Русь у наймогутнішу державу Європи, князь Святослав навіть планував перенести її столицю з Києва у Переяславець на Дунаї. Багата Болгарія повинна була стати складовою його імперії. Пониззя Дунаю і Чорне море відкривали найкращі умови для міжнародної торгівлі, а, отже, й до процвітання держави. Сюди стікалися товари з різних країн: з Візантії привозили золото, дорогі тканини, вино, південні овочі, з Чехії — срібло, Угорщини — коні, Русі — хутро, віск, мед, рабів (полонених).

Перед тим як вернутися у Подунав'я, Святослав, дбаючи про територіальну цілісність Київської Русі, провів **адміністративну реформу**. У трьох ключових землях держави він призначив намісниками своїх синів:

старшого, Ярополка, посадив на час власної відсутності у Києві, молодшого, Олега, — у новому центрі нещодавно приєднаної Деревлянської землі Овручі, а поза шлюбного сина Володимира, народженого, ймовірно, від деревлянської князівни Малуші, послав правити від свого імені до Новгороду Великого, схильного до сепаратизму. Цим Святослав продовжив справу своєї матері щодо консолідації держави та започаткував важливий процес утвердження єдиної княжої династії на всіх землях Київської Русі.

У 969 р. Святослав вирушив у **другий похід на Балкани**. Незважаючи на початкові успіхи, в результаті яких руське військо не тільки повернуло собі втрачені позиції у Болгарії, але й просунулося вглиб Візантійської імперії, він закінчився невдачею. Навесні 971 р. переважаючі сили нового візантійського імператора Іоанна Цимісхія при невизначеній позиції болгар змусили Святослава піти на переговори. За мирною угодою Русь відмовлялася від претензій на візантійські володіння в Криму й на Дунаї. Візантія зобов'язувалася безперешкодно пропустити русичів з Балкан, забезпечивши їх при цьому харчами.

Повертаючись 972 р. додому, руська дружина в районі Дніпровських порогів потрапила у **засідку печенігів**, що діяли за вказівками підступної Візантії, і була розбита. У битві загинув і сам Святослав. Сповнилися пророчі слова киян, звернені до Святослава: «Чужого шукаючи, своє згубиш». В історії України цей князь займає почесне місце під іменем Святослава Завойовника.

Отже, Русь-Україна, досягнувши воєнної могутності завдяки походам київських князів, насамперед Святослава, значно зміцнила свої міжнародні позиції, ставала динамічним воєнно-політичним чинником, що реально впливав на перебіг політичних подій у світі. У той же час розширення кордонів Київської Русі таїло в собі велику небезпеку, бо вело до відтоку значних людських, матеріальних, духовних ресурсів, що спрямовувалися на колонізацію нових земель, і тим виснажувало державу.

2. Піднесення та розквіт Київської Русі

Після смерті князя Святослава в Києві почав правити його старший син Ярополк (972—980). Та вже невдовзі між ним і його братами Олегом і Володимиром почалася кривава міжусобна боротьба за великокнязівський престол. За словами літописця, Олег, князь древлянський, на полюванні вбив Люта, сина воеводи Свенельда, головного радника Ярополка. За це останній, під'юджуваний Свенельдом, вторгся зі своєю дружиною в Древлянські землі й розбив військо Олега, який із залишками своїх воїнів намагався втекти, але був убитий.

Довідавшись про загибель брата, новгородський князь Володимир злякався й утік до варягів, а Ярополк тим часом послав у Новгород свого посадника і став єдиновладно княжити на Русі. Проте у 980 р. Володимир повернувся з найманим варязьким військом, вигнав з Новгорода київського посадника і з великою дружиною рушив на Київ, опанувавши ним завдяки зраді боярина Блуда, головного Ярополкового радника по смерті Свенельда. Ярополк, послухавшись підступної Блудової поради, втік із Києва і зачинився в місті Родні, при усті ріки Росі. Обложений Володимиром та потерпаючи від голоду, він змушений був розпочати переговори і вирушив до Володимирової ставки, де його віроломно вбили два варяги, захovanі в засідці.

Володимир Великий

Князювання Володимира (980—1015), одного з найвизначніших державних діячів, розпочалося в скрутні для Русі часи. Країна була знесилена постійними війнами Святослава та міжкнязівськими чварами; завоювання у Причорномор'ї та на Балканах були втрачені; договір 971 р. позбавляв Київ переваг у відносинах з Візантією; печенізька навала спустошувала південні землі, безпосередньо загрожуючи столиці. Як наслідок, у суспільстві активізувалися відцентрові тенденції. Тому новий правитель спрямовує свої зусилля на **зміцнення внутрішнього становища держави**, добившись на цьо-

му поприщі значних успіхів. Ще під час походу проти Ярополка він приєднав Полоцьку землю, вбивши місцевого князя Рогволда і взявши за дружину його дочку Рогніду. У 981 р. Володимир виступив проти польських князів, які намагалися захопити руські землі, зайняв Перемишль, Червень та інші порубіжні міста на заході, де проживали дуліби та хорвати, а згодом і Закарпаття (992); у 982—984 рр. придушив на півночі повстання в'ятичів і радимичів, підпорядкувавши їх владі Києва. У той час фактично завершується тривалий процес формування державної території, яка в основному збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході — Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі — Чудського, Ладозького, Онезького озер, на півдні — Дону, Росі, Сули, Південного Бугу. До її складу входило близько двадцяти різних земель, племен, серед яких були і слов'янські, і угро-фінські, і тюркські.

Ставши правителем величезної країни, князь Володимир, замість далеких походів, зосередив увагу на **захисті власних кордонів**. Зокрема він давав належну відсіч агресивним балтським племенам ятвягів (983), волзьким болгарам (985), полякам (981, 990, 992), які зазіхали на руські землі. Щоб забезпечити західний кордон, заснував над Бугом місто, назване його іменем — Володимир (Волинський). Та найбільшою загрозою для Русі були **печеніги**. Протягом майже всього правління у Києві Володимир вів наполегливу і виснажливу боротьбу проти незліченних печенізьких орд, які кочували у Північному Причорномор'ї. Вони постійно вторгалися на південноруські землі, вбивали і забирали в полон тисячі людей, витоптували посіви, грабували і спалювали села і міста. Джерела повідомляють про сім переможних великих війн Володимира з печенігами, які принесли йому військову славу. Для захисту від кочівників на південних рубежах Київської держави наприкін. X — у першій пол. XI ст. була також створена величезна за розмахом, складна і розгалужена система гігантських земляних валів з добротними дубовими частоколами на них, фортець, укріплених міст

по річках Стугні, Десні, Ірпені, Трубежі й Сулі, яка простягалася майже на тисячу кілометрів (т. зв. Змієві Вали).

Поряд зі зміцненням кордонів Київської Русі Володимир розгортає широку програму реформ, метою яких було посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. Одною з найважливіших була **адміністративна реформа** (бл. 988 р.), спрямована на ліквідацію племінних княжінь і запровадження нового адміністративного поділу держави на **уділи** — землі довкола найбільших міст. Туди призначали врядувати синів великого князя або його довірених осіб — посадників, які в свою чергу створювали місцевий апарат управління. Усього таких уділів було вісім: Новгород, Полоцьк, Турів, Володимир-Волинський, Тмутаракань, Ростов, Муром та Деревська земля з центром у Пінську. Київ, Чернігів і Переяслав становили великокнязівський домен. Удільні намісники безпосередньо залежали від великого князя і виконували його волю. Так Володимир усунув від влади племінних князів та представників могутніх боярських кланів, зосередивши її виключно у руках своєї династії. Сепаратизм місцевої верхівки було подолано, Київська Русь стає об'єднаною державою, в якій родоплемінний поділ суспільства поступається місцем територіальному.

Значне місце як у посиленні обороноздатності країни, так і в зміцненні особистої влади великого князя посідала **військова реформа**. Вона спрямовувалася на ліквідацію «племінних» збройних формувань і заміну їх загальнодержавною системою оборони. Також було запроваджено феодальну організацію війська, коли земельні володіння (бенефіції) надавалися за умови несення служби. Це сприяло залученню нових сил із народного середовища, які стали опорою князівської влади, потіснивши і племінну боярську еліту, і норовистих найманців-варягів. Складовою військової реформи, очевидно, було й будівництво згаданої вже системи оборонних укріплень на південних рубежах держави. Довгий час військову прикордонну службу тут виконували осілі племена торків, берендеїв, чорних клобуків, яких раніше було розгромлено й підпорядковано київському князю.

Політичне об'єднання Київської держави потребувало відповідних зрушень і в **релігійній сфері**. Тому спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном — т. зв. **«шестибожжя»** — і зробити його обов'язковим для всього суспільства. Однак досить швидко збагнув, що язичництво зжило себе і не відповідає рівневі розвитку Київської Русі, перешкоджає зв'язкам з іншими країнами Європи, більшість з яких були вже християнськими. Правлячій верхівці потрібна була релігія, що захищала б її права, багатства і привілеї, владу над залежним населенням. Тому в сер. 980-х років, після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями, великий князь і його соратники схилилися до думки про необхідність **прийняття християнства** з Візантії, яке вже мало в державі певні традиції. Однак вони розуміли, що прийняття нової віри з рук візантійського імператора і царгородського патріарха може призвести до ідеологічної, а то й політичної залежності від Візантії. Вихід зі складної ситуації знайшовся завдяки сприятливому збігу обставин.

Близько 986 р. у відповідь на прохання візантійського імператора Василя II допомогти придушити повстання полководця Фоки Варди у Малій Азії, князь Володимир наполіг на укладенні союзу з Київською державою та скріпленні його шлюбом з сестрою імператора Анною. Натомість Василій II зажадав, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство у своїй державі. На таких умовах і було укладено русько-візантійську угоду. Однак після придушення повстання віроломний імператор відмовився виконувати свої зобов'язання, вважаючи, що руський князь не рівня візантійській принцесі. У відповідь Володимир з військом зайняв Херсонес (околиці нинішнього Севастополя) — головну житницю Візантії і оплот її панування у Криму і примусив імператора дотриматися умов договору, а відповідно й визнати рівноправність обох сторін. Щоправда, одночасно князь Володимир допустився значної помилки, віддавши Візантії як «віно» (викуп за наречену) кримські володіння. Тим самим було втрачено добру нагоду зміцнити впливи Русі у Причорномор'ї.

Після урочистого шлюбу з принцесою Анною у Херсонесі Володимир повернувся з нею додому й заходився енергійно насаджувати нову віру (вважають, що сам він охрестився у 987 р.). За літописом, у 988 р. з наказу князя духовенство хрестило киян на березі Почайни, притоки Дніпра, а згодом — і населення інших міст та сіл. **Процес християнізації** в Київській державі відбувався повільно, зі значним опором народу (особливо на північних землях), який продовжував поклонятися прадавнім божествам, але неухильно. Вчені вважають, що за князювання Володимира більшість населення країни була навернута, принаймні формально, у нову віру.

Охрещення Русі-України було подією великої ваги. Воно зміцнило державну єдність, освятило владу великого князя і його «божественний» авторитет, сприяло розвиткові культури, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек, будівництву храмів. Цим актом Київська держава остаточно визначила своє місце в Європі, увійшовши як рівноправна до кола християнських народів. Значно розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами, насамперед з Візантією, Болгарією, а також Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Римом, скандинавськими державами.

Тіснішими ставали стосунки князя Володимира з іншими монархами і завдяки традиційній для того часу практиці **династичних шлюбів**. Зокрема старшого сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а Ярослава — з дочкою шведського короля Олафа, одна його донька вийшла заміж за угорського короля, друга — за польського, третя — за чеського. Подібні шлюби мали велике значення, оскільки були своєрідною гарантією двосторонніх дипломатичних відносин, зміцнювали політичні, економічні, культурні зв'язки між Руссю-Україною та рештою європейського світу.

Отже, за князювання Володимира Великого Київська держава досягла найбільшої політичної могутності. Його діяльність сприяла **розквіту Русі** і зміцненню її міжнародного авторитету. Значного розвитку набуло господарство. За Володимира, крім гривень, розпоча-

лося карбування перших у Русі золотих і срібних монет — златників і срібників. На них з одного боку було зображено образ Христа, з другого — великого князя, який сидить на троні в царських шатах із хрестом у руці. На деяких монетах вперше, як герб князя, було викарбувано знак Тризуба.

Однак останні роки правління Володимира були тривожними. Непокірливість почали проявляти його сини: прийомний — Святополк (син Ярополка), якого він кинув до в'язниці, і рідний — Ярослав, що був намісником у Новгороді. Саме під час підготовки до походу на Новгород Володимир 15 липня 1015 р. раптово помер (*згодом він був канонізований церквою*).

Смерть князя Володимира викликала на Русі небачені досі драматичні події. Його найстарший син **Святополк**, князь турівський, якого літописець прозвав за жорстокість «Окаянним», бажаючи одноосібно панувати в Київській державі, почав знищувати своїх зведених братів. Спочатку вбив князів: ростовського — Бориса і муромського — Гліба, потім у Карпатах деревлянського — Святослава (*ряд істориків заперечують причетність Святополка до згаданих подій*).

Проти нього виступив Ярослав, який князував у Великому Новгороді. Святополк звернувся за допомогою до Польщі, до свого тестя — короля Болеслава Хороброго. Звідти привів на рідну землю іноземне військо, яке захопило Київ та почало чинити насильство над місцевим населенням. Однак уже взимку 1018—1019 рр. Ярослав знову заволодів Києвом, вибивши звідти чужинців та Святополка, який утік до печенігів.

Навесні 1019 р. сталася вирішальна битва між двома братами на р. Альті біля Переяслава. Переможцем вийшов Ярослав, названий сучасниками Мудрим, а Святополк змушений був рятуватися втечею за кордон і там, блукаючи «між чехи та ляхи», незабаром загинув.

Ярослав Мудрий

Ставши князем у Києві, Ярослав Мудрий спрямував свої зусилля на відновлення централізованої держави,

що послабшала в часи міжкнязівських усобиць та набігів печенігів. Він не зупинився перед тим, щоб кинути до в'язниці рідного брата Судислава — псковського князя, котрий прагнув до самостійності; позбавив влади свого родича, новгородського посадника Костянтина Добринича, коли той почав підтримувати сепаратистські тенденції місцевого боярства; силою змусив до покори племінника Брячислава, проте залишив йому Полоцьке князівство. Впертою була також боротьба Ярослава з іще одним братом — **Мстиславом Хоробрим**, князем тмутараканським, який претендував на великокнязівський престол. На цей раз перемогли розсудливість і загальнодержавні інтереси: поділивши Русь по Дніпру, брати управляли нею з двох центрів: Ярослав — з Києва, а Мстислав — із Чернігова. Після смерті останнього в 1036 р. одноосібним правителем величезної держави став Ярослав, який успішно продовжив реформаторську діяльність свого батька.

Київська Русь у період князювання Ярослава Мудрого (1019—1054) досягла свого найбільшого піднесення. Дбаючи про захист держави, усталення її кордонів, він у союзі з Мстиславом протягом 1030—1031 рр. відвоював захоплені Польщею у 1018 р. Червенські міста і Белзьку волость, знову підкорив угрофінські племена чуді (1030), провів кілька успішних походів проти агресивних ятвягів (1038) і литовців (1040), заснував міста Ярослав на р. Сян та Юр'їв (*теперішнє Гарту*) над Чудським озером, які мали сприяти зміцненню північно-західних рубежів країни. На півдні Ярослав продовжив будівництво захисних споруд проти кочівників, зокрема закладаючи по Росі міста Юр'їв, Корсунь та ін. У 1036 р. він успішно завершив боротьбу своїх попередників проти печенігів, розгромивши їхні орди під Києвом, після чого вони назавжди покинули руські землі. На місці битви згодом постав величний собор святої Софії. **Перемога над печенігами** дала можливість відсунути кордони Русі на 100 км. на південь, однак цілковито опанувати степи та забезпечити вільний вихід до Чорного моря не вдалося. Після печенізьких орд Північне Причорно-

мор'я зайняли торки, а згодом половці, які й контролювали дані території. Можливо, чорноморську проблему мав вирішити похід руських дружин на чолі з сином Ярослава Володимиром на Візантію у 1043 р., та він закінчився невдачею, незважаючи на чималу компенсацію, надану Русі.

Значну увагу приділяв Ярослав Володимирович **внутрішній організації держави**. Він розбудував і укріпив Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота — головний парадний в'їзд до міста, цілу низку інших архітектурних споруд, так що столиця Русі стала, за словами єпископа Адама Бременського, «суперником Константинополя». Було також розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир. Дбав великий князь про розвиток освіти — засновував школи. За любов до книжок і науки його прозвали Мудрим. При соборі святої Софії організовано бібліотеку, де гуртувалася давньоруська інтелектуальна еліта. Неослабною князівською підтримкою користувалося християнство, яке мало величезне ідеологічне значення в житті країни. В усіх великих містах розгорнулося будівництво храмів, засновувалися монастирі. Найбільший з них — славнозвісний Києво-Печерський — став важливим осередком не лише чернечого життя, а й культури, освіти, літописання. Важливою ознакою доби стало домінування руського люду в державному управлінні. Функція варягів зводилася до військової служби. З призначенням у 1051 р. київським митрополитом відомого вітчизняного релігійного діяча і письменника Іларіона, було зроблено спробу зменшити залежність руської церкви від Константинополя. Ідейній самостійності Київської митрополії сприяла боротьба за канонізацію (*тобто возведення у ранг святих*) руських подвижників християнського віровчення. Наприкінці 70-х років XI ст. вона увінчалася успіхом: спочатку було канонізовано Бориса і Гліба, загиблих у громадянській війні, а згодом й інших діячів.

Важливим державним заходом Ярослава Мудрого було започаткування першого писаного зводу законів — **«Руської правди»**, який базувався на «Уставі земляному» — зведенні норм усного звичаєвого права, запровадженого ще князем Володимиром. Новий документ

узагальнив правові норми для громадян усієї держави, узаконив зміни, які сталися в суспільстві та свідомості людей і були викликані насамперед утвердженням феодалного господарства. Старі звичаєві норми поступово усувалися, наприклад, кровну помсту згодом замінили грошовими карами. До того часу належить також створення першого літописного зводу 1037—1039 рр.

Свідченням могутності Київської Русі часів Ярослава, досягнення нею рівня найрозвинутіших країн середньовічної Європи були численні шлюби членів великокнязівського роду з представниками найвпливовіших правлячих династій Заходу. Сам Ярослав, якого сучасники називали «тестем Європи», був одружений з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою, його син Всеволод — з дочкою візантійського імператора Константина Мономаха, Ізяслав — із сестрою польського князя Казимира, Святослав — з онукою німецького цесаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів: Анна — за французького Генріха I, Єлизавета — за норвезького Гаральда Сміливого, а після його смерті — за датського Свена Ульфсона, Анастасія — за угорського Андраша. Сестра князя, Доброніга, була одружена з польським князем Казимиром. При дворі Ярослава подовгу жили і виховувалися члени ряду європейських правлячих родів, зокрема англійський та норвезький принци, які через різноманітні обставини змушені були втікати зі своїх країн. Усе це значною мірою зміцнювало міжнародний авторитет Київської держави.

В останні роки правління Ярослав Мудрий спробував вирішити болючу проблему престолонаслідування, щоб запобігти князівським міжусобицям після його смерті. Для цього було запроваджено **принцип сеньйорату**, коли розподіл земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства у великокнязівському роді. Найстаршому синові Ізяславу він заповів Київ, Новгород, Псков і Турів, другому за віком — Святославі — Чернігів, Муром і Тмутаракань, третьому — Всеволодові — Переяслав і Ростов, В'ячеславі — Смоленськ, наймолодшому, Ігорю, — Володи-

мир-Волинський. Галицька земля відійшла онукові Ярослава, Ростиславові Володимировичу, а Полоцька залишилася за сином племінника Брячислава — Всеславом. Усі князі повинні були поважати старшого брата — великого князя київського і разом з ним правити всією Київською державою. У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат (у випадку його відсутності — найстарший син), і всі князі пересувалися на один щабель вгору у князівській ієрархії. Таким чином кожному з князів гарантувалося формальне право на київський престол. Правда, пізніше виявилося, що заповіт Ярослава Мудрого недосконалий. Закладена у ньому система ротації влади фактично суперечила принципу спадкоємності від батька до сина. Ця обставина призвела до всезростаючих міжусобних чвар і суперечок, насамперед між племінниками і дядьками. Покривджені князі-ізгої, які були позбавлені уділів, закликали собі на допомогу іноземців. Безконечні війни підточували сили і могутність Київської Русі, вели до її занепаду.

Ярославичі

Після смерті Ярослава трое його найвпливовіших синів — Ізяслав, Святослав та Всеволод — утворили своєрідний тріумвірат на чолі зі старшим київським князем. Впродовж двох десятиліть вони проводили спільну політику, підтримуючи єдність держави. Ярославичі разом обороняли країну від агресивних половців, які з'явилися на степових просторах Русі, вдосконалили «Руську правду», зокрема відмінивши давню родову помсту, протистояли сепаратистським тенденціям молодших князів. Проте після невдалої для Русі битви з половцями на р. Альті на Переяславщині (1068) та наступного за цим повстання киян проти князя Ізяслава у тріумвіраті почалися розбіжності. Відновити колишню єдність не вдалося навіть на з'їзді братів у Вишгороді (1072), де було прийнято «Правду Ярославичів» — кодекс юридичних норм, що значно розширював «Руську Правду». Уже в 1073 р. Святослав з допомогою Всеволода зайняв київський престол, а Ізяс-

слав змушений був утікати до Польщі, далі до Німеччини. З того часу Ярославичі по черзі княжили у Києві: Святослав у 1073—1076 рр., Ізяслав у 1076—1078 рр., Всеволод у 1078—1093 рр.

Наприкінці XI ст. суперечки між представниками різних відгалужень князівського роду поглибилися. Для міжусобної боротьби почали залучатися й сусіди, насамперед кочові племена половців. Користуючись цим, останні майже щороку вдиралися на Русь, убивали й полонили тисячі людей, палили села й міста, витоптували посіви. Ситуація погіршувалася тим, що наступник Всеволода — великий князь київський **Святополк Ізяславич** (1093—1113) виявився неспроможним власними силами зарадити лихові, яке вело до послаблення могутності країни та значно погіршувало життя народу. Тому він звернувся за допомогою до переяславського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, фактично перетворивши своє правління на дуумвірат. За їх ініціативою для поладження міжкнязівських суперечок та відвернення зовнішньої небезпеки у 1097 р. відбувся **Любецький з'їзд князів**. Було проголошено про припинення усобиць і необхідність вирішувати всі спірні питання на князівських з'їздах, об'єднання сил проти половецької загрози, закріплено **принцип спадкового володіння**, за яким землі і князівства (вотчини) переходили від батька до сина. Останнє рішення скасовувало принцип сеньйорату Ярослава Мудрого та вело до утвердження поліцентричної форми державної влади. Незважаючи, що рішення Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського 1100 р., на Золотчі 1101 р. й Долобського 1103 р. не усунули всіх суперечностей, вони відіграли позитивну роль в організації відсічі кочовим ордам. У 1103—1116 рр. з ініціативи й під командуванням Володимира Мономаха було проведено п'ять великих переможних походів руських дружин проти половців, в результаті яких половці кілька десятиліть не наслідувалися нападати на Русь.

Після смерті непопулярного київського князя Святополка й повстання киян у 1113 р. віче із заможних городян запросило до Києва на князювання **Володимира Мономаха** (1113—1125). Він ще за життя свого

батька Всеволода був фактичним правителем Русі, але після його смерті, виявляючи повагу до законів та не бажаючи розпалювати чвари між князями, добровільно поступився київським та чернігівським престоломи на користь двоюрідних братів Святополка Ізяславича та Олега Святославича, які були старшими від нього в князівському роді. Ставши великим князем київським, Володимир Мономах, дотримуючись рішень Любецького з'їзду щодо вотчинного володіння, все ж зумів тримати всіх інших князів у покорі, швидко й жорстко придушуючи найменші спроби внести розбрат чи вийти з-під його влади. Таким чином він зумів відновити *політичну єдність* 3/4 руських земель. Володимир продовжив законодавчу діяльність своїх попередників, спрямовану на побудову правової держави та нормалізацію соціальних відносин. Його *«Устав»* суттєво доповнював славнозвісну «Руську правду», значно обмежуючи сваволю місцевої адміністрації та лихварів. Він установлював єдиний процент на взяті у позику гроші, обмежував використання рабської праці й джерела її поповнення. Мономаху належить знамените *«Повчання»*, де він заповідав дітям не забувати убогих і не давати «сильним» погубити людину, захищати і бідного смерда, і вбогу вдовицю.

Припинення усобиць, відновлення централізації держави, відвернення половецької загрози сприяли суспільно-економічному розвиткові Київської Русі. Знову зросло політичне значення Києва як центру держави, зміцніли її міжнародні позиції. Ім'я Володимира Мономаха, онука Ярослава Мудрого та візантійського імператора Константина IX Мономаха, було добре відоме у середньовічній Європі. Сам він був одружений з дочкою англійського короля Гітою, його син Мстислав — зі шведською принцесою Христиною, сестра вийшла заміж за німецького імператора, одна донька — за угорського короля, а друга — за візантійського принца.

По смерті Володимира Мономаха на київському престолі утвердився його син **Мстислав** (1125 — 1132), прозваний літописцями Великим. Його правління характеризувалося подальшим зміцненням великокнязівської влади, яку змушені були визнавати навіть Полоцьк та

Новгород, завжди опозиційно налаштовані до Києва. Мстислав успішно воював з Литвою та половцями, загнавши останніх за Дон та Волгу, його боялися ятвязькі князьки і половецькі хани. Русь у той час займала вагомe міжнародне становище, про що свідчать династичні зв'язки київського князя з рядом західно-європейських королівських дворів. Одна з його доньок — Малфрід була одружена з норвезьким королем Сігурдом, друга — Ингеборг — з датським королем Кнудом Лавардом, третя — Ірина — з майбутнім імператором Візантії Андроніком Комніним, четверта — Єфросинія — з угорським королем Гейзою II. Син Мстислава Ізяслав був одружений з польською принцесою, а Святополк — з моравською княгинею.

Однак Мстислав був останнім із київських князів, кому вдалося утримати єдність і могутність Київської Русі. Високий рівень економічного розвитку і відповідних йому суспільних відносин уже невблаганно підводив одну з найбільших держав тогочасної Європи до нової епохи в її історії — епохи феодальної роздробленості та існування самостійних князівств.

3. Русь-Україна у період політичної роздробленості

Київська Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. Вона простягалася майже на 800 тис. кв. км., де проживали, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн чоловік. Це була **ранньофеодальна держава** з притаманною таким типам держав соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної драбини знаходився князь, який у своїй діяльності спирався на воєвод і бояр. На нижньому щаблі — холопи, закупы, рядовичі. У середині її — селяни-смерди, ремісники, купці. Окрему значну за розмірами соціальну групу становили церковнослужителі. Державне правління хоча й було монархічним, однак обмежувалося боярською радою і вічем.

Починаючи з 30-х років XII ст. у Київській Русі значно посилюлися **відцентрові тенденції**. Держава, що

виглядала міцною і непорушною, раптом почала втрачати політичну єдність і розділилася на півтора десятка князівств і земель. Розпочався період, який історики називають добою удільної (феодальної) роздробленості. Це був закономірний процес, притаманний усім державам середньовічної Європи.

Причини роздробленості

Серед причин, які призвели до політичної роздробленості Київської Русі, можна виділити такі.

1. Прагнення окремих князівств до самостійності. Вони були зумовлені еволюцією економіки, дальшим розшаруванням суспільства, розвитком феодального землеволодіння в центрі й на місцях, зростанням кількості міст, пануванням натурального, а отже, замкнутого характеру господарства. Князівства вирощували в себе одні й ті ж злаки, овочі, розводили однакових тварин, стаючи цілком самозабезпеченими державами. Каталізатором децентралізаторських процесів стала реалізація рішення Любецького з'їзду князів (1097) про вотчинний принцип успадкування земель. Внаслідок переходу володінь від батька до сина зміцнювалися місцеві князівські династії та їхнє найближче оточення. Вони проявляли щораз більшу самостійність у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і все менше зважали на волю великого князя київського, який перетворюється лише на формального главу держави. Дбаючи насамперед про власний добробут і власні володіння, нерідко за рахунок сусідів, місцеві еліти дедалі менше цікавилися загальнооруськими справами, захистом країни від ворогів.

2. Велика територія держави та етнічна неоднорідність населення. Безмежні простори східноєвропейської рівнини, колонізовані русичами, були свідченням державної могутності Київської Русі, але водночас вони стали і джерелом її слабкості. За низької густоти населення, відсутності розвинутих засобів комунікації та достатньо міцного і розгалуженого апарату влади на місцях неможливо було ефективно управляти такою великою країною з єдиного центру. Крім того, розши-

рення кордонів Київської Русі вело до відтоку значних матеріальних та людських ресурсів від центрального державного ядра на колонізацію окраїн, а відтак і до виснаження держави. Немало послаблювала Київську Русь також етнічна неоднорідність її населення. Адже поруч зі слов'янами тут проживало понад 20 народів: на півдні — печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки, на північному заході — литва і ятвяги, на півночі та північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та інші угро-фінські народи. У містах Київської Русі існували колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, варягів. Усі вони істотно різнилися за своїм економічним, політичним, культурним розвитком і об'єднати їх у якусь міцну спільноту було практично нездійсненним.

3. Відсутність сталого порядку успадкування князівської влади. Здавна на Русі панував «горизонтальний» принцип престолонаслідування, коли влада переходила від старшого брата до молодшого, від сина старшого брата до наступного за віком. Однак уже наприкін. XI ст. на Любецькому з'їзді князів було проголошено про «вотчинний»; або «вертикальний», принцип, за яким престолонаслідування йшло від батька до сина. Змішування цих двох принципів, що продовжували співіснувати, вело до міжусобиць, підривало основи Київської держави.

4. Занепад торгівлі. Важливу роль у піднесенні Київської держави відіграла міжнародна торгівля, яка здійснювалася через торговельні шляхи, що проходили через Русь («з варяг у греки», Соляний, Залозний) і зв'язували Азію з Європою, Чорне море з Балтійським. Однак з кін. XI ст. транзитна торгівля Київської Русі починає занепадати. Це було викликано насамперед появою нового середземноморського торговельного шляху, що безпосередньо поєднав Західну Європу з Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом. До того ж торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів були блоковані половецькими ордами, що захопили південні степи у XII—XIII ст. Усе це мало згубні наслідки для економіки Русі, особливо для Києва, як столиці держави, вело до подальшої її дезінтеграції.

5. Геополітичне розташування Київської Русі, яка знаходилася на межі зі степовими кочівниками. Віками на українські землі здійснювали спустошливі набіги гуни, авари, хозари, угри, печеніги, половці. З останніми точилася запекла боротьба протягом майже двох століть, до монгольської навали. Вона вимагала спільних дій князівств, насамперед Київського, Переяславського, Чернігівського, але в умовах зростаючої ворожнечі між князями це ставало дедалі проблематичнішим. Ситуація ускладнювалася й тим, що самі князі родичалися з половецькими ханами, використовуючи кочівників у міжусобних війнах. Не було й року, щоб половці не напали на Русь. Після себе вони залишали не тільки попелища, а й трупи багатьох тисяч людей, молодь забирали в полон. Занепадали міста і села, ремесла, торгівля, сільське господарство, культура.

Наслідки роздробленості

У процесі **децентралізації** Київської Русі на її території виділяються окремі політичні утворення. Першими відособилися Новгородська й Полоцька землі, до яких не докочувалися хвилі половецьких вторгнень. Відносно самостійними стали також віддалені від театру русько-половецьких воєнних дій Ростово-Суздальське, Галицьке та Волинське, а згодом і Муромське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства.

Поряд зі зміцненням окремих князівств на землях Київської Русі тривали й важливі **перетворення у етнічній сфері**. Зокрема на теренах Полоцької, Псковської та Смоленської земель внаслідок змішування слов'ян-переселенців з місцевими балтами формувалася білоруська етнічна спільнота. Територіальним ядром складання російського етносу стали Суздальська й Ростовська землі, де відбувалася енергійна слов'янська колонізація місцевих угро-фінських племен. (*Відомий російський історик М.Покровський вважав, що в жилах великоросів тече 80 % фінської крові.*) Генетичною базою формування українського народу залишалися землі південної та південно-західної Русі на чолі

з Києвом і такими містами, як Галич, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, які ще з перших століть нової ери відігравали провідну роль в історії східного слов'янства. Під 1187 р. у літописі вперше вживається назва «Україна», яка поступово поширюється на всі землі, заселені українським етносом.

Проте роздробленість Київської Русі у сер. XII ст. зовсім не означала її повного політичного розпаду. Вона й надалі залишалася відносно єдиною державою зі спільними законами, територією, культурою, церквою. Змінилася лише **форма державного устрою**: на зміну централізованій монархії прийшла федеративна. Із сер. XII ст. Давньоруською державою спільно керує об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язує питання внутрішньої і зовнішньої політики на з'їздах — «снємах». Такий порядок сумісного правління дістав у історичній науці назву **«колективного сюзеренітету»**. Мала місце й система **дуумвіратів**, тобто двох співправителів — представників, як правило, ворогуючих династій. Цим київське боярство, яке уклало з ними договір, прагнуло досягти відносної рівноваги сил, а відповідно й спокою. (*Київська земля, на відміну від інших, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а впродовж усього періоду феодальної роздробленості вважалася загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду.*) Київ залишався загальнодержавним центром, у якому містилася резиденція митрополитів, і мрією чи не кожного більш-менш значного члена родини Рюриковичів. На думку дослідників, аж до кінця 60-х років XII ст. необхідною умовою досягнення князями політичної старшості було володіння київським престолом. Пізніше боротьба князів за відновлення загальноруської єдності відбувалася шляхом утвердження в ролі об'єднувачого центру столяного міста однієї із земель, але за обов'язкової участі правителів у співволодінні Києвом.

Та, як виявилось, переваги столиці були водночас і її нещастями. Тривалий час за право володіти нею велася невщухаюча **боротьба між князями**, яких вабили перспективи встановлення сюзеренітету над усією терито-

рією Київської Русі. Підраховано, що лише протягом останнього століття перед вторгненням на Русь монголо-татар київський престол 46 разів переходив із рук в руки. Найдовше правління тривало 13 років, а 35 князювань — менше року кожне. Були також спроби силою підірвати роль Києва як загальноруського центру. Зокрема у 1169 р. ростово-суздальський князь Андрій Боголюбський, захопивши Київ, здійснив там страшний, безпрецедентний **погром**. «Не було помилювання анікому і нізвідки, — писав літописець, — церкви горіли, християн убивали, других в'язали, жінок вели в полон...»

Роздробленість була історично суперечливим явищем. Одночасно з відцентровими діяли, а то й перемагали їх часом сили доцентрові, особливо у період зовнішньої небезпеки. Роздробленість послабила державу політично, але сприяла розвитку економіки й культури на місцях. Виділення князівств створювало умови для вдосконалення державного апарату, дальшого формування великого землеволодіння, розвитку сільського господарства, піднесення міст — осередків ремесла й торгівлі. Спостерігалось зростання населення. І лише з XIII ст. **сепаратистські тенденції** у Київській Русі починають перемагати. Так, якщо у XII ст. утворилося 15 князівств, то на поч. XIII ст. їхня кількість досягала вже 50. Загальна картина того часу зводилася до перманентного процесу виникнення та зникнення окремих князівств, постійної зміни їх кордонів та володарів. Занепала система колективного управління Руссю. Змінювався й статус Києва. Якщо раніше князі, щоб домогтися провідної позиції в державі, прагнули оволодіти київським престолом, то тепер намагалися об'єднати інші землі навколо своїх спадкових володінь. Відповідно монголо-татарська навала застала Київську Русь роз'єднаною, ослабленою нескінченними усобицями й нападами половців.

Монголо-татарська навала

Монгольська держава сформувалася в кін. XII ст. Розрізнені племена об'єднав хан Темучин. Обраний у 1206 р. верховним правителем усієї Монголії — Чингісханом, він почав великі завойовницькі походи. Підко-

ривши Китай, вирушив у Середню Азію та на Кавказ. Полководці Чингісхана захопили Хорезм, Азербайджан, Грузію. Десятки держав і тисячі міст було розорено. У 1223 р. на річці Калці (біля теперішнього *Маріуполя*) сталося перше збройне зіткнення монголів із русичами, які прийшли на допомогу половцям. Однак руські князі навіть перед обличчям грізної небезпеки не змогли переступити через розбрат і спільно вдарити на ворога. У результаті об'єднані русько-половецькі сили зазнали нищівної поразки: загинуло 6 князів та 9/10 руських воїнів. Але й монголо-татари, зазнавши значних втрат, не наважилися продовжувати похід в глиб Русі і повернули назад.

Нова хвиля монгольського нашествия розпочинається 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилось 150—200-тисячне військо онука Чингісхана — **Батия**. Руські князі знали про підготовку цього походу, але, поглинені власними чварами, нічого не зробили для об'єднання сил. Як наслідок, упродовж зими 1237—1238 рр. було завойовано Рязанське та Владимиро-Суздальське князівства, всю Північно-Східну Русь. У 1239 р., після майже річного відпочинку, монголо-татарське військо, незважаючи на героїзм русичів, здобуло і зруйнувало Переяслав і Чернігів, а в грудні 1240 р. після десятиденних штурмів оволоділо Києвом, перебивши захисників та перетворивши столицю у руїни. Археологи вважають, що до монголо-татарської навали Київ мав до 8 тис. дворів, а після неї — 200—300. Населення зменшилося з 50 до 2 тис. З-понад 40 мурованих церков залишились, та й то дуже пошкодженими, якихось 5—6.

Протягом наступного 1241 р. завойовники вогнем і мечем пройшли галицькі та волинські землі, вторглися у Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансільванію. Проте знекровлені на Русі кочівники вже 1242 р. були змушені припинити своє просування у західному напрямку. Повернувшись у пониззя Волги, вони заснують нову державу у складі Монгольської імперії — **Золоту Орду** зі столицею у м. Сарай. Звідси хан Батий розіслав своїх послів по руських землях, вимагаючи у місцевих князів покори й визнання себе за верховного

правителя, З того часу Київська Русь як незалежна держава перестає існувати, на її землях встановлюється багатолітнє іноземне іго, яке законсервувало удільну роздробленість, перешкоджало централізації земель і відродженню державності.

Залежність руських земель від завойовників проявлялася насамперед у трьох сферах: економічній, політичній, військовій. **Економічна залежність** зводилася до обкладання місцевого населення даниною, від якої звільнялася лише церква. Спочатку данину збирали татарські урядовці — баскаки, а згодом відповідальність за її сплату поклали на князів. У **політичній сфері** залежність полягала у затвердженні Ордою князів на престолах та видача нею ярликів (грамот) на управління землями, не рахуючись ані з правами князів на той чи інший престол, ані з бажанням народу. Зокрема, Київ було передано у володіння володимиро-суздальським князям, які одними з перших визнали зверхність Орди, а згодом під владу ханським намісникам. У результаті Київ втрачає значення не лише політичного і економічного, а й церковного центру — наприкін. XIII ст. митрополит переїхав звідти у Володимир-на-Клязьмі. **Військова залежність** передбачала обов'язок руських князів делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах. Крім того, з метою недопущення відродження Русі Золота Орда протягом майже всього періоду свого панування практикувала розпалювання ворожнечі між місцевими князями, а також періодичні спустошливі походи на їхні володіння. Лише до сер. XIV ст. на землі Північно-Східної та Південно-Західної Русі було здійснено понад 20 воєнних нападів золотоординців.

Монголо-татарська навала мала для Русі **катастрофічні наслідки**, відкинувши її у розвитку на кілька століть назад. Загинула, була забрана у рабство або втекла з насиджених місць значна частина населення, в т. ч. й еліти, втрата якої не тільки помітно ослабила протидію загарбникам, а й суттєво загальмувала розвиток феодального господарства. Занепали ремесла й торгівля, були зруйновані міста. За підрахунками археологів,

із 74 руських міст XII—XIII ст., відомих із розкопок, 49 — були розорені полчищами Батия. До того ж 14 — так і не піднялися з руїн, а ще 15 міст з часом перетворилися на села. Домонгольського рівня кам'яне будівництво досягло лише через 100 років після навали Батия.

Таким чином, існування Київської Русі як єдиної держави охоплювало період з IX ст. по 40-ві роки XIII ст. Спочатку політичною формою її була централізована монархія (IX ст. — 30-ті роки XII ст.), а з настанням удільної роздробленості — монархія федеративна (30-ті роки XII — 40-ві роки XIII ст.). За своїм соціально-економічним і культурним розвитком Київська держава перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи. Вона підтримувала міцні економічні, політичні й культурні зв'язки з багатьма країнами світу. Її військова могутність протягом кількох століть слугувала захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для всієї європейської цивілізації. Однак у сер. XIII ст. поступальному розвитку Київської Русі непоправного удару завдали монголо-татари. Вони зруйнували державу, її господарство, матеріальну й духовну культуру. І все ж державницькі традиції давньоруського періоду продовжували жити, оскільки на їх основі утворилася Галицько-Волинська держава, безпосередня спадкоємиця Русі з центром у Києві.

Лекція III

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства

Наприкінці XII — першій пол. XIII ст. Давньоруська держава занепадає. Внаслідок цього в історичній науці тривалий час панувала думка, що на її руїнах виникло — як наступник Київської Русі — Володимиро-Суздальське князівство, а потім — і Московське царство. Проте видатний український історик М. Грушевський переконливо довів, що безпосереднім наступником державності Київської Русі було Галицько-Волинське князівство. «Київська держава, право, культура, — підкреслював він, — були утвором одної народності, українсько-руської; володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...» Отже, державницьку традицію Київської Русі перейняло Галицько-Волинське князівство.

Галичина

Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкін. XI ст. від Києва. Її економічне та політичне піднесення зумовлювалося надзвичайно вигідним розташуванням, важкодоступним для кочових нападників зі степу; наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяли збагаченню

та проведенню активної закордонної політики; великими покладами солі, значення яких істотно зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря; віддаленістю від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславові Володимировичу. Літописці не засвідчують його в Галичині, а повідомляють про те, що **Ростислав** перебував у князівстві Тмутаракані, яке стало притулком для князів-вигнанців, тобто тих Рюриковичів, які втратили право на власні вотчини. Із Приазов'я вони не раз вирушали, вербуючи половців чи інших чужоземних найманців, на Русь; щоб захопити князівство чи якусь волость. Деякі історики вважають, що Ростислава отруїли греки за намовою київського князя Ізяслава. Після смерті Ростислава залишилися сини — Рюрик, Василько і Володар. Вони зуміли стати законними спадкоємцями Галичини. Перший володів Перемишльською землею, другий — Теробовлянською, третій — Звенигородською. Головну увагу брати спрямовували на захист своїх володінь від агресивних сусідів — Польщі, Угорщини, київських та волинських князів. Вони приборкали опозиційне боярство, розгромили угорські війська під Перемишлем (1099), за допомогою половців завдали відчутних ударів по Польщі, зміцнили південно-східні кордони краю напівкочовими печенігами, торками та берендеями.

Після смерті братів Ростиславичів син Володаря князь **Володимирко** (1124 — 1152) поступово об'єднав Звенигородське, Перемишльське, Галицьке й Теробовлянське князівства в одне і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича, який лежав на перехресті торговельних шляхів. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством, Галичиною. Хоробрий воїн, талановитий дипломат, Володимирко Володаревич умів вийти з найскрутніших ситуацій. Для досягнення мети не гребував нічим, порушуючи присягу, нацьковуючи на своїх ворогів половців, свата Юрія Долгорукого, або підкуплюючи суперників сріблом чи золотом. Він зумів дати відсіч спробам Польщі та Угорщини захопити Галицьку землю, поклав край намірам київського кня-

зя Ізяслава поновити залежність Галичини від Києва, уклав союзні угоди з Візантією та Суздальщиною. За його правління розширилися межі князівства на сході — по Дністру, Пруту й Серету — було приєднано Погоринську волость на Волині.

Раптова смерть Володимирка не перервала державотворчого процесу в Галичині. За правління його сина — **Ярослава Осмомисла** (1152—1187) Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, у період свого найвищого піднесення володіло Бессарабією, частиною нинішньої Румунії, низкою придунайських міст. Князівська столиця перетворилася на торговельний, ремісничий і культурний центр України на Заході. В місті звели десятки палаців та храмів, зокрема величний кафедральний храм Успіння Божої Матері, що став престольною церквою галицького єпископа. Дністром, Прутом, Дунаєм купці з Галича й інших міст вивозили свої товари на ринки причорноморських держав, у т. ч. й у Константинополь, з яким Ярослав підтримував сусідські стосунки і від якого домігся відкриття в Галичі єпископату. Добрі відносини було також встановлено з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. Показово, що «Великопольська хроніка» кін. XIII ст. державу Ярослава називає королівством. Високо оцінюючи заслуги князя Ярослава, який користувався величезним авторитетом на Русі й увійшов в історію як Осмомисл — за вісьмох мислить, автор «Слова о полку Ігоревім» зазначав: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські (*Карпати. — Авт.*) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота Києву, стріляєш з батьківського золотого престолу султанів у далеких землях».

І справді, створивши в Карпатах систему оборонних ліній, Ярослав Осмомисл надовго зупинив угорську агресію. Сформувавши дисципліноване, добре озброєне і вишколене військо, не дозволив польським королем розоряти край. Успішно воював проти половецьких орд, зокрема, у 1183 р. захопив у полон 12 їхніх

ханів. Брав участь у боротьбі за Київ, який нерідко змушений був визнавати свою залежність від Галича. Це видно на прикладі Івана Берладника, одного з Ростиславичів, який завдавав клопоту Володимирку і Ярославові Осмомислу. Коли київський князь Ізяслав підтримав І. Берладника, то Осмомисл позбавив його престолу, розгромивши одного і другого. Водночас князь Ярослав розірвав з традиційною політикою своїх попередників, які у боротьбі проти волинських і київських князів орієнтувалися на Суздаль. Він керувався загальноукраїнськими принципами, уклавши союз із волинськими Мстиславичами і сприяючи противникам Андрія Боголюбського у боротьбі за Київ.

Утверджуючи авторитет князівської влади у Галичині, Ярослав Осмомисл зіткнувся з активною протидією місцевого боярства, яке дедалі зміцнювалося в економічному і політичному відношенні. Його особливістю було те, що воно формувалося переважно не з князівської дружини, як в інших землях, а з родоплемінної знаті. Свої маєтки *галицькі бояри* отримали не від князя, як це водилося, а, головним чином, шляхом привласнення общинних земель, купівлі, а то й насильного захоплення їх у селян. В їхніх руках опинилися соляні промисли, які мали велике господарське значення. Істотно вплинуло на формування міцної і згуртованої верстви галицьких бояр і сусідство Угорщини та Польщі з аристократичним норовом їхнього боярства, а також нечисленність княжої сім'ї, завдяки чому бояри залучалися до влади, отримуючи посади та маєтки. Окремі з них жили в укріплених замках і навіть утримували власні бойові дружини. У другій пол. XII ст. боярство відчуло себе настільки сильним, що відкрито намагалося підпорядкувати своїй волі самого князя. Приводом став сімейний конфлікт Ярослава, скориставшись яким бояри вдалися до насильства. Вони звинуватили в чаклунстві й спалили на вогнищі позашлюбну дружину князя Настасію, а її сина Олега ув'язнили в темницю. Ярослав був змушений погодитися з вимогами боярської опозиції — не мстити боярам та повернути законну дружину Ольгу (дочку Юрія Долгорукого) і сина Володимира, які перед тим втекли до Польщі. Все

це дає підстави стверджувати про значний вплив олігархічних кланів на політичний та економічний розвиток Галицького князівства.

Помираючи, Ярослав Осмомисл поділив свої землі між обома синами, але бояри вигнали Олега, сина від Настасії, і посадили на престол **Володимира** (1187—1199), другого сина від першого законного шлюбу князя. Дослідники розходяться в думках щодо особи Володимира. Більшість вважає його пияком, розпусником, інші, навпаки, називають Володимира високоосвіченою людиною. У 1187 р. бояри збунтувалися і вигнали його з Галича, запросивши на престол волинського князя Романа Мстиславича з роду Мономаховичів. Але вторгнення угрів, яких запросив на допомогу князь Володимир, змусило останнього покинути Галичину. Правда, угорський король Бела III замість того, щоб повернути галицькі землі Володимиру, проголосив себе «королем Галичини» й залишив своїм намісником у Галичі сина Андрія. Після деяких поневірянь Володимир Ярославович, спираючись на підтримку німецького князя Фрідріха Барбаросси і польського короля Казимира, влітку 1189 р. повернув собі батьківський престол і княжив до самої смерті. На цьому припинилася династія Ростиславичів та й саме існування окремого Галицького князівства.

Волинь

Волинська земля отримала назву від свого давнього політичного центру — міста Волинь на Західному Бузі. Уже на поч. XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новій столиці — Володимиру, заснованому князем Володимиром Великим. Волинь, захищена від зовнішніх ворогів лісами, озерами, болотами, багата чорноземами, дикими звірами, мала розвинуте сільське господарство, різні промисли. Розташована на перехресті шляхів, вела прибуткову торгівлю з Литвою, Польщею, Західною Європою. Володимир перетворився в одне з найбагатших міст України. У ньому вирували не тільки торгівля, ремесло, а й духовне життя. Будували храми, найвеличнішим з яких був собор Успін-

ня Богородиці, монастирі, світські споруди. У Володимирі постійно діяв єпископат. Серед інших міст виділялися: Луцьк (Лучеськ), Холм, Белз, Дорогобуж, Пересопниця, Кременець.

Аж до сер. XII ст. Волинська земля не мала власної князівської династії: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж на володимирському престолі перебували київські ставленики. Тільки за **князювання Ізяслава Мстиславича** Волинь отримала статус спадкової вотчини й надовго закріпилася за його родом. Проте політична роздробленість, що охопила у той час землі Київської Русі, не сприяла зміцненню Волинського князівства, яке в окремі періоди своєї історії перетворювалося у своєрідну федерацію дрібніших удільних князівств.

Відновити розпорошені й занедбані володіння свого роду і навіть розширити їх на землі литовського племені ятвягів вдалося **Романові Мстиславичу**, який у 1170 р., після смерті батька — Мстислава Ізяславича, став волинським князем, а згодом — і володарем могутньої Галицько-Волинської держави, куди ввійшла більшість українських етнічних земель. Князь Роман Мстиславич був високоосвіченою людиною. Мати його — дочка польського короля Болеслава Кривоустого. В юнацькі роки він жив у Польщі та Німеччині, князував у Великому Новгороді. Народ любив його як справедливого правителя, що керував «згідно із законом Божим».

Утворення Галицько-Волинського князівства

Об'єднанню Галицького і Волинського князівств значною мірою сприяли тісні економічні та культурні взаємини, які здавна підтримувалися між ними, незважаючи на міжусобні війни поміж окремими князями. До єдності спонукала також і необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом — монголо-татар. Уже невдовзі по смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславич на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там закріпитися. Лише у 1199 р., після кончини князя Володимира, останнього представника ди-

настії Ростиславичів, він зміг повернутися в Галичину та силою об'єднати її з Волинню. Водночас Роман здобув Київ (1202), де посадив залежного від себе князя, і фактично зосередив під своєю владою всі, за винятком Чернігівського князівства, українські землі від Карпат і Дунаю до Дніпра.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було подією великої історичної ваги, оскільки сформувався міцний політичний організм, що мав перейняти та продовжити державницьку традицію Київської Русі. Оволодівши значною частиною давньоруської спадщини, нова держава на рубежі XII—XIII ст. за розмірами своїх володінь не поступалася Священній Римській імперії. Її володаря величали «великим князем», «царем», «самодержцем всея Русі». У нього просив захисту вигнаний хрестоносцями з Константинополя візантійський імператор Олексій III Ангел, а Папа Римський Інокентій III у 1204 р. пропонував в обмін на прийняття католицизму королівську корону, але Роман Мстиславич відмовився.

Галицько-Волинське князівство спиралося на міцну економічну основу. На його території, не спустошеній зовнішніми ворогами, інтенсивно розвивалося господарське життя. Тоді, як Чернігівщина наприкін. XII — на поч. XIII ст. лежала в руїнах після набігів кочівників, численне галицько-волинське населення розбудовувало старі і закладало нові міста, успішно займалося ремісництвом та сільським господарством, освоювало нові соляні родовища, колонізувало степові простори між Бугом та Дністром, між Галичиною, Волинню та Київщиною. Істотне значення мало і те, що держава князя Романа розташовувалася на шляху Буг—Дністер, який замінив занепалу дніпровську артерію, і мала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської торгівлі. Сухопутні торгові шляхи вели, як правило, на Захід. Важливим було те, що, на відміну від багатотетичної Київської держави, Галицько-Волинська охоплювала лише українські етнічні землі, а тому її легше було консолідувати.

У внутрішній політиці Роман спирався на середнє і дрібне боярство, насамперед волинське, та міщан. Він

зосередив увагу на зміцненні княжої влади, приборкав боярську верхівку, частину якої відправив у заслання чи стратив. Його улюбленим прислів'ям було: «Не вбивши бджіл, не поласуєш медом».

Активною й цілеспрямованою була **зовнішня політика** галицько-волинського князя. Здійснивши вдалі походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, він посилив свій вплив на Русі, підніс міжнародний авторитет держави, яка поступово входила в західноєвропейський світ як його органічна складова. Відзначаючи надзвичайну хоробрість Романа Мстиславича, літописець із захопленням писав, що він кидався на «поганих (половців. — Авт.) як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їхні землі як орел, а хоробрим був як тур, наслідуючи діда свого Мономаха».

Прагнучи припинити князівські міжусобиці та консолідувати сили для протидії зовнішнім ворогам, Роман Мстиславич в останні роки життя запропонував новий порядок формування центральної влади на Русі. Він передбачав, що великий князь київський мав обиратися шістьма-найвпливовішими удільними князями (галицько-волинським, чернігівським, полоцьким, смоленським, суздальським та рязанським), а на місцях, у межах удільних князівств, влада мала переходити від батька до сина. Таким чином, на думку Романа, можна було зупинити процес роздробленості.

Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь. У 1205 р. він загинув під польським містечком Завихостом у битві з військом краківського князя Лешка Білого. Але династія Романовичів, яку започаткував Роман Мстиславич, майже 150 років утримувала українську державність, залишивши добрий слід у нашій історії.

2. «Королівство Русі» Данила Галицького

Смерть князя Романа Мстиславича була трагедією не тільки для його сім'ї, а й для України, яка на кілька десятиліть стала ареною кривавих міжусобиць та збройних нападів зовнішніх ворогів. Проти відновлення єдності Галицько-Волинської держави та зміцнення

великокнязівської влади виступали верхівка галицького боярства, окремі удільні князі та правителі Угорщини і Польщі.

Занепад княжої влади

Насамперед смертю Романа Мстиславича скористалися галицькі боярські угруповання. Побоюючись, що його малолітні сини — чотирирічний Данило та дворічний Василько — з часом успадкують батьківський потяг до сильної влади, бояри позбавили їх князівського престолу. Натомість вони запросили на князювання до Галича Володимира, Романа і Святослава **Ігоревичів** (1206 — 1212), синів відомого своїм походом на половців у 1184 р. Ігоря Святославовича Сіверського. Романова вдова, княгиня Анна, з дітьми змушена була втікати спочатку у Володимир-Волинський, а далі — до Польщі. Польський князь Лешко Білий залишив її з Васильком у себе, а Данила відіслав до угорського короля Андрія II.

Запрошуючи Ігоревичів, галицькі бояри сподівалися, що ті будуть слухняними виконавцями їхньої волі. Та, як виявилось, брати не збиралися коритися боярській сваволі і, щоб покінчити з нею, стратили бл. 500 представників аристократичних родів Галичини. Це тільки розлютило бояр. Вони, вдаючи, що прагнуть мати князем законного спадкоємця з династії Романовичів, заручилися підтримкою угорців і за їх допомогою захопили й повісили Ігоревичів. Коли ж постало питання про владу в краї, то стало зрозуміло, що бояри хочуть правити самі, прикриваючись іменем неповнолітнього Данила Романовича. З цією метою вони прогнали княгиню Анну, позбавивши її регентства над сином. За нею покинув Галич і Данило. Тоді бояри пішли на безпрецедентне порушення середньовічного права — проголосили князем провідника боярства **Володислава Кормильчича** (1213 — 1214). Це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриківичів.

Керуючись вузькостановими інтересами, боярська олігархія своїми зухвалими діями фактично спровокувала втручання Угорщини й Польщі у справи Захід-

ної Русі. В результаті у 1214 р. польський князь Лешко Білий і угорський король Андрій II уклали договір про розподіл галицько-волинської спадщини. Королем Галичини було проголошено п'ятирічного угорського королевича **Коломана** (1214—1219), який мав одружитися з дворічною дочкою Лешка Соломією. Галичину знову окупувало угорське військо. Лешко отримував Перемишль, Берестейську землю і частину Холмщини. Романовичам залишали лише батькову вотчину — Володимир з волостю.

У 1219 р. галичани виступили проти угорців і запросили на престол новгородського князя **Мстислава Удатного** (1219—1227), який з допомогою повсталих міщан вигнав загарбників з Галича. Проте незабаром він став, за словами М. Грушевського, «безрадим знаряддям» у руках боярської знаті, яка намагалася не допустити посилення князівської влади. Під її впливом Мстислав воював проти свого зятя — волинського князя Данила Романовича, а в 1227 р. одружив одну зі своїх доньок з молодшим угорським королевичем Андрієм, на користь якого відрікся від галицького престолу:

Тим часом **Романовичі** «збирали докупи» землі, які становили спадщину їхнього батька. Насамперед вони утвердилися на Волині, де користувалися прихильністю як у знаті, так і у простого люду. А далі, зосередивши у своїх руках економічну і воєнну міць волинського краю та реформувавши військо, зокрема організувавши піші полки з міщан і селян, почали наступ на Галицьку землю. Двічі брати Романовичі здобували Галич (1230, 1233), але лише за третім разом у 1238 р., спираючись на підтримку міщан і духовенства, зуміли там закріпитися, розбивши угорців та їх союзників — місцевих бояр. Залишивши за собою Галичину, Данило віддав Волинь молодшому братові Василькові. Хоча, незважаючи на такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як єдиний організм під зверхністю Данила Романовича, прозваного Галицьким (1238—1264).

Данило Галицький

Відновивши внутрішню єдність своїх земель, Галицько-Волинська держава набуває сили та відвойовує втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських рицарів Добжинського ордену під Дорогочином, які захопили це західноволинське місто, і припинив їхнє подальше просування на українські терени. У 1239 р. він заволодів Києвом, прогнавши смоленського князя Ростислава та посадивши там свого намісника Дмитра. Під його владою опинилися практично всі українські правобережні землі. Здавалося, відродження колишньої державної могутності лише справа часу. Та на заваді здійсненню широких політичних планів галицько-волинського князя стала монголо-татарська навала, яка стрімко насувалася на Русь.

На поч. 1241 р., вже завоювавши майже всю Русь, орди Батия вдерлися в Галичину і на Волинь, вбиваючи людей, плюндруючи їхнє майно. Десятки міст і сіл вже ніколи не піднялися з попелищ, наприклад, Плісненськ, Звенигород, Бич. Незабаром усі українські землі опинилися в руках азійських завойовників. У той час Данила Галицького не було у князівстві. Він, маючи досвід боротьби з монголо-татарами на Калці, добре розумів їхню небезпеку, а тому подався на Захід, щоб домовитися з правителями Угорщини та Польщі про спільні дії проти загарбників. Однак з цієї затії нічого не вийшло, бо угорці й поляки, надіючись, що ординці їх не досягнуть, відмовилися від будь-яких союзів, про що згодом гірко пошкодували.

Повернувшись на рідні землі після відходу монголо-татарських полчищ, Данило Романович застав згарища й руїни. Водночас він у черговий раз зіткнувся зі свавіллям галицьких бояр. Скориставшись відсутністю князя, вони запросили на престол представника чернігівської династії Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля і вже тривалий час претендував на Галич. У 1245 р. Данило в битві під Ярославом на Сяні вщент розгромив Ростислава разом із військом його союзників — угорців і поляків — та дружинами бунтівливого галицького боярства. У результаті було

зламано опір боярської опозиції та остаточно завершено виснажливу, майже сорокарічну боротьбу за спадщину Романа Мстиславича. Водночас Ярославська битва на ціле століття зупинила експансію Угорщини та Польщі на українські землі.

Зміцнення Галицько-Волинської держави занепокоїло монголо-татарського хана. Особливо те, що Данило тривалий час вперто ігнорував Золоту Орду та, на відміну від північно-східних князів, не їхав до резиденції Батия за ярликом на княжіння. І лише в 1245 р. після татарського наказу «дай Галич» він, щоб уберегти династичні володіння від ворожого плундрування, змушений був відправитися до монголо-татарської столиці Сараю і там визнати васальну залежність від Золотої Орди (1246).

На відміну від інших земель колишньої Київської держави, якихось чітко визначених форм підпорядкування Орді Галицько-Волинське князівство в той час не мало. Данило періодично був змушений надавати татарам допоміжні військові підрозділи в їхніх походах на Польщу, Литву, Угорщину, інколи сплачувати річну данину — т. зв. татарщину, віддавати певні ознаки шани ханові, який був суддею у міжкнязівських суперечках. Натомість українська держава фактично зберігала незалежність у внутрішній і зовнішній політиці. Разом з тим, Золота Орда уважно стежила, щоб ця незалежність не набрала небажаних для неї масштабів.

Після свого відвідання Орди Данило не відмовився від намірів будь-що позбутися монголо-татарської опіки. Формальне визнання залежності від хана давало йому можливість виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару по золотоординцях. Із подвоєною енергією береться він за **відбудову держави**. Її столицю було перенесено зі зруйнованого Галича до Холма, де звели фортифікаційні споруди, церкви, заклали гарний парк. Водночас велося будівництво, насамперед оборонне, в інших містах. Саме в ці часи споруджуються перші муровані фортеці та потужні замки у Бересті, Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгороді-Дністровському тощо. З ініціативи Данила було зміцнено Карпатську оборонну систему, що закривала

шлях уграм у Галицько-Волинське князівство. До 1256 р. він заклав місто Львів, яке назвав на честь свого сина Лева. Загалом, згідно з літописом, за його правління було засновано бл. 70 міст, в яких розвивалися ремесла та промисли; будувалися пишні будівлі, храми. Щоб підняти економіку держави, Данило Романович запрошував до міст ремісників та купців із сусідніх країн, налагоджував внутрішню і зовнішню торгівлю, сприяв розвитку соляних промислів. Йому вдалося захистити від надмірних поборів селян, котрі були надійною опорою князя. З них він сформував важку озброєну піхоту, що замінила боярські дружини.

Прагнучи звільнити українські землі від монголо-татарського іга, Данило Галицький значну увагу приділяв ідеї створення міжнародної антиординської коаліції. З цією метою він налагоджує союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Володимиро-Суздальським князівством, зміцнює їх династичними шлюбами. Зокрема, один його син — Лев — одружився з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією, другий — Роман — з племінницею австрійського герцога Фрідріха II Гертрудою, спадкоємицею австрійського престолу (щоправда, намагання Данила утвердити сина на володіння його дружини зазнали невдачі), доньки вийшли заміж за, відповідно, мазовецького князя Земовита та володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича. Однак до очікуваних наслідків ці зовнішньополітичні кроки галицько-волинського князя, на жаль, не привели. Захід не мав наміру серйозно прилучатися до збройної боротьби проти ворога, тим більше споряджати військові експедиції у далекі східні степи. Що ж до володимиро-суздальського князя, то він, після того як у 1252 р. Золота Орда завдала спустошливого превентивного удару по його володіннях, втратив свій престол і втік до Швеції, а звідти — в Данію.

Ще одною спробою князя Данила знайти собі спільників у боротьбі проти золотоординського іга були його зносини з Папою Римським Інокентієм IV, який мав значний вплив на європейські країни. Головним змістом їхнього листування були питання протитатарської допомоги і церковного об'єднання. Данило Ро-

манович погоджувався передати свої володіння під церковну юрисдикцію Риму, але за умови організації хрестових походів проти Золотої Орди. Папа ж виступав з ідеєю не активної боротьби, а лише формування оборонного фронту для захисту Західної Європи від монголо-татарських набігів. Ці розбіжності привели до того, що коли у 1247 р. Інокентій IV через свого посланця передав Данилові королівську корону, то останній відмовився від неї, мотивуючи тим, що без серйозних гарантій західної допомоги цей крок може спровокувати агресію татар. До того ж ідею церковного об'єднання не сприйняла православна ієрархія. Зокрема, сподвижник Данила Галицького Кирило, якого він призначив у 1246 р. митрополитом Русі, навіть розірвав стосунки з князем і подався на північ до Олександра Невського. Останній був противником унії і, на відміну від свого брата — вже згадуваного володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича, — не тільки строго виконував умови принизливого ярлика на князювання від Батия, й «наводив» татарські війська на непокірливі руські князівства.

У 1253 р. Данило Галицький остаточно вирішив розпочати активну боротьбу з монголо-татарськими ордами на Правобережжі. У той же час Папа Римський виступив з проектом організації хрестового походу проти Золотої Орди і створення коаліції Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та померанських князівств. Тому, надіючись отримати допомогу від Заходу, галицько-волинський князь погоджується на своє **коронування** та об'єднання церков. Місцем коронації став Дорогочин на Підляшші, де перебував Данило Романович під час одного з воєнних походів. Що ж до питання унії, то папу було визнано верховним пастирем руської церкви, але водночас підтверджено непорушність східного обряду і церковних прав.

Коронування Данила Романовича і надання Галицько-Волинському князівству статусу королівства істотно піднесло авторитет української держави серед європейських народів. Однак **сподівання, що католицька Європа допоможе, не справдилося**. Тому Данило розриває угоду про унію і вирішує власними силами

воювати проти монголо-татар. Насамперед він зайнявся зміцненням свого війська та рубежів держави. З цією метою здійснив кілька походів на племена ятвягів, що нападали на прикордонні землі Волині, здобув у литовського князя Міндовга ряд міст у Білій Русі, які передав в управління синові Роману (*у 1256 р. Роман загинув, захищаючи згадані території від литовців*), ще раніше підкорив Люблінську землю. У 1254 р. був укладений **військовий союз** Данила з Міндовгом проти Золотої Орди, скріплений династичним шлюбом королевича Шварна з литовською княжною. Протягом 1254 – 1255 рр. військо Романовичів здобуло міста, що піддалися татарам у т. зв. Болохівській землі (*у районі річок Південний Буг, Случ і Тетерева*). А коли загопи золотоординського представника на Правобережжі хана **Куремси** перейшли в контрнаступ, то були розгромлені під Володимиром і Луцьком. Подальший намір короля Данила рушити на Подніпров'я та визволити Київ не був реалізований через зраду литовців.

Особливо ускладнилася ситуація в українському королівстві, коли Куремсу у 1258 р. змінив енергійний воєначальник **Бурундай**. Романовичам довелося допомагати монголо-татарам у їхньому поході на Польщу й Литву і тим розірвати з останніми союзницькі відносини. А в 1259 р. вони під тиском величезного ординського війська були змушені зруйнувати укріплення найбільших фортець: Володимира, Кременця, Луцька, Львова. Лише Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

В останні роки свого життя король Данило Галицький знову повернувся до ідеї створення антиординської коаліції, докладаючи для її реалізації чималих зусиль. Але вони, як і раніше, не увінчалися успіхом. Невдачі лягли на нього важким тягарем, підірвали здоров'я, адже руйнувалися його плани опанувати Східну Україну та Київ і визволитися від монголо-татарського ярма. У 1264 р. Данило Романович помер і був похований у своєму улюбленому місті Холмі. Так закінчилося життя визначного правителя, дипломата і полководця, який багато зробив для економічного й культурного піднесення країни, проводив активну зовнішню політику, був

єдиним серед руських правителів XIII ст., якому неодноразово вдавалося перемагати монголо-татарські орди.

Його заслуга полягала насамперед у тому, що він зумів в умовах складного зовнішнього оточення, монголо-татарської навали перетворити Галицько-Волинське князівство, а згодом королівство, у міцну й велику загальноукраїнську державу, з якою рахувалися на Заході й на Сході.

3. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII — першій половині XIV ст.

По смерті Данила Романовича Галицько-Волинська держава, незважаючи на деяку внутрішню децентралізацію в останній третині XIII ст., залишалася єдиною ще майже століття.

Внутрішня децентралізація

З самого початку її формально очолював **Василько Романович** (1264—1269), котрого решта князів шанувала як «отця і господина». Він княжив на Волині, а сини Данила — у Галичині: Шварно — у Галичі, Белзі та Холмі, Лев — у Перемишлі та Львові, Мстислав, імовірно, — у Тереховлі та Луцьку.

Наступником Василька Романовича на волинському престолі став його син **Володимир** (1270—1289). Він мало займався зовнішньополітичними справами і залишив по собі пам'ять як покровитель освіти і культури. Значні кошти віддавав на спорудження храмів, міст, замків. Найбільше любив читати і переписувати книжки та рукописи. Характеризуючи Володимира як «книжника і великого філософа, якого не було перед ним у цілій землі», літописець вихваляє його за людяність, щедрість, лагідність до підлеглих, особливо убогих. Ще за життя Володимир Василькович, який не мав власних спадкоємців, передав свої землі двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу, а коштовності, посуд, одяг заповів роздати незаможним людям. На превеликий жаль, зі смертю Володимира (1289) закінчується Га-

лицько-Волинський літопис, тому немає документальних свідчень про останні десятиріччя існування давньоукраїнської держави.

Серед Даниловичів найенергійнішим правителем виявився **Лев** (1264 – 1301), який намагався продовжити державницьку політику свого батька. Він підтримував тісні дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Однак, якщо цього потребували національні інтереси, то, не вагаючись, розпочинав проти них збройну боротьбу. Зокрема, Лев Данилович здійснив ряд походів на Литву і ятвягів, відвоював в Угорщини частину Закарпаття з Мукачевом (бл. 1280), а у Польщі, в якій він добивався краківського престолу, – Люблінську землю (бл. 1292). Завдяки останнім надбанням територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев змушений був визнати залежність від Золотої Орди, яка виявлялася у сплаті данини та участі у зовнішніх походах монголо-татар.

Будучи мужнім воїном і талановитим полководцем, Лев Данилович виявився, однак, нерозважливим політиком. Так, у 1267 р. литовський князь Войшелк віддав своє князівство молодшому братові Лева **Шварнові**, одруженому з його сестрою, а сам постригся в ченці. Перед династією Романовичів постала реальна перспектива утвердження на литовському великокняжому престолі. Проте Лев, вважаючи подібне спадкування порушенням порядку старшинства, убив Войшелка, чим викликав велике невдоволення серед литовців. Князювання Шварна тривало недовго, і після його смерті (1269) Литовське князівство було назавжди втрачене для династії Романовичів. І хто знає, як розвивалися б у подальшому історичні події для України, коли б не цей прикрий інцидент.

По смерті Шварна Лев об'єднав під своєю владою Перемишльську, Холмську, Белзьку, Дорогочинську землі та Галич. А в 1292 р., коли помер його другий брат – **Мстислав**, очевидно, й Теревовлю та Волинь, яку останній успадкував від Володимира Васильовича. Столицю Галицько-Волинської держави Лев Данилович ще у 1272 р. переніс до Львова.

Відновлення єдності

Отже, на рубежі XIII—XIV ст. знову було відновлено єдність Галицько-Волинської держави. Наступник Лева Даниловича — його син **Юрій I** (1301—1308 (1315)) виступає вже як одноосібний правитель з королівським титулом, іменуючи себе «королем Русі та князем Володимирії». Столицею королівства став Володимир-Волинський. Джерела змальовують правління Юрія Львовича як добу розквіту, спокою та економічного добробуту країни. Скориставшись деяким послабленням Золотої Орди, яку в той період роздирали внутрішні міжусобиці та чвари, він зумів на деякий час пересунути південні кордони своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Високим був міжнародний авторитет Галицько-Волинського королівства, який не похитнувся навіть тоді, коли схильний до компромісів Юрій I поступився зміцнілій Польській державі Люблінською землею (1302). Свідченням цього стало утворення в 1303 р. окремої **Галицької митрополії**, оскільки київський митрополит у 1299 р. переніс свою резиденцію на північ, до Володимира-на-Клязьмі. Галицька митрополія безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріарху в Константинополі й допомагала захищати політичну незалежність українських земель.

Після смерті Юрія I галицько-волинська спадщина перейшла до його синів **Андрія** і **Лева** (1308(1315)—1323). Вони правили спільно і, підтверджуючи спадкоємність традицій Київської держави, титулувалися «князями всієї Русі». Українські володарі сприяли зовнішній торгівлі, насамперед між галицько-волинськими і польськими купцями, добивалися забезпечення торгових відносин з Балтикою. Налагодивши союзні зв'язки з польським королем Владиславом Локетком і Тевтонським орденом, намагалися послабити залежність від Золотої Орди, а також протидіяти Литві, натиск якої на північні окраїни Галицько-Волинської держави ставав усе відчутнішим. Проте запобігти територіальним втратам не вдалося — Дорогочинська та Берестейська землі відійшли до Литовського князівства.

Активною була **боротьба проти ординців**, в якій провідну роль відігравали князі Андрій і Лев. Так, у листі до Папи Римського польський король називав їх «непоборним щитом проти жорстокого племені татар». Ймовірно, в одному з військових походів проти монголо-татарських нападників брати загинули. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю 1323 р. династія, яку започаткував князь Роман Мстиславич, припинилася.

Поступовий занепад

З припиненням династії Романовичів Галицько-Волинська держава поступово занепадає. Знову посилюються політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло встановленню міцної князівської влади, зростає втручання у внутрішні справи іноземних країн, насамперед Польщі, Угорщини та Литви, які, подолавши міжусобну анархію, стали сильними централізованими державами. Внаслідок цього галицько-волинський престол певний час залишався вакантним. Лише у 1325 р. внаслідок компромісу між місцевими боярами і правителями згаданих країн останнім, як виявилось, самостійним володарем Галицько-Волинської держави було обрано 14-річного княжича Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри попередніх правителів Андрія та Лева. Він прийняв православ'я та ім'я **Юрія II Болеслава (1325—1340)** і почав титулуватися «князем землі Руської, Галицької і Володимирської». Новий правитель виявився активним **поборником зміцнення своїх володінь**. Певний час він, незважаючи на польське походження, воював з Польщею за раніше захоплені нею українські землі. Правда, його зусилля були безуспішними й призвели лише до створення антиукраїнського польсько-угорського союзу. У пошуках міжнародної підтримки Юрій II намагався налагодити добрі відносини з Тевтонським орденом, Ордою та Литовським князівством. Він одружився з дочкою великого литовського князя Гедиміна Євфімією, а власну дочку, як свідчать деякі історики, видав заміж за іншого литовського князя, сина Гедиміна, Любарта, й,

не маючи власних синів, оголосив, що після його смерті той стане спадкоємцем «у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі».

У *внутрішній політиці* Юрій II Болеслав продовжував лінію своїх попередників на підтримку міст, спираючись на які, намагався обмежити боярські впливи та зміцнити князівську владу. Такий курс, звісно, не імпував боярській опозиції. Вона звинуватила князя у протегуванні чужинцям, які, як правило, зосереджувалися у містах, і бажанні запровадити католицизм. Протистояння між боярами і Юрієм II, яке, очевидно, не обійшлося без польських впливів, завершилося трагічною смертю останнього. Внаслідок боярської змови у 1340 р. його було отруєно на банкеті у Володимирі-Волинському. Одночасно у великих містах почалися виступи проти його прихильників та іноземних купців. Загибель князя Юрія II Болеслава стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської держави. З цього часу починається тривала боротьба між її зміцнілими сусідами — Польщею, Угорщиною і Литвою — за українські землі.

Позбувшись осоружного їм правителя, бояри, побоюючись вторгнення поляків, проголосили галицько-волинським князем сина Гедиміна **Любарта-Дмитра** (1340—1349), який прийняв віру, мову та звичаї місцевого населення і, як вже зазначалося, був одружений з дочкою Юрія II Болеслава. Правда, влада нового князя над Галичиною була чисто номінальною і фактично поширювалася лише на територію Волині. Галицькою землею управляла група бояр, на чолі якої стояв Дмитро Дедько, що прийняв титул «старости й управителя Руської землі».

Перебіг подій на галицько-волинських землях викликав невдоволення Польщі, яка, заручившись підтримкою Ватикану та уклавши союз з Угорщиною, у 1340 р. під приводом захисту католиків вдерлася в Галичину. На якийсь час польський король Казимир III опанував значну частину краю і навіть захопив та пограбував Львів. Але галичани, очолювані Дмитром Дедьком, закликали на допомогу татар і спільними зусиллями вибили нападників зі своєї землі.

Восени 1349 р. Польща, попередньо домовившись із Ордою, здійснила новий похід проти Галицько-Волинської держави. Було захоплено Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста. До 1352 р. князь Любарт зумів повернути під свою владу Волинь, але Галичина залишалася у поляків. За литовсько-польським перемир'ям 1366 р. до Польщі також відійшли Холмська і Белзька землі. Після смерті польського короля Казимира в 1370 р. Галичина опинилася під владою Угорщини, причому в 1372—1378 і 1385—1387 рр. тут правив як васал угорського короля онімечений князь із Сілезії **Володислав Опольський**. Він прагнув незалежності від Угорського королівства і навіть почав карбувати у Львові монету з гербом Галичини і власним ім'ям. У той же час Володислав нехтував місцевим населенням, оточуючи себе чужинцями, протегував католицькій церкві. У 1387 р., за короля Ягайла, Галичина і Холмщина остаточно були приєднані до Польської держави, спочатку на правах автономної області — «королівства Русі», а потім, з сер. XV ст., — звичайної польської провінції. Належні раніше до Галицько-Волинського князівства землі між Дністром і Прутом, у т. ч. територія сучасної Буковини, опинилися у складі Молдавського князівства, яке сформувалося саме в той час. Закарпаття опинилося у складі Угорського королівства. Решта земель — Волинь, Поділля, Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина — поступово зосередилися у складі Великого князівства Литовського.

Отже, в сер. XIV ст. Галицько-Волинська держава перестає існувати. Серед причин її занепаду були: монголо-татарське іго, деструктивна політика боярської олігархії, припинення княжої династії, агресія з боку Польщі, Угорщини, Литви. Значення цієї, за словами історика С.Томашівського, «першої чисто української політичної організації» полягає в тому, що вона після занепаду Києва на ціле століття продовжила державницькі традиції Київської Русі й стала головним політичним центром для українських земель. Галицько-Волинська держава, яка в часи свого найбільшого піднесення охоплювала 90 % залюднених просторів України, зберегла від передчасного завоювання та асиміляції

український етнос, що формувався, сприяла його консолідації, зміцненню та усвідомленню власної самобутності. Водночас вона сприяла поширенню на українських теренах передових надбань західноєвропейської культури, а, відповідно, й подоланню односторонньої орієнтації на Візантію, унеможливила, на відміну від Володимиро-Суздальського князівства, утвердження ординських впливів.

4. Культура Русі-України княжої доби (IX — перша половина XIV ст.)

Успіхи слов'ян у розвитку господарства, їх об'єднання в єдиній державі, героїчна боротьба за незалежність сприяли розвитку культури. Потрібно розрізняти матеріальну і духовну культури. До матеріальної культури відносять знаряддя праці, житло, одяг, а також трудовий досвід людей; до духовної — освіту, науку, мистецтво.

Ремісництво і зодчество

Київська Русь славилася вмілими ремісниками. Було відомо бл. 60 ремісничих професій. Ремісники виготовляли знаряддя праці, вироби для домашнього вжитку. У домницях виплавляли метал. З нього кували лемеші, серпи, ножі, цвяхи, підкови, замки, кольчуги, які з'явилися на Русі на 200 років раніше, ніж у Західній Європі. Будували кораблі — невеликі судна з веслами і вітрилами, на яких могло вміститися по 50—100 чол. Гончарі випалювали різноманітний глиняний посуд, оздоблений кольоровою поливою й різними візерунками, шевці й кравці плели личаки, шили полотняний одяг, чобітки, а також урочистий князівський одяг: корони, плащі, виробляли інші дорогоцінні речі.

Незважаючи на те, що на церковні розписи та ікони, на будівлі того часу чималий вплив мала візантійська культура, поступово склався новий своєрідний стиль українського живопису й архітектури.

Давньоруські зодчі талановито зводили складні дерев'яні й кам'яні споруди, що вражали розмірами, пропор-

ційністю та красою внутрішнього оздоблення. Символами розквіту Київської Русі стали Софіївський собор, Золоті ворота, Успенський собор, Десятинна церква у Києві. Відомими культовими спорудами були ансамблі Михайлівського золотоверхого собору, Видубецького монастиря. Було збудовано нові церкви: Кирилівську, Василівську, Трисвятительську та Успенську в Лаврі. Будови прикрашали різьбою по дереву і кості, настінною мозаїкою, фресками, різьбленими кам'яними деталями, іконами. Таке оздоблення можна побачити в Софіївському соборі у Києві. В середині храму стіни прикрашали фрески — живопис фарбами, зроблений на сирій штукатурці. Центральний купол і арки вкривала мозаїка — зображення зі смальти (скловидних камінців різних кольорів, використано майже 130 відтінків).

Чудові храми і палаци споруджували в Чернігові, Переяславі, Галичі, багатьох інших містах. Зокрема, в Чернігові у другій пол. XII ст. з'явилися нові ансамблі Єлецького монастиря — Успенський і Борисоглібський собори, а також славнозвісна П'ятницька церква. У Галичі та його околицях археологи виявили залишки майже тридцяти кам'яних церков XII—XIII ст. При Ярославові Осмомислі галицькі зодчі створили чудові будівлі князівського палацу, Успенського собору і церкви Пантелеймона. Храми прикрашали розписом, мозаїкою, фресками, білокам'яною різьбою, *вітражами* (різнокольоровим або оздобленим малюнками склом).

Відомим зодчим був Петро Милоніг, який збудував у Києві кам'яну підпорну стіну під горою, котру розмивали води Дніпра. Це була складна інженерна споруда.

З'явилося багато нових прийомів у техніці будівництва того часу: у Київській і Чернігівській землях розвивали техніку будівництва з цегли, у Галицькій — білокам'яну архітектуру. У багатьох містах споруджували кам'яні й земляні фортеці, замки феодалів.

Освіта і наука

У Київській Русі було чимало письменних людей і не тільки серед знаті та духовенства, а й серед простого народу. Країна мала свою **писемність** ще до прийнят-

тя християнства. Існували найдавніші рукописи, які написали «руські письменники», вели записи княжих указів та міждержавних договорів тодішньою українською мовою. Пізніше була прийнята слов'янська азбука, котру склали слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій. Однак освіта почала набирати активного розвитку після хрещення Русі-України. Першу школу в Києві заснував князь Володимир. Діти бояр і вельмож там вчилися читати, писати, співати церковних пісень, оволодівали грецькою мовою. З цієї школи виходили освічені священники, писарі, перекладачі з грецької та інших мов на церковнослов'янську.

Особливого піднесення освіта набула при Ярославі Мудрому. Він збирав у чужих державах книги з різних питань пізнання світу і формував величезну на той час бібліотеку. До шкіл на науку Ярослав залучав здібних дітей не лише князів та духовенства, а й простих міщан.

Наука розвивалася під впливом Візантії, а це, з одного боку, відкривало доступ до наукових творів мужів грецького та римського світів, а з іншого — пригнічувало розвиток власної наукової думки. З перекладених книг черпали наукові знання про природу («Шестиднев» Василя Великого та «Фізіолог»), географію («Топографія» Козьми Індикоплова, александрійського купця VI ст.), філософію (короткі уривки з творів Платона, Арістотеля). Були в Україні й свої філософи: митрополит Клим Смолятич та волинський князь Володимир Василькович. Знання в галузі математики зводилися до простих чотирьох дій над числами, дробів та нарахування відсотків. Відомості про медицину також були обмежені практичними потребами. Першими лікарями були ворожбити і знахарі. Згодом, коли Україна увійшла в тісніші відносини з іншими країнами, лікарські знання значно поглибилися. Серед перших медиків українського походження другої пол. XI ст. згадуються в літописах Дем'ян Пресвітер й Агапіт Лікар, який умів робити хірургічні операції.

Літописання та література

Високого рівня в Русі-Україні досягло літописання. Літописи, які створювалися, як правило, у монасти-

рях, були першими писемними історичними творами. Вони базувалися на різних джерелах: оповіданнях, народних переказах, житіях святих, іноземних хроніках. Перший відомий нині літопис, датований 1039 р., написаний за часів Ярослава. Історичні записи вели чернець Печерського монастиря Никон Великий (бл. 1069—1073), ігумен Видубецького монастиря Сильвестер, волинський княжий літописець Василь. Монах-літописець Нестор бл. 1112 р. упорядкував «Повість временних літ», де йшлося «звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Видатними пам'ятками того часу є «Київський літопис» та «Галицько-Волинський літопис», церковні твори митрополита Іларіона, «Житіє Феодосія Печерського», «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям», «Ходіння» Данила Паломника в Єрусалим, «Киево-Печерський патерик» та ін.

Поряд з літописами та церковними творами значне місце посідала й **перекладна світська література**, що містила багато античних афоризмів та анекдотів, частина яких увійшла до українського фольклору. Так, переклад збірника цитат з християнської та античної літератури під назвою «Пчола» з'явився в Україні на межі XII—XIII ст. До збірника «Золота цеп» увійшли відомі твори проповідників, зокрема писання Кирила Туровського і Серапіона.

З **оригінальних літературних творів** слід відзначити «Моління Данила Заточника», збірник політичних життєвих порад та афоризмів, написаний у XII—XIII ст. Раніше «Моління» вважалося проханням боярина Данила Заточника, покараного засланням, але згодом було доведено, що це літературна форма названого твору.

Суспільне життя Русі-України другої пол. XII ст. знайшло відображення в літературних творах того часу. Їх автори з великим боєм розповідали про князівські чвари і ворожі напади, про горе, якого країна зазнавала від ворогів, засуджували князівські міжусобиці, змальовували картини героїчної боротьби з іноземними загарбниками. У багатьох творах звучить заклик до об'єднання.

Наприклад, «Слово о князях» (1175) — пам'ятка літератури Чернігово-Сіверської землі — закликала

князів припинити ворожнечу і не приводити половців на землю Руську.

Найвидатнішим твором поетичної творчості другої пол. XII ст. є **«Слово о полку Ігоревім»**. Невідомий автор з надзвичайною художньою силою описав трагічне становище Русі в епоху феодальної роздробленості. Сюжетом цього твору стала історія походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича разом з братом Всеволодом, сином Володимиром, племінником Святославом Ольговичем проти половців у 1185 р. Сіверські князі зазнали поразки в кривавій битві і разом із багатьма воїнами були захоплені в полон. Роз'єднаність, неузгодженість у діях окремих руських князів послабила силу руських полків і стала причиною поразки Ігоревої дружини. Уся поема пройнята закликком до об'єднання Русі проти зовнішніх ворогів.

«Слово о полку Ігоревім» є чудовою пам'яткою української і світової середньовічної літератури. Поема перекладена багатьма сучасними мовами світу. За ухвалою ЮНЕСКО у 1985 р. відбулися святкування вісімсотріччя «Слова...»

На жаль, внаслідок феодальних міжусобиць, нападів половців і монголо-татарської навали велика кількість літературних пам'яток загинула. До нас дійшло дуже мало творів XII—XIII і початку XIV ст.

Широкого поширення в Русі-Україні набула **усна народна творчість** — казки, пісні, билини, легенди, в яких народ відобразив найважливіші історичні події та явища, прославляв захисників Вітчизни від іноземних нападників. Значною мірою завдяки усній народній творчості образи минулого дійшли до наших днів.

Образотворче та музичне мистецтво

Серед різних галузей **образотворчого мистецтва** в Русі-Україні високого рівня досягло мистецтво оформлення рукописної книги. Тут створювали книги в розкішних оправах, оздоблених золотом, коштовним та декоративним камінням, чудовими **мініатюрами** (кольоровими малюнками).

Із старовинного мистецтва збереглося чимало пам'яток малярства, виробів золотників, прикрашених малюнками й емаллю. Майстерно виконані картини на релігійні теми — ікони, зокрема у Києві — «Борис і Гліб», «Свенська Богоматір», на якій зображено Антонія й Теодосія — засновників Києво-Печерського монастиря.

Особливо великих успіхів досягли майстри прикладного мистецтва. Славилася ювелірне ремесло, керамічне, зокрема виготовлення декоративних плиток для оформлення інтер'єрів споруд, різьба на кістках тощо. Відоме мистецтво київських ювелірів-майстрів з тонкої обробки дорогоцінних металів. У техніці художнього ремесла широко застосовували відомі здавна гравювання, карбування, інкрустацію, тонке металеве литво, філігрань, чернь, скань, емаль та ін.

Розвивалося музичне мистецтво. Музика записувалася нотними знаками. Серед музичних інструментів були відомі труби, дудки, сопілки, флейти, гуслі, бубни тощо. При князівських палацах створювалися музичні ансамблі, а при церквах — хори.

На закінчення слід зазначити, що, незважаючи на феодальну роздробленість і монголо-татарську навалу, культура українських земель, хоча й виявляла місцеві особливості, розвивалась у тісному взаємозв'язку. Як зазначає М. Грушевський: «Взагалі національне культурне жите України XI—XIV ст. представляється дуже інтересно: воно повне життя, руху, енергії, обіцяло багато своїй народності, а навіть і культурному людському життю взагалі».

УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ

1. Литовсько-Руська держава

У XIV ст. історичні події розвивалися у вкрай несприятливому для Русі-України напрямі: вона була ослаблена золотоординським ігом; припинилася галицько-волинська князівська династія; посилилися агресивні сусіди, насамперед Польща, Угорщина, Литва. У результаті з сер. XIV ст. українські землі підпадають під владу кількох країн. Зокрема, в 1349 р. Польщею була захоплена Галичина. Протягом 1370—1387 рр. Галичиною володіла вже Угорщина, а у 1387 р., за короля Ягайла, Галичина та Холмщина остаточно були приєднані до Польщі. Молдавське князівство захопило Буковину, а Угорщина — Закарпаття.

Утвердження Литви на українських землях

Ослабленням Русі-України скористалося й Литовське князівство. Оточене непрохідними для кінноти лісами й болотами, воно було недосяжне для монголо-татарських орд. У запеклій боротьбі з німецькими хрестоносцями, які насувалися з півночі, розрізнені язичницькі литовські племена об'єдналися у сильну державу під керівництвом князя Міндовга. Вже в першій пол. XIV ст. литовці захопили половину Білорусі. У 30-х роках XIV ст. вони почали завойовувати українські землі: Дорогичинську, Берестейську, Турово-Пинську, Прип'ятську. У 1340 р. литовський князь Любарт-Дмитро стає галицько-волинським князем, але в 1349 р. втрачає Галичину, залишаючи за собою лише Волинь.

У 50-х роках XIV ст. з ослабленням Золотої Орди розпочався наступ Литви на Подніпров'я. Його очолив старший брат Любарта-Дмитра великий князь литовський **Ольгерд Гедимінович** (1345—1377), який рішуче проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям». У 1355—1356 рр. він захопив Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р., розгромивши за допомогою українців на **р. Сині Води** (нині *р. Синюха, ліва притока Пд. Бугу, на території Кіровоградщини*) монголо-татарське військо, остаточно приєднав до Литовської держави Київщину, Поділля і Переяславщину. У 1377 р., після тривалої боротьби Ольгерда з Польщею, до Литви увійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Підпорядкувавши собі приблизно половину земель Київської Русі, Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Столицею держави та резиденцією великих князів було місто Вільнюс (Вільно).

В історіографії склалися різні погляди на **характер литовської експансії**, природу та сутність самої держави. Зокрема, радянська історична школа, виходячи головним чином із російських національних інтересів, розглядала литовську присутність на українських землях як прояв «колоніального загарбання» та «національного поневолення». Значна ж більшість тих українських істориків — як давніших, так і сучасних, — які обстоювали й обстоюють національні інтереси українського народу, трактує литовців як визволителів колишніх українських князівств з-під Золотої Орди, що набагато, порівняно з Московським князівством, скоротило монголо-татарське іго на наших землях.

Утвердження литовського правління на теренах ослабленої Русі-України відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це пояснювалося тим, що литовські князі, діючи за принципом **«захоплюючи, звільняємо»** (українські землі від золотординців), виявляли незмінну повагу до тутешніх звичаїв, проголошуючи: «Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо». Пребуваючи на значно нижчому рівні суспільно-політичного і культурного розвитку порівняно з людністю приєднуваних територій, литовці потрапляли під вплив її державних і громадських форм, релігії, побуту,

писемності. Руська (українська й білоруська) мова стала державною у Литовському князівстві, нею велось все діловодство, писали літературні твори. В основі Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) — кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, як засвідчує історико-правова наука, лежали звичаєві і писані норми українського права, тобто «Руської правди» та звичаєвого права, які побутували у традиціях українського народу ще за доби Київської Русі. Православна церква у Литовській державі також зберігала міцні позиції, зокрема великий князь Ольгерд та 10 з 12 його синів були православними. Самі українські землі спершу пораз перебували у становищі удільних князівств, очолюваних князями — членами литовського великокнязівського роду. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримувала право обіймати найвищі адміністративні посади і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський». Тому й державу ряд істориків визначають як Литовсько-Руську.

Велике князівство Литовське, складаючись на 90 % із українських та білоруських земель, певною мірою нагадувало Київську Русь. Майже до кін. XIV ст. воно було своєрідною федерацією напівнезалежних земель, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь та Поділля.

Правда, руська династія Рюриковичів поступилася литовським Гедиміновичам: київським і чернігово-сіверським удільними князями стали сини Ольгерда Володимир і Дмитро-Корибут; на Волині княжив молодший брат великого князя Любарт, а після нього — Любартів син Федір; на Поділлі правили племінники Ольгерда — князі Коріатовичі.

Проте за одне-два покоління за виглядом, мовою та поведінкою литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв України і Білорусі, що вже нагадували своїх попередників — Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання, власне, як місію «збирання земель Русі» й користувалися цим приводом задовго до того, як його запозичила Москва — міцніючий

суперник литовців у змаганнях за київську спадщину. Саме тому М. Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія.

Кревська унія та її наслідки

Після Ольгерда, внаслідок міжусобної боротьби, до влади прийшов його молодший син **Ягайло** (1377 — 1392). З самого початку він зіткнувся з цілою низкою проблем, які постали перед Великим князівством Литовським: внутрішньою нестабільністю в державі, викликану в значній мірі порушенням ним принципу родового старшинства в успадкуванні великокнязівського престолу; виснаженням державного організму внаслідок широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів — Тевтонського ордену та Московського князівства. У такій ситуації Ягайло змушений був шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав із нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію. **Кревська унія** передбачала: 1) об'єднання Польщі і Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла; 2) обрання польським королем Ягайла, який прийняв ім'я Владислава II та одночасно залишався великим князем литовським; 3) перехід у католицизм язичницького населення Литви.

Кревська унія створила реальні передумови для боротьби із зовнішньою загрозою. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Проте останнє залишалося ще достатньо могутнім і життєдіяльним, а литовська знать — надто впевненою у своїх силах, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Тому реалізація умов унії, спроби ліквідувати державний суверенітет Литви і перетворити залежні від неї землі Русі на об'єкт феодальної колонізації польською елітою, котрій належала провідна роль у новому утворенні, відразу ж викликала сильну протидію. Як наслідок, протягом майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася дер-

жавна окремішність Литви та Польщі, які, незважаючи на спільного володаря, залишалися двома самостійними політичними організаціями.

З самого початку литовська й українська опозиція полякам згуртувалася навколо талановитого й честолюбного двоюрідного брата Ягайла князя Вітовта (1392 — 1430), котрий у 1392 р. (Островська угода) змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. У той же час, намагаючись зміцнити внутрішньополітичну єдність всередині країни, Вітовт рішуче проводив курс на її централізацію, обмежуючи тим самим автономію українських земель. Протягом 1392 — 1394 рр. він силою зброї змістив тих князів, що перестали йому коритися і ліквідував на території України Волинське, Новгород-Сіверське, Київське та Подільське удільні князівства, перетворивши їх на провінції Литви. Ними стали правити не вічно бунтівливі удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя.

Ще більше зміцнив своє становище Вітовт після блискучої перемоги над Тевтонським орденом у **Грюнвальдській битві** 1410 р., де поряд із литовськими, білоруськими та польськими військами брали участь й українські полки. Збройній експансії Тевтонського ордену на слов'янські землі було покладено край. Наслідком цього стало укладення **Городельської унії** (1413), яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалася політична зверхність польського короля, з яким мали погоджуватися кандидатури на великокнязівський престол після смерті Вітовта. Важливим положенням унії було зрівняння у правах і привілеях польської і литовської шляхти католицького віросповідання. На православну шляхту це положення не поширювалося, обмежуючи тим самим її участь у державному управлінні. Така нерівноправність вела до розколу між православними і католиками на українських землях.

Боротьба за збереження автономії українських земель

У 1430 р. після смерті Вітовта великим князем литовським став молодший брат Ягайла — **Свидригайло**, підтриманий частиною литовських магнатів та українським боярством. Почалася запекла сутичка між прихильниками литовсько-польської унії та її противниками. У цьому конфлікті найактивніше проти Польщі виступали українці. Однак бездарність Свидригайла, його нерішучість і невизначеність дозволили перемогти полякам та їх литовським однодумцям. Щоб утихомирити країну, православну знать було зрівняно в майнових і особистих правах із католицькою. У 1432 р. Свидригайло втратив великокнязівський престол на користь молодшого брата Вітовта — Сигізмунда (Жигмонта) Кейстувовича, а в 1435 р. остаточно був розгромлений новим правителем у битві під Вількомиром. За підтримку своєї кандидатури **Сигізмунд** уступив Польщі Поділля й території на волинському пограниччі. Одночасно він визнав зверхність польського короля Ягайла, до якого мало відійти Литовське князівство після його смерті.

Проте прихильники Свидригайла не змирилися з його поразкою. У 1440 р. вони вбили князя Сигізмунда, надіючись, що їх покровитель знову посіде великокнязівський престол. Але прораховалися, бо наступником став 13-річний син Ягайла **Казимир**. У 1445 р., після загибелі польського короля Владислава III — старшого брата Казимира, останнього було обрано новим королем. Одночасно він залишився і великим князем литовським. Отже, відносини між Польщею і Литвою встановилися на основі персональної унії і зберігалися до сер. XVI ст.

Почуваючись у перші роки свого князювання невпевнено, Казимир, щоб заручитися підтримкою шляхти та магнатів, видав у 1447 р. **загальноземський привілей**, який передбачав розширення феодальних прав і привілеїв: гарантував особисту недоторканність, звільняв від ряду державних повинностей, надавав право вотчинного суду, заборонив переходи селян з одного

маєтку в інший. Водночас він поновив **удільні князівства** на українських землях: Київське, що охоплювало також Переяславщину, де правителем став син зміщеного Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича Олелько (1441—1454), а після смерті останнього — його син Семен Олелькович (1455—1471), та Волинське, що поширювалося і на Східне Поділля, на чолі зі Свидригайлом (1445—1452). У 1458 р. було створено незалежну **Київську митрополію**. Тим самим в Україні фактично відновлювалася ситуація кін. XIV ст., коли на значній її території відродилася державність на засадах васального суверенітету. Проте таке становище тривало недовго, і зі зміцненням позицій Казимира українські удільні князівства були остаточно ліквідовані й перетворені на звичайні провінції.

Скасування автономного статусу українських земель викликало невдоволення та опір серед місцевої еліти. У 1481 р. була організована **князівська змова**, в якій взяли участь князі Іван Гольшанський, Михайло Олелькович і Федір Більський. Змовники мали намір захопити великокнязівський престол і передати його Михайлові Олельковичу, братові останнього київського князя, а в разі невдачі перейти під зверхність Московського князівства. Однак змову було викрито, керівників — Михайла Олельковича та Івана Гольшанського — страчено, і лише Більському вдалося втекти до Москви. Також зазнало поразки **повстання 1507—1508 рр.** на чолі з князем Михайлом Глинським, якому, незважаючи на підтримку значної частини української та білоруської шляхти, не вдалося відновити незалежну українську державу на українських землях, що входили до складу Литви. Після невдачі він перейшов на службу до московського князя. *(Ряд сучасних істориків оцінюють М. Глинського лише як талановитого авантюриста, якому вдалося перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу.)*

Отже, українці, які більше двох століть перебували у складі Великого князівства Литовського, мали відносно сприятливі умови для свого розвитку. У той же час, починаючи з прийняття Кревської унії, їхні права поступово обмежуються. Насамперед істотно змінюється

становище православної знаті. Якщо в перші десятиліття після приєднання до Литви українці і білоруси домінували у суспільно-політичному житті, то тепер — відтісняються на другий план, поступаючись представникам католицького віросповідання. Активнішою стає також політика великих князів, спрямована на ліквідацію залишків автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

2. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV — середині XVII ст.

Як відомо, ще в середині XIV ст. Польща захопила Галичину та Холмщину, збільшивши свою територію майже в 1,5 раза. Однак для поляків опанування українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Тому спочатку вони з обережністю впроваджували зміни серед місцевого населення. За прикладом останніх галицьких правителів польський король Казимир називав ці землі «королівством Руським». Поряд з латиною вживалася й руська (українська) мова, у краї і далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців дедалі більше змінювалося у гірший бік.

Політика Польщі на західноукраїнських землях

До сер. XV ст. західноукраїнські землі жили за правом, що базувалося на законах «Руської правди» і старовинних звичаях. Лише в 1434 р. корінним мешканцям накинули польські закони. На завойованих територіях поляки створили три воєводства — Руське, Подільське, Белзьке — та окрему Холмську адміністративну одиницю. Ці воєводства отримали регіональні суди. Вся повнота влади опинилася в руках місцевої шляхти, а точніше — у законодавчих органів, т. зв. сеймів і сеймиків, участь у яких могли брати тільки дворянство і католицьке духовенство.

Українське боярство тоді було зрівняне в правах з польською шляхтою, тобто звільнене від усяких податків, крім кількатижневої щорічної військової служби у

королівському ополченні. Ввійшовши в середовище обласканого королем панства, знать до сер. XVII ст. в основному ополячилася. Лише дрібне боярство, «ходачкова» шляхта, яка найбільше збереглась у Руському воєводстві, не зрадили свого народу, його мови, віри, звичаїв, традицій.

Основну масу населення західноукраїнського краю складала **селяни**. Їм надавали малими ділянками рілля чи сіножаті в тимчасове користування, за які вони відробляли своїм інвентарем панщину, платили грошові чинші, сплачували десятки натуральних данин. На поч. XV ст. (1435) селянину дозволялося залишити свого поміщика тільки після Різдвяних свят, а в 1505 р. було повністю заборонено будь-які переходи. Для галицького землероба настала понад 400-літня кріпацька неволя. Шляхтич став для свого підлеглого єдиним суддею, паном його життя чи смерті.

Український народ не мирився із підневільним становищем, піднімався на боротьбу з іноземними гнобителями. Першим збройним народним виступом, що потряс феодальну Польщу, було **повстання під проводом Мухи в 1490—1492 рр.** Воно почалося в Коломийському повіті на Покутті й незабаром охопило Північну Буковину, Галичину, Західне Поділля. Загін повсталих, який нараховував до 10 тис. чол., здобув Снятин, Коломию, Галич і вирушив на Львів. Занепокоений успіхами повстанського війська польський уряд організував шляхетське ополчення Руського воєводства і навіть запросив на допомогу пруських лицарів. У результаті повстанці були розбиті, а їхній керівник схоплений і ув'язнений у тюрмі в Кракові, де незабаром помер від катувань.

Люблінська унія

Окупувавши західноукраїнські землі, польська шляхта на цьому не заспокоїлася. Вона мріяла про всю Україну, захоплену Литвою. Остання ж з поч. XVI ст. опинилася перед наростаючою небезпекою ззовні, насамперед з боку Московського князівства та Кримського ханства. **Московія,** маючи під своєю зверхністю майже

весь Північний Схід та в 1480 р. практично скинувши вікове монголо-татарське іго, сама почала зазіхати на чужі землі. Поширення московської експансії викликало необхідність виправдовувати її. Так постала доктрина т. зв. третього Риму. Водночас князь московський Іван III прибрав собі титул «государя всієї Русі» (січень 1493 р.) і проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві. Відповідно до цього й діяли московські правителі. Вони підтримували сепаратистські тенденції, що мали місце у Великому князівстві Литовському, зокрема князівську змову 1481 р. та повстання князя Михайла Глинського (1508). У результаті Литва втратила сіверські землі. У 1500—1503 рр. велася литовсько-московська війна. У 1522 р. Москва відібрала у Литви Чернігів і Стародуб.

Становище Литовської держави ускладнювалося й появою на півдні нової загрози — **Кримського ханства**, яке у 1449 р. відокремилася від Золотої Орди, а в 1478 р. визнало себе васалом Туреччини. У 1482 р. за намовою Івана III кримські татари напали на Україну, спаливши Київ. Відтоді кримчаки майже щороку нападали і нищили українські землі (*з 1450 по 1556 р. орди кримських татар вчинили 86 великих грабінницьких нападів на українські землі*),

У сер. XVI ст. наростаюча криза у Великому князівстві Литовському сягнула критичної межі. В 1549 та 1552 рр. воно не змогло протистояти двом великим вторгненням татар. В 1558—1583 рр. Литва ув'язла в нову тривалу війну з Московією — т. зв. Лівонська війна. Виснажені величезними військовими витратами й опинившись перед загрозою московського вторгнення, литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодились, але поставили головною умовою об'єднання в одне політичне ціле Польщі і Литви, яких до цих пір пов'язував спільний монарх.

Навколо питання про нову унію розпочалася гостра й драматична **боротьба**. Проти виступили великі литовські магнати, які погоджувалися на об'єднання тільки за умови існування окремого сенату і сейму Великого князівства Литовського. Проте польський сейм, використовуючи підтримку литовської й української шлях-

ти, що була невдоволеною пануванням великих земле-власників у князівстві та намагалася одержати такі ж права як і польська шляхта, санкціонував акти короля Сигізмунда II Августа про відторгнення і приєднання до Польщі українських земель — Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини. Українці схилилися до об'єднання з Польщею також через необхідність пошуку надійного захисту своєї землі, позаяк протидія Велико-го князівства Литовського спустошливим набігам та-тарських орд була неефективною.

Тиск шляхти, невдачі Литви у Лівонській війні та прагнення отримати військову допомогу від Польщі в боротьбі з Московською державою змусили литовських магнатів піти на відновлення переговорів. 1 липня 1569 р. було затверджено, окремо польським і литовським сеймами, **Люблінську унію**, яка передбачала: 1) об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу — Річ Посполиту; 2) на чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі і коронувався в Кракові; 3) спільними для Польщі та Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова одиниця; 4) Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони — Литовський статут, судову систему, військо, уряд і адміністрацію; 5) під юрисдикцію Польщі, у складі якої вже перебували Галичина, Холмщина та Західне Поділля, відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя (сьогодні — Білостоцьке, Люблінське та Варшавське воєводства Польщі), Волинь, Поділля, Брацлавщина (Східне Поділля) та Київщина; 6) українська шляхта зрівнювалася у правах із польською та литовською.

Говорячи про позицію української еліти на Люблінському сеймі, треба зазначити, що її вимоги були мінімальними: збереження станових привілеїв та руської мови в офіційному діловодстві, свобода віросповідання. Вона практично не мала можливостей для маневрування. Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських

земель перед необхідністю вибору між Польщею й Московією. На відміну від самодержавної Москви, Польща була країною з досить прогресивним державним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, що не могло не приваблювати українську суспільну еліту. Однак, як показало майбутнє, ці надії не виправдалися. Чи не єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України було об'єднання більшості її земель у складі однієї держави — Польщі. (*Решта українських земель перебували під владою інших іноземних держав: Чернігово-Сіверщина — Московського князівства, а з 1618 р. — Речі Посполитої; Закарпаття — Угорщини, а з 1526 р. — Туреччини та австрійських Габсбургів; Буковина — Молдавського князівства, а з 1514 р. — Туреччини; Берестейщина й Пинщина залишалися у складі Великого князівства Литовського.*)

Україна у складі Речі Посполитої

Прийняття Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Якщо до 1569 р. становище українських і білоруських земель у складі Литви було стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний наступ польсько-литовської адміністрації на права українського населення. Він охоплював насамперед економічну сферу, де уряд новоствореної Речі Посполитої всіляко підтримував магнатство, в руках якого навіть король зоставався маріонеткою. Різко посилювався національний, релігійний і культурний гніт. Як свідчила доля Галичини, із переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти. Історик Н. Полонська-Василенко з цього приводу зазначала: «З половини XVI ст. становище змінюється. Окремі епізодичні випадки заміняє вже систематично підкреслюване презирство до українського народу, для якого вживається термін «хлопи», а з того хлопська мова, хлопська віра... Цю «хлопську» віру... поляки звать «еретицькою», «схизматицькою» і в поняттях українця

православна віра ідентифікується з українською народністю».

Згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (із центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 р. було утворене Чернігівське воєводство з центром у Чернігові. Кожне воєводство мало свої сеймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сейм. Спочатку на Київщині, Брацлавщині й на Волині зберігалися Литовський статут та урядова українська мова, але незабаром вони поступаються загальнодержавному праву та латинській і польській мовам.

Новоприєднані території різнилися між собою за економічним становищем. Процвітаючими вважалися Волинь, Північна Київщина, Південно-Східне Поділля було менше заселене і Лівобережжя було дуже спустошене. На півдні найсильнішими містами були Канів і Черкаси. Переяславщина почала швидко відроджуватися з монгольської руїни у другій пол. XV ст., але її процвітання тривало недовго. Спустошливі набіги кримських татар починаючи з 1482 р. знову перетворили цей край у пустелю. Сіверщина менше терпіла від набігів кочівників. Ще коли вона була у складі Великого князівства Литовського, тут розвивалися сільське господарство, різні промисли.

У кін. XVI ст. почалася бурхлива колонізація Східної України, в т. ч. Лівобережжя, Середньої Полтавщини, земель між Дніпром і Південним Бугом, Сіверщини. Хоча деякі польські історики твердять, що заселяли ці простори переважно мазури, факти засвідчують протилежне — Східну Україну колонізували селяни з Волині, Галичини, Холмщини та Поділля. Услід за хліборобами приїжджали магнати і тисячі їхніх наймитів, які захоплювали найбагатші у світі чорноземи. Утворювалися величезні латифундії, фактично незалежні від польської корони. Ці пани мали наймане військо, репресивний адміністративний апарат. До сер. XVII ст. на просторах лівого і правого берегів Дніпра вони впровадили кріпацтво не менш жорстоке, ніж на західно-

українських землях. Масове заселення цих територій обумовлювалося пільгами, «слободами» новоприбулим на 20 і більше років. Гноблення народних мас, тобто збільшення відробіткової ренти, зросло в XVI — на поч. XVII ст. у зв'язку з попитом у Західній Європі на український хліб. Утворилася жорстока фільваркова система, що довела панщину до 6 днів на тиждень. Впровадження панщини вільний народ зустрів вороже. Підтриманий запорожцями, він готувався до вирішальної боротьби з ворогом.

Нелегко жилося в Польській державі й українському міщанству. Незважаючи на надання містам магдебурзького права, з нього користалися майже виключно поляки і німці, тоді як самоврядування українських міщан було значно обмежене. У XV—XVII ст. їх витіснили до окремих кварталів, забороняли купувати чи будувати будинки в центрі міста, належати до ремісничих цехів. Українці не могли бути обрані чи призначені бургомістрами, здійснювати християнські процесії, навіть дзвонити на похоронах. Між українськими і латинськими ремісниками точилася затяжна боротьба, що не раз переростала у криваві бійки. Українці добивалися рівноправної участі в ремісничих цехах.

Отже, з утворенням Речі Посполитої та переходом українських земель під владу Польщі їхнє становище значно погіршується: посилюються економічні утиски, обмежується політичне життя, занепадають національні традиції та культура.

3. Національний та релігійний рух в Україні

Захоплюючи українські землі й посилюючи кріпосницький гніт, поляки намагалися також змусити український народ зректися рідної мови, культури та церкви, ставили за мету повністю його денаціоналізувати. Така політика мала забезпечити завойовникам безперешкодний доступ до економічних багатств України, підпорядкувати їм політичне та культурне життя українців.

Полонізація української знаті

Особливу увагу у своїх колонізаторських планах поляки приділяли українській знаті, намагаючись переманити її на свій бік. Тим самим вони позбавляли українське суспільство його еліти, функції якої полягали у здійсненні політичного керівництва, сприянні розвитку культури та освіти, підтримці православної церкви, формуванні й збереженні національної самобутності. Найшвидше спольщення суспільної верхівки розпочалося на західноукраїнських землях, які ще в XIV ст. ввійшли до складу Польщі. Спільність станових інтересів і прагнення зрівнятися з польським панством не лише формально, а й фактично в умовах відсутності надій на відновлення власної державності вели до винародовлення відомих і заможних українських родів. У результаті вже на XVI ст. по всій Західній Україні серед шляхетської верхівки український елемент не відігравав ніякої ролі. На національних позиціях залишилися переважно дрібні роди, без засобів і значення.

Нового імпульсу полонізації надала Люблінська унія, яка втягнула в цей процес панівну верству більшості українських земель. Економічні інтереси й політичні амбіції, бажання позбутися, як здавалося, провінційності й вирватися на широку арену тодішнього життя спонукали українське панство Волині, Побужжя, Полісся та інших територій інтенсивно інтегруватися в польське суспільство, переймати його культуру, мову, віру. Серед них були й такі уславлені роди, як Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські та багато ін. Здавалося, на заваді такому перебігу подій мала б стати православна церква, яка за відсутності власної держави слугувала для українців єдиним інститутом вираження їхньої самобутності. Однак і вона перебувала в стані глибокого занепаду.

До XV ст. православна церква у Великому князівстві Литовському відігравала значну роль. Її віросповідання прийняла литовська знать. Усе змінилося у XV ст. Під впливом Польщі великий князь, а з ним і його ото-

чення перейшли до католицизму. Православні вже не могли займати державні посади. Правителі грубо втручалися в церковні справи, свавільно призначаючи митрополита, єпископів, інших ієрархів. Світська влада повністю контролювала духовенство. Така практика призвела до того, що православними владиками ставали аморальні, злочинні, розпусні особи. Ще гірше діялося в низах. Місцева шляхта поводитись зі священниками, як з особистою власністю, призначала їх на свій розсуд, не питаючи дозволу митрополита чи єпископа. Панство присвоювало маєтки, власність монастирів та окремих священослужителів. Порядні духівники втікали зі своїх парафій, натомість туди направляли обмежених, часто неписьменних пройдисвітів.

У Польщі ж, навпаки, у XV—XVII ст. відчувалося культурне піднесення. Молоді люди здобували вищу освіту у Краківському університеті та за кордоном. Значний вплив мали реформаторський рух, епоха Відродження. До цього додавалася діяльність єзуїтів, які, зосередивши у своїх лавах відданих, добре освічених і розумних членів та заснувавши по всій Речі Посполитій цілу мережу прекрасних колегій, не лише виховували поляків у дусі войовничого католицизму, а й привертали до себе обдаровану протестантську й православну молоддь. У той час, коли польські римо-католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське православ'я ледве животіло. У полеміці, як правило, перемагали римо-католики. Відтак українська знать, яка, за словами О.Субтельного, була змушена постійно вибирати між відданістю власному народу й традиціям та асимілюванням у панівне суспільство та його культуру, все частіше віддавала перевагу останньому. Православ'я ж, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами.

Посилення польсько-католицької експансії в Україні, процес винародовлення української еліти викликали занепокоєння та опір патріотично налаштованої шляхти, серед заможних кіл міщанства, православного духовенства, селянства, козацтва. Залишились відданими батьківській вірі та культурі й окремі магнати. Серед

останніх найбільше відзначився князь **Василь-Костянтин Острозький**, якого називали «некоронованим королем України», один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Близько 1576 р. він заснував у своєму маєтку на Волині славнозвісну Острозьку академію — першу українську школу вищого рівня, навколо якої згуртувалися найкращі культурно-освітні сили України. При академії діяла друкарня, де у 1581 р. з'явилося перше повне видання Біблії слов'янською мовою — т. зв. Острозька Біблія. Князь Острозький також заснував школи в Турові, Володимирі, протегував різноманітним українським православним інституціям.

Братства

Проте найбільш яскравими проявами і водночас організаційними осередками загальнонародного руху проти польсько-католицької експансії стали братства — релігійні та культурно-просвітницькі організації, які виникали при церковних парафіях в Україні в XV—XVII ст. Спочатку вони були переважно організаціями міщан, але поступово набули всестанового значення. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертви православних шляхтичів, церковників і міщан. Зокрема, шляхтянка Гальшка Гулевичівна подарувала Київському братству свій маєток під школу й шпиталь. На перших порах братства носили **релігійно-благодійницький характер** — опікувалися церквою, влаштовували братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі, надавали своїм членам безпроцентні позички тощо. З часом вони здобули собі провідне місце в релігійному житті, ставши ініціаторами церковних реформ, усуваючи негідних священників, залучаючи до роботи у своїх парафіях талановитих проповідників, поширюючи духовну літературу. В XVI ст., із посиленням національного гніту на українських землях, братства набули значного громадсько-політичного і національно-культурного значення. Вони активніше виступають на захист прав українського населення — звертаються зі скаргами

на дії польської адміністрації до судів, посилають посольства до короля тощо. Цим братства сприяли пробудженню в усього суспільства зацікавлення до громадської діяльності, зміцнювали моральність і національний дух, православну віру, ширили культуру й освіту.

Найдавнішим і найвідомішим було **Львівське братство** при Успенському соборі, засноване бл. 1453 р. Наприкінці XVI — на поч. XVII ст. братства діяли в Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Тернополі та інших містах України. Вони підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися поширити ідеї на інші регіони, для чого обмінювалися статутами й виряджали до інших міст кращих проповідників. За кількістю членів братства були невеликими й нараховували, як правило, до кількох десятків чоловік. Однак діяльність цих невеликих організацій була надзвичайно ефективною. У XVII ст. велику роль у національно-культурному житті України відіграло **Київське братство**, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало головним консолідуючим центром для всієї України. До Київського братства крім київських міщан і української шляхти, вступило також і Запорізьке Військо на чолі з Петром Сагайдачним.

Особливу увагу братства приділяли духовній сфері життя, слушно вважаючи, що моральному та ідейному чинникам у протиборстві належить вирішальна роль. Братчики розуміли, що без національної інтелігенції годі й думати про забезпечення своїх природних прав. Тому з кін. XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. Вони організували **навчальні заклади**, які багато зробили на ниві просвітництва, підтримували книгодрукування, збирали бібліотеки. З появою братських шкіл підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти з національним життям. Вже перша **Львівська братська школа**, відкрита наприкін. 1585 р., мала елементи вищої освіти. Школа мала всестановий характер, у ній вчилися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. Про величезну повагу, якою користувався цей заклад, свідчать звернення до нього інших братств із проханнями на-

дати пораду, вирядити вчителів, проповідників, надіслати книги. У 1615 р. на кошти вже згадуваної Гальшки Гулевичівни відкрилася **братська школа у Києві**. Архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила визнавав надзвичайно високий авторитет братської школи і після свого вступу до братства та відкриття школи при Києво-Печерській лаврі у 1632 р. об'єднав їх у Київську колегію — майбутню Києво-Могилянську академію. На поч. XVII ст. численні братські школи існували по всій Україні.

Іншою важливою сферою діяльності Львівського братства, як і деяких інших братств, було **книгодрукування**. Коли до Львова приїхав **Іван Федоров** — друкар, якого вигнали з Москви за спроби використати свою, як там вважали, «блужнівську» нову техніку книгодрукарства, — братство допомогло йому заснувати друкарню. У 1574 р. з'являється його перша книжка «Апостол». На поч. 1580-х років, коли кредитори стали погрожувати Федорову, що відберуть у нього друкарню, її викупило Львівське братство, перетворивши місто на центр православного книгодрукування.

Своєю подвижницькою діяльністю братства спричинилися до національно-культурного відродження України наприкін. XVI ст. Вони зміцнили українське суспільство, яке тепер могло спертися на мережу шкіл, друкарень, кадри освічених людей. Водночас братський рух мав і ряд вад: відсутність стабільних організаційних форм та узгоджених дій між окремими братствами, фінансові проблеми, постійне втручання у внутрішні справи церкви, чому різко противилися православні ієрархи. Саме суперечки з вищим духовенством стали одним із чинників укладання Берестейської унії.

Берестейська унія

Ідея об'єднання християнської церкви постала чи не відразу ж після її розколу в 1054 р. на православну та католицьку вітки. Спроби реалізувати її робилися не один раз, але **відповідні умови** для цього склалися лише в XVI ст. **По-перше**, кризовий стан православної церкви в Україні, що проявлявся у занепаді

церковної дисципліни, непорозумінні між церковними братствами та ієрархією, різкому зменшенні матеріальної підтримки тощо, привів її керівників до переконання, що унія з високоавторитетною і добре організованою католицькою церквою забезпечить серед православних жаданий порядок та дисципліну, а отримання ними рівного з католицькими ієрархами статусу, в т. ч. й місць у сенаті, сприятиме зростанню їхнього авторитету серед духовенства та мирян. *По-друге*, прийняття унії, на думку українських єпископів, мало вирішити проблему полонізації та окатоличення православних українців, бо, ставши частиною єдиної церкви, вони отримали б повну рівноправність у Речі Посполитій, зокрема українські міщани більше не зазнавали б дискримінації в містах, а православну знать перестали б ігнорувати при розподілі службових посад. *По-третє*, унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона прискорить остаточну інтеграцію українських та білоруських земель до складу Речі Посполитої. *По-четверте*, прагнення католицької церкви відновити втрати, завдані реформаційним рухом, за рахунок розширення своїх впливів та володінь на Сході.

Першим думку про необхідність укладення церковної унії з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ Гедеон Балабан, який був розлючений безкінечними суперечками з братством, а ще більше — нетактовним втручанням константинопольського патріарха, що передав братчикам функції контролю за православною ієрархією. З нею погодились єпископи Кирило Терлецький з Луцька, Діонісій Збируйський з Холма, Леонтій Пелчицький з Турова, а згодом — Михайло Копистенський з Перемишля, Іпатій Потій з Володимира і навіть сам митрополит Михайло Рогоза. Підготовку до реалізації своєї ідеї змовники проводили таємно з огляду на неприязнь до неї у суспільстві, насамперед з боку братств. Узгодивши до 1595 р. з представниками короля та католицької церкви основні питання про збереження традиційної православної літургії та обрядів, право священників брати шлюб тощо, вони погодились на об'єднання своєї церкви з католицькою. Наприкінці 1595 р. папа Климент VIII про-

голосив офіційне визнання унії та гарантовані права і привілеї української церкви.

Коли стало відомо про наміри православних єпископів, українська громада вибухнула від **обурення**. З осудом виступив навіть князь Василь-Костянтин Острозький, який досі, в принципі, підтримував ідею об'єднання церков. Його роздратувало, що єпископи самі, без участі духовенства і мирян та без узгодження з рештою православної церкви, пішли на унію з Римом. Закликавши одновірців до протесту проти дій єпископів-відступників, князь також звернувся до протестантів із відозвою спільно з православними виступити на захист своїх релігійних інтересів та висловив готовність виставити 15—20 тис. чол. на оборону «благочестя». По всій Україні й Білорусі почалася завзята агітація проти унії. Перелякані такими подіями ініціатори унії — єпископи Балабан і Копистенський — рішуче від неї зреклися та оголосили про свою незгоду з рештою православних єпископів та митрополитом.

Для остаточного вирішення проблеми у жовтні 1596 р. у м. Бересті був скликаний **церковний собор**. Із самого початку він розколовся на два непримиренні табори, які провели фактично два собори. **Православні** засудили унію й ухвалили рішення про усунення з посад митрополита та єпископів-відступників. **Уніатський собор** проголосив об'єднання з католицькою церквою, визнавши її догмати й зверхність Папи Римського, але зберігши православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. Відповідну грамоту підписали митрополит, п'ять єпископів і три архімандрити. Уніати діставали значні привілеї: духовенство звільнялося від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювалися у професійних правах із католицьким міщанством. Уніатським єпископам обіцяли місця в сенаті, але це ніколи не було виконано. Зразу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пинська, Луцька, Холмська та Полоцька. Перемишльська та Львівська єпархії прийняли її значно пізніше, відповідно у 1692 та 1700 рр.

Отже, Берестейська унія не тільки не пододала розколу 1054 р., а й збільшила його: до двох досі існуючих церков — католицької та православної — додалася ще й третя — уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати. Не принесла вона єдності й українському суспільству, розділивши його на дві частини: з одного боку — православна більшість на чолі з двома владиками, що відмовилися від унії, з іншого — уніатська меншість разом із митрополитом та рештою єпископів. Обидві сторони повели між собою затяту **боротьбу** у всіх напрямках. Польський уряд цілковито підтримав уніатів, схвалив їхню декларацію про об'єднання з католиками, проголосив уніатську церкву обов'язковою для всього православного населення України, поставив православ'я поза законом, насаджуючи унію силою. Усі церкви і церковні маєтності мали бути передані уніатам. Проти унії виступили відомі полемісти, зокрема зі своїми «посланнями» Іван Вишенський, запорізьке козацтво. Словом, Берестейська унія спричинила великий духовний розкол української нації.

4. Культура України середини XIV — першої половини XVII ст.

У XIV—XVI ст. українські магнати поступово ополчилися. Селянство, потрапивши у кріпацьку неволю, було неспроможне захистити національну культуру. Єдиним станом, який тоді вів нерівну боротьбу із загарбниками за розвиток рідної школи, православної церкви, мови, письменства, мистецтва, було українське міщанство і дрібне боярство. Саме вони, нещадно переслідувані на своїй землі польською шляхтою і католицькою церквою, зуміли зберегти духовні цінності українського народу. Незважаючи на катаклізми, які спіткали Україну (татаро-монгольська навала, втрата незалежності), культурний розвиток у містах тривав. Уже в другій пол. XIV ст. чітко простежується українська мова в державних актах, літературних пам'ятках, історичних піснях. В останніх звучали заклики до боротьби з поневолювачами за незалежність і свободу рідного краю.

Освіта та наука

Чужоземний гніт українського народу викликав протиріччя як соціально-політичне, так і духовно-просвітне. Зросла зацікавленість українців до своєї історії, мови, культури, науки. Пробудження національної самосвідомості доповнювалося поширенням ідей гуманізму епохи Відродження. Ці ідеї поширювали українці, які навчалися за кордоном — у Краківському, Празькому та інших університетах. Серед студентів цих навчальних закладів українців записували як *ruthenus*, *goxolanus*, *russikus* і т. ін. (*Рутенія та Роксоланія — назви України, поширені у Західній Європі в той час*).

У Краківському університеті вихідці з України навчалися з часу його заснування (1364). Лише в XV—XVI ст. тут отримали освіту 800 українців. Вчилися вихідці з українських земель у знаменитій Паризькій Сорбонні, в університетах Німеччини: Гейдельберзькому, Віттенберзькому, Лейпцизькому та ін. Українські студенти були в Італії — у Болоньї та Падуї. Так, у списках Падуанського університету XVII ст. було понад 2 тис. українців.

Отримавши належну освіту, вихідці з України ставали відомими вченими, педагогами, медиками, митцями. Так, **Юрій Дрогобич** (Юрій Котермак) був доктором філософії та медицини у Болонському університеті, читав там у 1478—1482 рр. лекції з математики, посідав посаду ректора факультету медицини. У 1483 р., лише через 30 років після виходу перших друкованих книг Гутенберга і майже за століття до випуску у Львові книг Івана Федоровича (Федорова), у друкарні Януаріуса Зільбера побачила світ перша в нашій історії друкована праця українського природодослідника під назвою «Прогностична оцінка поточного 1483 року Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтва і медицини Болонського університету».

Лукаш із Нового Града, автор відомого підручника з епістолографії (1582) був магістром та викладачем Краківського університету. У цьому університеті у XV ст. працювали 13 професорів-українців. **Павло Русин** із Кросна, який постійно у працях наголошував на своє-

му українському походженні, викладав у Кракові університетський курс римської літератури, писав вірші, що мали певний вплив на розвиток польської ренесансної поезії початку XVI ст.

Навіть за несприятливих умов іноземного панування в Україні виникали **школи грамоти**. Відомо, що такі школи існували на Волині ще в XIII ст., у Києві — у XIV ст. Із часом кількість шкіл збільшувалася. Перша українська школа у Львові виникла в 1546 р. Відомою була також школа грамоти у м.Красноставі в Галичині. Школи з'явилися й на Правобережжі та в Закарпатті, їх відкривали переважно при церквах і монастирях, де викладачами були церковнослужителі. У початкових школах навчалися діти різного віку — і малі, й підлітки. Навчали дітей письма, читання, початків арифметики, молитв, співу.

Першим вищим навчальним закладом в Україні стала **Острозька академія** (колегіум), яку відкрив бл. 1576 р. князь Костянтин Острозький у м. Острозі (*тепер у Рівненській обл.*). Цей заклад згодом піднявся до рівня тогочасних європейських академій. У ньому кращі українські та іноземні вчені викладали граматику, риторику (*мистецтво виголошувати промови*), арифметику, музику, астрономію та інші науки. Викладачами там працювали високоосвічені люди: Дем'ян Наливайко, Василь Суразький, Тимофій Михайлович, Ян Лятош, Кирило Лукаріс та ін.

Культурному піднесенню в Україні наприкін. XVI — на поч. XVII ст., зокрема розвитку освіти, сприяли братства. При кожному з них було засновано **братські школи**. Першим ректором **Львівської братської школи** став відомий учений Іов Борецький, а викладачами — брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Памво Беринда та ін. Навчання у братських школах регламентувалося статутом — «Порядком шкільним». У цих школах навчалися діти заможних міщан, козаків, нижчого духовенства, дрібної шляхти, старшин, а також сироти. Вихованці шкіл мандрували по Україні, поширюючи знання, закликаючи громадянство до опору польсько-католицькому наступу.

На поч. XVII ст. центром освіти й науки в Україні знову стає Київ. Тут у 1615 р. була відкрита **Київська братська школа** й групувалися визначні вчені — Іов Борецький, який переїхав зі Львова й став ректором, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Тарас Земка, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та ін. Митрополит Петро Могила також заснував школу при Києво-Печерській лаврі. У 1632 р. школи було об'єднано в **Києво-Могилянський колегіум** (згодом перейменований в академію), що став на рівень західноєвропейських університетів. Цей колегіум давав досить широку освіту: там викладали філософію, математику, риторику, слов'янську, грецьку, латинську, польську мови. Колегіуму підпорядковувалися школи у Вінниці, Кременці та інших містах. Його вихованці часто продовжували навчання в університетах Парижа, Рима, Відня, Гейдельберга.

Братські школи були значним конкурентом католицьким і уніатським школам, спротивом ополячуванню української молоді, виховуючи в неї патріотизм, повагу до свого народу, його минулого, мови, культури. Головна увага приділялася вивченню слов'янської та української книжної мов. Вивчали також грецьку мову, що сприяло засвоєнню античної спадщини та християнських богословських джерел. Поширеною у школах і серед вчених була й латинська мова, без якої не можна було увійти в тогочасну європейську науку і культуру.

Чимала **підтримка школам** в Україні йшла з боку заможних людей. Так, багата, освічена й інтелігентна жінка (дружина мазирського маршалка) Гальшка Гулевичівна в 1615 р. урочисто передала свою спадкову землю в Києві на Подолі у власність братства. Багато допоміг Київській братській школі гетьман Петро Сагайдачний. Він був палким прихильником національно-освітнього руху, у 1620 р. з усім військом вступив до Київського братства, став ктитором (*опікуном*) братської школи, особисто дбав про її розвиток. Майже всі свої кошти він заповів Київській, Львівській та Луцькій школам.

Науковими центрами в Україні були Острог, Львів і Київ, де зосереджувалися навчальні заклади. Учені,

які групувалися в Острозі, написали ряд наукових праць із філософії, мовознавства, астрономії тощо. Професори Києво-Могилянського колегіуму сприяли розвитку слов'янського мовознавства, української мови, розробляли проблеми філософії, логіки, психології й інших наук. Йосип Кононович-Горбацький створив «Підручник логіки», а Інокентій Гізель написав «Загальний нарис філософії».

В Україні тривалий час працював військовий інженер із Франції Гійом Левассер де Боплан, який у 1650 р. склав «Опис України» — першу наукову працю з економічної і фізичної географії України.

Книгодрукування

Заслугою членів Львівського братства є започаткування книгодрукарської справи, бо саме завдяки їхнім старанням і матеріальній допомозі найпершою друкарнею на українських землях стала друкарня, заснована у 1573 р. **Іваном Федоровичем (Федоровим)**, який переїхав в Україну з Москви, де його переслідували. У 1574 р. вийшла перша книжка І. Федоровича — «Апостол». Переїхавши через матеріальні нестатки до Острога, І. Федорович заснував там на кошти князя К. Острозького другу друкарню, в якій видав «Буквар» (1578) та ряд інших книжок. Острозький «Буквар» — це посібник для паралельного вивчення слов'янської та грецької мов, його неодноразово перевидавали в Україні, а також у Білорусі. А «Острозька Біблія», яку І. Федорович видав 1581 р., стала першим повним виданням Біблії слов'янською мовою. Вона була поширена не тільки в Україні, а й у ряді інших країн, надійшла навіть до бібліотеки Оксфордського університету, до королівського двору Швеції.

Братські друкарні згодом виникли також у Луцьку, Новгороді-Сіверському, Києві та інших містах. Видані тут книги релігійного та світського характеру були відомі далеко за межами України.

Важливим осередком національної культури на Наддніпрянщині на поч. XVII ст. стала Києво-Печерська лавра, її архімандрит Єлисей Плетенецький заснував

друкарню та папірню і видав у 1616—1624 рр. кілька значних творів, до яких написав передмови. Головним друкарем у Лаврі був **Памво Беринда**, який вніс значний вклад у розвиток науки і мистецтва. Йому належить перший друкований український словник, саме П. Беринда був одним із зачинателів шкільної драми.

Мистецтво

Найбільше пам'яток культури XIV — поч. XVII ст. збереглося в Західній Україні, оскільки її менше спустошили татарські орди. Збереглися повністю або в руїнах замки і міські укріплення Львова, Луцька, Кременця, Хотина, Кам'янця-Подільського, Хуста, Мукачева, Олеська та ін. Уціліли Троїцький монастир у Межиріччі, дерев'яний собор Благовіщення у Ковелі (1505), Богоявленська церква та кругла башта в Острозі (XVI ст.) тощо.

У творчості тодішніх **різьбярів і скульпторів** переважала релігійна тематика, в якій яскраво проявлявся дух непокори іноземним поневолювачам. Митці найчастіше зображали в кам'яних, мідних та дерев'яних скульптурах святих, покровителів українського воїнства — Михайла, Дмитра, Федора, Покрову. Найбільше таких пам'яток дійшло до нас у вигляді дерев'яних хрестів, кам'яних і бронзових рельєфів на кахлях, дверях, фасадах будинків (*Увірування Фоми, Вірменська церква, фасад Чорної кам'яниці у Львові, царські врата у Монастириськах на Тернопільщині*).

У XVI ст. в Україні набула поширення надгробна скульптура. Про високий мистецький рівень свідчать надгробники Костянтинові Острозькому, Олександрові Ваньку-Лагодовському з Унева, Валентові Гербурту зі Скелівців та ін.

Майстри українського **монументального фрескового мистецтва** були знаними далеко за межами України. Зокрема, в Польщі наші умільці прикрашали католицькі костьоли й каплиці. В Україні майже не збереглися фрескові шедеври, за винятком фрагментів церкви св. Онуфрія (*Лаврів, Львівщина, XV ст.*). У кращому стані творіння українських митців уціліли в храмах Любліна,

Кракова, Вислиці. Піднесено, граціозно змальовано портрети Богородиці, святих Онуфрія, Іоана Богослова та ін. На відміну від фрескового мистецтва XIII ст., в якому домінували настрої аскетизму, зречення, у XV ст. переважали ліричні, світлі й радісні мотиви — доброта, самопожертва, героїзм, любов.

Український живопис XIV—XVI ст. розвивався під животворним впливом іконопису княжої доби. Найбільше картин цього періоду збереглося у глухих Карпатських горах, де не ступала нога татарина-людолова. За силою художнього вираження тогочасне мистецтво можна порівняти з українським фольклором. Найхарактернішою особливістю малярства XIV—XV ст. був розпис іконостасів. Митці дбали про виразність картини, її лаконічність, простоту, ідейність змісту. Малювали переважно на липових дошках.

Центрами живопису були Києво-Печерська лавра, а також міста Львів, Перемишль. Уперше на картинах зустрічаються підписи малярів (Владика, Яків, Матвій та ін.). Найчастіше трапляються ікони Юрія Зміборця, Богородиці, Архангела Михаїла, святих Петра, Павла, Миколи, Розп'яття Ісуса, Тайної вечері, Різдва, Марії, Вигнання з раю, Страшного суду, Поклоніння волхвів.

Коли ж на Заході, зокрема в Італії, виникли школи малярів, картини яких охоче купували польсько-литовські королі і магнати, з'явилися художні групи, а також цілі школи в Польщі та в Україні. Найвідомішою з них стала Львівська художня школа. У XVI ст. маляр В. Стефанович отримав звання королівського художника. Він та його побратими створили прекрасні портрети польського короля С. Баторія, князя К. Острозького, громадського діяча, книговидавця і письменника Я. Гербурта та ін.

Плідно працювали в Україні художники-графіки. Вони майстерно оформляли книги (спочатку рукописні, а з XVI ст. — друковані). Унікальним щодо цього є оформлення Київського псалтиря (1397), де містилося понад 200 мініатюр, які виконав художник Спиридон. Вишуканою кольористикою відзначається мініатюра Галицького євангелія (XIV ст.). Книжкова орнаменталістика, яку застосовували гравери у роботі, близька

до народного мистецтва. Чудово прикрасили художники також Пересопницьке євангеліє (1561), Львівський апостол (1574), Острозьку Біблію (1581) та багато інших книг.

У XVI ст. почався фронтальний наступ польської шляхти на соціальні права і культуру нашого народу. Чужинці глушилися над українською мовою, народними звичаями, православною церквою. Чванливі панки прагнули до повного окатоличення й ополячення українського народу, та їхні зловісні наміри не були реалізовані. Українська людність палко відстоювала свою мову, культуру, національну гідність. Окрім міщанства і козацтва, основна маса населення — селянство — виступала як споконвічна національна берегиня, зберігала найвищі духовні цінності: мову, пісню, народні обряди, неповторну українську самобутність.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

1. Формування козащини на українських землях

Центральним явищем історії України XVI—XVIII ст. було козацтво, яке втілило в собі кращі національні риси українського народу. Воно виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню, стало творцем нової форми державності на українських землях. Його колискою була Південна Україна, що знаходилася на межі двох різних цивілізацій: європейської (хліборобської, християнської) та азійської (кочової, мусульманської). Саме специфічні умови порубіжжя та особливості тодішнього життя і породили такий феномен як українське козацтво.

Причини зародження козацтва

Характерною рисою суспільно-політичного розвитку українських земель XV — першої пол. XVI ст. було зосередження переважної більшості населення на справданна обжитих землях: Галичині, Волині, Поділлі, Поліссі, північній Київщині. Їхня південна межа фактично проходила по лінії укріплень Кам'янець — Бар — Вінниця — Біла Церква — Черкаси — Канів — Київ. Далі, на південь, лежало т. зв. Дике поле. Колонізація, що вирувала тут за княжої доби, була перервана монголо-татарською навалою. Незаселені південні території відзначалися великими природними багатствами, які вражали сучасників. По Україні ходили легенди про надзвичайну родючість ґрунтів та величезні на них врожаї зерно-

вих, про безкраї степи, де у травах ростом з людину випасалося стільки диких коней, оленів, кіз, що на них полювали заради шкір і хутра, а не м'яса, про численні ріки, які кишили різноманітною рибою, що своїми тілами не давала навіть веслу впасти на воду, про дніпровські плавні, багаті насамперед водяними птахами, про густі ліси, переповнені бортними деревами з медом та всілякою дичиною тощо. Зрозуміло, що такий благодатний край здавна манив до себе людей. Кожної весни сюди направлялися ватаги промисловців на «**уходи**» — полювати диких звірів, ловити, в'ялити й солити рибу, збирати мед диких бджіл, добувати сіль та селітру. На зиму більшість уходників поверталася додому, де збувала свою здобич. Місцевому воєводі платили десяту частину свого прибутку. Але були й такі, що не бажали коритися королівській адміністрації і залишалися у степу постійно, закладаючи там свої зимівники та хутори.

Спочатку уходництвом займалися в основному мешканці Придніпров'я. Однак із посиленням феодального визиску та національно-релігійного переслідування до них почали приєднуватися **втікачі** від панської неволі й з інших українських земель, насамперед тих, що були захоплені Польщею, — Галичини, Західної Волині, Західного Поділля. Польський хроніст XVII ст. С.Грондський зазначав: «Ті з руського народу, хто... не бажав ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не залюднені, та здобували собі право на свободу».

Уходницький промисел приносив непогані прибутки, але водночас потребував від тих, хто ним займався, великого завзяття, витривалості й відваги. Адже життя у степу було пов'язане з багатьма небезпеками, насамперед **татарськими набігами**. Доводилося постійно бути насторожі. З часом, опанувавши військове ремесло та при звичаївшись до місцевих обставин, озброєні загони уходників не тільки успішно захищалися від нападів татар, але й самі при нагоді громили їхні улуси, захоплюючи здобич та визволяючи бранців. Саме це рухливе, загартоване небезпеками і злигоднями військово-промислове населення, що об'єднувало вихідців із се-

лян, міщан, дрібної шляхти, і склало основу окремої соціальної групи, яка під іменем «козаків» починає відігравати дедалі помітнішу роль на прикордонні України зі Степом.

Отже, зародження українського козацтва було зумовлене наявністю вільних земель на південному порубіжжі України та спричинене трьома головними взаємопов'язаними факторами: природним прагненням українців до волі, посиленням соціального та національно-релігійного гноблення, необхідністю захисту краю від татарських набігів.

Сутність козацтва

Термін «козак» на письмі вперше згадується в Початковій монгольській хроніці під 1240 р. й означав самітню людину, «схильну до завоювання». У словнику половецької мови це слово під 1303 р. трактувалось як «страж», «конвоір». Що ж до українських козаків, то перше письмове повідомлення про них міститься у «Хроніці» М. Бельського, який під 1489 р. повідомляв про козацьку допомогу війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати татарський загін на Брацлавщині. В Україні термін «козак» поступово набув значення особисто вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри. Водночас козак — дрібний власник і виробник, який перебував осторонь кріпосницької системи й був її принциповим ворогом, — став суспільним ідеалом для переважної більшості українського народу.

Формування козацького стану, зростання його чисельності вело до розширення господарської діяльності у родючих південних степах. На межі XV—XVI ст. тут збільшується кількість зимівників і слобід, які закладалися на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі та ін. річках. Основною діяльністю козаків було землеробство і промисли, помітне місце займали ремісництво та торгівля. Використання вільнонайманої праці у козацьких господарствах давало відмінні результати, які різко контрастували з убогими закріпаченими се-

лами на волості (так називали заселені простори Подніпров'я), і свідчило про **зародження фермерства** як форми буржуазного виробництва. Вчорашнє «Дике поле» перетворювалося на плодючі угіддя, що ставали складовою частиною господарського організму України.

На новоколонізованих землях склався самобутній **козацький лад**, цілком спрямований проти феодальних порядків. Козаки об'єднувалися у самоврядні громади, які одночасно були й військовими осередками. Всі важливі питання вирішували на радах, тут же обирали старшину. Кожний, хто прибув на козацькі землі, вважався вільною людиною і мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Водночас кожен повинен був зі зброєю в руках охороняти поселення, виступати в похід тощо.

Значна частина козацтва — т. зв. городові, або **міські козаки** — проживала «на волості», насамперед у таких містах, як Чигирин, Канів, Корсунь, Черкаси. Вони займалися торгівлею та промислами, але відмовлялися підпорядковуватися магістратам і не виконували повинностей. Склад цієї групи поповнювався за рахунок «покозачення» міщан.

Реєстрове козацьке військо

Зростання козацтва викликало занепокоєння серед правлячих кіл Польщі й Литви, які розглядали його як дестабілізуючий фактор внутрішнього життя й водночас побоювалися, що козацькі походи на татар і турків спровокують загострення зовнішньополітичних відносин. Для приборкання непокірної козацької вольниці, яка ігнорувала королівську владу, визнаючи лише своїх старшин, було вирішено взяти частину козаків на державну службу та надати їм певні привілеї. Таким чином уряд планував, з одного боку, зміцнити свої збройні сили на українсько-татарському прикордонні зростаючою мілітарною потугою козацтва, а з іншого — розколоти козацький рух, протиставивши офіційно визнану частину решті козацтва. Ідея взяти частину козаків на державну службу виникла ще на поч. XVI ст.

Але через брак коштів реалізувати її вдалося лише в 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда-Августа 300 козаків (*у подальшому ця цифра збільшувалася: 1578 р. — 500; 1590 р. — 1000; 1625 р. — 6000; 1630 р. — 8000 осіб*) було прийнято на державну службу і записано в окремий реєстр (список), від чого вони й дістали назву «реєстрових козаків». Так було покладено початок реєстровому козацькому війську, основними завданнями якого були охорона кордонів та контроль за нереєстровим козацтвом, що фактично опинилося поза законом.

Запроваджуючи реєстр, офіційна влада надіялася остаточно приборкати козацтво. Але він не лише не розв'язав, а й загострив козацьку проблему для Речі Посполитої. Прагнучи ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його з категорії численної соціально-економічної верстви з державними тенденціями в суто військову, уряд все ж був змушений зберегти реєстровому війську **елементи автономії**, а також легалізувати й офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію, яка склалася в результаті внутрішнього розвитку козацтва. Реєстровці звільнялися від усяких податків і поборів, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевого керівництва, судовий імунітет, що заключався у принципі «де три козаки, там два третього судять». Вони підлягали владі й судові лише власної козацької старшини, яку спершу призначав уряд, отримали військові клейноди — корогву (прапор), буңчук, печатку із зображенням козака з мушкетом тощо. Їм передавалось у володіння м. Трахтемирів (*нині село на Київщині*) разом зі старовинним Зарубським монастирем. Тут мали розміститися арсенал для реєстру та шпиталь для поранених і старих. І хоча ці **привілеї**, власне, мали поширюватися тільки на тих козаків, які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню, на практиці на них претендували всі, хто вважав себе козаком. Так, абстрактна ідея козацької «вольності» набула конкретного змісту та офіційного визнання.

Створення реєстру, по суті, санкціонувало відокремлення козацтва в адміністративно-правовому відношенні

від решти населення Речі Посполитої та оформлення його в окремий соціальний стан, що інтенсивно розширювався за рахунок «покозачення» насамперед селянства і міщан. Проте процес **формування козацького стану** був складним та довготривалим і, за словами М. Грушевського, лише на рубежі XVI—XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами. Важливу роль у цьому процесі відіграло **дрібне боярство**, яке до XVI ст. відбувало службу на південних кордонах держави за наділ землі й користувалося активною підтримкою литовських князів. Однак у XVI ст., особливо після Люблінської унії, коли українські землі потрапили під владу Польщі, ситуація різко змінилася. Оскільки польські закони не визнавали окремого боярського стану, ті його представники, які не могли підтвердити прав на феодальне землеволодіння (землю із селянами), тобто більшість бояр, що володіли землею на підставі звичаєвого права, не лише позбавлялися належності до шляхти, а й масово втрачали земельні наділи, отримавши невтішну перспективу перетворення на феодально залежних селян. Тому, опинившись на межі виживання, боярство розпочало рішучу боротьбу за збереження своїх прав, зокрема вдалося до масового покозачення, привнісши тим самим у козацьку вольницю свою організацію, давні військові й суспільні традиції.

Офіційно реєстрове козацтво стало називатися «**Низовим**» або «**Запорізьким Військом**». Це пояснювалося тим, що воно, за наказом уряду, мусило відбувати службу за дніпровськими порогами, утримуючи там залогу. Поступово реєстровці організовувалися в десятки, сотні та полки, які спочатку називалися за іменами їх керманців. У 1625 р. уряд офіційно затвердив **військово-адміністративний устрій** Війська Запорізького реєстрового, за яким воно поділялося на 6 полків по тисячі чоловік у кожному. Залежно від розквартирування полки йменувалися за назвою найбільшого міста — Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський і Переяславський. Кожний полк ділився на сотні, центрами яких ставали невеликі міста на полковій

території. Очолював реєстрове військо та судову владу в ньому «старший» (з нім. *Hauptman*), або ж гетьман, якого призначав король. Однак, послідовно відстоюючи право на власне самоврядування, реєстрові козаки з часом добилися дозволу на вільне обрання своїх старшин, а польський король лише формально затверджував їх.

Становище реєстрового війська ускладнювалося тим, що, з одного боку, воно мусило коритися уряду й виконувати його накази, зокрема здійснювати контроль за діяльністю невизнаного владою козацтва, з іншого, — будучи представником українського народу, не могло стояти осторонь тих проблем, які стосувалися всієї України. Як показало майбутнє, переважили національні інтереси. Мрії поляків про розкол і міжусобиці козаків, по великому рахунку, не збулися: у вирішальні моменти реєстровці виступали спільно з нереєстровим козацтвом та іншими верствами українського народу проти соціального і національно-релігійного гноблення. З цього приводу польські нани зазначали: «Легше вовком орати, аніж козаком проти козака воювати!»

Таким чином, протягом XVI ст. склалося три чітко не розмежовані категорії козацького стану: 1) реєстрові козаки — кількісно обмежене формування, яке перебувало на королівській службі; 2) нереєстрові козаки — основна частина козацтва, що мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу; 3) запорізькі (низові) козаки — проживали поза межами Речі Посполитої, за порогами Дніпра, де створили військово-політичну організацію Запорізька Січ.

2. Запорізька Січ — вільна козацька республіка

Поява козацтва і, особливо, його кількісне зростання за рахунок масових втеч залежного населення з панських маєтків викликали активну протидію магнатів та шляхти. Вони не могли змиритися з формуванням окремого незалежного від них соціального стану та праг-

нули заволодіти освоєними козаками землями. Тому випрошували в королів грамоти на ці новоколонізовані простори, захоплювали їх, намагалися встановити владу над тутешнім вільним людом. Окремі добивалися посад старост королівських маєтностей чи намісників великих магнатів і за їх розпорядженням будували тут замки для наступу на козаків та захисту володінь від татарських вторгнень. **Натиск панства** змусив частину козацтва піти на компроміс, зокрема погодитися виконувати сторожову службу у прикордонних замках, поповнити загони панських «служебників» тощо. Ті козаки, що не хотіли миритися з таким становищем, спочатку відповідали повстаннями, як це трапилось у 1536 р. у Канівському та Черкаському староствах, а потім почали відходити на «Низ». Тут, за дніпровськими порогами, вони будували т. зв. городці та засіки чи «січі» з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Згодом на місці дрібних звели одну головну — Запорізьку Січ, яку М. Грушевський назвав «огнищем козацької сили, солідарності, організованості».

Організація Січі

Створення Запорізької Січі стало потужним імпульсом для консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ у 50-ті роки XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (нині на території м. Запоріжжя) **Дмитро Вишневецький** («Байда») — український князь зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (нині у межах Тернопільської обл.), обіймав високу посаду черкаського і канівського старости. Все свідоме життя присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, просив підтримки у литовського, польського, московського урядів, але допомоги не отримав. Тому зв'язав свою долю безпосередньо з козацтвом і першим з української знаті перейшов на прожиття за Дніпровські пороги. Його організаторська діяльність, за словами історика В. Сергійчука, дозволила згуртувати дніпровську вольницю навколо Січі, зро-

бити її авторитетним ядром, свого роду притягальною силою для всіх, хто не хотів визнавати над собою влади магнатів, ладен був стати на боротьбу з гнобителями українського народу. Саме Д. Вишневецький, заклавши на Хортиці перший укріплений замок, поводячи себе незалежно від намагань польського уряду тримати Січ у повному підпорядкуванні, почав відособлювати запорізьке козацтво в автономну, а згодом і в самостійну від польсько-литовської держави організацію. Невдалий похід князя у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель у Царгороді, де був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані у стіну, не дали йому можливості до кінця реалізувати свої задуми. За подвижницьку діяльність народ у піснях і думах увіковічив відважного провідника козацтва.

Територія, яку займали запорожці — «Вольності Війська Запорізького» — охоплювала значну частину Півдня України (землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької областей, частково — Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей), але до кін. XVII ст. не була чітко окреслена і змінювалася залежно від політичних обставин. Столицею запорізької вольниці була Січ — своєрідне місто-фортеця. Назва «Січ» походить від слова «сікти», тобто «рубати», і первісно означала укріплення з дерева та хмизу. Нерідко поряд із цією вживалася й інша назва — «Кіш», яка у татар означала військову ставку, місцезнаходження вождя. Отже, ці слова вживалися для означення столиці запорізького козацтва та його уряду. У різні часи вона розташовувалася у різних, але завжди добре захищених природою місцях. Після татарського погрому у 1557 р. на Хортиці Січ по черзі знаходилася на о. Томаківці (1560—1593), р. Базавлук (1593—1638), Микитиному Розі (1638—1652), р. Чортомлик (1652—1709), р. Кам'янці (1709—1711), в Олешках (1711—1734), на р. Підпільній (1734—1775). Кожна з них мала гарні укріплення: оточені ровами, високі (бл. 10 м) й міцні вали, зверху яких ішов дерев'яний частокіл із загострених і просмолених паль, а також сторожові башти з бійницями для гармат. Тут вартували козаки, які в разі небезпеки піднімали по

тривозі весь січковий гарнізон. У середині стояли курені — великі приміщення для козаків, зроблені з лози, а згодом — із дерев'яних колод, вкриті очеретом або шкурами тварин, канцелярія, склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торговельні лавки тощо. У центрі знаходилися церква та майдан, де відбувалися загальні ради та інші громадські заходи. На майдані стояли військові литаври (ударний інструмент), котрі служили для скликання на козацькі ради, і «ганебний стовп», біля якого карали винних. У передмісті Січі жили тисячі ремісників, торговців, спеціальне приміщення призначалося для проживання іноземних послів. Підступи до Січі охоронялися козацькими чатовими, що снували неподалік по численних плавнях і річках, та вартовими вежами, виставленими далеко у степу.

Чисельність січового товариства не була сталою і, як правило, залежала від пори року: взимку на Січі перебував лише невеликий гарнізон, який охороняв майно, військові припаси, артилерію, виконував сторожову службу, а з настанням весни вона, образно кажучи, перетворювалася на людський мурашник. У мирний час козаки насамперед займалися промислами й скотарством, а в паланках — землеробством, що базувалося на фермерських засадах. Але головним їхнім обов'язком був захист рідної землі від турецько-татарських загарбників. Водночас Січ завжди виступала проти соціального та національно-релігійного гноблення, була притулком втікачів від панського гніту, підтримувала в українському народі дух протесту.

Адміністративно-політичний устрій

Запорізька Січ стала тим місцем, де козацтво продовжило державницькі традиції України, що брали свій початок у Київській Русі, Галицько-Волинському королівстві, Литовсько-Руській державі. Воно витворило власну військово-політичну і господарську організацію, поступово перетворюючи її у своєрідну державу зі значними підконтрольними територіями, багатотисячною армією, адміністративним апаратом, скарбницею, звичаєвим правом та символікою (корогви, бунчук,

булава, печатка із зображенням герба Запорізької Січі — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі). За формою правління це була демократична республіка, яка найбільше відповідала національному характеру українців. Тут діяв самобутній державний устрій, що виключав узурпацію влади козацькою старшиною, передбачаючи щорічні звіти та перевибори всіх посадових осіб.

Вищою законодавчою владою на Січі виступала **Козацька рада**, в якій мали право брати участь всі без винятку козаки й котра вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя й зовнішніх відносин. «Тут, — за словами неперевершеного знавця історії Запорізької Січі Д.Яворницького, — панувала повна рівність між усіма членами общини; кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг відкинути пропозиції іншого і взамін запропонувати власні плани й міркування; проте, коли рішення було прийняте більшістю голосів на раді, воно ставало необхідним і обов'язковим для всіх». Постанови на раді приймалися голосними вигуками присутніх, інколи доходило й до бійок (до речі, бійки у парламентах демократичних країн світу не дивина й сьогодні). Коли пропозиція схвалювалася, козаки підкидали вгору шапки. Козацька рада, як правило, збиралася тричі на рік: 1 січня, на 2—3-й день після Великодня та 1 (14) жовтня (на свято Покрови), а в разі потреби і в інший час. Вона укладала мир чи оголошувала війну, у виняткових випадках здійснювала судові функції, приймала й надсилала посольства, обирала козацький уряд — **Кіш**. На чолі Коша стояв **кошовий отаман**, який, об'єднуючи у своїх руках військові, адміністративні, судові й духовні справи, уособлював вищу виконавчу владу на Січі. Він відкривав Козацьку раду, командував військом, здійснював дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляв військову здобич, затверджував обраних радою урядовців та судові вирoki, призначав духовних осіб у січову й паланкові церкви тощо. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди Козацької ради, зате під час воєнних походів його влада була необмеженою.

Крім кошового отамана, до складу найвищих урядовців також входили суддя, писар та осавул. **Військовий суддя** чинив суд над порушниками козацьких законів, видав кошторисом і артилерією, при потребі виконував обов'язки кошового отамана. **Військовий писар** очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. **Військовий осавул** стежив за порядком серед козаків та виконанням судових вироків, проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків, видав забезпеченням війська, розвідкою, організацією прикордонної служби тощо. Особливе місце відводилося **курінним отаманам**, які були посередниками між вищою старшиною і простим товариством, здійснювали керівництво куренями, члени яких їх і обирали. Після військової старшини й курінних отаманів за рангом ішли т. зв. **батьки** або «сивоусі діди» — колишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право слідкувати за дотриманням «одвічних порядків запорізької громади». Якщо у діях когось зі старшини, в т. ч. й кошового, козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вольностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то на Козацькій раді їх у будь-який час могли позбавити посади, або й навіть скарати на смерть.

Вже на другу пол. XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Все запорізьке військо ділилося на курені, кількість яких зростала відповідно до збільшення козаків і досягла 38. Курінь — це і своєрідна казарма, у якій постійно проживали козаки, і адміністративна одиниця у самій Січі, і водночас завжди готовий до дії бойовий підрозділ. Сам курінь-казарма вміщував 150—200 чол., хоч загальна кількість приписаних до того чи іншого куреня могла досягти 400—600 осіб. Більшість із них тільки числилися за ним, проживаючи постійно разом із сім'ями при своїх господарствах на території, що підпорядковувалася Запорізькій Січі у т. зв. **паланках** (їх нараховувалося від 5 до 8), і з'являлися сюди за першим наказом курінного отамана. До служби козак мав прибути із власною зброєю, обладунками, одягом і харчами. Загалом же, згідно з даними Д.Яворницького, у період розквіту Запорізька Січ нарахову-

вала в сер. 10—12 тис. добірного війська, а разом із мешканцями зимівників і слобід — бл. 100 тис. чол.

Формально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ де-факто виступала як цілком самостійна політична сила не тільки у своїй внутрішній, а й у зовнішній політиці. Вже наприкін. XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на запорізьке козацтво як значну військову та політичну потугу, уряди Австрії, Венеції, Московщини, Туреччини, Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Персії та інших країн встановлюють із Січчю зв'язки. Немало козаків воювало в Європі на боці Австрії, Франції, Іспанії. Приблизно з поч. XVII ст. встановлюються сталі взаємини із Західною Грузією. Традиційно добросусідські стосунки і воєнний союз зберігали запорожці з донським козацтвом, координуючи з ним свої великі воєнні акції проти Кримського ханства й Османської імперії. Запорізька Січ активно втручалася в непрості відносини між Кримом і Туреччиною, допомагаючи першому в його боротьбі проти турецького втручання у внутрішні справи.

Військове мистецтво, побут та звичаї

У постійній боротьбі з ворогами запорізьке козацтво створило самобутнє **військове мистецтво**, ставши на рівень кращих європейських армій. Його **зброя** складалася з самопалів (рушниць) різного калібру, пістолів, шабель. Поширеними були також луки зі стрілами, бойові ножі, келепи (*рід бойового молота*) або чекани, якими розбивали ворожі обладунки, довгі списи з металевими наконечниками, що, крім прямого призначення, використовувались, якщо їх скласти у вигляді ґрат, при переході через багно, ощепи (*списи з гаками для стягування вершника з коня*), якірці та рогульки проти ворожої кінноти тощо. Основу війська становила **піхота**, яку вважали найкращою в Європі. Найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був т. зв. «табір», коли у центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Такий спосіб давав змогу швидко переходити від наступаль-

ного бою до оборони і навпаки. Очевидці зазначали, що у такому таборі сотня козаків могла відбити цілу тисячу поляків і ще більше татар. Козацька *кіннота* була не такою численною, як піхота, але і її дії відзначалися майстерністю. Вона, як правило, наступала «лавою» — шикувалася напівколом і атакувала не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у тили ворога. *Артилерія* запорожців складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів. Січ мала також свій вітрильно-весловий *флот* з великих човнів-чайок або байдаків і, як свідчать окремі джерела, навіть своєрідні підводні човни. Широко використовувалися розвідка, різні засоби дезінформації ворога, фортифікаційні земляні роботи тощо. Складовими успіху запорізького козацтва у бою насамперед були особиста хоробрість, постійні заняття військовою справою, досконале знання місцевості, на якій воно діяло проти ворогів.

Запорізька Січ була своєрідним лицарським ордемом, що вимагав від своїх членів особливої дисципліни і самопосягати. Даючи *характеристику* запорожців, Г. Боплан, французький інженер та картограф, безпосередній свідок тодішніх подій в Україні, зазначав: «Вони кмітливі і проникливі, дотепні і надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають... Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні... відзначаються міцним здоров'ям... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави».

В усіх своїх справах запорізькі козаки керувалися не писаними законами, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснювалося порівняно коротким терміном існування Запорізької Січі, щоб виробити, систематизувати й викласти на папері закони, постійними воєнними діями, які не сприяли законотворчості, та побоюванням козаків, що писані закони могли б змінити та обмежити їхні свободи. За

козацьким правом, як вхід, так і вихід із Січі були вільними і перебування тут не обмежувалось якимось терміном. Запорізьким козаком міг стати кожен, хто прибував на Січ, але за умови володіння українською мовою, сповідування православ'я та 7-річного військового навчання. Прийнятий до козацького товариства записувався до одного з 38 куренів і для того, щоб позбавитися від можливого переслідування за попередню діяльність, наприклад за втечу від пана, змінював своє прізвище на якесь нове прізвисько. Усі козаки вважалися рівними, мали однакові права і називали один одного товаришами. При вияві пошани до уваги брався не вік козака, а час його вступу до Січі: хто вступив раніше, мав перевагу перед пізнішим прибульцем, тому останній називав першого «батьком», а перший останнього — «сином», хоча «батькові» могло бути 20, а «синові» 40 років.

На Запоріжжі жорстоко каралися прояви будь-яких аморальних вчинків. Нещадно викорінювали злодійство, розбій, неповагу до жінки, конокрадіство. Не було місця в козацькому товаристві зраді, боягузтву, підлості, шахрайству. Навіть кара смерті за вживання алкоголю під час походу, приведення жінки на Січ, не кажучи вже про тяжчі злочини, тут вважалася нормою (до речі, страсти злочинців проводили самі злочинці). Найтяжчим покаранням для запорожця було вигнання його з ганьбою з січового товариства. Вірність козацькому звичаю, громаді цінувалася понад усе.

Характерними ознаками духовного життя Запорізької Січі, котру цілком обґрунтовано називали «християнською козацькою республікою», були глибока релігійність козаків та ревний захист ними православної віри. Скрізь, де закладалася Січ, вони негайно будували храм на честь Покрови Пресвятої Богородиці, яку вважали своєю покровителькою. У межах «Вольностей Війська Запорізького» існувало понад 60 церков. Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки регулярно відвідували Богослужіння та молебні, давали дари та пожертви на церкви, двічі на рік у мирний час, за словами Д. Яворницького, ходили пішки «на прощу», щоб поклонитися святим місцям у Самарський, Мотронин-

ський, Києво-Печерський та деякі інші монастирі; окремі з них там залишалися назавжди.

На Запорізькій Січі існував постійний вишкіл лицарського, військового мистецтва. Сюди збиралися відважні юнаки з усієї України. При січовій церкві, як і при багатьох інших парафіяльних церквах «Вольностей Війська Запорізького», діяла школа, де навчалися від 30 до 80 школярів. Тут навчали читати і писати, закону Божого, співів. Джерелом книжної богословської та світської мудрості став Києво-Могилянський колегіум, з яким підтримувалися тісні зв'язки. Постійна взаємодія існувала з українськими монастирями — осередками гуманітарних знань. Запорожці пересічно знали по кілька мов, зокрема, окрім рідної, польську, турецьку, татарську, випускники колегіуму додавали до цього переліку грецьку й латину, звичай навчатися в університетах Західної Європи давав знання інших європейських мов та наук.

Унікальним явищем, яке зародилося на Запорізькій Січі й не мало аналогів у світовій історії, було **кобзарство**. Своїми піснями та думами, в яких оспівувалися герої визвольних змагань, лунали заклики до повстання, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземних загарбників, соціального та національно-релігійного гніту. Вони пробуджували й розвивали українську національну свідомість.

Отже, в Запорізькій Січі, як і в козацтві загалом, найяскравіше віддзеркалилося прагнення українського народу до свободи і незалежного державного життя, що робило її виразником загальнонаціональних інтересів. Всупереч існуючим політичним кордонам Запорізька Січ завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі, визволити їх з-під влади шляхти та встановити «козацькі порядки». В Україні не було практично жодної сфери життя, яка б залишилася поза увагою Запорізької Січі. Вона матеріально підтримувала діяльність братств та навчальних закладів, опікувалася православною вірою, фінансувала просвітницьку роботу православних церков і монастирів тощо. Запорізьке козацтво на своїх землях ліквідувало кріпосницькі порядки, впроваджуючи про-

гресивніші буржуазні відносини, послідовно формувало демократичні інститути, які з часом як клітини національної державності утвердилися на більшості українських земель.

3. Боротьба з турецько-татарською експансією

Однією з головних причин зародження козацтва, як уже зазначалося, була турецько-татарська експансія, що ставила під загрозу саме існування українців як нації. Ситуація ускладнювалася тим, що Україна була позбавлена власної державності, а заходи урядів Литви та Польщі, пізніше Речі Посполитої, спрямовані на відсіч агресорам, як і їхні спроби умиритворити Кримське ханство та Туреччину сплатою данини, були малоефективними.

Турецько-татарська загроза

Кримське ханство як держава існувало у 1449—1783 рр. на землях Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання. Ще в XIII ст. ця територія була захоплена монголо-татарами і увійшла до складу Золотої Орди. У сер. XV ст. ханові Хаджі-Гірею вдалося вийти з-під золотоординського правління і створити власну державу зі столицею у м. Бахчисараї. Державною релігією був іслам.

Незважаючи на існування Кримського ханства, претензії на північне узбережжя Чорного моря заявила Туреччина. Вже в 1475 р. вона захопила генуезькі колонії Північного Причорномор'я і встановила своє панування в південній частині Кримського півострова, перетворивши ці території у турецьку провінцію — т. зв. Кафський еялет (*у його межах опинилися Херсонес, Балаклава, Мангут, Кафа, Керч, Тамань, Темрюк, Азов*). З метою зміцнення своєї присутності на загарбаних землях та для контролю Чорного й Азовського морів, турки почали споруджувати в стратегічно важливих місцях фортеці. Найпотужніші з них заснували в гирлах рік: Дніпра — Кінбурн, Дністра — Акерман, Дунаю — Ізмаїл, Дону — Азов та ін. Ряд фортець постало в та-

ких причорноморських містах, як Очаків, Кілія, Тягиня (Бендери), Хаджибей (майбутня Одеса); було також зміщено Перекоп, Гезлев (Євпаторія), Кафу (Феодосія) тощо. У результаті склалася ситуація, коли Кримське ханство фактично було відмежоване від Чорного моря. У 1478 р., зваживши на могутність Туреччини, воно визнало васальну залежність від неї.

Ставши васалом, Кримське ханство до певної міри виконувало роль провідника турецької політики у Східній Європі. При цьому його зовнішньополітичні акції зводилися головним чином до **грабіжницьких набігів**, у результаті яких найбільше страждали українські землі. Татари майже щороку, а інколи й по кілька разів на рік нападали на Україну, вбиваючи та захоплюючи в неволю місцеве населення, спустошуючи міста і села, витоптуючи посіви. За підрахунками історика Я. Дашкевича, протягом XV — першої пол. XVII ст. Україна внаслідок татарсько-турецьких набігів втратила бл. 2—2,5 млн чол. убитими та взятими в ясир (так турки називали полонених). Грабіжницькі промисли були для татар економічною необхідністю, оскільки їхнє скотарське господарство було примітивним і не могло задовольнити нагальних потреб. Торгівля ж людьми, здебільшого у Кафі, давала значні прибутки. Страшну картину невольницького ринку поч. XVII ст. змалював вірменський мандрівник, історик С. Лехаці: «... дівчаток та хлопчиків, парубків та гарних жінок, — зазначав він, — купці, взявши за руки, показували й продавали наче коней чи мулів. Інших невольників збирали десь на площі, наче отару овець. Покупці відкривали обличчя й груди молодих дівчат, обмацували з голови до ніг все їхнє тіло... Тих, які подобалися покупцям, купували, віднявши у батька й матері, розлучивши з сестрами та братами, й везли до себе...» Майже всі вони були приречені на рабську працю.

Основним покупцем невольників була Туреччина. Більша їх частина використовувалася у великих господарствах та рудниках, де працювала у жахливих, нелюдських умовах під канчуками наглядачів. Рабовласники давали невольникам образливі клички, таврували, як худобу, змушували приймати іслам, тримали у

чорному тілі. Ще гіршим було становище тих, як правило здорових молодих чоловіків, кого посилали на судна веслово-вітрильного турецького флоту — «*каторги*». Тут вони правили за живу силу, що приводила в рух турецькі флотилії, до свого повного фізичного виснаження. Нерідко в бою, незважаючи на страшні побої, невільники відмовлялися гребти і цим спричинювалися до поразки турків. Траплялися на судах і повстання, зокрема, у 1599 р. козацький ватажок **Самійло Кішка**, який промучився на каторзі 25 років, очолив одне з них, визволив невільників і повернувся на Запоріжжя. Трагічною була доля хлопчиків-підлітків, захоплених у неволю. Їх направляли в султанське військо, де перетворювали на **яничар** — фанатичних захисників мусульманства. Найвродливіших жінок та дівчат продавали до гаремів. Окремі з них займали досить-таки високе становище при султанському та ханському дворах (як Настя Лісовська з Рогатина, відома під іменем **Роксолани**, що 30 років була дружиною турецького султана Сулеймана Пишного) і намагалися якимось чином допомогти Україні.

Козацтво на варті південних рубежів

Живим муром від нападів турків і татар для України стало козацтво, яке вважало боротьбу проти «бусурманів» своїм священним обов'язком. На перших порах воно нерідко виступало під керівництвом урядників прикордонних зі степом земель (серед відомих провідників козацтва були черкаський староста О. Дашкевич, хмельницький — П. Лянцкоронський, барський — Б. Претвич та деякі ін.), а згодом почало організовувати відсіч нападникам самостійно. Для своєчасного виявлення ворога і попередження про його наближення Війська Запорізького та мешканців українських міст і сіл козаки заснували **прикордонну службу**. По всій території запорізьких земель та вздовж русла Дніпра було створено мережу сторожових **форпостів**, які склалися з редутив, тобто укріплень для самооборони, житла для козаків та стайні для коней. З форпостів почергово розсилалися козацькі роз'їзди — «**беке-**

ти», котрі вели розвідку у відповідних районах. Спостережними пунктами служили скіфські кургани — спеціально насипані земляні узвишся, сторожові вишки. Біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях через певну відстань зводили «**фігури**» — споруди, які склалися з двох десятків просмолених бочок. Як тільки козаки помічали ворога, то негайно запалювали найближчу фігуру, чорний, густий дим та яскраві спалахи вогню від якої, поряд з гарматними пострілами, ставали сигналом для чатових на сусідніх спостережних пунктах. Незабаром палаючі фігури досягали прикордонних міст і сіл, де передавали свою сигнальну функцію церковним дзвонам. Мирне населення шукало порятунку за оборонними спорудами, а козацьке військо готувалося до відсічі нападників.

Зміцнівши, козацтво не тільки відбиває турецько-татарські напади на Україну, а й саме розгортає наступ на володіння наймогутнішої держави тодішнього світу Туреччини та її васала — Кримське ханство, де визволяло бранців, руйнувало фортеці та інші укріплення, захоплювало значну здобич. Спершу відбувалися **сухопутні походи**, які вже на поч. XVI ст. набрали достатньо значних масштабів і ставали регулярними. Вони насамперед були пов'язані з такими козацькими ватажками, як Д.Вишневецький, І.Сверчовський (Свірговський), Б.Ружинський, І.Підкова, якого у 1577 р. проголосили правителем Молдавії, Я.Оришовський. Зокрема, у 1575 р. гетьман Богдан Ружинський з козаками завдав нищівного удару Кримському ханству. Запорожці прорвалися за Перекоп і смерчем пройшлися Кримським півостровом, руйнуючи все на своєму шляху. Потім дісталися турецького узбережжя Чорного моря, взяли Трапезунд, Сіноп, налякали Константинополь і повернулися на Запоріжжя. У 1585 р. січовики здобули в Криму понад 40 тис. коней і багато іншої худоби, а в 1587 р. з'явилися під Варною, де захопили 13 тис. голів худоби; атакували та зруйнували турецьку фортецю Усіани; діяли в околицях Бендер. У серпні 1589 р. козаки завдали великих втрат татарській орді на р. Кам'янці на Поділлі після нападу татар на Волинь і Галичину. Вночі вони напали на ворожий табір, зни-

щили всіх татар і визволили бл. 3 тис. бранців. Коли ж на допомогу своїм прибув ще один загін кримчаків, то «козаки, як могли наспіх із тих трупів татарських... шанці собі починивши... стали по них стріляти» і відбили атаку. Це були окремі епізоди великої війни, що протягом тривалого часу велася на суходолі між українськими козаками та турками й татарами.

Чорноморські походи

Крім сухопутних, запорожці з сер. XVI ст. активізують і походи на Чорне море. Для цього вони використовували чайки — невеликі судна, які мали приблизно 20 м довжини, бл. 4 м ширини та стільки ж глибини і приводилися в рух 10—15 веслами та вітрилами. З обох кінців чайки прилаштовували стерна, що дозволяло їй рухатися назад і вперед не розвертаючись, а щоб вона добре трималася на плаву, обабіч прикріплювали в'язки очерету. На озброєнні чайка мала 4—6 фальконетів (*дрібнокаліберних гармат*) та вміщала від 50 до 70 козаків. Кожен із них мав дві рушниці, шаблю, 5—7 фунтів пороху, свинець тощо. Під час морських походів запроваджувалася сувора дисципліна. Влада старшини була необмеженою. Зрада та інші злочини каралися нещадно. Суворо пильнувалася тверезість. Спершу в походах, переважно на Очаків та Кримське узбережжя, брало участь по кільканадцять чайок, але вже наприкін. XVI — на поч. XVII ст. **козацький флот** зріс до кількох сотень одиниць і, не вагаючись, нападав на турецькі фортеці та міста, включаючи й столицю Османської імперії — Константинополь, безстрашно вступав у відкриті поєдинки з потужними турецькими ескадрами. Вихід козацького флоту в Чорне море мав історичне значення, оскільки свідчив про подолання Україною турецько-татарської морської блокади, що перекривала шлях до Європи, та відновлення княжих традицій мореплавства.

Своїми відважними походами запорожці мстили турецько-татарським загарбникам за їх розбійницькі напади на українські землі. Так, у 1606 р. вони здобули турецьку фортецю **Варну**, яка вважалася непри-

ступною. Ця звістка облетіла весь світ. Одночасно козаки спалили передмістя **Кілії** та **Акермана**, захопили на морі 10 галер з усім вантажем і без великих втрат повернулися на Січ. У 1608 р., у відповідь на вихваляння кримського хана щороку доставляти султанові українських бранців, 3 тис. козаків, висадившись під **Перекопом**, розгромили півторатисячний загін яничарів, увірвалися до міста, забрали з собою всі гармати, визволили сотні полонених християн, а на честь перемоги відправили польському королеві узятого в полон намісника хана у Перекопі. У 1614 р. козацький флот із 40 чайок на чолі з П.Сагайдачним долає Чорне море і нападає на **Трапезунд**, спустошуючи західне узбережжя, штурмом бере **Сіноп** і спалює всю турецьку флотилію, що стояла у гавані. Дізнавшись про це, султан так розлютився, що наказав повісити великого візира (*голову уряду*). Але наступного року 4 тис. козаків під проводом П.Сагайдачного на 80-ти чайках вчинили нечуване зухвальство — атакували **Константинополь**, спаливши передмістя та порт. Розгніваний султан вислав за козаками погоню, яка наздогнала їх біля **Очакова**. Козаки дочекалися ночі, напали на турецький флот і вщент розбили, захопивши при цьому в полон його командувача. Тільки невелика кількість галер урятувалася втечею, а решту козаки демонстративно спалили на очах турецького гарнізону, що перебував у Очакові. Навесні 1616 р. султан, сподіваючись чергового морського походу козаків, завчасно направив навпроти них 14-тисячну ескадру. Та П.Сагайдачний на чолі 7-тисячного війська на 150 чайках провів блискучу морську операцію, розстрошивши під Очаковом турецький флот, командувач якого втік із поля битви, захопивши 15 галер і 100 допоміжних суден. Далі козаки здобули **Кафу** — великий невольничий ринок і визволили тисячі людей. Восени того ж року запорожці, очолювані славетним Сагайдачним, штурмом здобули **Трапезунд**, зруйнували передмістя турецької столиці **Константинополя**, спалили кораблі, які знаходилися у гавані, та, взявши велику здобич, повернулися на Січ. Ряд успішних морських походів козаків на Туреччину та Крим було здійснено також протягом

1620—1621 рр. Турецький хроніст Наїма з приводу козацьких походів наголошував: «Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б так мало піклувалися про життя або так мало боялися смерті. Знавці військової справи твердять, що ця голота своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершує всі інші народи».

Налякані турецькі та кримські сановники докладали чималих зусиль, щоб створити **перешкоди морським походам** запорожців. Зокрема турки в кількох місцях перегороджували залізними ланцюгами гирло Дніпра, а на березі ставили гармати, навівши їх на середину ріки. Та запорожці й тут знайшли вихід. Вночі вони пускали вниз по Дніпру великі колоди, стукіт яких об ланцюг турки сприймали за козацькі чайки і відкривали шалений гарматний вогонь, що тривав доти, поки не закінчувалися боєприпаси. Коли все нарешті вщухало, запорожці миттю розривали ланцюг, якщо його до цього не розірвало гарматним ядром, і швидко виходили у відкрите море. Іноді вони обирали довший, зате безпечніший шлях. Підіймалися до Кодацького порогу, входили в р. Самару, а з неї — у Вовчі Води. Звідти до р. Калміуса вони 25 км тягнули чайки волоком, а потім виходили в Азовське море і далі через Керченську протоку — у Чорне. Цією ж дорогою козаки часто поверталися назад у Запоріжжя, особливо під час турецької погоні.

Походи запорозьких козаків перешкоджали Туреччині в її загарбницьких війнах проти багатьох народів. Не раз султан погрожував Речі Посполитій війною, якщо вона не примусить козаків відмовитися від нападів на кримські та турецькі володіння. Якось, розлютившись, він верещав до польських послів: «Чи ви часом не збожеволіли? Хто сміє мені перечити? Боїться мене Персія, тремтять венеціанці, просять пощади іспанці, німці повинні виконати все, що я їм звелів, увесь світ схиляється передо мною, і тільки якісь запорожці завдають мені стільки лиха!» На це послі відповіли, що запорожці дошкуляють також і Польщі, але нічого вдіяти вона з ними не може. «Якщо ви їх знищите, — зазначили вони, — з нашого боку не матимете жодних заперечень».

Гучна слава про запорізьких козаків ширилася по всій Європі, адже тодішня військова могутність Туреччини вважалася нездоланною. В Італії, Німеччині, Франції, Англії в той час вийшло понад десяток творів, присвячених військовому мистецтву запорожців. Багато держав, над якими нависла загроза турецької агресії, шукали з ними зв'язків. У значній мірі, як свідчать вищенаведені дані, козацькі успіхи були зумовлені талановитим керівництвом П.Сагайдачного, який, на думку дослідників, був найвидатнішим козацьким ватажком до Б.Хмельницького й одним із найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів усіх часів.

Петро Сагайдачний

Петро Сагайдачний (бл. 1570—1622) народився у с. Кульчиці на Львівщині у родині дрібного українського шляхтича. Навчався в Острозькій академії, згодом подався на Запорізьку Січ. Його вражаючі успіхи в боротьбі з турецько-татарською експансією дозволили йому зайняти почесне місце в антитурецькій «Лізі християнської міліції», що виникла у Західній Європі. За безприкладну відвагу в боях, за великий розум і дипломатичний хист, патріотизм і розсудливість козаки обрали його спочатку кошовим отаманом, а згодом і гетьманом Війська Запорізького реєстрового, обов'язки якого він виконував, за винятком невеликої перерви, з 1616 р. до кінця життя. Під керівництвом П.Сагайдачного козацтво остаточно перетворилося на окремий стан, а його збройні сили були реформовані з, по суті, партизанських загонів у регулярну дисципліновану армію.

У політичній діяльності П.Сагайдачний виходив з реалій тодішніх українсько-польських відносин і діяв насамперед дипломатичними засобами, уникаючи відкритого протистояння з Річчю Посполитою, але в той же час постійно працюючи над закладанням фундаменту майбутньої української держави. Так, вміло використовуючи потребу поляків у козацькій допомозі, він, попри встановлені кількатисячні реєстри, довів чисельність Війська Запорізького до кільканадцяти, а згодом і 40 —

50 тис. осіб. Головною заслугою Сагайдачного було те, що він зумів поєднати інтереси трьох найактивніших частин українського суспільства — козацтва, культурно-освітньої верстви та духовенства. І не тільки поєднати! Гетьман демонстративно засвідчив, що готовий силою зброї захищати українську інтелігенцію та православну церкву від будь-яких утисків і переслідувань. У 1620 р. він разом з усім Військом Запорізьким відкрито вступив до Київського братства, взявши під протекторат цей культурний і духовний центр України та його школу, що згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію. Того ж року завдяки П.Сагайдачному було відновлено втрачену після Берестейської унії православну ієрархію: запрошений ним до Києва та взятий під захист ерусалимський патріарх Феофан висвятив на сан київського митрополита І.Борецького та кількох єпископів. Поєднавши зусилля трьох провідних верств українського суспільства, П.Сагайдачний спричинився до активізації як козацтва, котре поступово виходить за межі своїх вузькостанових інтересів та включається в загальнонаціональні справи, так і міщансько-духовної інтелігенції, яка, відчувши підтримку Війська Запорізького, почала сміливіше та енергійніше реалізовувати свої плани.

У 1618 р. П.Сагайдачний на чолі 20-тисячного козацького війська вирушив у **похід на Москву**, щоб допомогти польському королевичу Владиславу, який прагнув здобути московську корону, але потрапив там у скрутне становище. Штурм Москви успіху не приніс, та все-таки за Деулінським перемир'ям до Польщі відійшли Сіверщина й Смоленщина. Козаки ж, замість подяки за допомогу, отримали від польського уряду наказ скоротити свій реєстр до 3 тис. чол. та відмовитися від походів у Чорне море. Це призвело до скинення П.Сагайдачного з гетьманства та обрання на його місце представника нерестрового козацтва Яцька Бородавки (Неродича).

Хотинська війна

Тим часом міжнародне становище Речі Посполитої різко ускладнилося після нищівної поразки її війська

від турків влітку 1620 р. під Цецорою, що в Молдавії. Навесні наступного року 160-тисячна турецька армія під проводом самого султана при 260 гарматах та 4 бойових слонах для залякування «невірних» (тобто християн), а також 60 тис. татар вирушили, щоб довершити розпочатий розгром. Через нечисленність польського війська, яке становило трохи більше 30 тис. чол. при 38 гарматах, уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до козаків, обіцяючи розширення їхніх прав і привілеїв. Оскільки турецько-татарська навала загрожувала поневоленням і українському народові, **Козацька рада** ухвалила надати поміч у боротьбі проти «бусурманів» і одночасно, аби домогтися в цій ситуації своїх вимог щодо розширення козацьких прав та затвердження нововисвяченої вищої православної ієрархії в Україні, відрядила до короля **посольство** на чолі з П.Сагайдачним. 40-тисячне ж козацьке військо під керівництвом гетьмана Я.Бородавки вирушило в Молдавію назустріч ворогові. Крім того, щоб розпоршити сили турків, було вирішено активізувати **воєнні дії на Чорному морі**, куди відправили бл. 10 тис. запорожців. Вони діяли завзято і, за словами козацького літописця С.Величка, «самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили...»

Центральним пунктом бойових дій стала фортеця м. Хотина, де поляки зайняли оборону. Сюди поквапився П.Сагайдачний, якому король на словах пообіцяв задовольнити вимоги українців. Не заставши козаків під Хотином, він вирушив їм назустріч, по дорозі був поранений і мало не потрапив у турецький полон, та все ж зумів прорватися до козацького табору, що знаходився в той час під Могилевом. Тут козацтво, незадоволене невдалим керівництвом Я.Бородавки у молдавському поході, скликало **Раду**, яка скинула його з гетьманства та засудила до смерті. Новим гетьманом знову обрали П.Сагайдачного.

1 вересня 1621 р. козацьке військо прибуло під Хотин. Наступного дня сюди підійшли турки й татари, які зразу ж ударили на позиції козаків, сподіваючись, що ті ще не встигли як слід укріпитися. Проте, зазнали великих втрат і змушені були відступити. Надалі ту-

рецька армія практично безперервно здійснювала **атаки на козацький табір**, небезпідставно вважаючи, що розбивши його, легко впорається з поляками. Козаки ж, у свою чергу, робили сміливі вилазки у ворожий стан і навіть мали можливість під час однієї з них цілковито розгромити турків, але у вирішальний момент коронний гетьман Ходкевич, який очолював польське військо, наказав припинити бій, посилаючись на наближення ночі. Про значення козаків у воєнних діях свідчить той факт, що султан оголосив, що не буде ні їсти, ні пити, поки не покінчить з ними, та пообіцяв за кожну козацьку голову нагороду в 50 злотих (для порівняння: у 1572 р. реєстровим козакам було призначено річну плату в 10 злотих).

Майже цілий вересень велися кровопролитні бої поблизу Хотина, але турки, втративши бл. 80 тис. чол., так і не змогли взяти фортеці. 29 вересня почалися переговори про укладення миру, котрий був підписаний 9 жовтня. Загалом умови **Хотинського миру** були вигідні для поляків: 1) кордон Польщі з Туреччиною встановлювався по Дністру; 2) турки й татари зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на територію Речі Посполитої; 3) польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини.

Парадоксально, але факт: козацтво, яке своїм безприкладним героїзмом, великою мужністю і самопожертвою не тільки врятувало від розгрому Річ Посполиту, а й розвіяло міф про непереможність Туреччини та, значно послабивши останню, примусило її відмовитися від планів завоювання Європи, не отримало від своєї перемоги жодних здобутків. Польща не виконала навіть скромних козацьких вимог щодо виплати сталої платні, забезпечення воєнних інвалідів, виведення коронного війська з Київського воєводства тощо, не кажучи вже про заборону виходити в Чорне море. Підступність польського уряду, а також отримане на початку війни поранення прискорили **смерть П.Сагайдачного**, який помер 10 квітня 1622 р., заповівши перед тим усе своє майно українським братствам Києва і Львова.

Після смерті гетьмана Сагайдачного зміцнене ним військо продовжило його справу. Походи на Туреччи-

ну та Крим здійснювалися майже кожного року, а то й по кілька разів на рік. Однак, починаючи ще з кін. XVI ст., українське козацтво, яке поступово перебирало на себе роль провідної сили суспільства, вже не обмежувалося лише захистом від турецько-татарської агресії, а й цілеспрямовано боролось за соціальні та національні права свого народу. Ігнорування польським урядом козацьких прав лише загострювало цю боротьбу.

4. Козацько-селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст.

Посилення кріпосницького та національно-релігійного гніту, експансія польської й литовської знаті на південні землі, які почали колонізувати «уходники» й запорожці, утиски козацької верстви викликали масове невдоволення в українському суспільстві. Як наслідок, наприкін. XVI — на поч. XVII ст. Україною прокотилися дві хвилі народних виступів (у 1591—1596 та 1625—1638 рр.), рушійною силою яких стало козацтво.

Перша проба сил: Косинський та Наливайко

Перше велике козацьке повстання 1591—1593 рр., спрямоване проти існуючих польсько-шляхетських порядків в Україні, було пов'язане з іменем «заслуженого козака», дрібного шляхтича з Підляшшя **Криштофа Косинського**. Тривалий час він перебував на Запорізькій Січі, займав важливі військові посади, був обраний гетьманом. У 1591 р. білоцерківський староста Я.Острозький відібрав у нього маєток на Київщині, наданий королем за бойові заслуги. Особиста кривда, завдана Косинському, наклалася на глибокі соціально-економічні суперечності тодішнього життя та непослідовну політику польського уряду щодо козацтва, яка неодноразово змінювалася від репресій у спокійні часи до заохочень до служби під час небезпеки. Наприкін. 1591 р. запорожці разом з реєстровцями під проводом К.Косинського прийшли під Білу Церкву — резиденцію і замок Я.Острозького і захопили її. Повстанців

підтримали міщани та селяни навколишніх міст і сіл — всього бл. 5 тис. чол. Ці події започаткували півстолітню козацьку війну проти Речі Посполитої, яка в сер. XVII ст. переросла у Національно-визвольну революцію.

Поступово **повстанський рух** проти польської влади набув значної сили і протягом 1592 р. охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воеводства. Козацькі загони оволоділи Трипіллям, Богуславом, Переяславом, штурмували Київський замок. На визволеній території старшина приводила до присяги Війську Запорізькому селян, міщан і шляхту та вводила форми козацького устрою. Тобто боротьба одночасно велася за соціально-економічні права й розширення козацьких порядків на нових землях.

Для боротьби з повстанцями було зібрано шляхетське ополчення під командуванням київського воєводи К.Острозького. На поч. лютого 1593 р. під м. П'ятка (*теперішня Житомирщина*) відбулася **вирішальна битва**, у якій погано озброєне повстанське військо в умовах суворих морозів і нестачі харчів майже тиждень мужньо відбивало ворожі атаки, втративши від 2 до 3 тис. вбитими. Значних втрат зазнала й шляхта, а тому змушена була піти на укладення перемир'я. За його умовами К.Косинський зобов'язався скласти гетьманські повноваження, повернутися на Запоріжжя й не вчиняти бунтів, козаки мали повернути все награбоване майно, а селяни, що пристали до повстання, мусили повернутися до своїх панів.

Проте козацтво не склало зброї. Уже в травні 1593 р. К.Косинський на чолі двотисячного козацького загону вирушив із Запоріжжя під Черкаси, де взяв в облогу замок місцевого старости О.Вишневецького. Останній почав з повстанцями переговори, під час яких К.Косинського було підступно вбито. Але й по смерті ватажка козаки не припинили облоги Черкас, змусивши О.Вишневецького підписати **договір**, за яким вони отримали право вільного відходу на Запоріжжя та на волості, їм поверталосся відібране у них майно тощо.

Не минуло й року, як в Україні спалахнуло нове грізне повстання 1594—1596 рр., яке очолив **Северин Наливайко**. Він походив із Гусятина (*нині Тернопільської обл.*).

У молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у морських і сухопутних походах запорожців проти турків і татар. Згодом, як сотник надвірної хоругви, служив у князя К.Острозького. Але після битви під П'яткою покинув службу, очолив козацький відділ, що діяв проти турків на нижньому Дністрі.

Влітку 1594 р., повернувшись з успішного походу в Молдавію, С.Наливайко розмістив своїх людей на постіях у маєтках брацлавської шляхти, вимагаючи стацій (*натуральних податків*) або забираючи продовольство й фураж силою. Водночас він направив на Запоріжжя своїх посланців із пропозицією про **об'єднання сил** для спільної боротьби проти польського панства. Щоб загладити свою участь у придушенні повстання Косинського, надіслав запорожцям 1,5 тис. коней, захоплених у турків. У жовтні 1594 р. наливайківці й брацлавські міщани прогнали місцеву шляхетську адміністрацію, захопили Брацлав і проголосили його «вільним козацьким містом». Це, по суті, стало початком повстання.

Приблизно тоді ж на допомогу наливайківцям прибув загін запорожців на чолі з **гетьманом Григорієм Лободою**, представником козацької реєстрової старшини. Об'єднане військо Наливайка й Лободи, що налічувало бл. 12 тис. чол., спершу зробило кілька походів у Молдавію, де, зокрема, змусило її правителя відмовитися від підданства турецькому султанові, а з весни 1595 р. цілком зосередилося на боротьбі з польсько-шляхетським режимом. У той час **Наливайко** пішов на Волинь та Білорусь, здобуваючи міста й беручи з них контрибуцію. Аналогічно діяв і гетьман **Григорій Лобода**, який зі своїми запорожцями подався на Подніпров'я. Ще один козацький загін **полковника Матвія Шаули**, здобувши Київ, направився у Білорусь. Наприкін. 1595 — на поч. 1596 р. повстанці вже контролювали все українське Правобережжя та Південно-Східну Білорусь. Особливе занепокоєння у польського уряду викликали звістки про наміри повсталих створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем.

У значній мірі успішне розгортання повстанського руху було зумовлене відсутністю шляхетського війська,

яке тоді воювало у Молдавії. Та з його поверненням відбувається **ускладнення ситуації**. Польський уряд доручив придушити повстання польному гетьманові С. Жолкевському, одному з найкращих полководців того часу. Виступивши навесні 1596 р. з добірним військом і значною артилерією, він вирішив розбити козаків по частинах і спочатку вдарив на військо Наливайка. Але той з півторатисячним загоном, вдало маневруючи, зумів уникнути нерівного бою і під захистом табору з возів відступив до Поділля, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви.

У березні 1596 р. повстанські загоны об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. Згодом в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля відбулася одна з вирішальних битв, після якої повстанці почали **відступ**, маючи намір сховатися за московським кордоном. Але їх просування гальмував величезний обоз приблизно з 7—9 тис. жінок, дітей, старих, який прикривали 3 тис. боєздатних козаків. У травні 1596 р. на р. Солониці під Лубнами (*теперішня Полтавщина*) повстанці потрапили в **оточення** переважаючих сил польського війська, яке налічувало понад 5 тис. жовнірів та декілька тисяч обслуги. Тут козаки спорудили міцний табір, який оточили возами в 7—9 рядів, окопали ровом і шанцями. На укріплення і вози поставили бл. 20 гармат. Майже 2 тижні вони героїчно оборонялися. Декілька великих штурмів табору не дали полякам нічого. Навпаки, козаки самі робили небезпечні вилазки і С. Жолкевський мусив увесь час бути насторожі. Боєздатна частина козацтва у цій ситуації могла спокійно прорватися через ворожі лави, але не хотіла залишати напризволяще жінок, дітей, старих, поранених. А всі вибратись із пастки не могли.

Розуміючи, що козацький табір неприступний і знаючи, що на виручку обложеному іде допомога із Запоріжжя, С. Жолкевський вдався до такого засобу, як **підступність**, демонстративно ведучи переговори лише з Г. Лободою і поширюючи різні чутки. У результаті цього козаки звинуватили останнього в зраді і стратили. Новим гетьманом було обрано запорозького старшину Криштофа Кремпського.

На початку червня у розташування Жолкевського прибули свіжі підкріплення і важкі облогові гармати. Протягом кількох днів поляки вели безперервний обстріл табору. Загинули сотні людей, ще більше було поранено. Становище ускладнювалося через спеку, нестачу води, харчів та фуражу, почалися повальні пошесті на людей та худобу, бракувало боєприпасів. Тому було вирішено задовольнити польські вимоги. Деморалізовані повстанці зв'язали С.Наливайка і його найближчих соратників і видали Жолкевському. Проте їх це не врятувало. Поляки поставили нову вимогу, про яку мовчали раніше — повернення всіх втікачів до своїх панів. Коли повстанці відмовилися, то раптовим нападом беззахисний табір було розгромлено. «Так їх рубали немилосердно, що на мило або й більше труп лежав на трупі», — писав один із поляків. Тільки К. Кремпському з частиною козаків вдалося прорватися на Запоріжжя. Керівників повстання після страшних тортур було страчено у Варшаві. Зокрема С.Наливайкові та М.Шаулі відрубали голови й четвертували.

Козацькі виступи 1591—1596 рр. викликали переляк серед польської шляхти, яка на сеймі проголосила козаків ворогами держави та ухвалила «внищити їх до останку». Однак усі ці постанови залишилися на папері. По-перше, Запорізька Січ була недоступною для польського панства і надалі залишалася головним осередком козацької вольниці. По-друге, на поч. XVII ст. Польща вступила в період безупинних воєн з Волощиною, Швецією, Московщиною, а тому раз по раз мусила звертатися за допомогою до козаків (зокрема у 1609 р. на московській території у складі польського війська діяло 40—50 тис. козаків). Тому вже у 1601 р. польський сейм скасовує свої рішення про ліквідацію козацького стану, які так і не набрали чинності. Правда, Солоницький погром вплинув на внутрішній розкол козацтва, який проявився ще у відносинах між прихильниками Наливайка і Лободи. У козацькому середовищі виникли дві течії: радикальна, яку представляло незаможне козацтво, що прагнуло до покращення свого становища шляхом негайних і рішучих дій проти польського панства, та поміркована, до якої належали

матеріально забезпечені козаки, схильні до компромісів та мирного розширення своїх прав і привілеїв у Речі Посполитій. Домінуванням останньої течії, найяскравішим представником якої був гетьман П. Сагайдачний, а також активною участю козацтва у зовнішньополітичних акціях, насамперед проти Криму та Туреччини, і пояснюється той факт, що протягом трьох десятиліть в Україні не було великих народних виступів.

Від Курукового озера до Кодацького порога

На поч. 20-х років XVII ст. стосунки козацтва з польськими властями знову загострюються. Невдоволені наслідками Хотинського миру козаки, ігноруючи всілякі урядові заборони та демонструючи свою незалежність, активно пустошили володіння Криму та Туреччини, втручалися у внутрішні справи цих країн тощо. Така поведінка викликала занепокоєння польської влади, в т. ч. й короля, який зазначав з цього приводу: «По містах і містечках королівських уся влада в руках козаків: захоплюють собі судівництво, закони видають».

Для приборкання козацтва та повстанського руху, який розгортався у Середньому Подніпров'ї, влітку 1625 р. сюди було спрямовано 30-тисячне польське військо на чолі з С.Конецпольським. Проти нього виступили об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців — всього бл. 20 тис. війська, яке очолив гетьман **Марко Жмайло**. Запеклий бій між українцями та поляками, який відбувся 25 жовтня 1625 р. під містечком Криловим не дав переваги жодній зі сторін. Наступного дня М.Жмайло, намагаючись уникнути штурму, відвів своє військо до Курукового озера (*неподалік Кременчука*), де заклав табір. Невдалі спроби польського війська здобути його та різке похолодання змусило С.Конецпольського запропонувати повстанцям переговори. Поміркувана частина козацької старшини погодилася на цю пропозицію, а тому скинула з посади М. Жмайла, який виступав за продовження воєнних дій, і обрала замість нього Михайла Дорошенка. Новий гетьман 5 листопада підписав з Конецпольським **Куруківську угоду**, яка передбачала: 1) амністію повстанцям;

2) збільшення козацького реєстру з 3 до 6 тис. чол.; 3) збереження за козаками права обирати старшого, якого мав потім затверджувати король; 4) заборону козацьких походів на Крим і Туреччину тощо.

Куруківська угода задовольнила інтереси лише тієї незначної частини козацтва, яка потрапила до реєстру, але зовсім не влаштувала десятки тисяч нереєстрових козаків, які за її умовами мали повернутися в підданство до панів. Тому більшість із них відійшла на Запоріжжя. Сюди втікали тисячі селян і міщан, які не хотіли більше терпіти панської сваволі. Вже на літо 1629 р. за порогами Дніпра зосередилося бл. 40 тис. люду, готового в будь-який момент піднятися на боротьбу проти польсько-шляхетського режиму. Останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння, стала діяльність Грицька Чорного, який добився гетьманської посади після смерті у кримському поході М. Дорошенка. Новий гетьман виявляв цілковиту лояльність до Польщі, прийняв унію, жорстоко карав незадоволених польською політикою, намагався посилити контроль уряду за Січчю, поклявся вести смертelnу боротьбу з самовільним козацтвом. Тоді запорожці та нереєстровці обрали новим гетьманом енергійного і талановитого **Тараса Федоровича (Трясила)**, а Г. Чорного викрали й засудили до страти. У березні 1630 р. 10-тисячне козацьке військо вирушило з Січі на «волюсть». Його очолив Т. Трясило, який звернувся до українського народу з універсалом, де закликав до повстання проти поневолювачів. На його поклик до війська стали приєднуватися селяни, міщани, частина реєстрового козацтва. Повсталі оволоділи Корсунем, Каневом, Барішівкою, іншими селами та містами й зупинилися у Переяславі. Незабаром все Середнє Подніпров'я піднялося на ляхів.

На придушення повстання з Бара вирушив коронний гетьман Конєцпольський, який закликав шляхту приєднуватися до його війська, щоб «погасити цю пожежу хлопською кров'ю». По дорозі жовніри вирізали мешканців Лисянки, Івниці, Плесецького, Димера та інших сіл і міст Подніпров'я, не зважаючи ні на стать, ні на вік. У травні почалися запеклі бої між 20-тисяч-

ним польським військом та приблизно 30-тисячним повстанським табором під Переяславом, які тривали три тижні. Їх апогеєм стала знаменита «**Тарасова ніч**», коли невеликий козацький загін проник у вороже розташування і знищив усю Золоту роту, яка охороняла штаб і складалася зі 150 представників найзнатніших родів польської шляхти. Сам Конєцпольський ледве врятувався. Загалом поляки втратили бл. 10 тис. чол. та майже всю артилерію. Було заблоковано шляхи для відступу. Становище ускладнювалося також активними діями повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Перемога була близькою. Але на заваді їй знову стали незгоди і чвари між повстанцями. Частина старшини й реєстровців хотіла використати сприятливий момент для закріплення своїх прав і привілеїв, а тому погодилася на пропозицію С. Конєцпольського розпочати переговори. Т. Трясило ж, не бажаючи йти на угоду зі шляхтою, разом з 10 тис. своїх прихильників відійшов на Запоріжжя. 8 червня 1630 р. між козацькою старшиною, що залишилась, і С. Конєцпольським було укладено **Переяславську угоду**. Вона зберігала умови попередньої Куруківської угоди, але реєстр збільшувався до 8 тис. чол. Гетьманом реєстру затвердили Тимофія Орендаренка.

Переяславська угода, як і її попередниця — Куруківська, викликала величезне невдоволення серед широких кіл українського суспільства. Тисячі повстанців відмовлялися повертатися в кріпацьке ярмо і створювали нові загони або втікали на Запоріжжя, в багатьох місцевостях мали місце заворушення. Не допомогли й видані новообраним королем Владиславом IV та затверджені на сеймі у 1633 р. «**Статті для заспокоєння руського народу**», за якими узаконювалося існування православної церкви та повернення їй частини майна. Тому на поч. 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив постанову «**Про припинення козацького свавілля**». Було вирішено збільшити кількість коронних військ на Подніпров'ї, щоб зміцнити контроль за українським населенням, а для повної ізоляції Запорізької Січі від решти України протягом березня — липня 1635 р. біля Кодацького порога збудували **Кодацьку фортецю (тепер у межах м. Дніпропетровська)**. Силь-

ний гарнізон, який складався з 200 німецьких найманців на чолі з французьким офіцером Ж.Маріоном, не пропускав по Дніпру човнів на Січ, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримуючи всіх, хто добрався на Запоріжжя чи з нього. Порушників заарештовували й відправляли на важкі роботи або в тюрми. Розуміючи, що без припливу свіжих сил Запорізька Січ не може існувати, запорожці вирішили ліквідувати небезпеку. У ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. 3 тис. січовиків на чолі з гетьманом нереєстрового козацтва **Іваном Сулимою** здобули фортецю, зруйнували її мури й винищили гарнізон. Ця подія могла стати сигналом для нового козацького повстання. Однак незабаром реєстрова старшина підступно, при допомозі підсланих зрадників, схопила І.Сулиму та його найближчих соратників. Їх було відправлено у Варшаву і там страчено через четвертування.

Повстання 1637—1638 років

Страта І.Сулими, «очищення» реєстру Війська Запорізького від бунтівників та його скорочення до 7 тис. осіб викликали масове обурення та стали приводом до нового повстання, яке очолили П.Бут (Павлюк), Я.Остринин (Остриниця), Д.Гуня. На першому його етапі керівником став полковник реєстровців **Павло Бут** — учасник зруйнування Кодацької фортеці. У червні 1637 р. він разом із загоном запорожців і реєстровців захопив у Корсуні артилерію реєстрового війська і перевіз її на Січ. Обраний там гетьманом, П.Бут звернувся до українського народу з універсалом, яким закликав усіх вступати до козацтва і в серпні на чолі козацького війська вирушив із Запоріжжя на волость. Невдовзі повстанський рух поширився на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжі. Його підтримала частина реєстровців. Відбувалося масове «покозачення» населення, яке почало громити панські маєтки, розправлятися з орендарями. Навіть польний гетьман М.Потоцький мусив визнати, що в Україні «всі до останнього покозачились... тут кожний хлоп — козак». Перелякана шляхта тікала зі своїх маєтків до Польщі.

16 грудня 1637 р. *під Кумейками*, поблизу Черкас, зійшлися 15-тисячне польське військо під проводом М.Потоцького і повстанці, яких було бл. 10 тис. чол. Бій був запеклим. Козаки успішно відбили три штурми, виявивши неабияку мужність, а ті, у кого не було зброї, «били жовнірів голоблями та дишлями». Навіть після того, як полякам під час четвертого штурму вдалося підпалити козацькі вози з порохом, що вибухнули з надзвичайною силою, козаки утримували свої позиції. Тільки пізньої ночі бій почав згасати, а на світанку повстанці, які зазнали значних втрат, почали відступати. Вони дійшли до *м. Боровиці*, південніше Черкас, де й закріпилися. Почалася облога, безперервні обстріли й штурми містечка. Старшина умовила П.Бута погодитися на переговори з М.Потоцьким, під час яких козацький гетьман був підступно схоплений. Його та ще кількох старшин згодом стратили у Варшаві. Повстанці, залишившись без керівництва і 24 грудня капітулювали.

Після цього М.Потоцький розпорошив решту повстанських загонів і надзвичайно жорстоко приборкав селянський рух на Лівобережжі. Однак Запоріжжя лишалось нескореним. Сюди, як і раніше, стікалися великі маси народу. Спроба І.Караїмовича, що став старшим над реєстровими козаками, розгромити Січ на поч. 1638 р. наштотхнулася на рішучу протидію реєстровців, які не хотіли воювати з січовиками. Запорізьким гетьманом було обрано **Яцька Острянина**, котрий звернувся до народу із закликком до повстання проти соціального, національного та релігійного гніту. Навесні знову розпочалися бойові дії. Повсталі, кількість яких зросла до 12 тис., захопили Чигирин, Кременчук, а потім вдало відбили ворожий наступ під Голтвою, знищивши до 3,5 тис. вояків і змусивши неприятеля відступати. Але на підмогу полякам прийшов зі свіжими силами Я.Вишневецький. У запеклому бою *під Жовнином* (недалеко від впадіння Сули в Дніпро) коронному війську пощастило в кількох місцях прорвати козацький табір, захопити 8 гармат і багато пороху. Вважаючи подальший опір марним, Я.Острянин з частиною війська прорвався на Слобожанщину.

Ті ж повстанці, що залишилися, обрали гетьманом Дмитра Гуню і під його керівництвом зуміли дати відсіч полякам, а потім відійшли до самого Дніпра, де під шаленим обстрілом заклали новий добре укріплений табір. Зважаючи, що його важко буде взяти штурмом, поляки вирішили заволодіти ним за допомогою **облоги**, яка тривала протягом другої половини червня — початку серпня. Крім того, щоб деморалізувати козаків і прискорити їхню капітуляцію, М.Потоцький наказав мордувати та знищувати в околицях мирне населення. Одночасно він запропонував повстанцям переговори на умовах збереження реєстру в дотеперішній кількості. Козаки на цю пропозицію відповіли, що піднялися на боротьбу не за здобуття привілеїв кільком тисячам реєстровців, а за визволення всього українського народу від польського ярма. Тоді М.Потоцький наказав вести **штурм** безперервно: вдень і вночі. Потерпаючи від нестатків їжі й боєприпасів, повстанці мужньо захищалися, надіючись на успішну місію козацького полковника Філоненка, який пробивався до них із двотисячним загоном та запасами харчів і боєприпасів. Але до табору зуміли дістатися лише кілька сот козаків, а запасів харчів ледве вистачило на два дні. Втративши останню надію на допомогу, частина повстанців 7 серпня погодилася почати **переговори** з польським гетьманом. Ті, хто не бажав компромісу з ворогом, на чолі з Гунею і Філоненком покинули табір і подалися на Запоріжжя.

Після укладення договору козаки, покладаючись на польські обіцянки, почали невеликими групами розходитися по домівках. Проте пани й на цей раз не дотримали слова, винищивши більшу їх частину. По всій Україні почався жахливий терор, жертвами якого стали сотні й тисячі безвинних людей, незважаючи на стать і вік. Уцілілі змушені були визнати ухвалу польського сейму — т. зв. **Ординацію Війська Запорізького реєстрового**, за якою: 1) скасовувалася виборність старшини, козацький суд і посада гетьмана, замість якого призначався обраний сеймом із числа шляхти комісар. Військові осавули й полковники теж призначалися з відданих Речі Посполитій шляхтичів; 2) козацький

реєстр зменшувався до 6 тис. осіб, а всі «виписники» мали повернутися у підданство до своїх панів; 3) реєстрові козаки могли проживати лише в Черкаському, Канівському та Корсунському старостах; 4) міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх доньок заміж за козаків; 5) для контролю Запорізької Січі тут постійно мали перебувати два полки реєстровців. На Запоріжжя можна було переходити тільки за окремим дозволом, порушники каралися смертю.

Здавалося, що цього разу козацтво було зламане остаточно. Поляки відбудували Кодак, щоб тримати в шорах січовиків. Запанувала глуха реакція. Період козацької активності змінився десятиліттям т. зв. золотого спокою. Проте це був спокій перед бурею. Україна нагромаджувала сили для рішучої боротьби за волю і чекала для цього слушної нагоди.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців

Різде загострення соціально-економічних суперечностей в Україні наприкін. 40-х років XVII ст. призвело до великого повстання 1648 р., яке невдовзі переросло в Національно-визвольну революцію українського народу 1648—1676 рр.

Причини революції

Найголовнішими причинами національно-визвольних змагань українців проти польсько-шляхетського режиму в Україні були такі.

1. «**Ординація**» 1638 р., у результаті якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав, а в перспективі — на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давню самоуправу: на його чолі мав стояти не виборний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти і для їх охорони служила прибічна гвардія з найманців. Реєстр зменшено до 6 тис. чол., а решта мала повернутися в підданство до своїх панів. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків. На Запоріжжя можливо було переходити лише за окремим дозволом. Так козаччина дійшла до критичного моменту — бути чи не бути.

2. **Зростання експлуатації українського селянства** внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в південних і східних

регіонах України. Сучасник зазначав: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Св'ятами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, — а щотри роки — й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері...»

Справжнім лихом для українського народу були орендарі, як правило євреї, що "обліпили" своїми шинками всі села і міста. Особливо нещадної експлуатації зазнавало українське селянство, передусім бідніше, яке вони безжально споювали й обдирали, перетворюючи в деморалізовану, безземельну масу. Московський посол Кунаков, аналізуючи причини повстання 1648 р., у своєму донесенні урядові серед іншого зазначав: «Крім того, була Черкасам (*українцям.* — *Авт.*) руїна від жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів. Ті жиди Черкасів грабували і всяко над ними знущалися. Як тільки котрий Черкашенин викурить горілки, або зварить пиво або мід, не сказавши жидові, або перед жидом почне говорити, не знявши шапки, — жиди чіплялися до цього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу».

3. Посилення національно-релігійного гноблення українського народу. Польські магнати, особливо після Берестейської унії, силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, утискували православних і їхню

віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі, проводили дискримінаційну політику у сфері мови, освіти, культури. Православні українці послідовно усувалися від участі в міському самоуправлінні, їм чинилися постійні перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. В умовах загострення національно-визвольної боротьби польські каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток, винищуючи українців тільки тому, що вони були українцями.

Отже, антиукраїнська політика польських правлячих кіл призвела до загального незадоволення усіх верств українського суспільства. Головною рушійною та керівною силою революції виступило козацтво. Активну участь у боротьбі взяли селянство, міське населення, значна частина української шляхти й православного духовенства.

Богдан Хмельницький

Визвольну боротьбу українського народу очолив Богдан Хмельницький (1595—1657). Він походив із сім'ї дрібної української шляхти. Був освіченою людиною, закінчив Львівський єзуїтський колегіум. Знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Деякий час служив у реєстровому козацькому війську, воював з турецько-татарськими ордами і після битви під Цецорою (1620 р.) два роки перебував у полоні в Туреччині. Повернувшись, Хмельницький займав посаду військового писаря, потім сотника Чигиринського полку. Він володів невеликим маєтком — хутором Суботим поблизу Чигирини. Був одружений з донькою заможного переяславського купця Ганною Сомко, мав четверо дітей: Катерину, Олену чи Степаниду, Тимоша та Юрка.

У 1646 р. Хмельницький на запрошення французького уряду разом з Іваном Сірком і запорізькими козаками брав участь у воєнних діях на боці Франції проти Габсбургів.

Безпосереднім приводом до виступу Хмельницького проти Польщі була особиста образа, якої йому завдав

чигиринський підстароста Данило Чаплінський. Він захопив родинний хутір Хмельницького в Суботіві, майже до смерті побив його наймолодшого сина та викрав кохану жінку Богдана Олену, з якою той збирався одружитися (на цей час перша дружина Хмельницького Ганна Сомко померла). Намагання Хмельницького знайти управу на Чаплінського в польському суді не дали ніяких результатів. Король також нічим не допоміг Богданові, але принагідно вказав на роль шаблі при самообороні.

На думку дослідників, вже починаючи з 1646 р. група козаків, очолювана чигиринським сотником Б.Хмельницьким, розпочала підготовку повстання. Протягом 1646—1647 рр. до керівного центру входили сотники Вешняк, Бурляй, Гиря, Топига, колишні полковники Нестеренко і Клиша, Кривоніс, брати Нечаї та ін. Для реалізації задуму Б.Хмельницький та його соратники намагалися скористатися намірами короля Владислава IV залучити козаків до війни з Туреччиною та Кримом. У серпні—вересні 1647 р. проводяться *таємні ради* для обговорення планів повстання. Приймається рішення розпочати його в листопаді, коли коронний хорунжий А.Конєцпольський мав вирушити у пониззя Дніпра проти татар. Однак раптова поява Очаківської Орди та зрада з боку чигиринського осавула Пешти зірвали виступ. Хмельницького було ув'язнено. Вирвавшись за сприяння свого кума Михайла Кричевського на волю, він у кінці грудня з кількома десятками осіб нетайно подався на Запорізьку Січ. В історії України розпочиналася нова доба.

2. Перші перемоги

Прибувши на Запоріжжя, Б.Хмельницький, зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о.Томаківка, де відразу ж розпочав формування збройних сил і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись підтримкою останніх, у лютому 1648 р. оволодів Січчю і був обраний гетьманом Війська Запорізького. Саме ці події й ознаменували початок

Національної революції. Її перший етап (лютий 1648 — серпень 1657) характеризувався найбільшим розмахом національно-визвольної та соціальної боротьби і проходив під безпосереднім керівництвом Б.Хмельницького.

Початок повстання

Підготувавши основну військову базу на Запоріжжі, новообраний гетьман розпочав роботу по залученню до майбутнього виступу реєстрових козаків та широких мас народу. Кобзарі та досвідчені козаки з **гетьманськими універсалами**, що закликали готувати зброю й підніматися на боротьбу, розійшлися по всій Україні. Незабаром вона завирувала. За **визнанням** коронного гетьмана М.Потоцького, «не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали **заклики** до свавілля і де б не замишляли на життя й майно своїх панів і орендарів». Активна організаційна робота проводилася і серед реєстрового козацтва.

Водночас Б.Хмельницький розумів, що для переможної війни зі шляхтою потрібна зовнішня допомога. До середини березня йому вдалося **завершити переговори з Кримським ханством (Бахчисарайський договір)**. Пред'явлені хану Ісламу-Гірею III листи польського короля щодо приготувань Польщі до війни з Кримом зробили його зговірливим. Він зобов'язався надати допомогу проти поляків, причому, татари обіцяли не чинити шкоди українцям, зокрема не палити їхніх міст і сіл. Зі свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських походів. На допомогу повстанцям було направлено 3—4 тис. татар під керівництвом Тугай-бея.

Заключивши військовий союз з Кримським ханством, Хмельницький посилив свою армію татарською кіннотою. Оскільки поляки не мали піхоти рівноцінної козацькій, а польська кіннота явно поступалася татарській у маневреності, союз козаків з татарами таїв для польської армії величезну небезпеку. Чисельність татарського війська, яке виступало на боці українців, становила в різний час від кількох тисяч до кількох десятків тисяч

чоловік. Крім військової допомоги Україна захищала себе від татарських нападів з півдня.

На початку революції Б.Хмельницький та його прихильники висували лише ідею автономії для козацького регіону (*центральна і південна частина Київського воєводства*) в складі Речі Посполитої. Вони тоді продовжували вважати останню своєю батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем. Національно-політична свідомість старшини й козацтва в цілому обмежувалася прагненням домогтися відновлення прав і вольностей Війська Запорізького, що ґрунтувалися на козацькому традиціоналізмі. Тому під час **переговорів** з послами М.Потоцького в середині березня було поставлено вимоги щодо виведення польського війська з козацьких земель, ліквідації там «управління Речі Посполитої», надання козакам права укладати договори із зарубіжними правителями. Але коронний гетьман порахував їх неприйнятними, і, надіючись у зародку придушити народне повстання, прискорив підготовку походу, вирушивши з коронним військом на Корсунь. Водночас в універсалі до повстанців він наказав видати йому Хмельницького й **розійтись**. У разі непокори погрожував «усі достатки **ваші, котрі** у волості маєте, забрати, жінок, дітей **вирізати**».

Бойові дії розпочалися у квітні. Маючи у своєму розпорядженні бл. 15 тис. жовнірів (разом із реєстровими козаками), М.Потоцький вирішив завдати удару по табору повстанців. З цією метою він 21 квітня направив суходолом 2 полки реєстровців і жовнірів (5—5,5 тис. осіб) під проводом сина Стефана, а Дніпром 26 квітня — 4 полки реєстрових козаків і частину драгунів (4,5 тис. осіб) під керівництвом генеральних осавулів Барабаша і Караїмовича. Обидва зағони мали з'єднатися біля Кодацької фортеці, розгромити Запорізьку Січ і придушити повстання.

Від Жовтих Вод до Замостя

Отримавши від розвідників інформацію про час і напрямок виступу ворожих військ, Б.Хмельницький на чолі 4—5 тис. українців і 3—4 тис. татар Тугай-бея виру-

шив назустріч, вдало використавши їхню роз'єднаність. Оточивши 29 квітня противника біля р. **Жовті Води** (*неподалік теперішнього м. Жовті Води Дніпропетровської обл.*), він під час боїв, що набрали зтяжнього характеру, зумів заручитися підтримкою реєстрових козаків: 12 травня на його бік перейшли полки, що пливли Дніпром (при цьому Барабаша й Караїмовича було вбито), а наступного дня — ті, котрі перебували при Стефанові Потоцькому. У вирішальному бою 16 травня польське військо було повністю розгромлено. Близько 3 тис. поляків, у т. ч. смертельно поранений С.Потоцький, потрапили у полон.

Дізнавшись про поразку під Жовтими Водами, гетьман М.Потоцький почав відступати, надіючись на об'єднання з 6-тисячним військом Я.Вишневецького. Щоб не допустити цього, Б.Хмельницький не гаючи часу кинувся за ним. 26 травня полки Потоцького потрапили неподалік від **Корсуня** в заздалегідь підготовлену пастку. Значна роль у цьому належала козакові **Микиті Галагану** (Бутові), який, попередньо домовившись з Б.Хмельницьким, під виглядом розвідника навмисно потрапив у полон до поляків, щоб їх дезінформувати, і цим добровільно прирік себе на муки та смерть. Витримавши жорстокі катування, він примусив польських керманичів повірити у вигадку, що слідом за Запорізьким Військом наступає кримський хан з усією ордою, та завів їх у завчасно підготовлену засідку. Польський жовнір, учасник бою, писав: «Увійшов табір у цю діброву, як в якусь матню: не міг далі посуватися через закопані і стиснуті дороги. На тил табору всією силою напирали татари, спереду і з боків козаки із пристосованих шанців завдавали великої шкоди». У результаті польське військо зазнало нищівної поразки. Близько 8,5 тис. жовнірів, у т. ч. коронний і польний гетьмани — М.Потоцький і М.Калиновський — потрапили в полон. Поляки втратили також усю артилерію, обоз і прапори.

З Корсуня Б.Хмельницький вирушив до Білої Церкви. Він розсилав **універсали до українського народу**, в яких закликав до всенародного повстання. Цей клич рознісся по всій Україні. Народ численними гуртами потягнувся під гетьманські корогви, бо сподівався знайти

правду, здобути волю і незалежність. Хвиля виступів охопила всю Україну. Ще ніколи повстання не мало такого всенародного характеру. На сер. вересня були звільнені Лівобережжя, Брацлавське, Київське, Подільське воєводства, південна й центральна частина Волинського.

Тим часом польська шляхта прагнула реваншу. Але його не сталося. У битві, яка відбулася 21—23 вересня під **Пилявцями** (*тепер с. Пилява Староконстантинівського р-ну Хмельницької обл.*), 80—90-тисячна армія поляків зазнала нищівної поразки від бл. 100-тисячного українського війська та 5 тис. татар. Було захоплено всю ворожу артилерію, яка налічувала близько сотні гармат. До козаків потрапив також величезний обоз зі значними матеріальними цінностями, оскільки польські магнати, хизуючись один перед одним, навіть у воєнних походах оточували себе надзвичайними розкошами. Нерідко навіть звичайний гусар потребував кількох возів з наметом, обставою, інколи срібним начинням, не кажучи вже про різноманітну провізію та численних слуг. Не дивно, що один із сучасників іронічно зауважував: у польському стані було більше срібла, ніж свинцю.

Блискуча перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях до визвольного походу на західноукраїнські землі. Повстанці за допомогою місцевого населення здобули Збараж, Вишнівець, Броди і на поч. жовтня підійшли до Львова, який взяли в облогу. Але, не бажаючи руйнувати чудове старовинне місто та отримавши викуп від польського гарнізону в сумі 200 тис. злотих, гетьман зняв облогу й повів свою армію до міцної фортеці Замостя, де перебував протягом 6—21 листопада.

У той час Річ Посполита, фактично втративши своє військо та короля, який помер ще в травні, стояла на межі катастрофи. Але Б.Хмельницький, замість того, щоб довершити її розгром, оголосив перемир'я. Існують різні версії причин такої поведінки гетьмана: 1) він ще не готовий був до остаточного розриву з Річчю Посполитою й надіявся на реформування її державного устрою, тим більше, що під його тиском королем у цей час було обрано Яна Казимира, котрий начебто обіцяв бути «русь-

ким королем»; 2) брак теплого одягу, продовольства, осіннє бездоріжжя, епідемія чуми, від якої помер один із найпопулярніших повстанських ватажків Максим Кривоніс; 3) проти продовження воєнних дій виступали союзники — кримські татари; 4) побоювання, що розгром Польщі спричинить негативну реакцію європейських монархів тощо.

Синтез усіх цих версій і вплинув на остаточне рішення Б.Хмельницького. Можна сперечатися про доцільність його прийняття; єдине ж, що не викликає сумніву, — це помилковість наступних дій гетьмана: замість того, щоб закріпитися на західних рубежах української етнічної території, він відвів армію вглиб України. Тим самим було втрачено значну територію з досить розвинутим виробництвом, а Польща отримала вигідний стратегічний плацдарм для майбутніх воєнних дій.

Наприкінці грудня 1648 р. українське військо вступило у стародавню столицю України — Київ. Хмельницького вітали як «українського Мойсея», який визволив Україну з «лядської неволі».

Становлення державної ідеї

Завдяки перемогам 1648 р. змінився політичний та економічний лад України. На звільненій території було ліквідовано польсько-шляхетську владу й закладалися підвалини унітарної, республіканської за формою правління, національної держави на чолі з гетьманом. Кордон між нею і Річчю Посполитою, згідно з укладеним 25 лютого 1649 р. з польським посольством перемир'ям, мав проходити по річках Горинь, Прип'ять та містові Кам'янцю-Подільському, через який польським підрозділам, урядовцям і шляхті переходити заборонялося. Визволена територія поділялася на полки й сотні, де вся повнота влади зосереджувалась у руках гетьмана, а на місцях — полковників, сотників та інших старшин. Військовий штаб гетьмана виконував функції кабінету міністрів і займався організацією держави.

Революція започаткувала нову модель соціально-економічних відносин. Вона ліквідувала, за невеликим винятком, велику й середню земельну власність, фільвар-

ково-панщинну систему господарювання й кріпацтво. Частина землі польських магнатів і шляхти перейшла в руки нових господарів — селян, козаків, які могли її продавати, дарувати, передавати в спадщину. Революція відкрила селянам і жителям міст можливість переходу в козацький стан, який тоді мав значні права та привілеї.

Однією з найважливіших справ державного будівництва було **військо**. На початку Національно-визвольної революції деякі недисципліновані загони діяли на свій лад, були й ватажки, які не хотіли визнавати гетьманського керівництва. Виявивши організаційний хист, Б.Хмельницький зумів з цієї розрізненої маси створити регулярну армію.

Воєнні дії 1648 р. змінили й психологію самого Б.Хмельницького. Переосмисливши уроки минулорічної боротьби, гетьман, за словами відомих українських істориків В.Смоля та В.Степанкова, уперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював **основні принципи національної державної ідеї**.

По-перше, у розмовах з королівськими комісарами в лютому 1649 р. було чітко засвідчено право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. В реалізації цього Б.Хмельницький відтепер вбачав основну мету своєї діяльності: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи».

По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля. Б.Хмельницький під час його квітневих переговорів у 1649 р. з московським посольством Г.Унковського підкреслював: «А нас Бог від них увільнив — короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою цим від них стали вільні». **По-третє**, було сформульовано положення про соборність Української держави. Як свідчив учасник польського посольства М.М'яковський, Б.Хмельницький неодноразово наголошував на своєму намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі... народ всієї Русі».

По-четверте, утворена Українська держава розгля-

далася як спадкоємиця Київської Русі. Під час переговорів з Г. Унковським Б. Хмельницький відзначав можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що «володіли благочестиві великі князі».

Проте реалізація цих планів утруднювалася через зовнішні та внутрішні обставини. Польський уряд докладав усіх зусиль, щоб продовжити війну і знову заволодити українськими землями. Татари насторожено сприймали зростання могутності козацької держави й намагалися зупинити цей процес. До того ж внутрішні сили України ще не були консолідовані: виникали суперечки між селянством, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою — з другого. Усе це спонукало Хмельницького до обережності й поміркованої політики.

3. Воєнні дії між Україною і Польщею в 1649—1653 рр.

На поч. літа 1649 р. війна розгорілася заново. 25-тисячна польська армія на чолі з королем Яном Казимиром йшла з Волині, а через Галичину рухалося 15-тисячне військо під командуванням Яреми Вишневецького.

Збаразько-зборівська кампанія

100-тисячна армія Б. Хмельницького спільно з 40 тис. татар на чолі з Ісламом Гіреєм на поч. липня оточила велику частину польсько-шляхетського війська під **Збаражем** і тримала її в облозі півтора місяця. У боях біля міста було знищено чимало поляків, серед шляхти почалися паніка та дезертирство. Не обійшлося без тяжких втрат і в українській армії: тут загинули відомі полковники С. Морозенко і К. Бурляй.

Тим часом на допомогу обложеним поспішали головні сили польської армії, які очолював король Ян Казимир. Непомітним маневром Б. Хмельницький зняв частину війська (бл. 40 тис. українців і 25—30 тис. татар) з-під Збаража і вирушив до **Зборова** назустріч 20—30-тисячній армії поляків. Несподіваним ударом

гетьман відрізав частину польської армії від головних її сил і 15 серпня 1649 р. під час переправи через р. Стрипу завдав їм великих втрат. Наступного дня почався генеральний бій, який загрожував неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент канцлер Оссолінський підкупив татарського хана і той категорично зажадав від Хмельницького припинити бій та почати переговори. Така поведінка хана пояснювалася його політикою «рівноваги сил», яка вела до взаємного виснаження України і Польщі, давала можливість Криму безкарно грабувати ці землі та відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

18 серпня 1649 р. було підписано **Зборівський договір**, за яким козаки здобували численні права: 1) Українська держава мала охоплювати територію Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств; на ній не мали права з'являтися коронні війська. Урядові посади тут могли займати тільки православні; 2) козацький реєстр встановлювався у кількості 40-тис. чол., а селяни, які не потрапили до нього, поверталися у кріпацтво. Підтверджувалися всі права і вольності Війська Запорізького; 3) всім учасникам повстання проголошувалася амністія. Водночас магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків; 4) Католицька і православна шляхта зрівнювалися у правах, а православний митрополит отримував місце у польському сенаті. Питання про унію передавалося на розгляд сейму; 5) польський король погодився на виплату щорічних упоминок Криму та у таємній статті дозволив татарам «вільно спустошувати край, повертаючись назад», тобто грабувати й брати ясир на українських землях.

Зборівський трактат не відповідав ні фактичному успіху національно-визвольної боротьби, ні тим широким надіям, які плекали українські народні маси. За Зборівською угодою велика частина селян поверталася в кріпацтво. На феодальне гноблення була приречена козацька міська біднота. До того ж, татари жорстоко пограбували землі Волині, Галичини й, особливо, Поділля. Так, замість повного звільнення всього українського народу і створення своєї власної держави доводилося задовольнятися національно-територіальною автономією,

і то лише для козацької верстви. Це викликало в Україні надзвичайне **обурення** та стрімке наростання антифеодалної боротьби. Було зрозуміло, що перемир'я триватиме недовго.

Державне будівництво

Розглядаючи залежність від Речі Посполитої як просту формальність, гетьман Б.Хмельницький використав короткий перепочинок для реорганізації **адміністративно-територіального устрою** України та зміцнення державних інституцій. Українська держава була поділена на 16 полків, де в цей час проживало бл. 1,4—1,6 млн чол. Полки ділилися на сотні. Усі урядовці — як центральної влади (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий, осавул), так і полкової та сотенної — мали військові ранги й поруч з військовими **обов'язками** виконували цивільну службу у сферах адміністрації, фінансів, суду. Своєрідним парламентом була **Старшинська рада**, яка у воєнних умовах фактично замінила Генеральну раду. Вирішуючи політичні, економічні, військові та інші справи, вона стала головним органом державної влади, постанови якого були обов'язковими для гетьмана. **Гетьман** очолював уряд і державну адміністрацію, скликав ради, був головнокомандувачем збройних сил, керував зовнішньою політикою, видав фінансами. Резиденцією гетьмана й фактичною столицею Української держави стало місто **Чигирин**.

Відчуваючи неминучість нової війни з Польщею, Б.Хмельницький прагнув заручитися підтримкою іноземних держав, а тому активізував свою **міжнародну політику**. Зберігаючи союзницькі відносини з Кримом, він налагодив стосунки з Венецією та Валахією, домовився з Трансильванією про координацію дій проти Польщі, намагався порозумітися зі Швецією, вів переговори з Туреччиною про прийняття її протекції, але, як показало майбутнє, так і не зважився на неї. У серпні 1650 р. з 70-тисячними загонами українського війська й татар Б.Хмельницький вирушив у **похід на Молдавію**, яка підтримувала Польщу й займала ворожі позиції стосовно України. Молдавський правитель Василь

Лупу змушений був укласти у вересні договір, за яким обіцяв надати Б.Хмельницькому допомогу у боротьбі проти Польщі. Поряд з цим, В.Лупу погодився скріпити українсько-молдавський союз династичним шлюбом своєї дочки Розанди з гетьманським сином Тимошем.

Білоцерківський договір

Зміцнення Української держави насторожувало Польщу, і в сер. лютого 1651р. 12—14-тисячна польська армія на чолі з гетьманом Калиновським атакувала містечко Красне. У запеклому бою загинули майже всі козаки брацлавського полку, очолюваного одним з найкращих козацьких полководців Данилом Нечаєм. Хоч і ворог втратив бл. тисячі жовнів. Під Вінницею поляків зупинили загони Івана Богуна. Вирішальні бої розгорнулися наприкін. червня — на поч. липня 1651 р. на Волині під Берестечком між 200-тисячним військом поляків та 100-тисячною українською армією і 30—40 тисячами татар. Перші два дні боїв були успішними для українців, які знищили бл. 7 тис. поляків. Але у вирішальний момент битви татарські загони на чолі з ханом втекли з поля бою, захопивши в полон Б.Хмельницького, який намагався їх затримати. Залишившись без гетьмана, українська армія була оточена ворогом. У цих складних умовах наказним гетьманом було обрано І.Богуна, під командуванням якого через непрохідні болота й р. Пляшівку з возів, хомутів, сідел, одягу було збудовано три переправи. 10 липня він вивів з оточення основні бойові сили, відхід яких прикривали кілька тисяч вояків. Близько 300 з них героїчно загинули на одному з островів, але не залишили позицій. Всього під Берестечком загинуло, за різними даними, від 4 до 30 тис. козацько-селянського війська.

Захоплений відвагою згаданих 300 вояків, класик французької літератури Проспер Меріме писав: «Протягом кількох годин мужньо, по-геройськи бився загін із трьохсот чоловіків, що опинилися на невеликому пагорбі. Вже стомилися поляки від тієї безперервної рубанини, і Потоцький пообіцяв дарувати життя тим відчайдушам, якщо складуть зброю. «Не хочемо пощади від во-

рога!» — вигукнули вони. Поляки побачили, як вони поскидали у воду свої пояси, наповнені золотими монетами, а потім поцілувалися і билися з вигуками: «Не хочемо пощади від ворога!». Билися доти, аж поки їх не повбивали. Залишився один із трьохсот. Він роздобув човен і, не маючи змоги врятуватися, був усе ж недосяжний для шабель та пік. Багато стрільців цілились у нього, та навіть уражений чотирнадцятьма кулями з мушкетів він вимахував косою, силкуючись сягнути кожного, хто до нього наближався, аби взяти його живцем у полон. За наказом Яна Казимира один жовнір ступив у воду, аби сповістити героєві, що король є свідком його подвигу і дарує йому життя. «Хочу загинути як справжній козак», — вигукнув умираючий селянин, а жовнір із жахом відступив од нього. Нарешті до човна підступили два німецькі рейтарі і проткнули воїна своїми піками».

Поразка під Берестечком була тяжким ударом для українського національно-визвольного руху. Становище ускладнювалося ще й тим, що литовському князеві Радзивілу вдалося придушити повстання в Білорусі, прорватися вглиб України і захопити Київ. До поч. вересня польсько-литовська армія окупувала північні, центральні й західні райони Української держави. Однак завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького, відпущеного татарами на поч. липня, вдалося відновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити його до переговорів. 28 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківську угоду, за якою значно обмежувалася автономія держави: 1) козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство. У Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталась польська адміністрація, а магнатам і шляхті віддавалися їхні маєтки; 2) козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чол.; ті, хто залишився за межами реєстру, верталися у підданство до панів; 3) гетьман підпорядковувався польському королю, зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами; 4) підтверджувалися права православної церкви та української шляхти.

Народ з обуренням відгукнувся на Білоцерківську угоду. Тисячі людей втікали за московський кордон — на Слобожанщину. В Україні знову почалися повстання проти польської шляхти.

Підкреслюючи вкрай негативне ставлення українського народу до Білоцерківської угоди, П.Меріме писав: «Залишалось ратифікувати договір на колі, тобто всіма полками, які зібралися довкола Білої Церкви. Це виявилось таким небезпечним, що всупереч звичаю штаб не вийшов на рівнину. Гетьман і старшини лишилися у фортеці, і договір зібраному люду було зачитано крізь високе вікно. Ледь шоковані таким нововведенням, а далі розгнівані уступками, під якими стояв підпис їхніх ватажків, козаки, підтримувані татарами, глухо загомоніли; селяни кричали про зраду, проклинали Хмельницького і польських комісарів, в якусь мить здалося, що вони підуть на штурм. Стали жбурляти каміння, розбили вікна, у бік виступаючих, які з балкона намагалися вгамувати натовп, пролунало кілька мушкетних пострілів, а що Кисіль теж захотів втихомирити бунтівників, то повз вухо йому просвистіла стріла. Несподівано опустили зведений міст. До бунтівників зійшов Хмельницький у пишному гетьманському одязі, в супроводі почту полковників. Ішов попереду, тримаючи булаву — символ своєї влади. У натовпі запанувало замішання, йому звільнили дорогу, відійшли назад. Тримаючи булаву обома руками, Хмельницький кинувся у саму гущу, лупцюючи направо і наліво, а Виговський ішов за ним, вигукуючи: «Повага послам! Послух полковникам!» Сміливість і відвага старого гетьмана викликали збентеження серед збунтованого люду; жодна рука не знялася на патріарха України, лише намагалися уникнути його ударів. За якусь мить натовп, відсунутий і побитий лише однією людиною, звільнив площу перед фортецею і мовчки розійшовся».

Воєнні дії 1652—1653 років

Б.Хмельницький розглядав Білоцерківський договір як можливість для відновлення сил. У квітні 1652 р. було вирішено заручитися підтримкою Криму й відно-

вити воєнні дії проти поляків. Гетьман звернувся до мешканців Лівобережної України із закликом знищувати шляхту й урядників та вступати до його війська. Це означало фактичне скасування Білоцерківського договору. Через кілька тижнів 30—35-тисячне українсько-татарське військо під проводом Б.Хмельницького напало на 30-тисячну польську армію, яка намагалася перешкодити просуванню загонів Тимоша Хмельницького до Молдавії, і в бою неподалік гори Батіг, на Брацлавщині, 1—2 червня цілковито розгромило її. Загинув і гетьман Калиновський. Цю блискучу перемогу гетьмана Хмельницького сучасники порівнювали з перемогою Ганнібала під Каннами.

Після переможної битви під Батогом гетьман Богдан Хмельницький відправив польському королеві Яну Казимиру глузливого листа. «Мій син, — писав він, — був у дорозі за дружиною, аж тут Калиновський перепинив йому шлях, всупереч людському закону, бо Господь дав землю та воду і добрим, і злим людям. Я попередив добродія гетьмана, порадивши йому не вставати поперек дороги. Благаю вашу світлість вибачити моїм козакам, тим урвиголовам від природи, якщо вони надто далеко зайшли у своєму жарті». Зазначимо, що козацький «жарт» коштував Польщі нищівної поразки, якої вона, за словами польських дослідників, ще не зазнавала. На Батізькому бойовищі полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої, всього ж загинуло 8 тис. добірних жовнірів; кільком тисячам удалося врятуватися втечею, інші потрапили в полон до козаків і татар.

Перемога під Батогом викликала величезне піднесення в українському суспільстві. Повстання спалахнули по всій Україні. Почалося повсюдне винищення шляхти. У результаті у травні—червні територія Брацлавського, Київського, Чернігівського та східних районів Подільського воєводства була звільнена від ворожої окупації. Українська держава здобуває, нарешті, фактичну незалежність.

Однак надалі Б.Хмельницького чекали нові невдачі. Одруживши сина Тимоша з дочкою В.Лупу Розандою, він планував посилити вплив на Молдавію та

зміцнити міжнародні позиції Української держави, забезпечивши їй надійний кордон на цьому відтинку. Та включення Молдавії у сферу українських політичних інтересів насторожило Туреччину. Проти цього також виступила коаліція волоського й трансільванського князів. Вони скинули з престолу В.Лупу та обложили стару столицю молдавських господарів — Сучаву. Двічі — у квітні та липні — серпні 1653 р. — Тиміш на чолі козацького війська ходив рятувати свого тестя й допомагав тому повернути престол. Але нерозважлива політика молодого Хмельниченка, якого провокував на необдумані дії В.Лупу, призвела не тільки до його загибелі на початку вересня, а й підштовхнула Валахію та Трансильванію до створення разом із Річчю Посполитою антиукраїнської коаліції. Після зміщення з престолу В.Лупу до них приєдналася й Молдавія.

У кінці серпня 1653 р. в похід на Україну вирушив польський король Ян Казимир. У жовтні під містечком **Жванець** (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) 30—40-тисячна українська армія спільно з татарами оточила шляхетське військо, що нараховувало близько 50 тис. чол. Значних боїв не було, але поляки через сувору пору року дуже потерпали від холоду, хвороб та нестачі продовольства. Втративши померлими понад 10 тис. чол., вони були готові капітулювати. Та їх знову врятували татари. 16 грудня кримський хан, як колись під Зборовом, уклав із Польщею сепаратну угоду, здобувши право брати ясир серед населення Галичини й Волині. Таке порозуміння між Польщею та Кримом при пасивності Туреччини ставило Україну в дуже тяжке становище. Було очевидно, що українське військо, незважаючи на ряд гучних перемог над поляками, не може постійно протистояти невгамовним намаганням шляхти відвоювати Україну. Для забезпечення остаточної перемоги над поляками потрібна була надійна підтримка ззовні. Такою силою могла стати Московська держава.

4. Українсько-московський договір та його реалізація в 1654—1657 рр.

Богдан Хмельницький, частина інтелігенції та духовенства ще з 1648 р. зверталися до Московської держави з проханням допомогти Україні в боротьбі з польською шляхтою. Український гетьман, за свідченням царських воєвод, навіть погрожував Москві, якщо та не підтримає його проти Польщі. «Іду я війною тут же на Московську державу, — заявляв він, — я всі міста московські й Москву зламаю: хто на Москві сидить, той від мене на Москві не відсидиться за те, що не поміг він мені ратними людьми на поляків». Нарешті 11 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив прийняти Україну «під високу государеву руку», а 10 січня 1654 р. царські послы прибули до Переяслава. Таким чином Москва намагалася уникнути небезпечного для себе союзу України з Туреччиною.

Переяславська рада

Богдан Хмельницький був зайнятий війною з Польщею та похоронами Тимоша і прибув до Переяслава лише 16 січня 1654 р. Він уникав будь-яких урочистих церемоній і, як пише Н.Полонська-Василенко, жодного разу не запросив московських послів до себе. Можливо, тому й обрав для переговорів не Київ, а тихий козацький Переяслав. Під час Переяславської ради, яка відбувалася 18 січня й ухвалила рішення про прийняття протекції царя, трапився інцидент: коли духовенство хотіло привести до присяги гетьмана й старшину, Б.Хмельницький зажадав від московських послів, щоб вони перші склали присягу від імені царя. Боярин Бутурлін, голова московського посольства, рішуче відмовився це зробити. Тоді гетьман і старшина залишили переговори, що стало причиною публічного скандалу. В.Бутурліну довелося двічі повторювати запевнення, що цар охоронятиме всі права України й державний лад її буде збережено. Лише після цього гетьман і старшина погодилися на присягу. Адже в разі відмови Україна залишалася сам на сам з Польщею та її новим союзником — Кримським ханством.

Всього на вірність московському цареві 18 січня присягнуло 284 особи. Згодом представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України, де присягу, за їхніми даними, склали 127 328 осіб чоловічої статі. Відмовилися присягати ряд представників козацької старшини, зокрема І. Богун та І. Сірко, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, наприклад Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим.

Ратифікація договору мала відбутися в Москві. Сам Б. Хмельницький туди не поїхав. Посли — військовий суддя Самуїл Зарудний та полковник Павло Тетеря — привезли в Москву акредитовані грамоти від гетьмана, «Статті Хмельницького» (23 статті) та низку листів. Основна ідея цих документів — встановлення таких міждержавних відносин між Україною і Москвою, при яких за Україною залишається як внутрішня, так і зовнішня державна самостійність.

«Березневі статті»

Отже, остаточний текст українсько-московського договору було ухвалено у Москві в березні 1654 р., звідси і його назва — «Березневі статті» (їх оригінали не збереглися). На думку дослідників, ця угода за своїми формально-правовими ознаками нагадувала акт про встановлення відносин **номінальної протекції**, але за змістом найімовірніше передбачала створення під верховенством династії Романових **конфедеративного союзу**, спрямованого проти зовнішнього ворога, тобто проти Польщі: 1) Українська держава зберігала республіканську форму правління на чолі з гетьманом, який пожиттєво обирався на Козацькій раді; 2) незмінними залишалися адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, фінансова система, незалежна внутрішня політика; 3) підтверджувалися права, вольності та привілеї української шляхти, духовенства та Війська Запорізького, реєстр якого становив 60 тис. чол.; 4) збір податків в Україні здійснювала українська скарбниця під контролем призначених царем чиновників; певна

частина зібраної суми як данина мала передаватися до московської казни; 5) зовнішньополітична діяльність Української держави обмежувалася забороною зносити гетьмана з польським королем та турецьким султаном; 6) Москва діставала право мати у Києві свого воеводу разом із невеликою залогою; 7) Московська держава зобов'язувалася надати Україні допомогу у війні проти Польщі тощо.

Договір вже протягом тривалого часу є предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Переважна більшість їх сходиться на тому, що він був недосконалим, «сирим», дозволяв різні тлумачення сторонам, які його підписали. За словами Д. Дорошенка, «...ї Москва, ї Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну «під велику царську руку», в Москві з перших же кроків старалися обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожную неясну фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні прояви суспільного антагонізму на Україні. Власне на цьому антагонізмі ї була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З іншого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лише на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за незалежнення від Польщі...» Тим більше, що українсько-московська угода була правовою підставою відокремлення України від Речі Посполитої, юридичним визнанням її державності та козацького устрою.

Відновлення війни з Польщею

У відповідь на українсько-московську угоду поляки і татари об'єднали свої сили, уклавши влітку 1654 р. т. зв. **Вічний договір**, і почали новий етап війни. Уже в листопаді 30-тисячна польська армія вторглася на Брацлавщину, згодом до неї приєдналася 30—40-тисячна татарська орда. Усвідомлюючи небезпеку, Б. Хмельницький

загадав від Москви негайної допомоги. Однак остання, намагаючись насамперед оволодіти Смоленськом і Білоруссю, де їй, до речі, допомагали 20 тис. козаків на чолі з Василем Золотаренком, фактично проігнорувала вимогу українського гетьмана. Кілька місяців дорогоцінного часу було втрачено. Як наслідок — до кін. березня 1655 р. край перетворився на руїну. Було спустошено й спалено бл. 270 міст і сіл, 1000 церков, вбито не менше 10 тис. немовлят, у неволю потрапило понад 200 тис. людей. Московська допомога виявилася не такою ефективною, як її уявляли.

Влітку 1655 р. театр воєнних дій перемістився на західноукраїнські землі, які Б. Хмельницький прагнув приєднати до своєї держави. 29 вересня українсько-московське військо під Городком розбило поляків і розпочало облогу Львова, звільнивши незабаром усю Галичину. В цей же час, у порозумінні з українським гетьманом, проти Польщі успішно воювала Швеція, захопивши значну частину польської території, включаючи Краків і Варшаву. В політичних зв'язках з Україною прагнула бути Білорусь. Здавалося, визріває можливість возз'єднання українських земель під гетьманською булавою. Однак знову негативну роль відіграв пресловутий зовнішній фактор. З одного боку, проти включення західноукраїнських земель до складу козацької України несподівано виступив шведський король, поставивши гетьманові вимогу залишити Галичину. З іншого — почалися непорозуміння з московитами, що вимагали, щоб усі міста, які вони допомагали завойовувати, вважалися здобутком московського царя й присягали йому на вірність. До того ж, на українські землі вдерлися татарські орди, яким необхідно було негайно протидіяти. Все це змусило Б. Хмельницького відкласти на певний час справу возз'єднання українських земель і повернутися на Подніпров'я.

Загострення відносин із Москвою

Тим часом Москва, занепокоєна успіхами Швеції, пішла на зближення з Річчю Посполитою, яка висунула проект обрання московського царя Олексія Михайло-

вича на польський престол після смерті Яна Казимира. У травні 1656 р. цар оголосив Швеції війну, а в серпні розпочалися московсько-польські переговори у Вільно, на які українську делегацію допущено не було. На поч. листопада було укладене т. зв. **Віленське перемир'я**, яке передбачало згоду Московії залишити Україну в складі Речі Посполитої після обрання її царя на польський престол. Після цієї, по суті, зрадницької угоди військовий союз України з Москвою проти Польщі фактично втратив силу. У Чигирині відбулася Рада, де козацька старшина і гетьман присягалися спільно боронити Україну, присягалися собі, а не чужим монархам.

У ситуації, що склалася, **головною метою** Б.Хмельницького було збереження незалежності Української держави та об'єднання у її складі західноукраїнських земель. Відповідно, необхідно було подолати опір Речі Посполитої, що противилася поверненню українських етнічних територій, нейтралізувати Кримське ханство, як союзника останньої, знешкодити колонізаторські плани Москви, котрі вона плекала щодо України, а також забезпечити спадковість верховної державної влади, як запоруки на майбутнє проти можливої міжусобної боротьби за гетьманську булаву. Для досягнення цих планів Б.Хмельницький, формально не розриваючи договору з царем, насамперед спрямовує свою енергію на створення антипольської коаліції без Москви і навіть усупереч її інтересам. До складу союзного об'єднання, крім України, ввійшли Швеція, Трансільванія (Семигород), Молдавія, Валахія, Бранденбург.

Антипольська коаліція

Протягом першої пол. 1657 р. воєнні події розвивалися у сприятливому для союзників руслі. Вони розгромили поляків під Замостям, захопили Краків, Сандомир, Люблін, Варшаву, інші польські міста. До складу Української держави попросилася шляхта Пинщини, Берестейщини, Волині. Під тиском Б.Хмельницького на приєднання до козацької України західноукраїнських земель нарешті погодилася Швеція, до такого ж

рішення схилилася Трансільванія — держави, які певний час претендували на ці території. Це був найвищий злет Української держави, **політичний тріумф** її творця — гетьмана Б.Хмельницького. Та вже з літа ситуація почала змінюватися у гірший бік. Політичні плани антипольської коаліції викликали занепокоєння серед сусідніх держав, насамперед Австрії і Данії, які підтримали Польщу. Відчувши загрозу своєму існуванню, на захист вітчизни піднявся польський народ. В Україні становище ускладнювалося хворобою гетьмана, через яку він не міг особисто контролювати хід подій, та антиурядовою агітацією московських агентів, що призвела до бунтів серед частини козацтва, зокрема в корпусах полковника Ждановича та Юрася Хмельницького. Наслідком цього стали поразка та фактичний **розпад антипольської коаліції**. Практично тоді ж Україну вразила ще одна страшна звістка: 6 серпня 1657 р. в Чигирині після важкої й виснажливої хвороби перестало битися серце видатного сина українського народу Богдана Хмельницького. Його похорон, на думку дослідників, найімовірніше, відбувся 2 вересня в Суботіві в Іллінській церкві. Наступником Великого гетьмана став його син Юрась, якого на цю посаду було обрано на Корсунській раді у квітні 1657 р.

Смерть Б.Хмельницького стала важким ударом для молоді Української держави. «Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, втратила свого довголітнього провідника — самотнього чоловіка, котрий міг покерувати нею...» — зазначав М.Грушевський. Ця смерть знаменувала собою завершення першого етапу Національно-визвольної революції, основним завоюванням якого стали утвердження Української держави, встановлення в ній нової моделі соціально-економічних відносин, котра базувалася на дрібній власності фермерського типу.

УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1657—1676 роки)

1. Загострення кризи української державності у 1657—1663 рр.

Завершальний етап Національно-визвольної революції (серпень 1657 — вересень 1676) визначався двома основними тенденціями: з одного боку, різким загостренням соціально-політичної боротьби, посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України, що призвело до її розчленування на Правобережжя і Лівобережжя, а з другого — спробами відновити територіальну цілісність та державну незалежність українських земель. На жаль, наступники Б.Хмельницького не лише не зуміли довершити започатковану ним справу державотворення, а й своїми безрозсудними вчинками, особливо протягом 1657 — 1665 рр., занести її, призвівши до т. зв. Руїни — гострої кризи української державності другої пол. XVII ст.

Іван Виговський

Прагнучи забезпечити спадковість верховної влади і тим вберегти державу від непотрібних потрясінь міжусобної боротьби, Б.Хмельницький ще за життя добився обрання новим гетьманом свого 16-річного сина Юрія. Але відразу після смерті Богдана на таємній нараді найвпливовіших полковників у Суботіві було вирішено, що з огляду на юний вік та недосвідченість у державних

справах Ю.Хмельницького функції гетьмана до його повноліття виконуватиме І.Виговський. А вже 21 жовтня 1657 р. на Генеральній козацькій раді в Корсуні останнього обрали повноправним гетьманом (1657—1659). Це рішення не тільки привело до скасування принципу спадковості гетьманства, який намагався впровадити Б.Хмельницький, а й стало одною з причин Руїни, відкривши шлях до старшинських міжусобиць.

Іван Виговський походив зі шляхетської родини Овруцького повіту Київщини. Навчався в Києво-Могилянській колегії. Служив юристом у луцькому суді, згодом — намісником старости. Був членом луцького братства й великим ревнителем православної віри. Народна революція 1648 р. застала його в польському війську. Під Жовтими Водами І.Виговський потрапив у татарський полон, але був викуплений завдяки Б.Хмельницькому й аж до смерті гетьмана залишався його найближчим соратником. Займав посаду генерального писаря, брав участь у багатьох посольствах і виявився добрим дипломатом. З долею Української держави зв'язали свою військову й дипломатичну діяльність чотири брати Виговського, двоє з яких, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, були замучені в царській неволі.

У головних напрямках політики І.Виговський ішов слідами Б.Хмельницького. Основне завдання вбачав у здобутті Україною повної незалежності. Було укладено союз зі Швецією, підготовлений ще за Б.Хмельницького, який передбачав утворення військово-політичного союзу й визнання її урядом незалежності України; відновлено стосунки із Кримом, розірвані, коли Україна погодилася на протекторат Москви; розпочато переговори з Польщею та Туреччиною. Свої відносини з Москвою Виговський намагався будувати на принципах рівноправності та невтручання у внутрішні справи України. Крім того, він надіявся, що Москва допоможе йому в боротьбі проти опозиційного руху, який уже до кінця 1657 р. набрав загрозливого характеру.

Початок громадянської війни

Проблема гетьмана Виговського полягала в тому, що йому, на відміну від Б.Хмельницького, забракло стратегічного мислення, щоб усвідомити незворотність соціально-економічних та політичних завоювань народу в ході революції. Ставши на шлях фактичного відновлення дореволюційної моделі розвитку, він потурав прагненню козацької старшини та православної шляхти взяти під свою владу селян і дрібних козаків. До того ж І.Виговський, намагаючись оперти державну організацію тільки на вищі стани, насамперед шляхту, викликав незадоволення запорожців, які вважали, що відбувається відхід від старого військового демократичного ладу та зменшується їхня роль у політичному житті. Все це вело до зростання соціального напруження, політичної дестабілізації, звуження соціальної бази гетьманства і, врешті, стало однією з найголовніших причин його остаточної поразки.

На поч. 1658 р. чітко окреслився **збройний конфлікт** між урядом І.Виговського та опозицією, головними осередками якої стали Запоріжжя й Полтавський полк. На чолі антиурядових сил опинилися запорізький кошовий Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар — амбітні особи, які одні з перших вирішили скористатися ліквідацією принципу спадковості гетьманської влади й на хвилі народного незадоволення політикою І.Виговського протягнули свої руки до гетьманської булави. Вони організували до 40 тис. війська й почали інтенсивно писати доноси в Москву на гетьмана. Спроби Виговського порозумітися з опозицією нічого не дали. Тоді в червні 1658 р. він, покликавши на допомогу татар, яких вперше в історії козацької держави було використано для боротьби проти внутрішніх противників, під Полтавою погромив війська Пушкаря та Барабаша. Ця братовбивча боротьба коштувала Україні до 50 тис. жертв, ослабивши її як військово, так і політично.

Вина за розпалювання громадянської війни лежить на обох ворогуючих сторонах, які своїми нерозважливими діями поклали початок Руїні. При цьому і геть-

ман, і опозиція припустилися ще однієї великої помилки, апелюючи під час конфлікту до Москви й тим самим схильючи її до втручання у внутрішні справи України. Зрозуміло, що Москва вирішила скористатися з цього антагонізму.

Розрив відносин з Московією

Московський уряд з самого початку зволикав із визнанням гетьманства І.Виговського, вимагаючи від нього чимало поступок і найперше — введення до багатьох міст України царських залог на чолі з воєводами. Уже після Переяславської ради з'ясувалося, що Москва аж ніяк не збирається дотримуватися досягнутої угоди і схильна розглядати Україну як невід'ємну частину своєї держави, на яку мають поширюватися всі її закони. І це, за словами М.Брайчевського, було цілком закономірно. Надто різною була ситуація в Україні та в Московщині й царський уряд побоювався, що ті процеси, які розгорнулися в козацькому краї, можуть поширитися на московські землі. Україна в той час була республікою демократичного взірця, тим часом як Московщина демонструвала приклад деспотичного єдиновладдя. Україна фактично ліквідувала феодальне землеволодіння — у Московії воно становило основу економічної системи. Україна стояла на межі ліквідації кріпацтва — Московська держава знала найбрутальнішу форму того інституту. Україна мала міське самоврядування — у Московщині нічого подібного не існувало і т. ін. Отож, панівні верстви останньої з відразою ставилися до українських порядків, які неминуче революціонізували народні маси Московщини.

Початок громадянської війни в Україні давав Москві шанс посилити там свій вплив. Роблячи вигляд, що він прагне примирити ворогуючі сторони, московський уряд у дійсності провокував загострення боротьби між ними, надаючи зростаючу підтримку опозиції, і таким чином намагався позбутися невігідного «самостійника» Виговського, а відповідно, й обмежити самостійність Української держави. **Антиурядова спрямованість московської політики** поставила І.Виговського перед дилемою: або

змиритися з поступовим перетворенням держави з рівноправного союзника Московщини на її провінцію, або боронити суверенітет України. Гетьман вибирає останнє й розриває союз із Москвою.

Гадяцький договір

Розуміючи, що збройне зіткнення з Московською державою неминуче, І.Виговський починає шукати союзників. Швеція на той час уже фактично примирилась і з Москвою, і з Польщею. Покладатися на одних татар було небезпечно. Становище ж України постійно погіршувалося, зокрема до українських кордонів вирушило велике московське військо, знову активізувалася опозиція. Тоді Виговський розпочинає переговори з Польщею.

16 вересня 1658 р. між Україною і Річчю Посполитою було укладено Гадяцький договір, який **передбачав**: 1) Україна у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств під назвою Князівства Руського об'єднувалася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією, тобто особою спільного короля; 2) найвища законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель Князівства Руського; 3) на чолі виконавчої влади мав стояти гетьман, який обирався пожиттєво і затверджувався королем; 4) князівство Руське повинно було мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо, українське діловодство; 5) перебування польських та литовських частин на українській території заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові; 6) загальна свобода віри, слова, друку тощо.

Укладаючи Гадяцький договір, І.Виговський прагнув, щоб Україна ввійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Однак Польща у принципових питаннях виявила непоступливість. Було відкинуто домагання українців про включення до складу Князівства Руського західноукраїнських земель; обмежувалися його права на міжнародні відносини; фактично ліквідовувалася створена під час революції нова модель соціально-економічних відносин; відкривалися можли-

вості доступу в Україну польської шляхти тощо. Тому Гадяцький договір не міг повністю задовольнити українських державників.

Українсько-московська війна

Звістка про укладення Гадяцького договору була причиною початку відвертої війни між Україною і Московією. Цар Олексій Михайлович видав грамоту до всього українського народу, в якій оголосив гетьмана Виговського зрадником. У свою чергу гетьман розіслав маніфест до всіх європейських держав, сповіщаючи про розрив із Московією та його причини.

У цей же час починаються воєнні сутички між українським і московським військами. Ще в серпні 1658 р. брат гетьмана Данило Виговський зробив спробу визволити Київ від московитів, але вона виявилася невдахою. Навесні 1659 р. 100—150-тисячна московська армія вирушила на Україну, руйнуючи все на своєму шляху. Її зупинив ніжинський полковник Григорій Гуляницький, який за підтримки міщан витримав у Конотопі більше ніж двомісячну облогу, маючи всього бл. 5 тис. вояків. На допомогу обложеним вирушив І. Виговський зі своїм військом та допоміжними силами німців, поляків, сербів, молдаван — всього бл. 60 тис. чол. — та 40-тисячною татарською ордою. 8 липня 1659 р. відбулася **Конотопська битва**, в якій московська армія була розбита. Згідно з даними сучасного дослідника Ю. Мицика, тут загинуло 40 тис. царського війська, а 15 тис., у т. ч. півсотні воєвод, були взяті в полон. Гетьман втратив 4 тис. козаків та 6 тис. кримських татар.

Поразка в Конотопській битві викликала в Москві велику тривогу. Визначний російський історик С. Соловйов так описав ці події: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не мав змоги вивести в поле таке блискуче військо. У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив на Москву». Цар звелів готуватися до оборони і навіть сам наглядав за земляними

роботами. До Москви почали прибувати біженці, поширювалися чутки, що цар виїде за Волгу в Ярославль.

Усунення Виговського від влади

Добившись блискучої перемоги, І. Виговський отримав можливість успішно завершити війну з Московією і припинити громадянську війну. Однак через ряд причин скористатися її плодами гетьманові не вдалося. **По-перше**, орієнтація на Річ Посполиту не мала підтримки в суспільстві, яке у переважній більшості продовжувало вважати останню своїм основним ворогом. **По-друге**, невдала соціальна політика гетьмана та використання в боротьбі з опозицією кримських татар настроїли проти нього переважну частину українського населення. **По-третє**, воєнна акція кошового Запорізької Січі Івана Сірка проти Кримського ханства позбавила Виговського союзників, які поквапилися на захист власних домівок. **По-четверте**, активізувала свою діяльність опозиція, основу якої складала старшина лівобережних полків, котра боялася, що у випадку війни з Москвою бойові дії проходять на Лівобережжі. Коли московський князь Трубецькой — згідно з волею царя — вже хотів запропонувати Виговському мир на умовах 1654 р., до нього прибув представник опозиції ніжинський протопоп М. Филімонович і заявив про підготовку повстання проти гетьмана. На чолі добре законспірованої змови стояли полковники Я. Сомко, В. Золотаренко, Т. Цюцюра та ін. Повстанці розгромили урядові залоги, багато прихильників Виговського було вбито, чимало їх потрапило в полон, серед них Д. Виговський та І. Нечай.

Водночас різко погіршується становище гетьмана й на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Ю. Хмельницького. Провідну роль в їхній організації відіграли І. Богун, П. Дорошенко, І. Сірко та інші противники союзу з Польщею.

Наприкінці вересня 1659 р. зібралася Козацька рада в Білій Церкві, яка обрала новим гетьманом Ю. Хмельницького. У цій ситуації І. Виговський, відчуючи втрату підтримки, не звернувся за допомогою до турків і

татар, як йому дехто пропонував, скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди, а сам подався до Польщі. Спочатку дістав від польського уряду Київське воєводство, та в 1664 р. був страчений поляками за доносом тодішнього гетьмана Тетері. Трагедія Івана Виговського — цієї, безперечно, розумної людини, щирого українського патріота — полягала в тому, що він, за словами І. Крип'якевича, знехтував здобутками Національної революції й намагався створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі.

Юрій Хмельницький

Обираючи новим гетьманом 18-річного Юрка Хмельницького (1659 — 1662), старшина сподівалася, що авторитет роду Хмельницьких допоможе знову об'єднати народ, зупинити негативні тенденції, які розвивалися в українському суспільстві. Уже з самого початку перед новообраним гетьманом постала гостра **проблема подальшого зовнішньополітичного курсу**. Ситуація складалася таким чином, що Українська держава фактично опинилася між двома вогнями: Московщиною, з одного боку, та Річчю Посполитою — з другого. Будь-які різкі рухи українського уряду в даному випадку могли мати непередбачувані наслідки. Тому було вирішено діяти обачливо, використовуючи суперечності між згаданими державами. Як зазначав восени 1659 р. один із польських сановників А. Потоцький в листі до короля, козацька старшина вважала за найрозумніше «не бути ні під королем, ні під царем, сподіваючись цього досягти, обманюючи і лякаючи короля царем, а царя — королем».

Ю. Хмельницький та його оточення, заявивши про повагу польському королеві, поспішали владнати відносини з Москвою. Вони відстоювали основи договору 1654 р., проте бажали провести його ревізію і ввести нові пункти, які б забезпечували українську державність: до складу України також мали бути включені Північна Чернігівщина й частина Білорусі; непорушність території; вільне обрання гетьмана; свободу дипломатичних зв'язків з іншими державами; заборону перебу-

вання на її теренах, крім Києва, московського війська і воєвод та втручання їх у внутрішні справи України; присягу царя на умовах договору тощо. Все це було оформлено у т. зв. **Жердовських статтях**.

Юрій Хмельницький передав Жердовські статті через посольство на чолі з П. Дорошенком князеві Трубецькому, проте князь їх не прийняв, а зажадав переговорів із самим гетьманом. Після довгих вагань останній погодився, поїхавши зі старшиною до Переяслава, де тоді перебували московські представники. Це рішення мало катастрофічні наслідки.

27 жовтня 1659 р. молодий Хмельницький під тиском 40-тисячного московського війська на чолі з Трубецьким змушений був погодитися на ухвалення нового **Переяславського договору**. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх на цей час втратила) та додаткових статей. Його зміст, за словами В. Смолія та В. Степанкова, переносив характер українсько-московських відносин зі сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України у складі Московії: 1) заборонялися зносини Української держави з іноземними країнами; 2) Україна позбавлялася права без царської згоди переобирати гетьмана: обрана на цю посаду особа повинна була їхати до Москви на затвердження; 3) гетьман без Козацької ради не міг призначати й звільняти полковників та генеральну старшину, а також розпоряджатися військом без дозволу царя; 4) для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшувався контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувалися у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані; 5) передбачалася смертна кара для українців, які відмовлялися присягнути на вірність царю; 6) Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху тощо.

Трагедія подальшої історії України була в тому, що цей сфальсифікований документ 1659 р. став єдиним офіційним текстом т. зв. Статей Богдана Хмельницького й на ньому згодом підписувалися всі гетьмани. Він був надрукований в «Полном Собрании Законов Российской Империи».

Нав'язавши Україні Переяславський договір, московський уряд фактично перестав рахуватися з молодим гетьманом. Воеводи втручалися в управління, роздавали на свій розсуд землі, московські залоги грабували населення. Гетьманська влада стала номінальною. Зростало невдоволення українського народу.

Щоб остаточно перемогти в довголітній боротьбі за українські землі, московський уряд перервав перемир'я з Польщею і в 1660 р. почав війну. 20-тисячна армія під проводом воєводи В.Шереметьєва вирушила на Волинь. По дорозі до них мав приєднатися з 30-тисячним військом Ю.Хмельницький. Шереметьєв дійшов до містечка Любар і тут зустрівся з великими силами противника. Після кількоденних боїв московське військо відступило під містечко Чуднів, витримуючи потужні атаки. Під Чудновом, на Волині, поляки розбили московські війська, змусили В.Шереметьєва капітулювати, а гетьман Хмельницький зі старшиною погодився на мир з Польщею. Тут же, на полі бою, 17 жовтня 1660 р. був підписаний **Чуднівський договір** (відомий також як Слободищенський трактат), який у головних рисах повторював Гадяцьку угоду, але без статті про Князівство Руське. Україна діставала автономію на чолі з гетьманом.

І без того хаотична ситуація ускладнилася ще більше. Лівобережні полки під командуванням Я.Сомка виступили проти зв'язків із Польщею, а відтак — і проти Ю.Хмельницького. Будучи неспроможним опанувати ситуацією і покласти край внутрішнім конфліктам, молодий гетьман восени 1662 р. скликав старшинську раду в Корсуні, де зрікся влади, а в січні наступного року постригся в ченці під іменем Гедеона. В Україні загострилася спустошлива громадянська війна. Доба Руїни сягнула апогею.

2. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну

Окупована польськими та московськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами і чварами між політичними групами, Українська держава на

поч. 1660-х років розділилася на дві окремі частини — Правобережжя і Лівобережжя, кожна на чолі з власним гетьманом. Чигиринський центр, який нагромадив великий досвід державної політики, зберіг свій вплив тільки на Правобережжі й то в основному на старшину. В той час на Лівобережжі проводилася інша політична лінія. Усі гетьмани перебували під значним впливом іноземних держав, насамперед Московії і Речі Посполитої. Гетьманська влада послаблювалася безперервними внутрішніми сутичками між народними низами і старшиною, соціальним напруженням. В українському суспільстві зростала анархія, з якої користалися його вороги.

Правобережжя

Після Ю.Хмельницького гетьманом Правобережної України, завдяки підтримці татар, став Павло Тетеря (1663—1665). Він походив із православної шляхти, служив канцеляристом у луцькому суді, з 1648 р. — учасник Національної революції. При Б.Хмельницькому Тетеря виконував важливі дипломатичні доручення, зокрема брав участь у виробленні «Березневих статей» 1654 р., а згодом — Гадяцького та Чуднівського договорів, був переяславським полковником та недовгий час займав посаду генерального писаря при гетьманові Ю.Хмельницькому. Людина з доброю освітою, розумна, талановита, він у той же час відзначався користолюбством та егоїзмом.

Ставши гетьманом, П.Тетеря висунув вимоги до польського короля, які передбачали підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького, відміну залежності православної ієрархії від римо-католицької, надання гетьманові права самостійних дипломатичних зв'язків з Кримом, Молдавією та Волощиною тощо. Більшість із них, як свідчить відомий дослідник Я.Данкевич, король задовольнив. Невирішеним залишилося релігійне питання, яке, поряд з існуючими соціально-економічними суперечностями та намаганнями польської шляхти відновити в повному обсязі своє панування і гноблення в колишніх маєтках, стало причиною постійних народних заворушень.

Влітку 1663 р. інтереси гетьмана Тетері й польського короля збіглися у питанні щодо початку воєнних дій проти Московії: перший прагнув за допомогою польського війська поширити свою владу на Лівобережжі й таким чином возз'єднати козацьку Україну, другий хотів відібрати у царя Смоленщину, яка раніше входила до складу Речі Посполитої. У листопаді 20-тисячне польське військо, 24 тис. козаків та 40 тис. татар ввійшли на Лівобережжя, а вже в січні 1664 р. вони взяли в облогу Глухів, що знаходився недалеко від українсько-московського кордону. Та надалі події розгорталися несприятливо для нападників. По-перше, проти відновлення польсько-шляхетських порядків виступило населення Лівобережжя. По-друге, похід запорізького кошового І.Сірка проти Кримського ханства значно обмежив татарську допомогу польському королеві. По-третє, на Правобережжі почалося повстання, на придушення якого було відправлено частину війська на чолі з П.Тетерею. До цього також додалася надзвичайно важка зима та голод. Переконавшись у неможливості перемоги, король Ян Казимир відмовився від намірів відновити польську владу на Лівобережжі й повернувся у Польщу. У цей час загинув славетний полковник І.Богун, якого розстріляли поляки, звинувативши у зв'язках з новообраним лівобережним гетьманом І.Брюховецьким.

Тим часом розгоралося повстання на Правобережній Україні, спрямоване як проти Польщі, так і проти гетьмана Тетері. Придушувати його останньому допомагало польське військо, яке очолював С.Чарнецький. Прагнучи помститися за 1648 рік, поляки повсюдно палили, грабували, мордували українців, віддавали їх татарам як плату за допомогу. Чарнецький навіть наказав розкопати могилу Богдана Хмельницького й розкидати його останки. На вимогу П.Тетері поляки заарештували і стратили І.Виговського, якого було звинувачено в організації повстання. Це ж інкримінували Ю.Хмельницькому, митрополиту Тукальському, героєві конотопської облоги полковнику Г.Гуляницькому, котрих також було заарештовано та посаджено до в'язниці.

До повстання, що охопило майже все Правобережжя, у березні 1664 р. долучилася інтервенція І.Брюхове-

цького. Витіснивши ворожі війська з Лівобережжя та жорстоко покаравши тих, хто визнав владу польського короля, останній на чолі лівобічних полків та за підтримки московського війська переніс воєнні операції на правий берег Дніпра, прагнучи поширити свою владу на всю Україну. Але ця затія закінчилася невдачею. З допомогою поляків і татар Тетері вдалося витіснити Брюховецького зі своєї території та на певний час придушити основні осередки народного повстання. Наслідком воєнних дій, що точилися протягом 1664 р., стало перетворення Правобережжя на згарища й руїни, щедро політі кров'ю захисників міст і сіл. За дуже приблизними підрахунками дослідників, загинуло бл. 100—120 тис. осіб і десятки тисяч було забрано в татарську неволю.

Поведінка П.Тетері та поляків викликала **загальний осуд** та ненависть правобережного населення, яке навесні 1665 р. знову піднялося на повстання. На поч. червня один із повстанських ватажків, найімовірніше В.Дрозденко, розбив під Брацлавом військо П.Тетері, ледь не захопивши у полон його самого. Після цього невдатний і розчарований гетьман, прихопивши клейноди, корогви й залишки архіву, втікає до Польщі, а згодом — до Туреччини, де був отруєний польськими агентами. Зневірившись у московському цареві, як гарантові української державності, П.Тетеря надіявся знайти підтримку у польського короля та кримського хана, але здобув лише прокляття власного народу за завдані руїни. Виявилося, що в існуванні української державності не зацікавлені ні Польща, ні Кримське ханство, ні, тим більше, Москва.

Лівобережжя

У 1660-х роках Лівобережжя, перебуваючи під впливом московських правителів, переживало тяжкі руйнівні конфлікти, причиною яких, головним чином, були міжстаршинські сутички за гетьманську владу. Каталізатором цієї боротьби, як вже зазначалося, став Чуднівський договір, який ще більше загострив громадянську війну, що неминуче вела Українську державу до розко-

лу за територіальним принципом. Вже у квітні 1661 р. наказний (*тимчасовий*) гетьман на Лівобережжі **Яким Сомко** зробив першу невдалу спробу домогтися на скликаній неподалік Ніжина Козацькій раді обрання себе гетьманом. Через рік — у квітні 1662 р. — на старшинській раді в Козельці він домігся проголошення його «повним гетьманом», але цього разу Москва визнала вибори недійсними, оскільки шукала собі надійнішого васала. Крім Я.Сомка, за гетьманську булаву на Лівобережжі змагалися ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий Запорізької Січі Іван Брюховецький — демагог, який створив собі імідж переконаного захисника козацьких прав і вольностей, палкий прихильник московської орієнтації.

У червні 1663 р. під Ніжином зібралася **Чорна рада** — виборчі збори, в яких взяли участь низове козацтво, селяни та міщанство. За підтримки запорізьких козаків та черні і під тиском московського війська на чолі з князем Д.Велико-Гагіним гетьманом було обрано І.Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а згодом — страчені.

Гетьман **Іван Брюховецький** (1663—1668) був яскравим представником доби Руїни, одним із тих авантюристів, про яких козацький літописець С.Величко писав, що «для срібла й злата не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жалувати матки погибаючої України?» З 1648 р. він знаходився при дворі Б.Хмельницького в якості «старшого слуги», виховуючи гетьманського сина Юрка та виконуючи окремі доручення. У 1659 р. І.Брюховецький був відправлений на Січ, щоб заручитися підтримкою запорожців Ю.Хмельницького як претендента на гетьманську булаву. Залишившись на Запорізькій Січі, був обраний кошовим отаманом.

Отримавши гетьманську булаву, Брюховецький проводив відверто промосковську політику. Став першим з українських гетьманів, який відвідав Москву, у 1665 р. підписав т. зв. **Московські статті**, що значно обмежували політичні права України, посилювали її залежність від московського уряду: 1) безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським

життям України, за винятком лише козацького стану, передавалося царським воеводам; 2) військові залоги на чолі з воеводами мали перебувати у всіх великих містах, зокрема у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі й навіть у фортеці Кодак на Запоріжжі. Їх утримання покладалося на українських платників податків; 3) обмежувалося право вільного обрання гетьмана, вибори якого могли відбуватися лише з дозволу царя у присутності московських представників; 4) українському гетьманові заборонялося вступати у дипломатичні відносини з іноземними державами; 5) податки з українського населення, крім козацького стану, збиралися царськими чиновниками до московської скарбниці; 6) Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові.

Московські статті стали важким ударом по українській державності. Всі права, за які так завзято боролися попередні гетьмани, І. Брюховецький легковажно втратив. За зраду національних інтересів він отримав боярство, численні помістя та за дружину — доньку князя Долгорукого.

В Україні почало ширитися загальне невдоволення політикою І. Брюховецького і московськими порядками. Чашу терпіння українського суспільства переповнили події, пов'язані з Андрусівським перемир'ям, укладеним на 13,5 років між Москвою і Польщею 9 лютого 1667 р. без участі українських представників, яке передбачало: 1) Україна поділялася по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишалася у складі Московії, Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь переходили під владу Польщі; 2) Київ з околицями на 2 роки передавався Московії; 3) Запорізька Січ мала перебувати у спільному володінні обох держав; 4) Московії поверталися Смоленськ і Сіверщина. Отже, Андрусівське перемир'я фактично узаконювало поділ України між двома хижакими, які прагнули пожитися за чужий рахунок, та створювало величезні перешкоди на шляху до збереження Української держави й возз'єднання в її межах усіх земель, де проживали українці.

У відповідь на сваволю московського уряду та промосковську політику гетьмана Брюховецького Лівобереж-

жям прокотилася хвиля повстань проти царських залог та їхніх українських прихильників. Відчувши загрозу своїм інтересам, Брюховецький несподівано різко змінив політичну орієнтацію і вирішив відкрито виступити проти Москви й очолити антимосковське повстання. У січні 1668 р. на таємній старшинській раді в Гадячі він висловився за ліквідацію московської влади на Лівобережжі та перехід України під турецький протекторат. Заручившись підтримкою старшини, Брюховецький направив посольства до турецького султана і кримського хана, а також активізував зв'язки із правобережним гетьманом Дорошенком. На поч. лютого вибухнуло антимосковське повстання, в результаті якого до сер. березня більшість території Лівобережжя була звільнена з-під влади московського уряду. Однак це не допомогло гетьманові Брюховецькому. 18 червня 1668 р. в с. Будищах на Полтавщині його замордували власні козаки, незадоволені попередньою промосковською політикою та відмовою зректися гетьманства на користь П. Дорошенка.

3. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави

У середині 1660-х років Українська держава внаслідок міжстаршинських усобиць опинилася перед повною катастрофою. Її фатальний розкол на дві окремі частини дедалі поглиблювався. Характеризуючи тодішню ситуацію, історик М. Костомаров з боєм відзначав: «Українська справа явно гинула. Невдача за невдачею знищила надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникла воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум пригуплювався під вагою тяжкого шукання шляху

до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших...» І все ж серед цього безладу й зневіри знайшовся лідер, мета життя якого полягала в об'єднанні всіх українських земель у складі незалежної держави. Ним виявився Петро Дорошенко, син козацького полковника на ім'я Дорофій, онук славного гетьмана Михайла Дорошенка, який загинув у війні з кримськими татарами у 1628 р.

Зміцнення позицій

П.Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині. Здобув ґрунтовну освіту, ймовірно, у Києво-Могилянській колегії, добре знав польську й латинську мови, історію, риторичку. Був одним з небагатьох козаків, які восени 1647 р. разом із Б.Хмельницьким вирушили на Запоріжжя. В'ході Національної революції виконував важливі доручення, в т. ч. дипломатичного характеру, посідав значне місце в козацькій військовій ієрархії, зокрема, в останній час займав посаду черкаського полковника. Після втечі П.Тетері до Польщі, у серпні 1665 р. П.Дорошенка було обрано гетьманом (1665—1676). У боротьбі за гетьманську булаву він переміг двох небезпечних суперників — брацлавського полковника Василя Дрозденка та енергійного медведівського сотника Степана Опару.

Вважаючи своєю **головною метою** визволення й об'єднання всіх українських земель в єдиній незалежній державі, новообраний гетьман змушений був виходити з тогочасних несприятливих для себе реалій. Україна була розколота на дві частини, кожна з яких контролювали відповідно Московія і Польща, та надзвичайно спустошена, зокрема, Правобережжя втратило щонайменше 65—70 % свого населення. Тому насамперед необхідно було зміцнити гетьманську владу на Правобережній Україні, заручитися підтримкою народу, а тоді приступати до реалізації основного завдання.

Прагнучи стабілізувати **внутрішнє становище** на Правобережжі, П.Дорошенко за підтримки київського

митрополита Й. Тукальського провів ряд важливих *реформ*: 1) відновив скликання козацьких рад, надіючись таким чином зміцнити єдність суспільства; 2) щоб не бути заручником частої зміни настроїв козацької старшини, створив регулярне 20-тисячне наймане військо т. зв. сердюків (з *турецької* — *відчайдухи*), що стало його особистою гвардією й відзначалося хоробрістю та відданістю; 3) для зміцнення фінансової системи встановив на кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету; 4) вживав заходи щодо утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків польських панів й урядовців; 5) проводив енергійну колонізацію спустошених окраїн Правобережжя, утворив з цією метою новий Торговицький полк на степовому прикордонні. Гетьман активно підтримував заходи митрополита Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату, котрий міг би стати важливим політичним чинником утвердження незалежної держави.

Активною була **зовнішньополітична діяльність** правобережного гетьмана. Демонструючи на перших порах свою дояльність до Польщі, він надіявся на її допомогу у справі возз'єднання козацької України, намагався добитися поступок щодо виведення з української території польських залог, скасування унії, повернення православної церкві захоплених храмів і майна, відновлення всіх прав і вольностей Війська Запорізького тощо. Хоча було зрозуміло, що замирення з Польщею є тимчасовим тактичним кроком, адже наприкін. лютого 1666 р. на старшинській раді було ухвалено запропоновану П. Дорошенком програму, яка передбачала «вигнати всіх ляхів із України до Польщі», а далі йти на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою. Та воювати самотужки проти таких потужних держав, як Польща і Московія, було неможливо, потрібні були союзники. Тому гетьман розпочинає діалог з Кримським ханством про військовий союз і Туреччиною — про політичний протекторат. Перша проба сил, щоправда невдала, відбулася в липні — серпні 1666 р., коли, користуючись великим повстанням, що спалахнуло на Лівобережжі на терені Переяславського

полку проти московської політики та влади І. Брюховецького, П. Дорошенко намагався поширити свій вплив на лівобережні землі. Однак Брюховецький кинув проти повстанців вірні йому полки, і все потонуло в крові.

Воєнні дії проти Польщі

Восени 1666 р. правобережний гетьман, очевидно, отримавши перші звістки про зміст московсько-польських переговорів, які проходили у с. Андрусові на Смоленщині і фактично загрожували вже міжнародним поділом Української держави, стає на шлях відкритого розриву з Польщею. Маючи намір звільнити все Правобережжя, щоб де-факто вивести його за рамки Андрусівських перемовин і таким чином перетворити на базу для боротьби за об'єднання розшматованої України, він насамперед вирішив не допустити розташування у Брацлавщині 6-тисячного польського війська і 19 грудня в бою під Браїловом за допомогою татар вщент розгромив його, а далі розпочав облогу польської залоги в Чигирині. Одночасно П. Дорошенко активізував переговорний процес із турецьким султаном, погоджуючись на протекторат останнього за умови визнання Української держави та згоди надати військову допомогу.

Розрив із Польщею прискорив укладення Андрусівського перемир'я, яке викликало нову хвилю народного невдоволення як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні. За таких умов П. Дорошенко запропонував скликати загальноукраїнську Чорну раду на Росаві, обрати спільного гетьмана, погодившись при цьому скласти свої повноваження і визнати владу новообраного керівника єдиної Української держави. Однак з цим не погодилися І. Брюховецький та більшість лівобережної старшини. Тому П. Дорошенко вирішив діяти самостійно. Запросивши на допомогу татар, він восени 1667 р. відтіснив поляків із Поділля і дійшов до Галичини. Уперше після смерті Б. Хмельницького було зроблено реальну спробу включити до складу Української держави західноукраїнський регіон. **Вирішальні події** розвивалися коло Підгайців, де 24-тисячне козацьке військо разом із кількома десятками тисяч татарської орди та

З тис. турецьких яничарів, маючи п'ять десятків гармат, оточили 15-тисячне регулярне польське військо й кілька тисяч озброєної челяді. Близько двох тижнів тривала облога. Перемога була близькою, але на заваді стала недолуга політика І.Сірка, який, відмовляючись визнати П.Дорошенка гетьманом України, разом із запорожцями напав на Крим. Дізнавшись про це, татари пішли на мирову з поляками, отримавши дозвіл брати ясир з українських земель. П.Дорошенку нічого не залишалось, як також підписати 19 жовтня договір, який передбачав визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків тощо. У той же час Польща змушена була визнати автономію Правобережної України, встановивши українсько-польський кордон по р. Горинь.

Возз'єднання Козацької України

Зазнавши невдачі у справі возз'єднання українських земель у боротьбі з Польщею, П.Дорошенко вирішив спробувати щастя на **переговорах з Московією** наприкін. 1667 — на поч. 1668 рр. Мова йшла про перехід під московську протекцію за умови дотримання царським урядом певних гарантій: 1) сприяння реальному об'єднанню всіх українських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир; 2) вивід московських воевод та інших урядників з України; 3) відмова від збору податків на українських землях; 4) підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького; 5) визнання гетьманом обох боків Дніпра П.Дорошенка. Звичайно, Москва не ризикнула опинитися віч-на-віч з об'єднаною Україною на чолі з енергійним гетьманом, воліючи дотримуватися Андрусівського перемир'я.

У середині 1668 р. склалися сприятливі обставини для реалізації політичної програми гетьмана П.Дорошенка. В результаті антимосковського повстання на Лівобережжі, більша його частина була звільнена від московського війська. Рішучішими стали дії Туреччини, яка заявила про згоду взяти Україну під свою протекцію. За таких умов правобережний гетьман, заручившись підтримкою татар та значної частини лівобічної старшини і козацтва, здійснив **похід на Лівобережну Україну**.

Після вбивства І. Брюховецького Козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної Української держави. Це був момент його найбільшого тріумфу. Діючи рішуче, він взяв під свій контроль майже все Лівобережжя, розмістив у найважливіших містах свої залоги. Практично все українське суспільство підтримувало його дії, спрямовані на відновлення незалежної соборної Української держави. Митрополит Тукальський розпорядився, щоб в українських церквах поминали не московського царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра».

Та, на жаль, успіх тривав недовго, незабаром почалися **невдачі**. Ні Московія, ні Польща не збиралися миритися зі втратою українських земель. П. Дорошенко довідався про вторгнення польських підрозділів на Брацлавщину, тому 18 липня був змушений покинути Лівобережжя, залишивши там наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного, та повертатися на правий берег, щоб рятувати ситуацію. На Правобережжі він отримав ще одну лиху звістку: претензії на гетьманську булаву заявив запорізький писар П. Суховій. Його підтримували Запоріжжя, незадоволене вбивством їхнього ставленика І. Брюховецького, та Кримське ханство, яке усвідомлювало, що у випадку відновлення міцної Української держави воно втратить можливість безкарно її грабувати. Та найдошкульніший удар П. Дорошенко отримав з Лівобережжя, де в жовтні більшість старшин на чолі з наказним гетьманом Д. Многогрішним перейшли на бік Москви. Незабаром останнього було обрано гетьманом Лівобережної України. Українська держава знову розпадається на два гетьманства.

Під турецьким протекторатом

Такий перебіг подій змусив П. Дорошенка до тіснішого **зближення з Туреччиною**. В березні 1669 р. у Корсуні було скликано Генеральну старшинську раду, в якій взяли участь також представники Лівобережжя, Запоріжжя, колишній гетьман Ю. Хмельницький. Підтвердивши позитивний характер гетьманства П. Дорошенка, Рада схвалила прийняття турецького протекторату,

щоправда, відмовилася присягнути султанові, зіславшись на необхідність скликання для цього Чорної ради. Тексту українсько-турецької угоди не збереглося, але аналіз інших джерел того часу свідчить, що Українська держава мала об'єднувати у своєму складі всі українські землі від Вісли, Перемишля й Самбора на Заході до Севська і Путивля на Сході; передбачалися гарантії забезпечення національно-політичних і релігійних прав України.

Прийняття турецького протекторату не полегшило становища правобережного гетьмана. Як і раніше, багато клопоту завдавав **Петро Суховій**, обраний «запорізьким гетьманом» (1668—1669). Декларуючи ідею незалежності козацької України від Речі Посполитої і Московської держави, він уклав договір із кримським ханом, який допомагав йому в боротьбі з гетьманом Дорошенком, спирався на підтримку Запоріжжя, згодом на його бік перейшла частина правобережних полків, а також Ю.Хмельницький, що знову мріяв про булаву. У серпні 1669 р. замість П.Суховія від імені частини правобережних полків новим гетьманом було проголошено уманського полковника **Михайла Ханенка** (1669—1674), який виступав прихильником утвердження козацької республіки під зверхністю польського короля. З цього часу П.Дорошенко змушений був протягом кількох років вести проти нового підступного супротивника боротьбу, яка виявилася ще запеклішою, ніж із Суховієм. Як гірко зазначав один із дослідників: «Між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, плюндрують та поневолюють».

Витрачаючи чимало сил для боротьби проти політичних противників на Правобережжі, П.Дорошенко змушений був уникати відкритого протиборства з Польщею і Московією, прагнув налагодити конструктивний діалог із лівобічним гетьманом Многогрішним; закликав того залишатися «в братерському союзі», щоб разом вирішувати долю Вітчизни. Особливе занепокоєння у нього викликала пасивність турецького султана щодо допомоги у справі відновлення територіальної цілісності Української держави. Тому він робить ще одну спробу порозуміння з польським урядом. До сер. 1670 р. під його

керівництвом було розроблено своєрідний **проект українсько-польського договору**, який, на думку дослідників, передбачав встановлення конфедеративного зв'язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся — кордон мав проходити по р. Горинь. Проте під час узгодження договору в Острозі польська делегація відмовилася йти на такі великі поступки українцям. Прагнучи запобігти утвердженню незалежності Української держави, послабити позиції П.Дорошенка та розпалити міжусобну боротьбу серед старшини й козацтва, Польща скористалася послугами М.Ханенка, який пропонував набагато скромніші умови підданства. Вона визнала останнього правобережним гетьманом і 2 вересня підписала з ним т. зв. **Острозьку угоду**, що фактично відновлювала в Україні становище, яке існувало до 1648 р.

Після укладення Острозької угоди поляки спільно з М.Ханенком розпочали наступ на Правобережжя, захопивши до кін. жовтня 1671 р. майже всю Брацлавщину. В грудні турецький султан Магомет IV нарешті згадав про своє союзницьке зобов'язання й прислав на допомогу П.Дорошенку 26 тис. татар і кілька тисяч турків, а на поч. червня наступного року і сам вирушив у похід на чолі 100—120-тисячної армії. Протягом кількох місяців союзники оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною до Львова й змусили польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати **Бучацький мирний договір**. Його основними положеннями були: 1) визнання Польщею Української держави «в старих кордонах». З її території виводилися всі польські залоги; 2) Поділля з Кам'янцем і частина Галичини з Чортковом відходили до Туреччини; 3) військо М.Ханенка мало або виїхати за межі козацької України, або залишитися за умови «статечної поведінки»; 4) Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію та виплачувати щорічну данину.

Умови договору негативно позначилися на настроях П.Дорошенка. Адже вони, по суті, обмежували терени Української держави лише Брацлавщиною і Південною Київщиною. Волинь, Північна Київщина і Галичина і

надалі мали залишатися у складі Речі Посполитої, яка до того ж відмовилася ратифікувати Бучацьку угоду та виводити свої залоги з української території. Непокійла також поведінка Туреччини, яка почала домагатися зруйнування в Україні фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. Розчарувавшись у турецькій протекції, гетьман прагнув знайти порозуміння то з Польщею, то з Московщиною, домагаючись від них широких автономних прав для України. Однак переговори з цими державами не увінчалися успіхом. **Безвихідь** посилювалася продовженням безкінечних воєнних дій між Туреччиною, з одного боку, Польщею й Московією — з другого, що велися на українських землях. Правобережна Україна перетворювалася в згарища і руїни. Населення сотнями й тисячами втікало на Запоріжжя, Слобожанщину, Лівобережну Україну, де політична ситуація була відносно стабільною. Причиною цього лиха народ вважав невдалу політику П.Дорошенка.

Поразка революції

Становище гетьмана стає критичним: він втрачає довіру українського суспільства; його почали залишати раніше вірні йому підрозділи сердюків, соратники і навіть родичі. Важкою втратою стала смерть порадника та найближчого друга митрополита Й.Тукальського. Загостренням ситуації вміло скористалися московський уряд і тодішній лівобічний гетьман І.Самойлович. Відправлені ними в 1674 р. на Правобережжя війська були підтримані залишками місцевого населення. Десять правобічних полків присягли на вірність Москві, М.Ханенко добровільно здав гетьманську булаву І.Самойловичу, якого на короткий час було проголошено гетьманом «обох боків Дніпра». Зрештою, змушений був капітулювати й П.Дорошенко. 19 вересня 1676 р. він, так і не реалізувавши головну мету свого життя — об'єднати розтерзані українські землі в єдину незалежну державу, зрікся булави на користь лівобережного гетьмана. Завершилася політична кар'єра великого патріота, одного з найвизначніших діячів козацької епохи. Після зречення гетьманства П.Дорошенко поселився у с. Сосниці на

Чернігівщині, та через деякий час на вимогу царського уряду змушений був переїхати до Москви. В 1679—1682 рр. служив воєводою у В'ятці, а останні роки життя провів у с. Яропольчому під Москвою, де й помер у 1698 р. (*До речі, його правнучка Наталія Гончарова була дружиною О. Пушкіна.*) «Небагато у вітчизняній історії було державних діячів, які б, — за словами В. Степанкова, — так палко любили Україну й хотіли їй добра, а разом з тим своєю діяльністю, всупереч політичним планам і намірам, завдали їй таких важких ран».

На жаль, після зречення П. Дорошенка від гетьманства українські землі так і не об'єдналися під булавою І. Самойловича. Цього не допустила Туреччина, яка проголосила гетьманом Правобережжя **Юрія Хмельницького** (1677—1681). Після звільнення з польської в'язниці Юрій брав участь у поході на татар, був взятий у полон і відвезений до Константинополя, де шість років відсидів у тюрмі. Несподівано турки звільнили його, дали до рук гетьманську булаву і присвоїли помпезний титул «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорізького».

У 1677—1678 рр. разом з турками Ю. Хмельницький двічі організував походи на Чигирин. Не здобувши однозначної перемоги, він напав на Лівобережжя. Проте успіху не добився, а змушений був задовольнитися лише невеликою, відведеною йому турками частиною Поділля, де за столицю обрав містечко Немирів. Він встановив деспотичне управління, обклав населення важкими податками, через що не мав підтримки, втрачав навіть близьких порадників і співробітників. Врешті турки у 1681 р. покарали його самого, стративши у Кам'янці-Подільському.

Відтоді Правобережна Україна втратила рештки політичної й економічної самостійності. За укладеним 23 січня 1681 р. **Бахчисарайським перемир'ям** вона була поділена між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою: 1) Лівобережна Україна, Київ і Запоріжжя залишалися за Московщиною; 2) Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля переходили під владу Туреччини; 3) татари зберігали право кочувати в південних степах України.

Остаточний поділ України був затверджений 16 травня 1686 р. «Вічним миром», який підтверджував Андрусівське перемир'я 1667 р. між Московською державою і Річчю Посполитою: 1) Річ Посполита визнавала за Московією Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом (за відмову від претензій на Київ Польща отримувала 146 тис. крб компенсації); 2) Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею і Московією; 3) Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі, а Поділля залишалося під владою Туреччини (в 1699 р. Поділля було приєднано до Польщі); 4) Московська держава анулювала попередні договори з Туреччиною і Кримським ханством, вступала до антитурецької «Священної Ліги» (Польща, Австрія, Венеція і Ватикан) і зобов'язувалася організувати військовий похід проти Кримського ханства.

Отже, Українська національна революція 1648—1676 рр. зазнала поразки, причинами якої насамперед були внутрішня міжусобна боротьба та зовнішня агресія. Українцям, незважаючи на величезні втрати (під час воєнних дій, голодовок, епідемій, захоплень в ясир, переселень), які, згідно з даними дослідників, становили бл. 65—70 % (у Правобережній Україні цей показник досягав 85—90 %), або 3,2—3,5 млн осіб від приблизно 5 млн мешканців етноукраїнських земель Речі Посполитої, так і не судилося створити в етнічних межах свого проживання незалежну соборну державу. Вдалося лише зберегти державні інституції на терені Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московщини.

УКРАЇНА наприкінці XVII — у XVIII столітті

1. Становлення Гетьманщини. Іван Мазепа та Пилип Орлик

Після занепаду Правобережної України все більшого значення набуває новий політичний центр, що організувався на Лівобережжі й увійшов у наукову літературу під назвою Гетьманщина. Як окреме державне утворення у формі автономії в складі Московського царства вона існувала з часу поділу Української держави на два гетьманства в 1663 р. до скасування в 1764 р. самого інституту гетьманства, а на поч. 1780-х років і полкового адміністративного устрою. У Гетьманщині майже в незмінному вигляді збереглися ті атрибути національної державності, що склалися в роки Української революції. Її територія в адміністративному відношенні поділялася на 10 полків зі столицею у Гадячі, а згодом — у Батурині та Глухові. Вища влада продовжувала залишатися за гетьманом, який обирався Козацькою радою з числа осіб, раніше визначених старшиною. Дорадчим органом при ньому була Генеральна старшинська рада, до якої входили генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, бунчужний, осавул і хорунжий. Гетьманщина зберігала свою судову систему, мала власні збройні сили. Водночас тут спостерігалось поступове зміцнення московської присутності та послідовне обмеження компетенції місцевих органів влади. Головними провідниками московського наступу на автономні права Гетьманщини на перших порах були Малоросійський приказ, що відав українськими справами в царському уряді, та воєводи — представники останнього на місцях.

Дем'ян Многогрішний

Безпосереднє політичне керівництво в Гетьманщині після невдалого правління І. Брюховецького перейшло до людей, які вважали головними завданнями забезпечення своїх соціальних здобутків, зміцнення відносин з Москвою, захист автономії України. Їхнім першим представником на посаді гетьмана став Дем'ян Многогрішний (1668 — 1672). Він походив із селянської родини з м. Коропа, що на Чернігівщині. Але, як і тисячі інших селян, у роки революції покозачився і зажив неабиякої слави, дійшовши до посади полковника Чигиринського, а згодом — Чернігівського полку. Радо сприйняв повідомлення про возз'єднання українських земель під булавою Дорошенка, з яким був близько знайомий ще з часів початку революції. В 1668 р., після від'їзду на Правобережжя, гетьман П. Дорошенко залишив Многогрішного на Лівобережній Україні наказним гетьманом і доручив йому завершити визволення краю. Однак наступ московських військ, відсутність воєнної допомоги від П. Дорошенка, який порадив захищатися своїми силами, сильні московські залоги у містах, тиск промосковсько настроєної частини старшини і православного духовенства, особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича, примусили Д. Многогрішного піти на переговори з царським урядом. У грудні на старшинській раді в Новгороді-Сіверському його було обрано лівобережним гетьманом, а в березні 1669 р. цей вибір підтвердила Козацька рада у Глухові. Д. Многогрішний присягнув на вірність московському цареві й підписав т. зв. Глухівські статті, які скасовували умови Московського договору 1665 р. та декларували права України на основі статей Б. Хмельницького, але зі значним обмеженням української автономії: 1) московські воеводи залишалися в п'яти українських містах без права втручатися в місцеві справи; 2) податки мав збирати гетьманський уряд; 3) козацький реєстр становив 30 тис. чол.; 4) створювалися т. зв. компанійські полки для приборкання непокірних; 5) Україні заборонялися зносини з іноземними державами.

Після обрання гетьманом Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України. Добився, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я 1667 р., залишився у складі Гетьманщини. Спираючись на полки компанійців, прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово послаблюючи політичну роль козацької старшини, без якої проводив переговори, сам надавав і відбирав військові посади, без суду карав навіть полковників, гостро придушував усілякі прояви сваволі й непослуху. Відновив зв'язки з П. Дорошенком, вів із ним таємні переговори про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала невдоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. Тому в березні 1672 р. група амбітних старшин, серед яких був і майбутній гетьман І. Самойлович, порозумівшись із московитами, захопили сонного гетьмана і вивезли з Батурина в Москву. Там його було звинувачено в зраді, зокрема за незадоволення московською політикою в Україні та зносини з Дорошенком, і після жорстоких катувань засуджено до смерті. Уже під катівською сокирою Д. Многогрішного і його брата було помилувано, вислано в Сибір і ув'язнено в Іркутській тюрмі. У 1688 р. Д. Многогрішного було звільнено, після чого він певний час перебував на військовій службі в Забайкаллі. У 1696 р. постригся в ченці одного з тамтешніх монастирів, де й помер.

Іван Самойлович

Побоюючись сильної гетьманської влади, старшина три місяці зволікала з виборами наступника Д. Многогрішного. Нарешті в червні 1672 р. поблизу Конотопа новим гетьманом обрали генерального суддю Івана Самойловича (1672—1687). Царські представники поновили з ним договір — т. зв. **Конотопські статті**, які доповнювали Глухівські 1669 р. деякими додатками про обмеження гетьманської влади: 1) новообраному гетьманові заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних дер-

жав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом Дорошенком; 2) козацькі послы не мали права брати участь у переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, які стосувалися Війська Запорізького; 3) лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу Правобережній Україні в її боротьбі проти Польщі; 4) гетьман не мав права позбавляти старшину посад або карати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду; 5) скасовувалися компанійські полки, що були реальною військовою силою, на яку міг опертися гетьман.

Новий володар гетьманської булави був сином священника, за що отримав прізвисько «Попович», досить освічений і розумний, закінчив Києво-Могилянську колегію. У своїй політиці спирався на старшину, щедро роздаровуючи їй землі, створив корпус молодших офіцерів для дітей старшини, усі питання вирішував зі старшинською радою, надаючи державі **аристократичного характеру**. За його 15-річне гетьманування утвердилися державні форми Гетьманщини, що проіснували майже ціле століття. І.Самойлович, безперечно, був українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, зокрема у 1668 р. підтримав гетьмана І.Брюховецького і взяв участь у повстанні проти засилля московських воевод в Україні. Він вважався добрим політиком й адміністратором, але, за словами історика Д.Дорошенка, був занадто честолюбною людиною, яка не вміла і не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. Нерідко він робив усе, що вимагав від нього московський уряд, але за це випрошував для себе нові маєтки. Таким же шляхом ішла й козацька старшина.

У **зовнішній політиці** гетьман приділяв велику увагу з'єднанню всіх козацьких земель під своєю булавою, виступив проти намагань Запоріжжя проводити окрему політику. Вороже ставився до Польщі й не довіряв їй, стояв за порозуміння з Туреччиною й Кримом. Не хотів ділитися владою з П.Дорошенком, тому наполягав перед московським урядом на війні з правобережним гетьманом. У березні 1674 р. І.Самойлович був проголошений гетьманом обох боків Дніпра, а у вересні 1676 р.

Дорошенко вручив йому гетьманські клейноди. Правда, через два роки його разом із московськими союзниками витіснили з Правобережжя турки. У 1679 р. за наказом І.Самойловича з Правобережної України, яка вже почала заселятися, було переселено на Лівобережжя тисячі людей, щоб не дати Ю.Хмельницькому можливості черпати для себе нові сили. Це був відомий в історії «великий згін», у результаті якого майже вся Київщина перетворилася в пустелю.

Новим ударом по надіях І.Самойловича об'єднати Україну став «Вічний мир», укладений 1686 р. між польським та московським урядами. Гетьман рішуче виступив проти цього договору, насамперед проти передачі полякам Правобережжя та Західної України. Він також не хотів знищення Кримського ханства, яке залишалося чи не єдиним його ймовірним союзником. Проте навесні 1687 р. Самойлович на чолі 50-тисячної армії змушений був вирушити в похід проти Криму разом із 150-тисячним московським військом під проводом князя В.Голіцина. Але татари підпалили степ і тим самим зробили неможливим їхнє подальше просування.

Відповідальність за кримську невдачу звалили на гетьмана І.Самойловича. У цьому були зацікавлені як московські воеводи на чолі з В.Голіциним, які мали можливість реабілітувати себе за невдало проведену операцію, так і українська старшина, що була невдоволена користолюбством гетьмана, роздачею посад за родинним принципом, підпорядкуванням, що було ним схвалено у 1685 р. української церкви московському патріархові тощо. Багатьох приваблювали значні багатства, якими володів І.Самойлович, і прагнення пожитися ними у разі усунення його від гетьманства. У доносі, поданому старшиною В.Голіцину, І.Самойловича звинувачували у прагненні відірвати Гетьманщину від Московії, зв'язках із татарами, підпаленні степу та інших гріхах. У результаті його було заарештовано, позбавлено гетьманства і разом із родиною, окрім сина Григорія — чернігівського полковника, якого по-звірячому закатували, відправлено на заслання до Сибіру. Гетьманські багатства були конфісковані, більша частина їх була забрана до царської казни.

Отже, гетьман І.Самойлович, як і його попередник Д.Многогрішний, став жертвою змови старшини, яка, звичайно, не без московського впливу, знову зрадила Україну, промінявши її загальнодержавні інтереси на свої станови.

Іван Мазепа

Після арешту І.Самойловича в князя Голіцина відбулася нарада з козацькими старшинами, на якій було домовлено, що новим гетьманом стане І.Мазепа, котрий належав до групи козацької старшини, незадоволеної політикою попереднього гетьмана, і мав давні зв'язки з Голіциним, а також що всі учасники проти Самойловича будуть підвищені в рангах. 25 липня 1687 р. над р. Коломак (*тепер Харківська обл.*) гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу (1687—1709), який присягнув цареві на вірність і підписав нові т. зв. **Коломацькі статті**. Вони обмежували і навіть у дечому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України: 1) влада гетьмана зводилася до поліційних функцій — стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Він позбавлявся права усувати з посади без царського дозволу вищу старшину, а старшина — скидати гетьмана. До того ж козацька старшина зобов'язувалася наглядати і доносити на гетьмана царському уряду; 2) заборонялися міждержавні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося, не розкриваючи, надсилати до Москви; 3) українське військо, що мало складати 30 тис. чол., зобов'язане було брати участь у воєнних експедиціях Московії; 4) в гетьманську столицю — Батурин вводився московський стрілецький полк; 5) українським купцям «под жорстоким наказанням» заборонялося торгувати в Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом. Українці під загрозою смерті зобов'язувалися брати від царських вояків знецінені московські гроші; 6) вперше законодавчо формулювалася вимога злиття українського народу з московським, для досягнення чого рекомендувалося заохочувати змішані шлюби.

Іван Мазепа — один із найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України — народився бл. 1640 р. у с. Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. Навчався у Києво-Могилянській колегії, а також єзуїтській колегії у Варшаві. Протягом 1656—1659 рр. жив за кордоном, де у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови (володів польською, латинською, російською, татарською, італійською, французькою мовами). У 1659—1663 рр. перебував на службі при дворі польського короля, після чого повернувся в Україну. Під час боротьби між претендентами на гетьманську булаву, підтримав П. Дорошенка. У 1669 р. очолив його особисту охорону, ставши ротмістром надвірної хоругви козаків. Завдяки особистим здібностям незабаром став генеральним писарем. У 1674 р. брав участь у переговорах між гетьманами Дорошенком та Самойловичем. Згодом, їдучи з дипломатичною місією до Криму і Туреччини, був захоплений у дорозі кошовим отаманом Сіркою і переданий І. Самойловичу. У 1682 р. Мазепа посів посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманщини, Мазепа часто був учасником переговорів з Московією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою.

Ставши гетьманом, **І. Мазепа прагнув** об'єднати в єдиний державний організм усі українські землі. Його ідеалом була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. Виходячи з цього, він дбав про формування в Україні аристократичної верхівки, надаючи козацькій старшині значні землеволодіння, нові права та привілеї. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. По суті, в Україні відбувалося зародження дворянства — зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Ряд заходів І. Мазепи, спрямованих на захист козаків, міщанства, духовенства, селянства, зокрема про обмеження панщини двома днями на тиждень, не привели до усунення соціальних протиріч і консолідації українського суспіль-

ства. Як показало майбутнє, саме **соціальна політика** гетьмана стала помилкою фундаментального характеру. У найвирішальніший момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів Мазепи.

У значній мірі планам творення нової аристократичної верстви була підпорядкована **культурно-просвітницька діяльність** гетьмана. Він піклувався станом науки та освіти. У 1690 р. завдяки його підтримці зведено нове приміщення Києво-Могилянської колегії та збільшено кількість студентів до 2 тис., а в 1701 р. вона одержала статус академії. Саме тут формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії і мали значний вплив на українську державну політику. За допомогою І.Мазепи створено Чернігівський колегіум (1700), засновано ряд інших шкіл і друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти». Чимало молодих людей вирушило за кордон здобувати знання в західноєвропейських університетах.

Значну частину своїх особистих прибутків гетьман скерував на розвиток релігії та культурних установ. По всій Гетьманщині збудовано цілу низку чудових церков у пишному стилі — т. зв. козацькому барокко. Зокрема, у 1698 р. зведено кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (*зруйнована у 1934 р.*) та дзвінницю собору св. Софії у Києві, до 1695 р. — обнесено новими мурами Києво-Печерську лавру. Допоміг І.Мазепа запорожцям вибудувати нову церкву в Січі. Загалом, протягом 1687 — 1706 рр. завдяки І.Мазепі було побудовано, добудовано та реставровано не менше 20 величних споруд. Його почин наслідувала генеральна та полкова старшина.

І.Мазепа був покровителем літератури, знав твори західних авторів, зібрав значну бібліотеку. Підтримував творчість Д.Туптала, С.Яворського, І.Максимовича, інших вчених теологів і філософів. На його гетьманування припадає розквіт козацького літописання. Сам він був автором ряду віршів.

Зокрема, широко відомі його «Псалми», «Пісня», «Дума». В останній автор робить спробу з'ясувати причини попередніх невдач:

*Всі покою щиро прагнуть,
А не в еден гуж всі тягнуть:
Той направо, той наліво,
А все, браття, то-то диво!*

*Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали!..*

Закликаючи до єдності: «Озмітеся всі за руки», І.Мазепа закінчує свій твір досить символічно:

*Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умірте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!*

Відносини з Московою

Однією з головних засад політики гетьмана Мазепа було намагання підтримувати добрі відносини з Московою. Вже на початку свого правління він, підписуючи «Коломацькі статті», відчув як царизм різко посилив наступ на автономні права Гетьманщини, яка волею монарха фактично мала стати повністю залежною від нього областю «их царского величества самодержавной державы». Але, пам'ятаючи трагічний кінець гетьманування Многогрішного та Самойловича, І.Мазепа і козацька старшина змушені були протягом тривалого часу миритися з цим. Більше того, навчений літами гетьман увійшов у довір'я до молодого московського монарха Петра І, і згодом між ними зав'язалися приятні стосунки, що тривали бл. 20 років. І.Мазепа був радником царя у польських питаннях, надавав йому активну допомогу в походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття у 1696 р. Азова — ключової турецької фортеці на Азовському морі. Як признався сам Петро І, гетьманське військо в здобутті Азова відіграло вирішальну роль.

Втягуючись у **Кримські походи**, І.Мазепа планував здобути для України доступ до Чорноморського й Азовського узбережжя, такий важливий для її економічних інтересів. Проте війна з турками і татарами затягувалася, й Україна щораз більше відчувала на собі її тягар.

Зростала економічна та соціальна напруга. Маршрути багатьох військових походів пролягли через українські землі. Внаслідок цього гинули люди, руйнувалося господарство, а головне — Україна втрачала незалежність і втягувалася у політичну орбіту Москви. Усе це викликало невдоволення діями гетьмана, якого стали називати «вітчимом» України.

На Січі почали поширюватися чутки, що І.Мазепа запродався цареві й хоче зруйнувати козацьку вольницю. Проти нього виступила опозиція на чолі з **Петром Іваненком** (Петриком). Канцелярист Генеральної військової канцелярії Петро Іваненко подався на Запоріжжя і почав агітацію проти Москви й гетьмана Мазепи. У 1692 р. він за підтримки татар організував повстання. Однак воно успіху не мало, опозицію розгромили. Після невдачі П.Іваненка Січ розірвала зв'язки з татарами і почала переходити на бік гетьмана.

Спроби возз'єднання України

Велику увагу І.Мазепа приділяв **Правобережжю**. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою ті землі, де сам починав політичну діяльність під гетьмануванням П.Дорошенка. У 1702 р. тут вибухнуло антипольське повстання під проводом фастівського полковника Семена Палія, викликане спробами уряду ліквідувати правобічне козацтво. Повстанці зайняли Білу Церкву, Бердичів, Немирів, цей рух перекинувся на Волинь і дійшов до Галичини. Однак у 1703 р. полякам удалося відвоювати значну частину втрачених земель, взяти повстанців в облогу під Фастовом. Польські загарбники жорстоко розправлялися з повстанцями й мирним населенням. Їх масово вішали, садили на палі, рубали шаблями. У ході каральних операцій було страчено бл. 10 тис. чол., у 70 тис. осіб було обрізане ліве вухо. Все це викликало нову хвилю народних повстань.

Правобережне повстання збіглося в часі з початком **Північної війни** (1700—1721), яка велася між Московською державою і Швецією за вихід до Балтійського моря. У 1702 р. шведська армія завдала кількох поразок Польщі, захопивши значну частину її території. У ставленні до загарбників польська шляхта розділилася на два табори: один перейшов на бік шведів і виступав за обрання новим королем їхнього ставленика С.Лещинського, другий — підтримав чинного короля Августа II і спільно з Московією продовжував боротьбу зі шведською агресією. За таких умов інтереси московського царя й українського гетьмана збіглися: Петро I, намагаючись допомогти своєму союзникові Августу II, наказав І.Мазепі зайняти Правобережжя, а гетьман вирішив використати цю нагоду, щоб врешті реалізувати свою мрію про з'єднання Правобережної України з Гетьманщиною.

У 1704 р. І.Мазепа вступив на територію Київщини. Повстанцям було наказано припинити самовільні дії і підкоритися польським властям. Коли ж цю вимогу було проігноровано, гетьман усунув від влади Семена Палія, відтак за згодою Петра I заарештував його і вислав у Сибір. У червні 1705 р. 40-тисячне козацьке військо на чолі з І.Мазепою здійснило **похід вглиб Правобережжя**. До кін. серпня воно дійшло до Львова, а на поч. жовтня взяло Замостя. Уся Правобережна Україна і Галичина опинилися під владою гетьмана Мазепи. Здавалося, нарешті здійснилася мрія про возз'єднання українських земель. Однак цим надіям не судилося збутися. У вересні 1706 р. війська польського короля Августа II були розбиті й він зрікся корони на користь С.Лещинського, який почав наполягати на виведенні українських військ за Дніпро згідно з умовами «Вічного миру».

Загострення українсько-московських протиріч

Цар Петро I звелів гетьманові Мазепі стягувати свої сили і зміцнювати Київ. Для московського правителя Україна була лише знаряддям його власних цілей, які зовсім не були тотожні інтересам українського народу. На відміну від І.Мазепи, який хотів утримати за собою

визволені від поляків землі, цар готовий був віддати Україну Польщі, аби тільки знайти в ній союзника проти Швеції та добитися виходу до Балтики. Усе це тривожило гетьмана і змушувало його і старшину задуматися над питанням: «Що далі буде з Україною?»

Ситуація ускладнювалася й тим, що Північна війна значно загострила **внутрішнє становище** в Україні. Зубожіле цивільне населення змушене було утримувати московську армію та працювати на спорудженні військових укріплень. Козаків, поряд із залученням до воєнних дій за інтереси царя, використовували також на будівництві фортець поза межами України. Особливе обурення викликало підпорядкування козацьких загонів московським офіцерам, які брутально поводитися з козаками, били палицями, гвалтували їхніх дружин та доньок, відбирали коней, запроваджували солдатську муштру. З'явилася реальна загроза перетворення козацьких полків на регулярні частини московської армії. Більше того, під час перебування Петра I у Києві влітку 1707 р. виявилися наміри царя та його найближчого оточення змінити внутрішній устрій Гетьманщини й управління нею, щоб остаточно ліквідувати її автономію. Отже, розвиток подій відбувався таким чином, що перемога кожного з могутніх противників — Швеції чи Московії — несла Українській державі загибель. У разі успіху Карла XII українські землі стали б здобиччю його союзника польського короля С.Лещинського. Перемога Петра I призвела б до остаточної ліквідації будь-якої автономії України.

Ці обставини викликали в українському суспільстві почуття страху, невпевненості та невдоволення. Дедалі гострішими ставали **протимосковські настрої**. Старшина тиснула на гетьмана, щоб він подбав про майбутнє України. Ще 1706 р. полковник Горленко, трясучи кулаками перед обличчям І.Мазепи, кричав йому: «Як усі ми за душу Хмельницького Бога молимо, так твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі». Тому гетьман мусив діяти. Він налагодив зв'язки з польським королем С.Лещинським, маючи намір через його посередництво вступити в союз зі шведським монархом

Карлом XII. Робив це таємно, але вміло. Цар ні в чому не підозрював гетьмана, хоча час від часу до Москви приходили на нього доноси. Зокрема, за донос на гетьмана заплатили власним життям генеральний суддя В.Кочубей і полтавський полковник І.Іскра. Про найпотаємніші плани знали лише найближчі однодумці: генеральний писар П.Орлик, генеральний обозний І.Ломиковський, прилуцький полковник Д.Горленко, лубенський — Д.Зеленський, миргородський — Д.Апостол.

Українсько-шведський союз та його невдачі

На переговорах з Карлом XII І.Мазепою була висунута **головна вимога** — незалежність Української держави з довічною владою гетьмана, її територія мала охоплювати всі землі, що належали українському народові в давні часи. Йшлося й про те, що шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом Української держави.

У 1708 р. Карл XII вирішив завдати Московській державі остаточної поразки. З цією метою він розпочав похід через білоруські землі на Смоленськ і далі — на Москву. Однак після кількох невдач змушений був завернути в Україну для відпочинку та поповнення припасів. Такий **несподіваний розвиток подій** зненацька захопив І.Мазепу, котрий не хотів допустити перетворення України на театр воєнних дій, і став однією з причин майбутніх невдач. Ні козаки, ні, за невеликим винятком, старшина, ні тим більше цивільне населення навіть не здогадувалися про справжні наміри гетьмана. Тому, коли він об'єднався зі шведським королем — це стало повною несподіванкою для абсолютної більшості українського населення. Воно виявилось не готовим до такої різкої зміни й залишалося пасивним до почину І.Мазепи. До того ж, більша частина українського війська на той час не мала зв'язків із гетьманською ставкою або перебувала за межами України. Як наслідок, на з'єднання зі шведами гетьман привів лише 4—6-тисячне військо. На допомогу йому прийшли 8 тис. запорожців під проводом кошового Костя Гордієнка. Хоча вони неодноразово виступали проти нього в попередні роки

через його недемократичну політику та потурання старшині, та все ж прагнення до визволення Батьківщини було набагато сильнішим за ці розбіжності. Правда, за це рішення запорожці дорого заплатили: У травні 1709 р. московськими військами було зруйновано Січ, а також видано постійно діючий царський наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця.

Дізнавшись про об'єднання І.Мазепи зі шведами, Петро I видав універсал до українського народу, де проголосив гетьмана зрадником та звинуватив у тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць нав'язати українцям католицьку віру. У той же час цар наказав своєму сподвижникові О.Меншикову захопити гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси продовольства й фуражу, стояла майже вся козацька артилерія — 70—80 гармат (тоді як у шведів на початку кампанії 1708 р. було всього 40 гармат), та застосувати **жорстокий терор**, щоб відлякати українське населення від спілки зі шведами. Наказ було виконано. Заволодівши за допомогою зрадника Батурином, московити вчинили нещадну розправу над його захисниками та жителями, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста разом з немовлятами — всього бл. 15 тис. осіб. По всій Україні почалося винищення прихильників гетьмана. Протягом лише двох місяців 1708 р. було закатовано більше 23 тис. чол. Немилосердно караючи всіх, хто був запідозрений у зв'язках із Мазепою, Петро I одночасно щедро обдаровував тих, які залишилися йому вірними, та донощиків. Останнім, за його наказом, передавалися величезні маетки, матеріальні цінності, конфісковані в І.Мазепи та його однодумців. Грамоти обіцяли прощення всім, хто знову повернеться під владу московського царя. Глибока деморалізація та страх охопили все українське суспільство.

8 липня 1709 р. відбулася вирішальна **Полтавська битва**, під час якої війська Карла XII та І.Мазепи зазнали поразки. Вони змушені були відступити на південь, у Молдавію, що перебувала тоді під владою Туреччини. Близько 50 чоловік козацької старшини, 500 козаків Гетьманщини і понад 4 тис. запорожців супроводжували

І.Мазепу до Бендер. Ці «мазепинці» стали українськими політичними емігрантами.

Полтавська катастрофа глибоко вразила І.Мазепу. Менш ніж через три місяці, 2 жовтня 1709 р., 70-річний гетьман, прибитий горем, помер. Його поховали у Святоюрському монастирі румунського міста Галаца.

Спроба гетьмана І.Мазепи вирвати Україну з лабет московського царизму зазнала невдачі. Сподівання на об'єднавчу силу національної ідеї, за словами дослідника В.Борисенка, виявилися марними. Надто далеко відірвався лівобережний гетьман своєю соціальною політикою від народу, його життєвих потреб. Козаки, селяни й міщани більше дбали про захист власних економічних інтересів, ніж про державну незалежність від Московії. До того ж, прості виробники вбачали головного винуватця у погіршенні свого становища у козацькій старшині, насамперед у гетьмані та його оточенні. А далекий московський цар в очах багатьох з них продовжував залишатися справедливим суддею й захисником усіх неімущих. І.Мазепа ж, замість того, щоб якимось чином вплинути на почуття українців, по можливості підготувати їх до виступу, до останнього дня декларував свою відданість Петру І. Не останню роль у пасивності українського населення під час антимосковського повстання відіграв і страх перед жорстокими покараннями за прикладом Батурина. Усе це, поряд з воєнними невдачами Карла XII, стало головними складовими поразки. Однак, незважаючи на невдачу гетьмана Мазепи в реалізації визвольних планів, його вчинок залишив глибокий слід в українській історії, а його ім'я стало символом боротьби за незалежність України для майбутніх поколінь.

Пилип Орлик

Після смерті І.Мазепи на загальній раді старшина та Військо Запорізьке під головуванням кошового отамана К.Гордієнка 5 квітня 1710 р. обрали гетьманом України (в еміграції) Пилипа Орлика. Він походив із чесько-польського роду. Закінчив Києво-Могилянську академію, працював спочатку в канцелярії київського

митрополита, а згодом — у гетьманській канцелярії. Відомий як письменник і поет.

Рада прийняла своєрідні статті — «Пакти і Конституцію прав і вольностей Війська Запорізького», згодом названі «Конституцією Орлика», які були договором між гетьманом і Військом Запорізьким про державний устрій України після її визволення від московського панування. Цей документ ніколи не був втілений у життя, але увійшов в історію як одна з перших в Європі конституцій демократичного суспільства (*у той час лише Англія, Нідерланди і Швейцарія втілювали принципи конституціоналізму в політику й правову практику*), став свідченням передової української суспільно-політичної думки: 1) Україна обох боків Дніпра (по р. Случ) мала бути вільною від чужого панування; 2) гетьманська влада обмежувалася Генеральною радою, яка збиралася тричі на рік і складалася з представників генеральної і полкової старшини, генеральних радників (депутатів), які обиралися по одному від кожного полку, а також послів від Війська Запорізького; 3) виборність усіх посадових осіб із наступним затвердженням їх гетьманом; 4) недоторканність особи та її відповідальність лише перед судом; 5) встановлювався строгий розподіл між державною скарбницею й особистими коштами гетьмана; 6) ревізія захоплених старшиною земельних маєтків та скасування всіх тягарів, накладених на простий народ; 7) православ'я проголошувалося державною релігією, а також передбачалася автокефалія української церкви при формальному підпорядкуванні константинопольському патріархові тощо.

Після обрання гетьманом П. Орлик розробив широкий план визволення України, уклавши союз зі Швецією (*шведського короля було визнано протектором України*), Кримом, Туреччиною. Навесні 1711 р. з 16-тисячним запорізьким військом і татарським допоміжним корпусом він рушив в Україну. На Правобережжі його з прихильністю зустрічало населення, під його булаву переходили правобережні полки. Розбивши під Лісянкою армію лівобережного гетьмана І. Скоропадського, П. Орлик підійшов до Білої Церкви. Але подальші його плани були перекреслені фактичною зрадою та-

тарських союзників, які почали грабувати місцеве населення. Тому він змушений був відступити та повернутися до своєї штаб-квартири у Бендерах. Після підписання у 1713 р. Андріанопольського миру між московським і турецьким урядами П. Орлик зрозумів, що його надії на визволення України відкладаються у далеку перспективу.

Завзятий мазепинець не зневірився. Живучи впродовж десятиліть в еміграції (у Швеції, Німеччині, Туреччині, Греції), він до самої смерті (1742) не припиняв боротьби, використовував кожен нагоду на **пошуки нових союзників** проти Москви, прагнучи зацікавити їх українською справою. Багато робив для того, щоб європейські держави отримували правдиву інформацію про життя України. Справу Орлика продовжили його син Григорій та мазепинці-емігранти, яких називали в Європі апостолами Української незалежної держави.

2. Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація

Після перемоги над шведами Петро I значно зміцнив своє становище. Якщо раніше у зарубіжних джерелах та на картах північно-східні землі здебільшого називали Московщиною або Московським царством, то тепер він урядово закріпив і поширив у вживанні назву «Росія». Було навіть видано наказ московським послам у різних країнах, щоб за кордоном Московське царство називали Російським. Після закінчення Північної війни і прийняття в 1721 р. Петром I титулу імператора за Росією було встановлено офіційну назву «Російська імперія». Тоді Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією, а згодом (1796) на цих землях створили Малоросійську губернію.

Іван Скоропадський

Після об'єднання І. Мазепи зі шведським королем Петро I наказав старшині, яка залишилася на його боці,

обрати нового гетьмана. Ним став старий і безвольний Іван Скоропадський (1708—1722). Раніше він служив у військовій канцелярії, виконував різні дипломатичні доручення, за правління Мазепи досяг посад генерального бунчужного, генерального осавула, стародубського полковника. Після обрання новий гетьман звернувся до московського царя з «Просительними статтями» — проханням про підтвердження прав і вольностей Гетьманщини. У відповідь були прислані т. зв. **Решетилівські статті**, які ще більше посилювали залежність України від Москви: 1) гетьманові без дозволу царя заборонялося змінювати старшину, надавати і відбирати маєтності; 2) встановлювався російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату тощо; 3) українське військо мало знаходитися під командуванням російських генералів, а гармати, забрані царськими воєводами у Батурині, залишалися за росіянами як військовий трофей. Водночас із відповіддю гетьманові цар призначив при ньому свого наглядча — міністра Ізмайлова, який мав право втручатися у міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини, стежив за гетьманом і старшиною. Гетьманську резиденцію було перенесено з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону. Тут мали стояти два російські полки, які перебували у розпорядженні царського міністра.

На долю гетьмана Скоропадського випало важке завдання порятунку автономних прав України, які Москва намірилася звести нанівець. Адже після полтавської катастрофи Петро I поведився у Гетьманщині як у завойованій країні. **Царська політика супроти України** (аналогічно поводити себе і всі наступні самодержавні імператори Росії, з більшою чи меншою жорстокістю і фанатичною впертістю) передбачала такі основні заходи.

1. **Руйнування основ української державності.** Формально залишаючи попередній устрій Гетьманщини, царський уряд намагався підпорядкувати собі всю владу в Україні, ігноруючи основні права останньої, її гетьмана та уряд. Він штучно підігрівав антагоністичні протиріччя між гетьманом і полковниками, старшиною

і народом; призначав на важливі посади чужинців; підтримував тих українців, які лояльно ставилися до його політики. Царська система підриву влади українського гетьмана яскраво відображена в листі князя Голіцина до канцлера Головкина: «Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже немає такої влади, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами... Треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті».

2. **Фізичне виснаження України.** Десятки тисяч українців спроваджувалися царським урядом на тяжкі примусові роботи — копання каналів навколо Ладозького озера, будівництво на фінських болотах нової російської столиці Санкт-Петербурга, спорудження фортифікаційних укріплень понад Каспійським морем тощо. Вони змушені були воювати в Білорусі, Литві, Ліфляндії і Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, як правило, залучалися фізично здорові й економічно забезпечені козаки та міщани. З них додому поверталось 30—60 %, інші вмирали від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Така політика царату фактично вела до поступового знищення українського генотипу, адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей.

3. **Руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її в російську колонію.** Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися торгівлею не тільки з закордоном, а навіть із Запоріжжям. За порушення таких указів жорстоко карали і засиляли до Сибіру. Вводилася державна монополія на багато товарів. Широко практикувалося перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою визначались торги, ярмарки, особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. З 1719 р. товари з України експортували тільки через Ригу та Архангельськ — під російським

контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд. Отже, фактично була скасована вільна українська торгівля.

Українську економіку дуже виснажували постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чол.), яких утримували здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб, 1723 р. — 85,9 тис., а вже 1724 — 241,3 тис. крб. Тривожним симптомом було масове роздавання великих земельних маєтків, конфіскованих у прихильників Мазепи, ряду російських генералів та вельмож, що прагнули впровадити в Україні такі кріпацькі порядки, які вже давно існували в Росії. Значно підривала українську економіку політика московського уряду щодо збуту в Україні «лихих» мідних грошей, щоб срібні й золоті монети залишались по можливості в обігу в Росії й зосереджувалися у державній скарбниці.

4. **Обмеження української культури.** Цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. д.), були накладені обмеження на видання книг, зокрема, з 1721 р. Києво-Печерській і Чернігівській друкарням було заборонено друкувати всі інші книги, крім церковних, здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої й неприязної до «інородців» державної цензури. За наказом Петра I з Києва за кордон було вислано всіх студентів Києво-Могилянської академії, які були родом з українських земель Речі Посполитої, внаслідок чого з майже 1000 студентів там залишилося всього 161. Посилювалася залежність української церкви від московської патріархії, що викликало невдоволення і протест не тільки серед українського духовенства, а й серед мирян. Починаючи з 1721 р., навіть Святе письмо заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це дозволялося робити тільки з «московських».

Значним ударом царизму по автономії Гетьманщини було створення у травні 1722 р. **Малоросійської колегії** (1722—1727) — центрального органу російської колоніальної адміністрації у Лівобережній Україні. Вона

мала перебувати у гетьманській столиці Глухові й складалася із 6 російських урядовців, прокурора та канцеляристів на чолі з бригадиром С.Вельяминовим. На неї покладалося ряд функцій, реалізація котрих фактично позбавляла гетьмана і тієї решти влади, яку він ще мав: 1) Малоросійська колегія мала наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, встановленням і стягненням податків до царської казни, провіанту для російської армії та її розквартируванням в Україні; 2) контролювала роботу Генеральної військової канцелярії, роздачу земельних володінь офіцерам і старшинам; 3) була апеляційною установою у судових справах, які розглядалися в Генеральному військовому суді, полкових і місцевих судах Гетьманщини.

Підпорядкування практично всіх сторін державного життя Гетьманщини Малоросійській колегії лицемірно пояснювалося піклуванням Москви про український народ. Старий гетьман не витримав такої наруги і помер влітку 1722 р.

Павло Полуботок

Після смерті І.Скоропадського Петро I заборонив вибори наступного гетьмана. Тому старшина призначила наказним гетьманом Лівобережжя чернігівського полковника Павла Полуботка (1722 – 1724). Він походив із козацько-старшинського роду Сіверщини, навчався у Києво-Могилянській колегії, був одним із претендентів на гетьманство ще в 1708 р., але через недовіру Москви його кандидатура була відхилена. Ставши наказним гетьманом, П.Полуботок намагався чинити **опір російській політиці** ліквідації української автономії. Щоб нейтралізувати втручання Малоросійської колегії у внутрішнє життя Гетьманщини розпочав реорганізацію суду, спрямовану на викорінення хабарництва та волокити, погрожував суворими карами старшині за утиски простого населення, вимагав нещадно розправлятися з ініціаторами різних закатів. Одночасно відправляв до царя численні петиції та делегації з проханням розпустити Малоросійську колегію та відновити гетьманство.

Уперта опозиційна діяльність українського уряду викликала роздратування Петра I, який збільшив повноваження Малоросійської колегії, перетворивши її з контролюючої на владну адміністративну структуру. Одночасно він викликав П. Полуботка та його однодумців до Санкт-Петербурга, де наказав їх заарештувати та ув'язнити у Петропавлівській фортеці. Частина з них, у т. ч. й сам Полуботок, померли під час слідства, уцілілих звільнили лише після смерті Петра I на поч. 1725 р. Такою була розплата за оборону автономних прав Гетьманщини.

У народній пам'яті П. Полуботок залишився зразком героя-мученика, який у період загального занепаду національної гідності кинув звинувачення в обличчя російському самодержцеві. Збереглася легенда про те, що перед смертю П. Полуботка Петро I прийшов до нього в тюрму і просив вибачення за кривди. Тоді гетьман сказав: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного судді, Бога нашого, скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом».

Данило Апостол

Після смерті Петра I у 1725 р. було пригальмовано процес цілковитої ліквідації автономії України. Готуючись до війни з Туреччиною й намагаючись якимось втихомирити українців (*у Туреччині тоді перебував і вів переговори з Францією й запорожцями П. Орлик*), російські політики почали прихильніше ставитися до української автономії. Її несподіваним тимчасовим спільником став князь О. Меншиков, фактичний регент малолітнього царя Петра II, власник величезних маєтків у Гетьманщині і запеклий ворог українського автономізму. Він виступив із критикою Малоросійської колегії, яка обклала податками його маєтності в Україні, й у 1727 р. імперська рада розпустила її, декретом дозволивши місцевому населенню обирати гетьмана. Ним став сімдесятирічний миргородський полковник Данило Апостол (1727 – 1734). Він походив з козацько-старшинського роду Полтавщини, соратник І. Мазепи, за участь в опозиційному русі був ув'язнений разом з П. Полуботком.

Д.Апостол після обрання його гетьманом подав петицію про відновлення державних прав України на основі «статей Б.Хмельницького». У відповідь російський уряд видав указ, яким визначалося правове становище Гетьманщини — т. зв. **Рішительні Пункти**. Вони значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Лівобережжя: 1) гетьман міг обиратися тільки за згодою царя і не мав права на дипломатичні зносини з іноземними країнами, крім випадків, коли це стосувалося прикордонних проблем із Польщею і Кримським ханством. Під час війни він підпорядковувався російському фельдмаршалові, а не цареві як раніше; 2) кандидатів на посади генеральної старшини й полковників затверджував цар; 3) вищою судовою апеляційною інстанцією мав бути Генеральний суд, до складу якого поряд з трьома українцями входило стільки ж росіян; 4) усувалися обмеження в торгівлі з іноземними купцями, але мито за імпортовані товари йшло до царської скарбниці; 5) скасовувалася заборона на купівлю землі в Україні росіянами тощо.

Хоч українську автономію було значно обмежено, все-таки в цих умовах Данило Апостол шукав можливості для **організації державного життя**. Він відновив право призначати генеральну старшину та полковників, значно зменшив кількість росіян в адміністрації, підпорядкував собі Київ, обмежив до шести число російських полків в Україні. Значну увагу гетьман приділяв купецько-старшинській верстві, буржуазії, вбачаючи в ній опору української державності, зробив спробу покінчити із землеволодінням російських вельмож і чиновників, видавши указ про матеріальне сприяння тим, хто бажав виїхати з України. Успішними були заходи Д.Апостола щодо повернення під гетьманську владу запорожців, які з 1709 р. змушені були проживати на території Кримського ханства, і затвердження дозволу на заснування в 1734 р. Нової Січі на р. Підпільній (біля сучасного м. Нікополя). Захищаючи державні права українського народу та обмежуючи російські впливи на Україну, гетьман Апостол тим самим затримав процес повної інтеграції Гетьманщини у структуру російської імперії.

«Правління Гетьманського Уряду»

Після смерті Д.Апостола нова імператриця Анна Іванівна заборонила вибори гетьмана, а для управління Україною запровадила колегіальний орган під назвою «Правління Гетьманського Уряду» (1734 — 1750). Він складався із трьох представників української старшини і трьох російських чиновників. Формально члени правління мали рівні права, але фактичним головою був князь О.Шаховський, а після нього — князь І.Барятинський. Вони отримали таємні інструкції поширювати думку про неефективність гетьманського правління, переконувати українців, що їм буде вигідніше ліквідувати Гетьманщину, сприяти, щоб українці зближувалися з росіянами через змішані шлюби, але в жодному разі не допускати подібних зв'язків із правобережними українцями, поляками чи білорусами. Російська влада не зважала на місцеві закони, звичаї, намагалася знищити місцеве самоуправління, мобілізувала десятки тисяч українських козаків і селян на російсько-турецьку війну 1735 — 1739 рр., де загинуло 34 тис. українців. Великим лихом для Гетьманщини стало також поширення на її території діяльності «Таємної канцелярії» — попередниці ЧК-НКВД-КГБ, яка чинила насильство навіть над генеральними старшинами, київським митрополитом, не кажучи вже про простих українців.

Кирило Розумовський

Під час царювання Єлизавети Петрівни, таємно повінчаної з українським козаком Олексієм Розумовським, в Україні було відновлено гетьманство. Олексій переконав імператрицю розпустити «Правління Гетьманського Уряду» і відновити гетьманат на чолі зі своїм молодшим братом Кирилом Розумовським (1750 — 1764). Новообраному правителеві виповнилося всього 22 роки. У дитинстві він був звичайним сільським хлопцем, який разом із однолітками випасав худобу, але згодом, завдяки братові, отримав добру освіту, побував у Німеччині, Франції, Італії, де вивчав німецьку, французьку й латин-

ську мови, географію, історію тощо. У 18 років став президентом Петербурзької академії наук.

Останньому українському гетьманові вдалося дещо розширити автономію України. Завідування її справами і зносини з нею на деякий час були передані із Сенату до Колегії закордонних справ. Запоріжжя і Київ знову підпорядковувалися гетьманові. Але одночасно законодавчо було ліквідовано кордон між Україною і Росією, припинено функціонування державних митниць у цьому районі, по всій Гетьманщині запроваджено загальноімперську митну систему. Царський уряд відмовив гетьманові у праві на власний розсуд призначати полковників та мати дипломатичні зносини з урядами зарубіжних держав, взяв під контроль фінансову політику.

За правління К. Розумовського у Гетьманщині було проведено деякі **реформи**. Зокрема, у війську було введено однакову уніформу та озброєння, запроваджено систематичне військове навчання для козацької молоді. В усіх полках функціонували школи для обов'язкового навчання дітей козаків. Вживалися активні заходи, щоправда невдалі, для заснування університету в Батурині. У 1760 р. гетьманським універсалом запроваджено новий порядок судочинства, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральних судді, до його складу ввійшли вибрані від старшин десять представників, по одному від кожного з десяти полків. Генеральний суд розглядав справи генеральної старшини та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана, став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією. Полкові суди перетворювалися в гродські, де розглядалися кримінальні справи. Крім того, запроваджувалися підкоморські суди (розглядали справи про землю та межування) і земські (розглядали цивільні справи старшини і шляхти на право власності). Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишався в компетенції сотених управлінь і магістратів. справи селян знаходилися в юрисдикції козацької старшини і шляхти. Загалом судова реформа відповідала інтересам старшини та шляхти.

Дещо непослідовною була **соціальна політика** того часу. Зокрема, гетьман пороздавав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок і в той же час ініціював царський указ 1752 р. про заборону перетворювати українців на хлопів. У 1760 р. він же видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого.

Новий гетьман більшу частину часу проводив у Санкт-Петербурзі як президент Академії наук, займав значне місце при царському дворі. За його відсутності Україною управляла старшина, яка перетворилася, подібно до Польщі, у спадкову великоземельну шляхту.

Коли в 1762 р. у Росії до влади прийшла Катерина II, К.Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, де була ухвалена **петиція до імператриці** з проханням відновити права Гетьманщини, дозволити скликання українського шляхетського сейму на польський зразок. К.Розумовський також просив встановити спадковість гетьманства для свого роду. Однак Катерина II, за порадою наглядача в українських справах Г.Теплова, відхилила прохання гетьманського уряду. Натомість 10 листопада 1764 р. вийшов «Маніфест до малоросійського народу» про звільнення К.Розумовського від гетьманства. Про вибори нового гетьмана у маніфесті не згадувалося.

Остаточна ліквідація автономного устрою України

Проводячи політику централізму, російська імператриця Катерина II вирішила повністю покінчити з автономією України. У 1764 р. було **відновлено Малоросійську колегію (1764—1786)** на чолі з генерал-губернатором графом П.Рум'янцевим, який спрямував свою діяльність на неухильну ліквідацію української автономії. Він започаткував статистичний опис України, що, хоч і не завершений, став основою для нової системи оподаткування. Замість натурального податку завів грошовий, спочатку від двору, згодом — подушний.

Особливо непокоїло Російську імперію існування Запорізької Січі, в якій тоді було майже 20 тис. козаків. За гетьманування Д.Апостола, як вже зазначало-

ся, запорожці, які з часів петровського погрому (1709) проживали на турецькій території, домоглися повернення під гетьманську владу. У 1734 р. вони знову поселилися на своїх колишніх землях і заснували над р. Підпільною Нову Січ. Із самого початку російський уряд дивився на це повернення підозріло. Він використовував запорожців у війнах із турками і татарами. Однак, як тільки закінчилася російсько-турецька війна 1768—1774 рр. і татари вже не становили загрози, Катерина II віддала наказ про **зруйнування Запорізької Січі**. В основі цієї акції, на думку дослідників, лежали соціальні, економічні та політичні **причини**. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься гальванізатором антифеодальних виступів українського селянства. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя: збільшення кількості населення, а основне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу, що, по суті, були викликом кріпосницькій політиці імперії. По-третє, царат не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, заснованого на демократичних, республіканських традиціях, який явно суперечив загальноімперським нормам і порядкам.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців перебувала ще на турецькому фронті, російські війська під командуванням генерала П.Текелі несподівано оточили Запорізьку Січ. Перевага російських сил була безперечна й запорожцям довелося здатися без бою. Лише 5 тис. козаків зуміли втекти за Дунай, де в межах турецьких володінь створили Задунайську Січ.

За наказом Катерини II і генерала Текелі почалися руйнування Січі та **арешти запорізької старшини**. Останнього кошового 85-річного Петра Калнишевського заслали до Соловецького монастиря, де на 27 років живцем поховали в холодних мурах монастирської в'язниці. Кошового суддю А.Головатого і писаря І.Глобу вислали до Тобольська. Майно старшини та заможних козаків конфіскували. Близько половини всіх запорізьких земель розподілили між російськими вельможами, а решту передали німецьким і сербським коло-

ністам. Після того вся територія «Вольностей» увійшла до Азовської та Новоросійської губерній, Запорізька Січ припинила існування. Не стало сили, яка понад три століття захищала українські землі від ворогів. Водночас Запоріжжя було вагомим чинником, який стримував процес закріпачення селян по всій Україні. Тут збиралися втікачі від поневолення та переслідування, і кожний знаходив на Січі захист і волю. Зі зруйнуванням Запорізької Січі впала остання твердиня українських традицій, української державності.

Ліквідувавши Січ, російський царат почав **скасовувати рештки автономних прав** України. У 1781 р. було знищено полково-сотенний адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У цей же час втрачає своє значення Малоросійська колегія (формально вона діяла до 1786 р.), яка за даних умов була елементом української автономії. В усіх губерніях замість українських заведено російські адміністративні та податкові установи. У 1783 р. скасовано давній військовий устрій: козацьке військо було реорганізовано у 10 кавалерійських полків.

Тоді ж в Україні запровадили загальне **кріпацтво**, селян остаточно прикріпили до землі. Дошкульного удару зазнала українська церква, майно якої було секуляризоване, разом з нею постраждали ті культурні установи, що перебували під церковною опікою, було закрито ряд монастирів.

Отже, до кін. XVIII ст. внаслідок цілеспрямованої антиукраїнської політики самодержавної Росії Гетьманщину було перетворено на російську колонію. Українська провідна верства, задобрена імператорською «Жалуваною грамотою дворянству» (1785), відповідно до якої вона звільнялася від військової служби та урівнювалася в правах із російським дворянством, мовчки сприйняла ці зміни. Спроби протесту були, зокрема, у 1791 р. **Василь Капніст** за дорученням українських патріотичних кіл побував у Берліні, де спробував таєм-

но заручитися підтримкою Прусії у намаганнях відновити Гетьманщину. Але такі дії були поодинокі, істотно не впливали на загальну ситуацію.

3. Суспільно-політичне становище Слобідської, Південної, Правобережної та Західної України

Протягом свого існування Гетьманщина охоплювала фактично тільки частину України — Лівобережжя. Поруч із нею жили своїм життям Слобідська, Південна, Правобережна та Західна Україна.

Слобожанщина

Слобідська Україна, або Слобожанщина (*назва походить від найпоширеніших населених пунктів — слобід і «вільного» становища населення — свобод*), має окрему історію. У XVI ст. це були незаселені простори, названі «Диким полем», які охоплювали територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних із ними частин Донецької, Луганської, Воронежської та Курської областей (останні дві сьогодні знаходяться у складі Росії). Ці родючі, квітучі за княжої доби терени сплюндрувала і знелюднила у XIII ст. татарська навала.

Першу колонізацію цього краю проводили монастирі, зокрема відомий Святогорський монастир. Згодом сюди переселялось українське козацтво, особливо після невдалих повстань, і селянство. У 1638 р. відбулася перша масова колонізація Слобідської України. Нова хвиля еміграції була після Берестецької поразки в 1651 р., а згодом — у роки Руїни.

Переселенці мали право зберігати свій козацький устрій, але підпорядковувалися московському уряду, повинні були охороняти московські кордони від татарських нападів, зберігаючи таку ж військову організацію, як у Гетьманщині. Тут було створено 5 полків: Острозький, Сумський, Харківський, Охтирський та Ізюмський. Полки поділялися на сотні, затверджував полковників московський цар. Полкова старшина складалася з обозного, судді, двох писарів, осавулів та хорунжого.

У сотнях обирали сотника, який сам добирав собі всю старшину. Саме це відрізняло устрій Слобожанщини від Гетьманщини. Лад Слобідської України відрізнявся від Гетьманщини ще тим, що тут встановився порядок спадковості полковників. Полки не мали спільного проводу — гетьмана, а були підпорядковані владі білгородського воеводи.

З іншими українськими землями Слобожанщина перебувала у слабких зв'язках, хоча в Гетьманщині не раз виникала ідея об'єднати її під гетьманською булавою. Зокрема, гетьман І.Самойлович намагався включити Слобідську Україну в гетьманське управління, проте безуспішно: царський уряд перечив цьому.

Крім охорони земель від татарських нападів, царизм примушував слобідських козаків здійснювати походи проти Гетьманщини, зокрема проти гетьманів І.Виговського та П.Орлика. Усіх слобідських козаків залучали до азовських походів, у 1708 — 1709 рр. — до війни зі шведами. Петро I використовував слобідських людей для будівництва укріплень над Дніпром, на Ладозькому каналі, фортеці на кордоні з Персією тощо. У 1700 р. він видав указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків. Відтоді почався наступ на автономію Слобідської України.

Слобожанщина мала родючі землі, добре розвинуте землеробство, скотарство, виноградарство, тут сіяли тютюн. Жителі міст займалися ремеслами. Продукти господарства експортували до Гетьманщини, Москви, за кордон. На Слобожанщині було багато орної землі і, незважаючи на щедре наділення нею старшини, залишалися вільні простори, які могли обробляти всі бажаючі. Ці землі називалися «займанщиною» і були приватною власністю тих, хто їх обробляв. Тому Слобідська Україна стала місцем великого землеволодіння.

Російський уряд зробив усе для того, щоб максимально використати матеріальні сили Слобожанщини. Він обклав населення податком, впровадив обов'язкову військову службу, а для більшого контролю Слобідську Україну включили до Азовської губернії. Новим кроком на шляху поступової ліквідації автономії Слобожанщини став царський указ від 23 грудня 1732 р.

Були обмежені права слобідських полковників та старшини у керівництві місцевими полками. Із частини козаків та селян формували регулярні військові роти, які очолювали ротмістри. Згодом із цих формувань був утворений Слобідський драгунський полк, до якого царські власті включили нових козаків зі слобідських полків. У 1765 р. імператриця Катерина II повністю ліквідувала полково-козацький устрій на Слобожанщині, перейменувала її в Слобідсько-Українську губернію з російськими установами й розгулом реакції.

Культурне життя Слобожанщини було тісно пов'язане з гетьманською Україною. Діти слобідської козацької старшини і навіть простих козаків вчилися у школах Гетьманщини, особливо в Києво-Могилянській академії. Книги, друковані в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському і західноукраїнських друкарнях, поширювалися серед слобідського населення. Уже на поч. XVIII ст. Слобожанщина мала власну вищу школу-колегію, засновану спочатку в Білгороді, а згодом перенесену до Харкова. Вона була подібна до Київської академії. Поширеною була народна школа. Зразком культурної єдності обох українських земель може служити діяльність знаменитого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди, який однаково «належить» як Слобідській, так і Гетьманській Україні.

Якщо Слобідська Україна не зробила важливого внеску в українську політичну історію, то у літопис культурно-національного розвитку України вона вписала важливі сторінки.

Південна Україна

Впродовж століть південні землі України перебували під постійною загрозою **турецько-татарських нападів**. Лише у першій пол. XVII ст. завойовники понад 75 разів вторгалися в Україну. Вони забрали в полон більш як 50 тис. українців. Невільницькі ринки були переповнені полоненими. Без сумніву, це призводило до значного скорочення кількості населення, загрожувало геноцидом українського народу.

Рідну землю боронило **запорізьке козацтво** на чолі зі славетними ватажками Д.Байдою-Вишневецьким,

П.Сагайдачним, І.Сіркою та багатьма ін. За підрахунками історика Д.Яворницького, лише І.Сірко вчинив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки.

У 40-х рр. XVIII ст., згідно з Білгородським договором між Росією і Туреччиною, південноукраїнські землі відійшли до Росії. Почався **колонізаційний рух** у цьому краї. Сюди переселялися росіяни у пошуках кращої долі, втікали українці з Правобережної України, Слобожанщини, Гетьманщини. У Південну Україну прибуло чимало іноземних колоністів: сербів, болгар, молдаван, німців. Вони селилися хуторами та слободами, а з сер. XVIII ст. царський уряд створював із переселенців військові поселення. У 1764 р. тут засновано Новоросійську губернію, до якої згодом було приєднано чимало земель Запорізької Січі.

На освоєних землях Південної України зводили нові міста і села, освоювали природні багатства. Наприкінці XVIII ст. виникли міста Херсон, Олександрівськ (*Запоріжжя*), Катеринослав (*Дніпропетровськ*), Миколаїв, Одеса та ін. Завдяки використанню покладів корисних копалин розвивалася промисловість краю. Значним районом, де добували вугілля, поступово ставав Донбас. Виникли суконні мануфактури у Катеринославі, ливарні в Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будували військові й торгові судна.

Після російсько-турецьких воєн другої пол. XVIII ст. домінуючим фактором політики Катерини II була анексія південноукраїнських земель, чорноморських та азовських портів, міжнародних торговельних шляхів. З ліквідацією Гетьманщини і її включенням до загальноімперської структури у 1774 р. Росія завоювала, а у 1783 р. остаточно приєднала **Кримське ханство**, забезпечивши повний контроль над північним Чорноморським узбережжям.

З 1780-х років почалася нова колонізація Півдня. Тут неухильно зростала російська адміністративна та військова присутність. Незважаючи на неодноразові реорганізації та перейменування, ця територія стала називатися **Новоросією**.

Правобережжя

На Правобережній Україні велася довголітня гостра національно-визвольна боротьба проти Польщі, Московщини, турків і татар. Особливо тяжкою стала для неї доба Руїни. Правобережжя було перетворене на безлюдну пустелю. Козацький літописець С. Величко писав про Правобережну Україну: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів, далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали, що стали пристановищем і житлом для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали...»

Наприкінці XVII ст. територію правобережного Подніпров'я почали поступово заселяти. Тут виникло кілька козацьких полків, які згодом вступили у боротьбу проти польсько-шляхетського панування.

Визначна роль в організації та формуванні полків належала Семенові Палію, який на поч. XVIII ст. очолив визвольний рух на Правобережній Україні. Тоді за Правобережжя боролися три сили: повстанці на чолі з **Семеном Палієм**, Польща, яка жорстокими репресіями намагалася придушити повстання, та гетьман І. Мазепа з лівобережними козаками. У складній боротьбі перемогу отримав лівобережний гетьман, який на деякий час об'єднав Правобережжя з Гетьманщиною.

У 1714 р. за польсько-турецьким договором Правобережна Україна опинилася знову під владою Польщі. Почалася нова колонізація українських земель польськими магнатами. До сер. XVIII ст. бл. 40 магнатських родин, вигнаних у 1648 р., заволоділи 80 % території Правобережжя. На цих землях встановлювали шляхетські порядки. Селяни змушені були відбувати важку панщину, виконувати інші численні повинності. У феодальну залежність від вельмож потрапляла дрібна шляхта. Під владу магнатів переходили міста, що втрачали рештки самоврядування. Було відновлено тяжкі утиски православної віри. З поч. XVIII ст. на правобережних землях розгортається народна боротьба проти соціального і національного гноблення, відома в

історії під назвою **гайдамацького руху**. Гайдамаки (*від турк. гайде — гнати, нападати*) діяли невеликими, але дуже рухливими загонами, які поповнювалися селянами, козаками, міською біднотою.

Перше велике гайдамацьке повстання у Правобережній Україні відбулося в 1734 р. Найбільший гайдамацький загін очолив сотник Верлан. Повстанці оволоділи Вінницею, іншими містами. На Брацлавщині діяли загони М.Гриви, Медведя, М.Моторного. Гайдамаки нападали на шляхетські маєтки, руйнували їх, спалювали документи королівських судів, воєводських і повітових канцелярій. Лише з допомогою введених на Правобережжя царських військ польській шляхті вдалося придушити цей народний виступ.

Нова хвиля національно-визвольного руху почалася навесні 1750 р. У гайдамацький рух влилися поповнення із запорізьких козаків. Найвідомішими ватажками повстанських загонів ставали переважно вихідці із Запоріжжя: М.Тесля-Мочула, О.Письменний, І.Подоряка та багато ін. Гайдамацькі загони здійснювали успішні напади навіть на добре укріплені міста, брали в облогу великі замки. Вони захопили Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів, Радомишль. Загони гайдамаків з'явилися також на Лівобережній Україні. Проте і цього разу повстання було розгромлене силами шляхетської Польщі й царської Росії.

У другій пол. XVIII ст. гайдамацький рух на Правобережжі не тільки не припинявся, а й переріс у велике визвольне повстання, відоме під назвою **Коліївщина**. Причини були різні: економічні, соціальні, національні, релігійні.

Повстання почалося навесні 1768 р. Його очолив запорізький козак **Максим Залізняк**. Виступивши з урочища Холодний Яр, повстанці визволили частину сіл та міст Київщини і підійшли до Умані — добре укріпленої фортеці. Магнат С.Потоцький послав проти них великий загін своїх надвірних козаків на чолі із сотником **Іваном Гонтою**, які перейшли на бік гайдамаків. Спільними силами уманська фортеця була взята.

Основною силою Коліївщини було селянство. Його ватажки підняли на боротьбу з гнобителями козацтво,

численних селян з Білорусі, Молдавії, Литви і Польщі, які втікали від кріпацтва. В гайдамацьких загонах Г.Тарана, І.Боднарєнка, С.Неживого та інших ватажків було немало росіян, які перейшли на бік повстанців з гарнізонів царських військ, що дислокувалися у Києві та містах Лівобережної України.

У другій пол. травня — на поч. червня 1768 р. повстанці визволили з-під польсько-шляхетської влади Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів та інші населені пункти. Повстання, охопивши Київщину, перекинулося на Поділля і Волинь. У червні — липні на Правобережжі діяло бл. 30 повстанських загонів. Вони контролювали значну територію, створюючи органи самоуправління.

Об'єднаними силами польської шляхти і російського царизму Коліївщина була розгромлена, а з учасниками повстання жорстоко розправилися. Багатьох ув'язнених стратили, серед них й І.Гонту та його найближчих сподвижників. М.Залізняка царський суд після тортур заслав на каторгу у Сибір. Образи героїв-гайдамаків назавжди закарбувалися у народній пам'яті.

Західна Україна

Гайдамацький рух мав великий вплив на піднесення національно-визвольної боротьби в західноукраїнських землях. Галичина, Холмщина і Волинь впродовж століть були під польським поневоленням. Тут кріпосницький і національний гніт був ще тяжчий і жорстокіший, ніж на Правобережжі.

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники — **опришки** (від лат. *opressor* — порушник, знищувач). До них приєднувалися селяни, наймити, міська біднота. Найбільшого розмаху рух опришків набрав у 30—40-х роках XVIII ст., коли його очолив **Олекса Довбуш**. Безстрашний ватажок повсталих селян протягом майже десяти років був грозою для польської шляхти й урядовців. Його загани діяли на території майже всього Покуття, на Гуцульщині, Північній Буковині і в За-

карпатті. Вони громили шляхту й орендарів, роздавали панське майно бідноті. Опришків підтримували селяни, а ватажок О. Довбуш, який загинув від кулі панського найманця у 1745 р., став національним героєм.

Незважаючи на успіхи Речі Посполитої в придушенні національно-визвольного руху на правобережних та західноукраїнських землях, її власні підвалини теж були розхитані. Польщу роздирали соціальні і національні внутрішні суперечності — вона йшла до занепаду. Свідченням цього стали три поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст., в результаті яких вона втратила державну незалежність, а всі українські землі були розділені між Росією та Австрією. Отже, Україна, остаточно втративши свою державність, завершувала століття як колоніальне надбання двох імперій.

4. Культура України у другій половині XVII — XVIII ст.

Український народ створив і виплекав високу й розмаїту духовну культуру, яку розвивали і збагачували багато поколінь.

Освіта

Високого рівня в Українській державі досягла освіта. Зокрема завдяки широкій мережі шкіл, письменність охопила всі верстви населення. Цікаві записи про враження з цього приводу залишив арабський мандрівник архідиякон Павло Алеппський, який у сер. XVII ст. супроводжував антіохійського патріарха Макарія до Москви і в 1654 та 1656 рр. побував в Україні. У розділі «Україна і Київ» книги його спогадів є дані про рівень освіти. «Починаючи з цього міста (Рашкова), — писав П. Алеппський, — і по всій землі руських ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи. В землі козаків усі діти уміють читати, навіть сироти».

У другій пол. XVII — сер. XVIII ст. великий вплив на розвиток освіти й науки в Україні мав Києво-Могилянський колегіум, який у 1701 р. указом Петра I був перетворений у Києво-Могилянську академію. Цей навчальний заклад став важливим осередком культури, вплив якого поширювався на Росію та інші країни Європи.

Академія була не спеціальним духовним закладом для підготовки церковних кадрів, а школою, що не поступалася перед вищими навчальними закладами Західної Європи. Навчання у ній мало переважно загальноосвітній характер: тут викладали математику, медицину, астрономію, вивчали архітектуру, живопис. Вступ до академії був відкритим для представників усіх верств тогочасного суспільства. Студентів виховували в дусі патріотизму, відданості українському народові.

Багато учнів академії у подальшому стали видатними діячами науки і літератури. У ній навчалися вихідці з Молдавії, Греції, Болгарії, Чорногорії, Сербії та інших країн. Академію закінчили видатні церковні ієрархи, письменники, вчені і політичні діячі: І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Мазепа, П.Орлик, П.Полуботок, Г.Сковорода, Ф.Прокопович, С.Яворський, М. і Д.Бантиш-Каменські, міністри Катерини II: О.Безбородько, Л.Трощинський та ін. Деякий час тут навчався М.Ломоносов.

У першій пол. XVIII ст. Київ став центром освіти не тільки України, а й Росії. Протягом цього часу вихованці академії заснували або реформували семінарії в Новгороді, Смоленську, Петербурзі, Казані, Архангельську, Суздалі та інших містах; на зразок Київської академії були засновані колегіуми в Чернігові (1700), Харкові (1721), Переяславі (1738).

Харківський колегіум, зокрема, став центром освіти Слобідської України. У 1765 р. при ньому було відкрито додаткові класи, де викладали інженерну й артилерійську справу, геодезію та географію.

Розквіт Київської академії тривав до 60-х років XVIII ст. Пізніші реформи були спрямовані на перетворення цього навчального закладу в професійну вищу духовну школу і спричинили його занепад.

У другій пол. XVIII ст. освіта українського населення була занедбана, більшість дітей простого люду залишалася поза школою.

Внаслідок постійних обмежень і переслідувань з боку російського самодержавства занепадали братські школи. Перестала існувати більшість українських шкіл у Лівобережній та Слобідській Україні.

У 1786 р. прийнято «Статут народних училищ», згідно з яким у повітових містах України відкривали малі народні училища з дворічним терміном навчання, а з 1788 р. у губернських центрах — головні народні училища, в яких навчалися п'ять років. Такі училища вперше були відкриті в Києві, Чернігові, Харкові, Катеринославі. Навчали в школах та училищах російською мовою.

Крім того, існували **василіанські школи**, де навчалися діти дрібної шляхти, заможних міщан і духівництва. Василіанські школи уніатський орден василіан створив у Львові, Терезовлі, Овручі, Умані та інших містах. В окремих школах існували дяківки, а при церквах — школи грамоти, де дітей навчали мандрівні дяки.

Література

Києво-Могилянська академія виховала багатьох відомих поетів. Це О. Митуря, К. Сакович, К. Зіновійв, Г. Сковорода. Тут навчався **Іоаникій Галатовський**, який був одним із найталановитіших українських вчених другої пол. XVII ст. Його публіцистичні твори та підручники з риторики відігравали важливу роль у навчанні й вихованні студентів Київської академії.

Колишній учень академії **Інокентій Гізель**, який згодом став її професором і ректором, відомий як письменник. Його перу належить велика праця «*Мир с Богом человеку*» (1669). Твір пройнятий гуманізмом, повагою до простої людини.

Глибокий слід в українській літературі залишили твори представників **полемічної літератури** Г. Смотрицького, С. Зизанія, Х. Філалета, Острозького Клірика, М. Смотрицького, З. Копистенського, анонімна «*Пересторога*», в якій дано гідну відповідь на звинувачення като-

лицьких та уніатських авторів, обґрунтовано право українського народу на власне релігійне і культурне національне життя.

Наприкінці XVII ст. на Закарпатті з полемічними творами виступив М. Андрелла. Релігійна полеміка з католицизмом та уніатством відображена в літературі другої пол. XVII ст. (Л. Баранович, І. Галятовський, Ф. Сафанович, В. Ясинський). Ораторсько-проповідницьку прозу розвинув К. Ставровецький (Транквіліон), автор «Євангелія учительного...» (1619) і «Перла многоценного» (1646).

В кін. XVI — на поч. XVII ст. зароджується **драматургія** у формах декламацій і діалогів, призначених для виконання в братських школах. У віршах про події Національно-визвольної революції 1648 — 1676 рр. «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому...», «Українонько, матінко моя» оспівано перемоги над польською шляхтою. Під впливом народної пісенності розвивалася лірична поезія.

Надзвичайно різноманітна літературна спадщина XVIII ст. Активно розвивається мемуарна та історична проза, що висвітлює події недавнього минулого. Виникають **козацькі літописи** — своєрідні історико-літературні твори, в яких поряд з історичними даними містяться різноманітні фольклорні матеріали, народні оповідання, перекази, легенди тощо.

По свіжих слідах історичних подій писався літопис Самовидця, в якому йдеться про події 1648 — 1702 рр. Відомий козацький літописець Григорій Грабянка є автором великого історичного твору літописного характеру (1710) про визвольну боротьбу українського народу сер. XVII ст. Український старшинський літописець Самійло Величко — автор літопису, який датований 1702 р. і охоплює історичні події в Україні з другої пол. XV до поч. XVIII ст. У літописі обґрунтовується визвольна боротьба українського народу 1648 — 1676 рр., славиться Б. Хмельницький як політичний діяч і видатний полководець. Величко вперше в українській історії та літературі вживає поняття «Україна» і «український народ» як територіально і національно усталені категорії.

Цікавим літературним явищем культури України XVIII ст. була **творчість мандрівних дяків** — учнів духовних шкіл, які ходили в села «на пропитаніє». Вірші мандрівних дяків мали бурлескний характер, проте у них крізь сміх, народний гумор пробивалися соціальні мотиви.

У XVIII ст. розвинулася **віршована сатирична література**, що була кроком вперед, порівняно з бурлескною літературою. Значна кількість сатиричних віршів спрямована проти експлуататорів. У них викивалися несправедливість і хабарництво судей, сваволя панів, пияцтво і зажерливість попів. З'явилися історичні вірші, в яких описувалися події, що хвилювали сучасників, зокрема Національно-визвольну революцію 1648 — 1676 рр.

Видатне явище в українській літературі другої пол. XVIII ст. — творчість мандрівного філософа, мислителя і просвітителя **Григорія Сковороди**, життя і думи якого пройняті протестом проти кріпацтва. У байках (зб. «Басни харковскія», 1769 — 1774), філософських трактатах і притчах, тематично різноманітній поезії (зб. «Сад божественних пісень», 1753 — 1785) він показав себе співцем свободи, критиком вад сучасного йому суспільства. «Мой жребий з голяками» — це не порожня фраза, а зміст життя великого поета-гуманіста, який болісно відчував трагізм життя покріпачених народних мас і виступав з критикою феодального суспільства.

Із сер. XVIII ст. прискорився **перехід до нової української літератури**, в якій міцніли елементи класицизму, сентименталізму, просвітительського реалізму. В літературу все активніше проникала розмовна українська мова. Вона в кін. XVIII ст. здобула перемогу над старою українською літературною мовою. Підтвердженням і живим втіленням цього є мова поеми І. Котляревського «Енеїда».

Тоді в українській мові почали формуватися нові функціональні стилі, дуже вплинула на літературну мову усна народна творчість. Проте в умовах соціального і національного гноблення, що його зазнавав український народ, українська мова піддавалася різного роду обмеженням, її витісняли із важливих сфер суспільного життя.

Книгодрукування

Велике значення для розвитку й поширення культури мали друкарні, яких у другій пол. XVII ст. в Україні діяло одинадцять: у Києві при Києво-Печерській лаврі, в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Львові та ін.

Провідне місце в розвитку книгодрукування посідали Галичина і Волинь. У Львові й Острозі працював першодрукар Іван Федоров. Вже наприкін. XVI ст. Львів став значним осередком книгодрукування. Тут, крім братської, діяли ще кілька друкарень: Михайла Сльозки (1638 — 1667), Арсена Желиборського (1644 — 1646), Йосипа Шумлянського та монастиря св. Юра (1687 — 1688 і 1700). В останній з них Йосиф Городецький, відомий як друкар і мандрівник до країн Близького Сходу, у 1700 р. випустив «Ірмологіон» — перший у східних слов'ян нотний друк. Але друкарство розвивалося й поза Львовом.

Крім короткочасних балабанівських друкарень (Стратин і Крилос), відомі мандрівні друкарні. Від друкарні Луцького братства, яке користувалось обладнанням Домжива Лютковича, збереглося лише одне видання (1640), від Крем'янецької друкарні — три (1638). Перемишльське братство отримало королівський дозвіл на заснування друкарні, проте не змогло видати жодної книги.

Незважаючи на зумовлені об'єктивними причинами невдачі, чисельність спроб у галузі книгодрукування переконливо свідчить про інтенсивність культурного життя і наявність широкого кола людей, які розуміли значення друкованого слова. Львівська братська друкарня вже з перших років свого існування почала реформу кирилиці.

Книжкова продукція західноукраїнських друкарень служила посібником для навчання грамоти не тільки в Галичині, на Волині і Холмщині, а й на Закарпатті та Буковині. Сприяючи підвищенню освітнього рівня населення, книги стали важливим засобом розвитку української культури і зміцнення її міжнародних зв'язків.

На Східній Україні книгодрукування виникло лише у другому десятиріччі XVII ст., хоча на Західній Україні (Галичина, Волинь) воно зародилося в кін. XVI — на

поч. XVII ст. Така послідовність закономірна. Вона відповідала тодішнім історичним умовам життя і боротьби українського народу за соціальне й національне визволення. Оскільки тягар цієї боротьби припав насамперед на Західну Україну, саме там почалося пожвавлення національної культурної діяльності у формі братств, вчених гуртків, шкіл вищого типу, нової літератури.

У 1615 р. в Києві виникло Богоявленське братство, до якого колективно записалося все Запорізьке козацьке військо на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. Тоді ж у Києві заснували братську школу на зразок львівської. Того ж року створили і першу в Східній Україні друкарню. Вона була організована в Києво-Печерській лаврі.

Фундатором першої в Києві друкарні називають **Єлисея Плетенецького**. Тут побачили світ два невеликі видання — «Часослов» і віршований панегірик «Образ добродетелей». У 1619 р. була видана монументальна книга «Анфологійон» — збірник святкових служб на весь рік. Цей збірник переклали з грецької мови і тлумачили відомі українські вчені і письменники того часу Іов Борецький, Захарія Копистенський, Памво Беринда.

«Лексикон» Памва Беринди — одне з найвизначніших видань друкарні Києво-Печерської лаври, яке містить 6962 словникові статті не тільки мовознавчого, а й енциклопедичного змісту. Це — первісток східнослов'янської лексикографії. Крім лаврської, у 20-х роках XVII ст. в Києві працювали ще дві приватні друкарні — Тимофія Вербицького і Спиридона Соболя.

Після переможного закінчення Національно-визвольної революції під проводом Б.Хмельницького почався новий період в історії українського народу, української культури, зокрема київського книгодрукування, пов'язаний з іменем **Інокентія Гізеля**, який керував Лаврою та її друкарнею понад чверть століття (1656—1683).

У 1659 р. лаврська друкарня видала тодішньою українською літературною мовою пам'ятку епохи — «Ключ розуменія...» Іоаникія Галятовського. Того ж року побачила світ книга «Постановленіє о вольностях

войска Запорожского» — видання документів, що стосуються гетьманства Ю. Хмельницького.

Згодом вийшли друком «Кієво-Печерський патерик», збірник проповідей архієпископа Лазаря Барановича «Меч духовний», трактат про мораль «Мир с Богом человеку», найвизначніше видання «Синопис» — широкодоступний, літературно опрацьований посібник з рідної історії.

Київські вчені підготували й видали багато навчальної, полемічної, а також історичної і художньої літератури: панегіриків і драм. Випускаючи книги рідною мовою в часи особливо жорстокого національного гноблення, київські вчені заявили на весь світ, що народ український не скорився, що існує його мова.

У XVIII ст. в різних містах України: Кременчуку, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині та інших — виникають друкарні. Проте царський уряд, здійснюючи насильницьку русифікацію, чинив усілякі перешкоди книговидавничій справі, зокрема в галузі друкування богословських та цивільних видань українською мовою. Офіційні документи також треба було писати російською мовою. Розвиток книговидавничої справи українською мовою поступово припинився.

Музичне мистецтво

У XVI—XVII ст. у братських школах Львова, Луцька, Острога, Києва, у Кієво-Могилянській колегії викладали музично-теоретичні дисципліни. Нотну грамоту вивчали за рукописними і друкованими нотолінійними ірмологіонами (*перший видано у Львові 1700 р.*). У цей час в церковній музиці утвердився багатоголосий спів (композитори Бишовський, Гавалевич, Завадовський, Замаревич, Зюска, Календа, Колядчин, Коньовський). Партесний спів під назвою «київський» поширився в Москві та інших містах Росії. Теоретичні основи партесного співу узагальнив український композитор М. Ділецький у «Граматиці музикальній» (1677).

Не треба забувати, що кобзарі-запорожці — це не тільки носії народної пам'яті, це ще й музична культу-

ра України. Грали не тільки на кобзі, в пошані були також ліра, сопілка, скрипка, цимбали тощо.

У 1652 р. Б.Хмельницький підписав універсал про утворення музичного цеху в Лівобережній Україні за аналогією з подібними цехами, що вже існували у Кам'янці, Львові та деяких інших українських містах.

Помітних успіхів досягла українська музична культура у XVIII ст. Осередком музичного життя стала Київська академія, де вивчали нотну грамоту та були поширені хоровий спів, гра на музичних інструментах. В академії існував симфонічний оркестр. Великий внесок у розвиток національної музичної культури зробили вихованці академії композитори В.Пікулицький, І.Рачинський, М.Березовський, А.Ведель. Значний вплив мала також творчість композитора Д.Бортнянського, якому належить багато творів духовної і світської музики.

Хори існували при Переяславській, Чернігівській, Харківській колегіях. У містах та великих поміщицьких маєтках розвивалася світська музика. Багаті поміщики утримували кріпацькі капели, оркестри, оперні та балетні трупи. Було відкрито Глухівську співацьку школу. У кін. XVIII ст. на основі народно-пісенної творчості почала зароджуватися і поширюватися пісня-романс літературного походження.

Віковічна мудрість народу, його соціальні переконання, морально-етичні та художні принципи відбивалися у кращих зразках української народно-поетичної творчості. У піснях, думах, баладах знайшли відображення життя селянства, масові народні рухи, викликані посиленням феодально-кріпосницької експлуатації у XVIII ст.

Чимало пісень виникло у зв'язку із зруйнуванням Запорізької Січі. Визначились основні теми, сюжети, образи рекрутських, наймитських, кріпацьких, бурлацьких пісень. Створювалися пісні про героїв народних повстань: Максима Залізняка, Устима Кармелюка, Олексу Довбуша, Швачку.

Бідність і нещастя, горе і злидні, суспільні відносини, трудове, морально-етичне виховання зайняли чільне місце також у загадках, легендах, прислів'ях та приказках.

Театр

На 70-ті рр. XVII — першу пол. XVIII ст. припадає розквіт українського шкільного театру, що ґрунтувався на *шкільній драмі* і був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колегії. Тут написані українською книжною мовою і поставлені багатоактні драми великоднього і різдвяного циклів, драми на історичні теми, інтермедії, написані українською народною мовою. Етапною була драма «Олексій, чоловік Божий» невідомого автора (1674).

Серед найбільш відомих та поширених шкільних драм XVIII ст. слід назвати «Воскресіння мертвих» Г. Кониського, різдвяні і великодні шкільні драми М. Довгалецького, а також п'єсу невідомого нам автора «Милость Божия...», поставлену вперше 1728 р., що прославляла Б. Хмельницького як визволителя України від гніту польських панів.

До XVIII ст. належать спроби драматичної обробки подій минулого. Один із таких творів — трагікомедія «Владимир» (1705) професора Київської академії Ф. Прокоповича, який згодом став церковним та політичним діячем при дворі Петра I. Прокопович у своїй п'єсі зображає прийняття Руссю християнства, висміює язичеських жерців, які чинили опір Володимирі.

До шкільних драм додавали, як правило, *інтермедії* — гумористичні сценки, що їх грали в антрактах. У цих сценках змальовані побутові картинки, порушені соціальні питання того часу: взаємини селян і панів, козаків і російських солдатів. Сюжетами інтермедій були жартівливі історії, народні анекдоти і т. ін. Високий ідейний та художній рівень інтермедій до драм М. Довгалецького «Комическое действие» (1736), «Властотворний образ» (1737), до драми Г. Кониського «Воскресіння мертвих» (1747).

З XVII ст. в Україні побутувала народна драма («Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон» та ін.), діяв народний ляльковий театр — *вертеп*. Авторами й акторами вертепу були люди з народу: мандрівні дяки, учні Київської академії. Вертепна драма та інтермедії готували ґрунт для розвитку комедії в українській літературі XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. в Україні починають виникати професійні театральні трупи. У 1778 р. у Львові відкрили перше постійне театральне приміщення, а у 1783—1784 рр. — постійне приміщення театру у м. Дубні, тепер Рівненської області. Перша професійна театральна трупа в Україні — **Харківський вільний театр** — виникла у 1789 р.

Крім того, в садибах великих землевласників існували **домашні аматорські театри**: театр С.Голіцина в с. Козацькому на Черкащині (1798—1801), театр Г.Квітки-Основ'яненка в с. Основі, нині м. Харків (1799—1802). У 50-х роках XVIII ст. в Глухові працював придворний театр К.Розумовського, в Тульчині (Вінничина, 1784—1798) — театр С.Потоцького. У 70—90-х роках у містах Єлисаветграді, Києві, Кременчуку, Харкові влаштовували аматорські вистави.

Архітектура і будівництво

Архітектура й будівництво у другій пол. XVII ст. в Україні продовжували розвиватися на місцевій, самобутній народній основі. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю **бароко**, для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість. Сірієць архідиякон П.Алеппський згадував, як вони з антіохійським патріархом Макарієм їхали Україною в сер. XVIII ст.: «Перебуваючи перед цим у неволі та рабстві, тепер козаки живуть у radoщах, веселощах та на волі, спорудили соборні церкви, створили благоліпні ікони, чесні й божественні іконостаси та хоругви... Церкви одна від одної величніші, кращі, гарніші, вищі та більші; іконостаси, тябла й ікони одні від одних кращі й досконаліші, навіть сільські церкви одна від другої краща».

На селі і, значною мірою, в містах як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Саме з дерева будувалися хати селян, міщан, козаків, часто й будинки козацької старшини, сільські церкви. У містах найчастіше споруджували будови з цегли й каменю: гетьманські палаци, будинки старшини, магістратів, монастирі, церкви. Якщо на Правобережжі міста майже

не розвивалися, то міста Лівобережжя й Слобожанщини, насамперед Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Батурин (у ньому з 1669 по 1708 р. перебувала гетьманська резиденція), Харків, Суми, Стародуб та інші, інтенсивно розбудовувалися.

Одним з найяскравіших періодів у архітектурному будівництві було XVIII ст. Глибоко самотутня українська барокова архітектура цього часу виразно проглядається у Покровському соборі у Переяславі – Хмельницькому (1704 – 1709), Покровській церкві у Києві (1766), Преображенській церкві у Великих Сорочинцях на Полтавщині (1732), а також Ковнірівському корпусі у Києво-Печерській лаврі (1744 – 1745) будівничого Степана Ковніра.

Велику увагу приділяють зведенню громадських будівель, ратуш з високими вежами і багатим декором (ратуша у Бучачі на Тернопільщині (1751) архітектора Б.Меретина), житлових будинків та палаців козацької старшини, вищого духівництва (Кловський палац у Києві (1752 – 1756) архітектора П.Неелова, будівництво закінчив С.Ковнір). Дуже поширене будівництво церков, монастирів, дзвіниць, келій, духовних навчальних закладів.

Постав ряд ансамблів – Почаївська лавра (XVII – XVIII ст.), колегіум у Кременці (1731 – 1743) архітектора П.Гжицького, собор св. Юра у Львові (1746 – 1762) архітектора Б.Меретина, що позначені рисами пізнього бароко. У 20 – 50-х роках XVIII ст. в архітектурі зріс вплив народних елементів, прийомів і стилів російського зодчества, зокрема у творчості В.Растреллі (Андріївська церква (1749 – 1753), Маріїнський палац (1750 – 1755) у Києві).

У взаємозв'язку розвивалися дерев'яна і кам'яна архітектура в культовому будівництві. У дерев'яній архітектурі, зокрема, виділяється кілька регіональних шкіл: волинська, галицька, подільська, гуцульська, буковинська.

З кін. XVIII ст. архітектура розвивалася в стилі класицизму, що поєднував геометричну чіткість і раціональність з античністю. Провідне місце тоді зайняло містобудування. За розробленими планами будували нові міста, торгові й військові порти на Чорному морі:

Херсон (1778), Севастополь (1784), Миколаїв (1788), Одеса (1794).

У садибах великих землевласників у сільській місцевості виникли своєрідні типи палацової архітектури: маєтки Шидловського в Мернику на Харківщині (1776—1778) архітекторів П.Ярослівського, О.Паліцина; Рум'янцева-Задунайського в Качанівці на Чернігівщині (70-ті роки XVIII ст.) архітекторів І.Бланка, М.Мосципанова; палац К.Розумовського в Батурині на Чернігівщині (1799—1803) архітектора Ч.Камерона. У садово-парковому мистецтві відчувається перехід від регулярного планування, т. зв. французьких парків, до ландшафт-ного — парків англійських («Софіївка» в Умані на Черкащині (1796—1805) інженера Л.Метцеля).

Образотворче мистецтво

В образотворчому мистецтві другої пол. XVII—XVIII ст. знаходили відображення патріотизм і гуманізм українського народу, його суспільні, естетичні ідеали, піднесення національної свідомості. В художніх пам'ятках цього періоду барокова декоративність поєднувалася з реалістичним зображенням світу та національними традиціями. В Україні утворюються нові художні осередки: жовківська школа художників, чернігівська, новгород-сіверська та ін.

Визначними художниками XVII ст. були Ф.Сенькович, М.Петрахович, С.Корунка, І.Руткович. Одним із найпопулярніших жанрів мистецтва XVII ст. став портрет. Залежно від призначення його створювали за різними композиційними схемами. Портрети малювали з натури або посмертно. Загалом портрет набув оригінальних форм, був позначений гуманістичними тенденціями, широким використанням поезики й засобів образотворчого фольклору (натурний «Портрет А.Красовської» роботи О.Ляницького, епітафіальний «Портрет С.Жоравко» (1697) роботи І.Паєвського), високим мистецьким рівнем, використанням прийомів бароко, часто збагачених традиціями народно-декоративної творчості.

Велику роль у збагаченні української культури відіграла діяльність Лаврської іконописної майстерні.

Значні успіхи у розвитку українського графічного мистецтва пов'язані з творчістю художників О. та Л. Тарасевичів, І. Щирського.

В одному стилістичному напрямі з малярством розвивалася й **скульптура**. Нею оздоблювали споруди, зокрема Успенську церкву у Львові, будинки багатьох феодалів і заможних міщан.

Наприкінці XVIII ст. з поширенням у скульптурі та живопису ідей просвітительства церковно-релігійна тематика відходить на другий план. Українське мистецтво поступово звільняється від середньовічних канонів та набуває світського характеру. Великими майстрами українського живопису були Д. Левицький, А. Лосенко, В. Боровиковський. Поряд із творами митців тоді набули поширення народні картини із зображенням легендарного козака Мамаю.

З життям і побутом українського народу нерозривно пов'язане **декоративно-ужиткове мистецтво** — один з важливих видів художньої культури. Досить високим був рівень народних промислів, які продовжували реалістичні традиції минулого, розвивали такі види мистецтва як художнє ткацтво, вишивка, кераміка, художнє різьблення, народний розпис.

У побуті українських селян широко використовувалися художні тканини. Колір і характер малюнка у кожній місцевості були різними. Неоднаковими були й орнаментальні композиції та кольорове вирішення виробів. Досить інтенсивно розвивалося килимарство з різноманітними — рослинним (Полтавщина), геометричним (Буковина, Гуцульщина) — орнаментами.

Одним з найбільш поширених видів народного мистецтва стала вишивка, що відзначається чіткою композицією, різноманітною технікою виконання хрестиком, мережкою, низзю, гладдю. Для вишивок Галичини, Закарпаття, Буковини характерні геометричні узорі, на київських, полтавських, чернігівських переважає рослинний орнамент. Різними за образним і орнаментальним рисунком, мотивами були кролевецькі, богуславські, волинські, прикарпатські рушники.

Широкого розвитку в Україні набуло мистецтво гутного скла, з якого виготовляли посуд, підсвічники, люст-

ри. Побутову українську кераміку випалювали на Полтавщині, Київщині, Гуцульщині. Серед виробів — керамічний посуд, кахлі для облицювання печей, іграшки.

Розвиток індустріального суспільства в Україні супроводжувався складним протиборством різних суспільно-політичних течій, тенденцій, появою зденационалізованих українських підприємців та інтелігенції, що допомагали російським колонізаторам визискувати український народ. За таких умов передова література, освіта стають засобом ідейно-політичної боротьби, важливим чинником пробудження та розвитку соціальної і національної свідомості. Свідченням цього було зростання у другій пол. XVIII ст. інтересу до вивчення етнографічних особливостей українського народу. Матеріали про Україну та українців містять праці А.Чепи, М.Антоновського, І.Георгі, В.Рубана. Культура і побут українців висвітлювалися у літописах Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки. У 1777 р. в Петербурзі надруковано першу працю з української етнографії — «Опис весільних українських простонародних обрядів» Г.Калиновського, у 1798 р. у Москві видано книгу Я.Маркевича «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво».

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII — XIX століття)

1. Суспільно-політичне та економічне становище в кінці XVIII — першій половині XIX ст.

У результаті антиукраїнської політики правлячих кіл Росії в кін. XVIII ст. було остаточно впроваджено та зміцнено царську владу на Лівобережжі та Слобожанщині. Нові зміни політичного ладу на частині українських земель, підпорядкованих Польщі, відбулися після другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої. До Російської держави увійшли Київщина, Брацлавщина, Східна Волинь і частина Білорусі, а потім і Західна Волинь. Чергова війна з Османською імперією дала Росії у 1812 р. Бессарабію. Після Віденського конгресу 1815 р. до Російської імперії відійшло Царство Польське, а в його складі Холмщина, Підляшшя, Надсяння. Таким чином, переважна більшість українських земель від Збруча на заході до Дінця на сході опинилася під владою імперії Романових.

Адміністративний поділ

У 1796 р. було проведено зміни в адміністративному устрої України: Лівобережжя перетворене в Малоросійську губернію, а Слобожанщина — в Слобідсько-Українську (у 1835 р. перейменована в Харківську губернію). Правобережну Україну поділили на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. На поч. XIX ст. Малоросійська губернія стала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Чернігівською і Полтавською. Південна Україна і Крим увійш-

ли до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. У 1828 р. було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі. До його складу входили Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії та Бессарабська область. У лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830—1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. На чолі генерал-губернаторств стояли генерал-губернатори, які користувалися майже необмеженою владою і, спираючись на військову силу, втілювали в життя гнобительську політику царату. Скасування Магдебурзького права в 1831 р. та «Литовського Статуту» в 1840 р. поклато край неросійському судочинству, а також виборам урядовців та місцевій автономії в Україні. Практично перестали вживати навіть назву «Україна». Лівобережжя називали Малоросією, Правобережжя — Південно-Західним краєм, а Південну Україну — Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини, все більше поширювалася «малоросійська ментальність». Царський уряд розглядав Україну, на землях якої в середині ХІХ ст. проживало 13,4 млн осіб, як органічну частину Російської імперії.

Національна політика

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав — встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації над підкореною. Ідеї панрусизму в державній політиці почали визрівати ще за часів Катерини ІІ — німкені за походженням, яка за всяку ціну прагнула стати справжньою росіяночкою. Займаючи російський престол, цариця хотіла піднести міжнародний авторитет росіян і заявляла, що вони перебувають на тому ж історичному рівні, що й усі інші європейські народи. Державні діячі наступних часів насаджували ідею абсолютності російського народного духу в усій імперії. Втілювалася у життя т. зв. теорія

офіційної народності міністра освіти графа С.Уварова, заснована на тріаді «православ'я, самодержавство, народність», що стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царату щодо розвитку української культури. Будь-яке прагнення українців, як і інших неросійських народів, до влаштування свого життя за власними традиціями, звичаями розглядалось як посягання на непорушний загально-імперський лад, його закони, правові норми, мову. Цілі нації, в тому числі й українська, зневажливо іменована «хохлами», зводилися в Російській імперії до становища другорядних етнічних національних груп, змушених сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою, не згадуючи вже про можливість будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації себе як нації. Ця політика подавалася у вигляді не лише піклування про збереження Російської імперії як могутньої світової держави, а й турботи про те, щоб росіяни не почувалися іноземцями на «окраїнах», бо ці «окраїни» мали бути лише органічними частинами єдиної і неподільної Росії.

Не дивно, що після ліквідації автономії в Україні посилилася офіційна **русифікаторська політика**, мета якої полягала у перетворенні місцевого населення в культурному відношенні на «істинних росіян». Передусім із навчальних закладів, адміністративних установ, судів витіснялася українська мова як одна з основоположних національних ознак, натомість запроваджувалася російська. Ефективним знаряддям русифікації була православна церква. Болючим ударом для національної справи, що неминуче вів до зменшення чисельності української інтелігенції, стало перетворення у 1810 р. Києво-Могилянської академії на вузькофаховий релігійний заклад — духовну академію.

Важливе місце у колонізаторських планах російського царату належало новоприєднаним землям Правобережної України, які аналогічно до Лівобережжя мали бути позбавлені своїх самобутніх рис. Особливо це виявилось після придушення там польського визвольного повстання 1830—1831 рр. Щоб обмежити вплив

польського дворянства на Правобережжі, імператор Микола I у листопаді 1831 р. утворив у Києві спеціальну комісію в справах західних губерній, яка мала «привести у відповідність до великоруських губерній всі західні землі в усіх галузях життя». Як наслідок, протягом кількох місяців замість польських шкіл (українських майже не було) запровадили російські, а закритий у Кременці польський ліцей замінили новозаснованим на його базі російським університетом Святого Володимира у Києві. Характеризуючи завдання нового університету, згаданий вже С. Уваров цинічно заявив: «Університет Св. Володимира — моє творіння. Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії».

Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував в Україні велику армію, що сягала 100 тис. осіб. Її численні підрозділи стояли повсюдно, вимагаючи від населення виконання обтяжливих повинностей. Найстрашнішою військовою повинністю була **рекрутчина** — система набору до армії, впроваджена в Україні після остаточної ліквідації її політичної автономії у 1780-х роках. Вона здійснювалася шляхом примусового набору до війська від усіх податних станів (селян, міщан та ін.) новобранців — рекрутів. Загальна чисельність набору залежала від обставин, коливаючись від 5—7 до 70 рекрутів на кожну тисячу осіб. Термін служби становив: до 1793 р. — довічно, з 1793 — 25 років, з 1834 — 20 і з другої половини ХІХ ст. — 15 та 10 років (у 1874 р. рекрутчину було замінено загальною військовою повинністю). Через нелюдську муштру й часті війни рекрутчину вважали рівносильною смертному вирокові. Не дивно, що, за словами дослідників, рекрутів нерідко перевозили закованими в кайдани, а пани карали найнепокірніших кріпаків, віддаючи їх у солдати. Кандидатури рекрутів визначала міська або сільська община, а з числа поміщицьких селян — поміщик.

Кріпосницький гніт

Царат всіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. Спираючись на російських поміщиків, яким було роздано в Україні великі земельні володіння, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків. Царський уряд ще в кін. XVIII ст. поширив кріпосні порядки і на південь України. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу, остаточно закріпачені.

Селяни України поділялися тоді на кілька груп, які різнилися між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, площею наділу тощо. Основними групами в дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Численну категорію становили козаки і селяни, перетворені у військових поселенців. На кін. 50-х років XIX ст. у володінні поміщиків перебувало 5,4 млн селян-кріпаків — бл. 40 % населення українських земель, які входили до складу Російської імперії. Панщина, що охоплювала в Україні майже 99 % загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень, але уряд не контролював дії поміщиків, і вони збільшували тривалість селянських робіт та розмір податків, як хотіли. Наприклад, на Поділлі в деяких маєтках селяни працювали протягом тижня, не маючи навіть вільної неділі.

Шукаючи порятунку від злиднів і голодної смерті, селяни йшли на південь України, де був значним попит на робочі руки. У 40-х роках з Полтавської і Харківської губерній туди щороку вирушали на заробітки десятки тисяч селян. Частина їх одержувала за згодою поміщиків паспорти, а багато йшло самовільно. Інколи поміщики самі здавали зубожілих селян вербувальникам на промислові підприємства і плантації цукрових буряків, отримуючи за це гроші.

Сільськогосподарське виробництво в цілому було відсталим, екстенсивним. Лише частина поміщиків, особливо на півдні України, намагаючись впровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовувала машини і новітній інвентар. Це насамперед сто-

сувалося маєтків, де сіяли цукрові буряки. З кін. 30-х років XIX ст. під посіви цієї культури відводили значні ділянки у поміщицьких господарствах Правобережної і Лівобережної України. Площа цукрових плантацій у 1860 р. досягла на Правобережжі 33 тис., а на Лівобережжі — 10,7 тис. десятин. Водночас поміщицькі господарства збільшували посіви технічних культур, які також значною мірою надходили на внутрішній та зовнішній ринки. У Полтавській та Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі й тютюн, а в Катеринославській та Херсонській — льон. Поміщицькі господарства збільшували продаж і виробництво хліба, особливо пшениці. Найбільш інтенсивно, починаючи з 30-х років, торгове зернове господарство розвивалося в новоросійських губерніях — Херсонській, Катеринославській, Таврійській. За ними йшли правобережні губернії — Київська, Волинська, Подільська.

Поряд з товарним землеробством поміщики розвивали й торгове тваринництво. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема тонкорунних. Найбільшого поширення набуло тонкорунде вівчарство набуло в Новоросії та Криму. Українці забезпечували вовною місцеві та російські фабрики, вона великими транспортами надходила на Захід.

Промисловий розвиток

Один з найважливіших показників розкладу феодально-кріпосницької системи і формування індустріального суспільства в першій пол. XIX ст. — дальший розвиток промисловості. Настав початковий етап промислового перевороту. Засновували машинобудівні заводи, що постачали промисловості і сільському господарству машини, робочі механізми, вдосконалені знаряддя, а також парові двигуни. У 1825 р. налічувалося бл. 6550 промислових підприємств (без винокурень), а в 1860 р. — вже бл. 22 330, тобто їх число зросло більш як у 3,5 раза. Водночас зменшувалася кількість вотчинно-кріпосницьких підприємств. Проте в дореформений період поміщики зберігали панівне становище в таких найпоширеніших галузях промис-

ловості, як горілчана і цукрова. У 20-х роках ХІХ ст. в Україні виникли перші цукроварні, а в середині століття їх уже налічувалося майже 200. Разом зі зростанням кількості цукрових заводів відбувалося їх технічне удосконалення. Усі вони були розташовані в Лівобережній та Правобережній Україні. Провідне місце в цукровій промисловості належало Київській губернії.

У 1860 р. в Україні налічувалося бл. 20 суконних фабрик капіталістичного типу. Дев'ять з них розміщалося в посаді Клинці на Чернігівщині.

У дореволюційний період в Україні існувала металургійна і кам'яновугільна промисловість. Проте перша з них, базуючись на болотній руді Полісся, занепадала. На поч. ХІХ ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовували працю державних та поміщицьких селян, була дуже незначна. Вони давали лише кілька десятків тисяч пудів вугілля на рік. До 1860 р. видобуток вугілля тут набрав уже промислового характеру і становив 6 млн пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Разом зі зростанням промисловості зароджувалося **робітництво**. З кін. ХVІІІ ст. до 1861 р. кількість промислових робітників (без робітників гуралень) в Україні зростає з 10 до 115 тис. Крім того, бл. 25 тис. робітників працювало в ремісничих майстернях та майже 70 тис. — на водному транспорті. Неухильно збільшувалася кількість вільнонайманих робітників, частка яких у 1861 р. становила 54 %.

Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив дальше поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів Росії, у т. ч. й України. А це, у свою чергу, сприяло дальшому розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої **торгівлі**. Реалізацію і купівлю товарів здійснювали через мережу ярмарків та базарів, яких наприкін. 50-х років в Україні налічувалося 12 тис. (з них 1786 великих і середніх).

Важливу роль у ярмарковій торгівлі відігравали купці, чисельність яких протягом 1816 — 1859 рр. збільшилася з 18,2 до 104 тис. Зросли суми зосереджених у

їхніх руках капіталів. Купецтво України за національним складом було неоднорідним, більшість становили росіяни. Поряд з ними виростали українські капіталісти, серед них — брати Яхненки, зять одного з них — Симиренко. У сер. ХІХ ст. купці-капіталісти володіли вже понад 90 % заводів. Але все ж економічний розвиток України порівняно з Росією проходив повільніше. Причиною цього була колоніальна політика царського уряду, який вважав Україну ринком збуту для російської промисловості й не допускав вільного розвитку її продуктивних сил.

Соціальна боротьба

У процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення індустріального укладу загострювалися соціальні суперечності, посилювалась антикріпосницька боротьба. Поширеними формами селянського протесту були скарги цареві й повітовим, губернським та центральним урядовим установам, відмова сплачувати оброк, відбувати панщину та інші повинності, непокоря поміщикам і царським властям, підпали поміщицьких маєтків, розправа над поміщиками, управителями та прикажчиками, втечі в Новоросійський край, на Дон, у Таврію. Зафіксовано відкриті масові виступи проти гнобителів. За неповними даними, у 1797—1825 рр. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків.

Протягом майже 15 років — з 1811 по 1826 — відмовлялися виконувати феодально-кріпосницькі повинності й не корилися навіть військовій силі жителі с. *Підвисоке* Уманського повіту. У 1819 р. сталося заворушення серед військових поселенців *Чугуєва*, що на Харківщині. Повсталі відмовилися виконувати непосильні казенні роботи, їх підтримали сусідні села. На поч. квітня 1826 р. спалахнуло селянське заворушення на *Уманщині*. Його очолив рядовий Дніпровського піхотного полку Олексій Семенов. Він оголосив себе майором, якому нібито наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії і відправити їх до Петербурга. Рух охопив ряд сіл Уманського повіту. Селяни проголосили себе вільними, почали арештовувати по-

міщиків і захоплювати їхнє майно. Царський уряд жорстоко розправився з повсталими, проте селянські виступи не припинялися.

Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух у першій третині XIX ст. на Поділлі, що захопив і деякі повіти Волині та Київщини. Рух очолив **Устим Кармелюк**, у якому широкі селянські маси вбачали свого захисника. Ненавистю до гнобителів, невтомною боротьбою проти них, безприкладною мужністю і силою волі, великою фізичною міццю Кармелюк здобув любов народу. Його ім'я ще за життя стало легендарним. Воно викликало жах у панів, надію у кріпаків. Із своїми однодумцями-селянами, до яких приєднувалися солдати-втікачі, Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював майно і худобу і роздавав бідноті. Кілька разів Кармелюка арештовували, били канчуками і засиляли до Сибіру, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, продовжував боротьбу проти гнобителів.

Антикріпосницький рух селян під керівництвом Кармелюка тривав майже чверть століття. Мужній народний месник загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. Його підло вбив із засідки шляхтич. Аж до 1840 р. судові інстанції ухвалювали суворі вироки повстанцям.

Посилення феодально-кріпосницького гноблення в 40-х роках викликало нову хвилю селянських виступів. Особливо широкого розмаху набрали вони в **Правобережній Україні** у зв'язку з проведенням інвентарної реформи 1847—1848 рр., що в цілому було заходом, спрямованим на зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Поміщики продовжували безкарно збільшувати панщину і зменшувати селянські наділи. Відповіддю на це були рішучі антикріпосницькі виступи селян, які лише у Київській губернії охопили не менш як 100 сіл. У Волинській губернії в 1848—1849 рр. селянські заворушення відбулися в 90 селах і 5 маєтках. Із 198 селянських виступів у 1848 р. в Подільській і Волинській губерніях, 189 придушили поліція й військові.

Кримська війна 1853—1856 рр., наочно показавши гнилість і безсилля кріпосницької Росії, зумовила значне погіршення становища народних мас усїєї держави і,

зокрема, України. Внаслідок цього протягом 50-х років швидко зростало невдоволення українського селянства. Збільшувалася кількість селянських виступів. Одним з наймасовіших селянських рухів того часу був **виступ кріпаків 1855 р.**, що охопив 16 губерній, як російських, так і українських. Приводом до руху стало те, що царський уряд опублікував маніфест від 25 січня 1855 р. про створення ополчення. У зв'язку з цим документом серед поміщицьких селян України поширилися чутки, що нібито запис в ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпосної залежності і зробить власниками поміщицької землі та майна. Селяни, складаючи списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали свої органи самоврядування.

Центром антикріпосницького руху стала Київщина, де жило майже 10 % кріпосних поміщицьких селян й переважало велике поміщицьке землеволодіння. Почавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, рух у «вільні козаки» в березні — квітні охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (всього понад 500 сіл). Подекуди селяни вступали в сутички з царськими військами. За неповними даними, у ході сутичок було вбито 39 і поранено 63 учасники антикріпосницьких виступів.

Важливим етапом селянського руху в дореформений період був т. зв. **похід у Таврію «за волею»**. Він почався у квітні 1856 р., тобто після закінчення Кримської війни. Серед селян поширилися чутки, нібито царський уряд закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів, а переселенцям-кріпакам надасть значну допомогу, встановить високу платню, а головне — вони стануть вільними. Наймасовішим цей рух був на Катеринославщині. У Таврію «за волею» йшли селяни також з інших губерній — Херсонської, Полтавської, Чернігівської. Щоб припинити міграцію селян у Крим, царський уряд кинув значні військові та поліційні сили. За офіційними даними, в Катеринославській і Херсонській губерніях відбулося шість кривавих сутичок, під час яких було вбито п'ять і поранено 50 чоловік.

На першу пол. XIX ст. припадає ряд **робітничих виступів**, більшість з яких зливається із селянським

рухом. Найвідоміші заворушення цього періоду — виступи робітників-кріпаків Писарівської суконної мануфактури на Харківщині в 1817 р., робітників казенного Луганського заводу в 1818 і 1820 рр., робітників-кріпаків Машинської суконної мануфактури графа Уварова на Чернігівщині в 1823 р. Значним розмахом і гостротою відзначалося т. зв. холерне повстання в червні 1830 р. у Севастополі. Протягом 1817—1835 рр. рішуче боролися проти жорстокої експлуатації та численних утисків царської адміністрації приписні селяни і робітники Луганського ливарного заводу. Усі ці виступи робітників, хоч і були стихійними, слабо організованими, мали певне позитивне значення. Вони разом із селянським рухом, що рік у рік зростав, завдавали відчутних ударів феодально-кріпосницькому ладові, розхитували його основи, прискорювали неминуче падіння кріпосного права.

2. Початки національного відродження

Колонізаторська політика російського царату не змогла вбити живу душу українського народу — його національну свідомість. Українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікало на скасування російським самодержавством колишніх прав і свобод. Деякі сміливці шукали шляхів виходу з цього підневільного становища.

Передумови відродження

У результаті становлення національної інтелігенції в Україні, як і в усій Східній Європі, починається відродження національної свідомості. Поштовхом до цього став той факт, що із запровадженням кріпацтва, маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними до простих селян й потрапити таким чином у кріпаки. Для вирішення даного питання російський уряд створив спеціальний орган — **Герольдію**, яка розпочала перевірку підстав претендентів на дворянство. У процесі пошуку відповідних документів у родинних архівах серед представників провідної вер-

стви українського суспільства на рубежі XVIII—XIX ст. з'являється зацікавлення національною історією, етнографією та фольклором. Це сприяло усвідомленню спільності соціально-економічних, політичних і культурних інтересів усіх верств українського народу.

Чималу роль у національному відродженні відіграло формування нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Важливою подією стала публікація в 1798 р. «Енеїди» І.Котляревського, написаної народною українською мовою. У цьому творі поет з великим замишуванням змалював тогочасну Україну, її минувшину, відобразив життя українського народу, особливо простого селянства. Велике значення для пробудження національної свідомості мали художні твори Є.Гребінки, Г.Квітки-Основ'яненка, наукові праці професорів Київського та Харківського університетів М.Максимовича та І.Срезневського. Неможливо переоцінити в цьому контексті «Історію Русів» — твір, що з'явився на межі XVIII—XIX ст. і протягом кількох десятиліть таємно поширювався в середовищі українського дворянства. Анонімний автор цього трактату доводив, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремим, відмінним від росіян народом зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення самоврядування.

Загальне народне піднесення в країні викликали Велика французька революція та російсько-французька війна 1812 р. Ожили надії передової частини українського суспільства на реформи внутрішнього ладу країни.

Активними прихильниками радикальної реформації суспільства стали відомі громадські й культурні діячі В.Капніст, В.Каразін, Г.Винський, О.Поліцин, В.Пассек, І.Орлай, І.Котляревський та ін. Серед української інтелігенції поширювався видатний документ французьких революціонерів «Декларація прав людини і громадянина», твори О.Радіщева «Вольність» і «Подорож з Петербурга в Москву». Саме тоді В.Капніст в «Оді на рабство» і в драмі «Ябеда» сміливо виступив проти

антинародної феодально-кріпосницької системи. Гуманістичні ідеї українських просвітителів підтримало нове покоління патріотів.

Таємні організації

Одним із виявів волелюбних прагнень стала поява в Україні таємних політичних товариств. Їх різновидом було **масонство** (з англ. *mason* — каменярь, муляр) — заснований на поч. XVIII ст. космополітичний релігійно-етичний рух, альтернативний до державних структур і державної ідеології, учасники якого визнають «Великого будівничого світу» як творця всього ладу в природі, називають себе будівничими його храму і закликають у своїх творах до морального удосконалення людей та об'єднання їх, незважаючи на релігійну і національну належність, на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги і вірності. Найбільша масонська ложа була заснована у Полтаві під назвою «Любов до істини». Членом її був видатний український письменник І. Котляревський. Інший учасник цієї ложі, громадський діяч, історик В. Лукашевич намагався утворити «Малоросійське товариство» з метою боротьби за політичну незалежність України. Водночас у Києві виникла ложа «З'єднаних слов'ян», до якої належали здебільшого польські поміщики та російська інтелігенція. Вони виступали за встановлення приязних відносин між українським і польським народами. Менші провінційні ложі діяли в Житомирі, Кременці, Рафалівці на Волині. Спочатку ложі задовольнялися містицизмом масонських обрядів, мало цікавилися суспільно-політичними питаннями. Пізніше в них почали проникати ліберальні ідеї.

Невдоволення самодержавно-кріпосницьким режимом відчувалося й серед передової частини офіцерів-дворян, які ставили за мету змінити існуючий лад. Найяскравіше ці ідеї виявилися в **декабристському русі**, тісно пов'язаному з Україною. Зокрема, у Тульчині існувала філія московського «Союзу благоденства». Близьким до цієї декабристської організації був І. Котляревський. Після ліквідації «Союзу благоденства» в січні 1821 р. більшість його членів не припинила політич-

ної діяльності. У березні 1821 р. Тульчинська управа ухвалила рішення про створення нової організації, яка була названа **Південним товариством**. Остаточного воно оформилось у січні 1822 р. на з'їзді в Києві.

Тульчинською управою, як і всією організацією, керував здібний організатор й освічений полковник, учасник російсько-французької війни 1812 р. дворянин П.Пестель. Товариство мало філії у Кам'янці та Василькові на Київщині. У вересні 1825 р. до нього приєдналося **Товариство об'єднаних слов'ян**. Воно виникло в 1823 р. у Новограді-Волинському і об'єднувало 50 офіцерів, вихідців здебільшого з дрібних або збіднілих дворянських сімей. Була серед них офіцерська молодь українського походження. Обидва товариства вимагали повалення абсолютизму і створення республіки, ліквідації кріпацтва, яке вважали «справою ганебною, противною людству», рівних прав для всіх, повної свободи господарського розвитку. Однак декабристські організації не надавали належного значення національному питанню. Теоретик декабристського руху П.Пестель у своїй «Руській правді» виступив як прихильник централізації, засуджуючи федералізм, а населення України вважав «істинними росіянами». Члени Товариства об'єднаних слов'ян, хоч і говорили про федерацію слов'янських демократичних республік, та не згадували при цьому ні про українців, ні про білорусів.

Відоме повстання декабристів, що відбулося 14 грудня 1825 р. в Петербурзі, закінчилося невдачею. Дізнавшись про це, керівники Васильківської управи підняли на **повстання** Чернігівський полк, що розташовувався під Києвом. Проте здійснити свій план повсталим не вдалося. Їх не підтримали інші полки, Тульчинська та Кам'янецька управи Південного товариства. Повстання було придушене, а над його учасниками царський уряд вчинив жорстоку розправу. Чернігівський полк розформували, а солдат відправили на Кавказ для участі у воєнних діях проти горців.

Однак революційні ідеї декабристів жили у справах нового покоління борців проти самодержавства і кріпосництва. Важливими осередками суспільно-політичного руху в Україні другої чверті ХІХ ст. були навчальні заклади, насамперед Харківський та Київський універ-

ситети. Під впливом повстання декабристів на поч. 1826 р. виник таємний політичний гурток в Харківському університеті. До **харківського гуртка** входило бл. 20 студентів, службовців, офіцерів. Гуртківці читали і поширювали революційні твори, у яких містився заклик до повалення царського деспотизму, писали антикріпосницькі вірші та памфлети, їх пропагандистська діяльність поширювалася на Харківську, Київську, Чернігівську та інші губернії. На поч. 1827 р. царські власті викрили і розгромили харківський гурток. Однак і після цього пропаганда визвольних ідей у Харкові не припинялася.

Вільнодумство було поширене серед професорів та студентів Ніжинської гімназії, заснованої в 1820 р. **Гурток прогресивних професорів** протягом 1827—1830 рр. боровся проти професорів-реакціонерів. Його підтримувала значна частина гімназистів, зокрема М. Гоголь, М. Прокопович, Г. Висоцький та ін. Царський уряд, дізнавшись про поширення «крамоли» у Ніжинській гімназії, у 1830 р. позбавив професорів-вільнодумців посад і відправив їх під нагляд поліції.

Кирило-Мефодіївське товариство

У 40-х роках XIX ст. на боротьбу проти існуючого ладу стають нові сили не лише дворянської, а й різночинної інтелігенції. Виникають таємні політичні організації, члени яких прагнули не тільки звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, засноване в січні 1846 р. в Києві. Воно увібрало в себе цвіт української думки, людей, які мали величезний вплив на хід українського відродження. Тут були історик Микола Костомаров, тоді професор Київського університету, талановитий письменник і громадський діяч Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, видатні етнографи Опанас Маркевич і Василь Білозерський, який згодом відіграв помітну роль в українському громадському житті, й ряд інших. Усього кількість кирило-мефодіївців становила майже 100 братчиків. Окрасою товариства був геніальний поет **Тарас Шевченко**. Виданий у 1840 р. в Петербурзі

перший збірник його поезій «Кобзар» відразу здобув Шевченкові широку літературну славу й мав надзвичайний вплив на пробудження української національної свідомості.

Програмні ідеї Братства було викладено в «Книзі Битія Українського Народу» («Закон Божий») і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров, та у «Записці», написаній В. Білозерським. Вони, зокрема, передбачали: 1) створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності; 2) побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення низки реформ; 3) скасування самодержавства, кріпосного права та станів, встановлення демократичних прав і свобод для громадян; 4) зрівняння в правах усіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури, освіти тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, воно не встигло вийти з підготовчої стадії і розгорнути практичну роботу. Уже на поч. 1847 р. його членів було заарештовано, вивезено до Петербурга й там суворо покарані. Тільки через десять років, після смерті царя Миколи I, який особисто затвердив судові вироки, члени братства змогли повернутися до літературної і громадської діяльності. Але значення братства було величезним. Його ідеї та програма надовго визначали головні напрями українського національного відродження.

Незважаючи на всі свої зусилля, царський уряд був безсилим перешкодити зростанню національно-визвольного руху в Україні, відвернути крах кріпосної системи, що назрівав.

3. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.

Поразка у Кримській війні 1853—1856 рр. засвідчила значну економічну та військову відсталість Російської імперії і змусила її керівництво розпочати соціаль-

но-економічні реформи. Найболючішим питанням внутрішньополітичного життя було реформування аграрних відносин, насамперед ліквідація кріпацтва.

Скасування кріпацтва

Щоб уникнути революції, царський уряд провів «визволення селян» зверху. 19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про селянську реформу. Одночасно з маніфестом було затверджено низку положень і додаткових правил.

Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголошували скасування кріпосного права, надаючи селянам і дворовим людям права «вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові». Селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові та ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати і збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади. Поміщики за встановлені повинності — роботою або грошми — мусили надати в постійне користування селян «садибну осілість» і перший наділ польової землі та інших угідь. Селяни залишалися тимчасово зобов'язаними на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. вони в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Оскільки в переважній більшості повітів України земля була високої якості, тут встановлювали менші, ніж в інших районах Росії, **норми селянського наділу** (від 3 до 6,5 десятин на рев'язьку душу в південних і від 3 до 4,5 десятин у лівобережних губерніях). Поміщикам надавали широкі можливості зменшувати площі селянських земель, виділяти неповні душові наділи. У селах Лівобережжя й Півдня було відрізано бл. 1 млн десятин, або 15 % загальної площі землекористування. Із загального числа 2,5 млн рев'язьких душ колишніх поміщицьких селян в Україні 220 тис. було обезземелено зовсім. 94 % рев'язьких душ отримали наділи до 5 десятин, тобто менші прожиткового мінімуму. До того ж, поміщики залишили собі найкращі землі, а

селянам виділили найгірші, позбавили їх випасів, водопоїв, лук, лісів та інших угідь.

Інтересам поміщиків відповідала також **викупна операція**, яку проводив царський уряд. Загалом селяни мали внести викупних платежів приблизно в чотири рази більше від тогочасної ринкової вартості землі. В Україні за дореформеними цінами земля, яку отримали поміщицькі селяни, коштувала 128 млн крб., а селяни мали сплатити 503 млн крб.

Для державних селян, які становили половину всього селянства України (2,2 млн ревізьких душ), умови реформи були сприятливіші. Вони отримали земельні наділи майже вдвічі більші, ніж поміщицькі селяни, а викупні платежі вносили менші.

Адміністративно-політичні реформи

Серйозні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Тому протягом 60—70-х років було проведено низку реформ, які охопили основні сторони життя країни: земську, судову, військову, освітню, цензурну та ін.

За **земською реформою** 1864 р. в усіх українських губерніях, крім Правобережжя — з остраху домінування польської шляхти, було створено виборні органи влади у масштабах губерній та повітів — земські установи. Вони займалися розвитком охорони здоров'я, освітою, вдосконаленням сільськогосподарського виробництва, культурою тощо. Активними діячами земств були видатні представники українського національного руху — І.Шраг, О.Русов, Б.Грінченко, В.Самійленко, М.Коцюбинський та ін., які через свою «політичну неблагонадійність» не допускалися до державних установ.

Важливе значення мала **судова реформа** 1864 р., за якою запроваджувався позастановий, відкритий, незалежний від адміністрації суд. Обов'язковою була участь у судочинстві двох сторін: прокурора, який підтримував звинувачення, та адвоката — представника захисту. Провину підсудного визначали присяжні засідателі — представники матеріально забезпеченого населення, що призначалися жеребом.

Протягом 1862—1874 рр. здійснювалася **військова реформа**. Було ліквідовано рекрутські набори і запроваджено загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. У сухопутних військах строк служби тривав 6 років, на флоті — 7 років, а особи, які мали освіту, служили від 6 місяців до 4 років. Проведено переозброєння і переобмундирування армії тощо.

Згідно з **освітньою реформою**, яка почалася 1864 р., запроваджувалася єдина система початкової освіти, встановлювалися два типи гімназій: класична та реальна, надавалася певна автономія університетам. Для дорослого населення відкривалися недільні школи.

Одночасно з деякою лібералізацією освіти, уряд посилив контроль за видавничою діяльністю. За законом 1865 р. **цензурні установи** передавалися з відання Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Одночасно діяла й церковна цензура.

Індустріалізація

Хоч реформи 60—70-х років, насамперед селянська, були обмеженими й непослідовними, вони прискорили процес формування в Україні індустріального суспільства. Збільшувалася кількість промислових підприємств. Якщо 1869 р. налічувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1900 р. — 5301.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил країни мав **транспорт**, зокрема залізничний. Протягом 1866—1879 рр. в Україні прокладено понад 4,5 тис. верст залізничних колій. На кін. XIX ст. довжина залізниць в Україні становила 1/5 всієї залізничної мережі Росії. Нові залізниці прокладали, виходячи з інтересів колонізаторської політики царату. Київ, наприклад, не мав сполучення з Одесою.

Поряд із залізничним транспортом велику роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав водний. Головною водною артерією України був Дніпро. Багато важило зростання морського торгового флоту. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами всієї країни. Збільшення товарообігу його портів сприяло розширенню та зміцнен-

ню всеросійського ринку. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яка набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Росії.

Розвиток транспорту підвищив попит на **паливо та метал**. На базі використання багатих запасів корисних копалин півдня України створюються кам'яновугільна, залізорудна та металургійна галузі промисловості. Протягом 1861—1900 рр. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс з 10 до 672 млн пудів. У 1890 р. він становив 68 % загальноросійського видобутку. Вже з поч. 70-х років Донбас за рівнем видобутку вугілля вийшов на перше місце в імперії.

Надзвичайно важливе значення для дальшого зростання важкої промисловості України мала розробка багатющих покладів криворізької залізної руди, що почалася з 80-х років. За 30 років (з 1870 по 1900) видобуток руди зріс у 158 разів (з 1,3 до 210 млн пудів). Уже тоді Україна давала понад 57 % видобутку руди в Росії. У 80—90-х роках на території Катеринославської і Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних заводів. Наприкін. 90-х років виробництво чавуну в Україні становило 52 % загальноросійської виплавки. Певний вплив на розвиток промисловості мав **іноземний капітал**, приплив якого помітно посилювався з 80-х років ХІХ ст. Особливо великий потік бельгійських, французьких, англійських і американських капіталів ринув у гірничу промисловість України. З 1888 по 1894 р. тут було створено 22 іноземні компанії з основним капіталом 62,9 млн крб. Зарубіжні інвестори отримували в Україні високі прибутки, що майже повністю йшли за кордон.

Текстильна промисловість в Україні не змогла розвинути через конкуренцію продукції російських фабрик, що користувалися протекцією царського уряду.

У пореформений період швидко збільшувалося **індустріальне населення**, зростали міста, були створені нові промислові центри. На 1897 р. міське населення України становило бл. 13 % загальної кількості населення. Кількість дрібних міст з населенням до 10 тис. чол. скоротилася майже вдвічі. У них проживало тільки

11,8 % міського населення. Водночас подвоїлась кількість порівняно великих і середніх міст.

Індустріалізація та урбанізація мало торкнулися українців, які становили в 1897 р. 73 % загальної кількості населення і тільки 30 % міського. Лише трохи більше 5 % українців жило в містах, тоді як відповідний показник для росіян, які жили в Україні, становив 38 %, для євреїв — 45 %. Мало українців було і серед інтелігенції: 16 % — юристів, 25 — учителів, менше 10 % — письменників і митців. Росіяни в 1897 р. становили 12 % населення, переважно це були гірники, металурги та адміністративні службовці. Швидко зростала єврейська меншість, яка становила майже 8 % загальної кількості населення (у Російській імперії загалом — 4 %) і домінувала у торгівлі та банківській справі. Поляки, які, як і євреї, жили переважно в Правобережній Україні, становили бл. 6,5 % населення.

Отже, Україна, незважаючи на колоніальну політику царату, щодо економічного розвитку займала в Російській імперії одне з перших місць. Вона випереджала інші райони за видобутком вугілля, виплавою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн царської Росії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоч її економіка значною мірою мала односторонній характер. У кін. XIX ст. Україна давала 70 % усієї продукції добувної промисловості, тоді як у переробній її частка становила лише 15 %. Особливістю економічного розвитку України було й те, що нагромадження капіталу відбувалося не в руках українців, а в руках їхніх чужонаціональних експлуататорів.

Соціальні суперечності

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві, істотні зміни, що відбулися під його впливом у структурі суспільства, наявність численних пережитків кріпосництва — все це поглиблювало соціальні суперечності, було причинами незгасаючої боротьби в місті й на селі.

Внаслідок реформи 1861 р., проведеної в інтересах поміщиків, економічне становище основної маси селянства значно погіршилося. Протягом 60—90-х років середній селянський наділ в Україні зменшився з 4,5 до 1,9 десятин, а багато селянських дворів володіло ділянками від 0,5 до 1,5 десятин. На Полтавщині й Чернігівщині було чимало сіл, де селянський наділ не перевищував 0,15—0,25 десятин.

Гострого характеру набрала боротьба селянства протягом 70-х років, яка, особливо в губерніях Правобережної України, була спрямована проти розверстування угідь, на відстоювання селянами своїх прав на сервітути.

Антипоміщицький селянський рух ще більше посилювався в 90-х роках XIX ст. За неповними даними, лише протягом 1890—1900 рр. в Україні відбулося понад 150 заворушень селян.

Надзвичайно важкими були умови життя та праці **робітників**, особливо виснажливою і небезпечною — робота в кам'яновугільних шахтах. Вона тривала у дві зміни, кожна — по 12 год. На деяких підприємствах робочий день перевищував 15 год. На фабриках і заводах все ширше застосовували жіночу і дитячу працю. Заробітна плата залишилася на низькому рівні. Шахтарі Донбасу здебільшого жили в землянках, робітники цукрових заводів — у тісних, вогких і брудних казармах, які кишіли паразитами. На підприємствах не було служб охорони праці, дуже часто траплялися нещасні випадки. За далеко не повними даними, протягом 1864—1899 рр. на промислових підприємствах України загинуло 3300 і скалічено понад 16 тис. робітників.

Важкі економічні та політичні умови життя спонукали робітників до боротьби проти фабрикантів і заводчиків. Спочатку, особливо в 60—70-ті роки, виступи набували форми заворушень. Другою, вищою формою боротьби були страйки. Тільки протягом 1880—1894 рр. в Україні відбулося 97 страйків і 13 заворушень. Загальне число учасників страйків становило 29 тис. чол.

Робітничий рух в Україні у пореформеній час розвивався, набував нового досвіду, набрав організовані-

шого та цілеспрямованішого характеру. Будучи направленим проти соціального гноблення трударів, він, однак, залишив поза увагою розв'язання національного питання.

4. Український національний рух у 1860—1890-ті роки

Важке економічне становище, політичне безправ'я, національне гноблення викликали посилення національно-визвольного руху в Україні. До нього прилучилася переважно інтелігенція, національні почуття якої завдяки освіченості, природно, посилювалися. Багато наукових та культурно-освітніх діячів надавали важливого значення формуванню національної свідомості співвітчизників, пробудженню у народу почуття самоповаги.

Громади

У 60-ті роки XIX ст. внаслідок реформ царського уряду дещо зростає хвиля громадянської активності. Повернувшись наприкін. 50-х років із заслання, провідники Кирило-Мефодіївського братства — Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський осіли в Санкт-Петербурзі, де політичний режим був дещо м'якшим, ніж у провінції. Тут вони продовжили національно-визвольну пропагандистську діяльність, але вже не в політичному конспіративному, а в культурно-просвітницькому легальному руслі. Для поширення своїх ідей ця петербурзька група в 1861 р. започаткувала, правда з великими труднощами, перший в Російській імперії український часопис «Основа», що виходив українською і частково російською мовами. У ньому друкувалися твори художньої літератури, історичні праці, документи, спогади, літературна критика і публіцистика тощо. Тут було вперше опубліковано низку поезій Т. Шевченка. Незважаючи на своє недовге 22-місячне існування, часопис істотно позначився на культурно-літературному процесі, сприяв зростанню національної свідомості та національно-визвольного

руху в Україні. Значною мірою під його впливом у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі українська інтелігенція почала гуртуватися в **громади** — самодіяльні напів- чи цілком нелегальні організації.

Громади, як правило, не мали якихось програм чи статутів, але проводили значну **культурно-освітню діяльність** серед широких народних мас, спрямовану проти антиукраїнської політики царату. Громадівці організовували недільні школи, видавали підручники та популярні брошури українською мовою (*лише за 8 місяців 1861 р. їх було розповсюджено більш як 12 тис. примірників*), популяризували історію й етнографію України, займалися укладанням українсько-російського словника. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції їх називали «українофілами». Серед найактивніших діячів громадівського руху були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, Т. Рильський, М. Лисенко, М. Старицький та ін.

Валуєвський циркуляр

Попри культурно-освітницьку спрямованість громад, їхня діяльність дедалі більше непокоїла правлячий режим. З України в Петербург ішли доноси охранки, що громадівці прагнуть «здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії» і, навчаючи простий народ грамоти, намагаються «поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи». «Височайше» затверджена комісія у справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета — «під виглядом поширення грамоти сіяти в народі антиурядові ідеї». Як наслідок, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії». Друкувати «малоросійським наречіем» дозволялося лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови «ніколи не було, нема і бути не може» (*до речі, на конкурсі, який відбувся у*

1934 р. в Парижі, українська мова посіла *третє місце, після французької та перської*). Незабаром після цього громади було розпущено, а деяких українських діячів заслано у віддалені частини імперії.

Наслідком цих дискримінаційних заходів царату було скорочення кількості друкованої продукції, яку видавали українською мовою в Російській імперії: у 1864 р. — 12 книжок і брошур, 1865 — 5, 1866 — жодної, у наступні три роки — по 2 книжки, у 1870 р. — 5. В Україні ж з 1863 по 1872 р. вийшла лише одна книжка українською мовою! У скрутному становищі перебувала й періодична преса. Намагання діячів української культури організувати стабільне видання періодики на національній основі наштотувалося на традиційний опір самодержавства.

Діяльність «старогромадівців»

З послабленням реакції на поч. 70-х років український рух, очолюваний громадівцями, знову відновлює діяльність. У цей час Володимир Антонович зі своїми однодумцями таємно утворюють у Києві «Стару громаду», названу так, щоб відрізнити її старших і досвідченіших членів (їх нараховувалося бл. 70) від нових громад, що також з'явилися і склалися переважно зі студентів. Для координації громадівського руху з їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали **Раду** (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський та ін.) — центральний керівний орган федеративного об'єднання громад усєї України. Це було необхідним у зв'язку з утворенням нових громадівських молодіжних гуртків, члени яких охоче йшли на контакти з революційно-народницькими організаціями, нерідко вели спільну з ними агітаційно-пропагандистську роботу. «Стара громада» також прагнула того, щоб її вплив поширювався й на молодогромадівців.

Київські громадівці з 1873 р. започаткували плідну роботу через **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**. Члени цієї наукової установи глибоко вивчали економіку, історію, географію, етнографію, фольклор України, підготували й надрукували

низку фундаментальних видань з цих галузей науки, організували демографічні та соціально-економічні обстеження населення Києва і Південно-Західного краю (тобто Правобережної України), провели 1874 р. в Києві III Всеросійський археологічний з'їзд, у якому взяли участь вітчизняні та закордонні вчені.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства став серйозною науковою організацією в справах українознавства, розширивши можливості і напівлегальних громад. Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Лисенко та ін.), заснувала свій орган — газету «Кієвський Телеграф», мала друкарню, видавала дешеві книжки, які продавали у місцевій книгарні. Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу професіоналів та аматорів увінчалася семитомною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», що вийшла за редакцією П. Чубинського. Останній приїхав в Україну у 1869 р., відбувши адміністративне заслання (з 1863 р.) в Архангельській губернії, куди його було вислано за участь у таємному товаристві, яке ставило за мету повалення російського самодержавства і створення суспільства на демократичних засадах. В одному з документів повідомляється, що П. Чубинського було покарано за розповсюдження відозви українською мовою, а також за влаштування походу студентів і селян на місце поховання Т. Шевченка.

П. Чубинський написав вірш «*Ще не вмерла Україна*», який передає національне прагнення українського народу. Від твердження, що Україна, попри всілякі утиски як з боку царату, так і шляхетської Польщі й цісарської Австрії, не вмерла, поет приходить до закликати стати до бою всією громадою — від Сяну до Дону — за визволення українських земель від кривдників, щоб Україна зайняла гідне місце поміж іншими країнами світу. Цьому віршу, який поклав на музику композитор М. Вербицький, судилося довге життя. Він став національним гімном України, яскраво втілюючи в собі завдяки авторам — наддніпрянцю Чубинському та галичанину Вербицькому — соборність українських земель, які століттями були штучно відірвані одна від одної.

Емський указ

Наукова, просвітительська, культурницька діяльність української інтелігенції непокоїла царських чиновників. Їх турбував не тільки розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної та революційної активності суспільства під впливом Географічного товариства. У зв'язку з цим голова Археографічної комісії М.Юзефович повідомляв у Петербург, що «розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше, як початки народжуваної у спокушених умах гайдамаччини». Він пропонував урядові вжити не часткових заходів, а загальних, радикальних, які б могли викоренити причини подібних дій. М.Юзефович висунув ідею ліквідувати Київський відділ Російського географічного товариства, додавши, що поки М. Драгоманов і П. Чубинський будуть тут, «ніякі заходи не припинять руху, який виник з їхньої ініціативи».

У відповідь на доноси платних і безплатних агентів поліції в 1875 р. було створено спеціальну **антиукраїнську комісію**. Вона працювала недовго і дійшла висновку, «що допустити окрему літературу на простонародному українському говорі, це те саме, що покласти тривку підвалину для переконання в можливості відділення, хоч би й у далекій будучності, України від Росії». Вона вирішила розпустити київський відділ Географічного товариства, а його активних членів і співробітників репресувати. Результатом діяльності названої комісії став ганебний **Емський указ**, який підписав 18 травня 1876 р. Олександр II. Він забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек було вилучено українські книги українською мовою. Навіть з російськомовних текстів цензори нещадно викреслювали слово «Україна», замінюючи його принизливим — «Малоросія».

З рішучим протестом проти ганебної антиукраїнської політики російського царату виступив з трибуни Всесвітнього літературного конгресу, що відбувся в Парижі 1878 р., **Михайло Драгоманов**. Він інформував європейську і світову громадськість про чергову самодержавницьку акцію — заборону української мови. Славний син України написав і видрукував французькою мовою брошуру «Українська література, заборонена російським урядом», яка завдяки підтримці керівників конгресу набула широкого розголосу.

Діяльність М. Драгоманова викликала невдоволення російських офіційних можновладців. На вченого та громадсько-політичного діяча сипалися доноси за належність до «партії українофілів-сепаратистів», за участь у селянському вічі в Галичині, за пропаганду соціалізму і т. ін. За політичну неблагонадійність царські власті у вересні 1875 р. звільнили М. Драгоманова з посади доцента Київського університету. На поч. 1876 р. він назавжди виїхав за кордон, мешкав у Австрії, Швейцарії, а останні роки життя провів у Софії, куди був запрошений на кафедру загальної історії шойно організованого Софійського вищого училища (університету). У Женеві М. Драгоманов разом із С. Подолинським і М. Павликом видавав журнал «Громада» (1878—1882), який нелегально доставляли в Україну.

Радикалізація українського руху

Через кілька років після чергового царського погрому українські громади таємно відновили діяльність. Вона поживавилася на поч. 80-х років XIX ст. у зв'язку з виходом у світ журналу «Киевская старина», який об'єднав навколо себе членів «Старої громади». 1897 р. громади почали об'єднуватися в єдину всеукраїнську організацію.

З посиленням радикальних ідей серед української інтелігенції на першому місці постало національне питання. Багато революціонерів в Україні, зокрема А. Желябов, Д. Лизогуб, В. Осинський, М. Кибальчич, вважали, що в майбутньому у всесвітньому соціалістичному суспільстві мають зникнути національні відмінності.

Через розходження у поглядах між соціалістами і українофілами відбувся розкол.

У кін. 80-х — на поч. 90-х рр. XIX ст. у Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні та в інших містах виникли **марксистські гуртки**. У 1891 р. в Києві почала діяти Російська соціал-демократична група, яка проіснувала кілька років. Українські марксисті слідом за російськими перебільшували значення соціальних проблем. Водночас вони не допускали й думки про національну незалежність України.

Першою українською політичною організацією, що стояла на засадах самостійності України, було **«Братство тарасівців»**, яке нелегально виникло в Полтаві 1891 р. Його заснував невеликий гурт українських студентів, які на могилі Т.Шевченка поклялися поширювати серед українського народу безсмертні ідеї Кобзаря. Засновниками цієї організації були І.Липа, М.Міхновський та В.Шебет. До неї входили письменники М.Коцюбинський, Б.Грінченко, В.Самійленко, М.Вороний, М.Кононенко, В.Боровик, а також науковці Є.Тимченко, О.Черняхівський, В.Боржковський. Очолював братство І.Липа.

Свої погляди тарасівці виклали в політичній декларації **«Вірую молодих українців»**, опублікованій у львівському часописі «Правда» 1893 р. Провідні положення цього документа: визнання Російської імперії окупантом України, який знищив усі політичні і культурні надбання українського народу й далі поневолює його, вимога повної державно-політичної незалежності України, важливість політичного моменту в роботі серед народу, усвідомлення того, що справедливе розв'язання соціального питання можливе тільки за умови досягнення державної суверенності України. Політичне кредо тарасівців гостро протистояло соціалістичним настроям і гаслам, що панували тоді серед української молоді інтелігенції.

У кожній українській студентській громаді діяв осередок «Братства тарасівців». Усі вони намагалися втілити в життя програму братства. Його ідеї тарасівці поширювали у своїх літературних творах та статтях,

які друкувала галицька українська преса, що потім нелегально надходила в Наддніпрянщину.

Діяльність «Братства тарасівців» тривала недовго. У 1898 р. поліція викрила організацію і розгромила її. Частина тарасівців було арештовано і засуджено, а над іншими членами організації встановлено поліцейний нагляд. Однак репресії царського самодержавства не зламали волю патріотів. Майже всі вони залишилися вірними ідеям братства, пропагували їх в організаціях і партіях, членами яких стали згодом.

Жорстоко гноблена російським царатом, але нескорена Україна йшла назустріч буремному ХХ ст. У надрах українства визрівали й міцніли сили для новітніх визвольних змагань.

ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (кінець XVIII — XIX століття)

1. Розвиток західноукраїнських земель у кінці XVIII — першій половині XIX ст.

Як відомо, наприкін. XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл України. Внаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичина увійшла до складу Австрійської монархії. У 1774 р. імперія Габсбургів загарбала північну частину Молдавії з містами Чернівці, Серет та Сучава, мотивуючи це тим, що даний край колись належав до Галицького князівства. Північну частину нового краю, названого Буковиною, заселяли українці. Протягом XVI—XVII ст., раніше, ніж Галичина та Буковина, під владу Габсбургів потрапило Закарпаття, яке протягом багатьох віків не жило спільним політичним життям з рештою українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

Адміністративний поділ

Таким чином, західноукраїнські землі стали колонією Австрійської монархії. Крім немилосердного визиску з боку феодально-абсолютистської держави, політики онімечення, в Галичині тривав процес полонізації, на Закарпатті — мадяризації, а на Буковині — румунізації українського населення. Подвійний, а то й потрійний національний і соціальний гніт, багатовікова роз'єднаність стали серйозним гальмом не лише економічного, а й духовного поступу українців.

Східна Галичина разом з частиною польських земель входила до «королівства Галіції та Лодомерії» з центром

у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 19 округ. До Східної Галичини входили Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Самбірська округи та частина Сяноцької і Перемишльської. На чолі Галичини був губернатор, якого призначав Відень. **Буковиною** певний час управляла військова влада, а в 1786 р. її приєднано до Галичини, разом з якою вона перебувала до 1849 р., а потім була перетворена в окрему провінцію. Згідно з переписом 1843 р., в Галичині і на Буковині налічувалося 4 980 208 чол., у тому числі 2300 тис. українців, 2 146 640 поляків, 130 тис. німців. **Закарпаття**, у зв'язку з тим, що підпорядкування Угорщини Відню було дуже умовним, фактично управлялося з Будапешта. Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі були розчленовані на три частини.

Економічне становище

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями, їх **промисловість** залишалася на мануфактурній стадії. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише у 1843 р. На західноукраїнських землях розвивалися винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфорово-фаянсова, цукрова, лісова, добувна (сіль, нафта, залізна руда, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. Та панівне становище займало ремісництво.

Найбільшою перешкодою для розвитку **сільського господарства**, яке відіграло головну роль в економіці Західної України, залишалася кріпацтво. Позаекономічний примус і насильство перестали діяти як економічний чинник розвитку панщинного господарства і тільки загострювали суперечності цієї системи виробництва.

Розмір земельного наділу залежав від функцій, що їх виконувало селянське господарство в панському маєтку. Селянство поділялося на повнонадільних, загородників, огородників, халупників, тяглових, піших. Вони змушені були відробляти **панщину**, сплачувати чинші. Тягарем на плечі селянина лягли додаткова панщина

(праця влітку, шарварки — будівництво та ремонт шляхів, мостів, гребель, панських будинків тощо), право пропінації (примушування брати за гроші або за відробіток панську горілку), монополія на млини, військова служба. Вартість лише повинностей, що облікувалися, становила 84,7 % річного доходу селянських господарств. Чи не найгіршим становище селян було в Галичині, де під час літніх сільськогосподарських робіт панщина досягала шести днів на тиждень.

Реформи «освіченого абсолютизму»

Австрійські правителі, як і їх попередники, бачили у західноукраїнських землях насамперед джерело для поповнення державної казни та армії. Але водночас вони змушені були подбати про забезпечення там хоча б елементарної соціальної справедливості та порядку. Тим більше, що австрійська імператриця Марія-Тереза (1740 — 1780) та її син Йосиф II (1780 — 1790) проводили «модну» тоді серед європейських монархів **політику просвітництва**, що була, за словами сучасного історика Я. Грицака, сумішшю гуманістичних побуджень з суто прагматичними розрахунками. Вона мала на меті покращити матеріальне становище жителів імперії, дати їм освіту, урівняти їх (наскільки це можливо) у правах, щоб зробити свідомими громадянами та надійними платниками податків. Суспільство таких громадян, згідно з засадами Просвітництва, мало служити гарантією могутності імперії. Одним із головних об'єктів реформаторської політики стала Галичина, де правляча польська шляхта довела місцеве населення до крайнього зубожіння та морального занепаду і яка була потенційним джерелом державних смут і заворушень. Перетворення заторкнули насамперед аграрні відносини, церкву й освіту.

Найжаданішою для галицького населення була **аграрна реформа**. Тому в 1781 — 1782 рр. Йосиф II проголосив своїми патентами низку змін у цій сфері, які передбачали: 1) звільнення селян з особистої залежності від поміщиків; 2) передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного держав-

ного чиновника; 3) заборону збільшувати поміщицькі землеволодіння за рахунок «прирізки» селянських земель; 4) чітке визначення розміру панщини — до 30 днів на рік; 5) заборону проживати у селі лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Важливою для західноукраїнських земель була **церковна реформа**, яка здійснювалася протягом 1770 — поч. 1780-х років. На момент входження Галичини до складу Австрійської монархії греко-католицька церква перебувала в глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія трактувала її як другосортну, спонукаючи греко-католиків, всупереч заборонам Ватикану, переходити зі свого обряду на латинський. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину. Із запровадженням реформ ситуація корінним чином змінюється на краще. Вони передбачали: 1) зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі-продажу землі тощо; 2) підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців з відповідною платнею; 3) заборону місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін «уніат», що мав образливий підтекст.

Тісно була пов'язана з церковною **освітя реформа**, яка, серед іншого, передбачала: 1) ліквідацію ордену єзуїтів (1773) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету (1784) (*при ньому з 1787 по 1809 р. діяв Руський інститут — Studium rutenum, де на філософському і богословському факультетах навчалися русини-українці*); 2) відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства, зокрема у Відні, Львові, Ужгороді; 3) запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777), причому на рівні початкової школи навчання для дітей мало проводитися рідною мовою.

Реформаторська діяльність Марії-Терези та Йосифа II була на той час прогресивним явищем, особливо, коли врахувати, що паралельно з ліквідацією найогидніших виявів кріпацтва на західноукраїнських землях — у Східній Україні воно запроваджувалося повторно. Реформи викликали в західноукраїнському суспільстві почуття глибокої вдячності та відданості Габсбурзькій династії. Однак вже незабаром прогресивні нововведення було зведено нанівець наступними австрійськими правителями — Леопольдом II (1790—1792) та Францом (1792—1835). Єдиною інституцією, яка зберегла всі свої надбання і навіть зміцнила їх після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква.

Антифеодальна боротьба

У відповідь на обмеження попередніх здобутків селяни посилюють антифеодальну боротьбу, що велася в різних формах: скарги, втечі, підпали, розправи, відмова від сплати податків, невиконання розпоряджень адміністрації маєтків. Своєрідною формою протесту був **рух опришків**, що поширювався на Прикарпатті (Коломийська, Станіславська, Стрийська округи). Десятки і сотні прикарпатських селян озброювались і втікали у важкодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби. Опришки нападали на панські і державні маєтки, забирали або нищили майно, руйнували панські двори, розправлялися з феодалами та адміністрацією. Постійною і наймасовішою формою антифеодальної боротьби була відмова широких мас селянства від виконання феодальних повинностей. Селяни ухилялися від панщини, виходили на роботу пізно, погано працювали; не здавали своєчасно данини, чиншів, не виконували додаткових робіт.

Найбільше **селянських виступів** відбулося протягом 1815—1826 рр. У Галичині вони охопили багато сіл Комарнівщини (1819—1822), Сколівщини (1824—1826). 1822 р. ознаменований посиленням прагнення селянства ряду округів переселитися на Буковину. Наймасовішим стало заворушення селян 39 громад на Чортківщині, яке відбулося влітку 1838 р. Відкрита від-

мова селян від виконання панщини, більшої, ніж один день на тиждень, прозвучала в 339 селах Галичини. Тут селяни діяли більш організовано і рішуче. Яскравою сторінкою в історії українського народу стало повстання в Північній Буковині під керівництвом Лук'яна Кобилиці в 1843—1844 рр.

Кульмінаційним пунктом селянського руху напередодні революції 1848—1849 рр. були антифеодальні виступи 1846—1848 рр. на східногалицьких землях. Селяни Східної Галичини піднялися майже одночасно із селянами Західної Галичини. 1846 р. боротьба охопила весь край. Це був удар, від якого феодально-кріпосницька система вже не могла отямитись. Повстання було придушене, проте воно стало однією з вирішальних передумов скасування панщини не лише в Галичині, а й в усій Австрії.

Перші паростки національного відродження

Поряд із усвідомленням необхідності боротьби за соціальні та економічні права на західноукраїнських землях протягом перших десятиліть ХІХ ст. формується національний рух. Під впливом політики «освіченого абсолютизму», нових європейських течій, політичних, соціальних і культурних змін у Галичині з'являється **перше покоління будителів**, яке належало до майже виключно середовища греко-католицького духовенства. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемишльського владика — єпископа **Михайла Левицького** згуртувалося невелике коло представників національно свідомої інтелігенції — І.Могильницький, Й.Левицький, Й.Лозинський, А.Добрянський, І.Лаврівський, І.Снігурський та ін. Вони виявляли великий інтерес до вітчизняної історії, життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва, вживаючи заходів щодо створення початкових шкіл для місцевого населення.

Найбільшого розмаху діяльність перемишльського гуртка набрала після призначення в 1818 р. перемишльським єпископом **Івана Снігурського**. До 1832 р. під

його покровительством відкрилось бл. 400 шкіл. У 1817—1821 рр. було видано декілька підручників. Автором більшості з них був *Іван Могильницький*. Він же став автором першої в Галичині «Граматики» української мови і наукового трактату «Відомість о руськім язичі» (в той час, як вже зазначалося в лекції II, західні українці продовжували називати себе «руси-нами», а свою мову — «руською»). У них він спростував хибні уявлення про український народ та його мову і аргументовано визначив його як один з реально існуючих східнослов'янських народів з власною мовою, поширеною на всіх (східних і західних) українських землях. Виходять друком перші збірки народної творчості: «Пісні польські і руські люду галицького» Вацлава Залеського (1833), «Руське весілля» Йосипа Лозинського (1835). Одночасно в Галичині з'являються збірки і видання з Наддніпрянської України, перші рукописні копії «Енеїди» І. Котляревського.

«Руська трійця»

Та справжнє українське національне відродження в Галичині почалося в 30-х роках ХІХ ст. під впливом ідей романтизму й слов'янського відродження, які поширювалися через чехів та поляків, творів нової української літератури в Російській імперії, українських етнографічних й історичних видань. Піонерами національного відродження в Галичині стали вихованці Львівської духовної семінарії, члени гуртка «Руська трійця» (1833—1837) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які були дітьми священиків і самі стали священиками. Ще на шкільній лаві вони захопилися ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Російській імперії розгорнули діяльність щодо українського відродження в Галичині. До гуртка «Руська трійця» входили також Г. Ількович, М. Кульчицький, М. Устиянович та ін.

Головне завдання гурток вбачав у тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «підняти дух народний, просвітити народ». Його члени займалися збирацькою, дослідни-

цькою, видавничою діяльністю, літературною творчістю. Велике значення мала їхня боротьба за утвердження народної мови у національній літературі та впровадження її у повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді тощо.

Душею «трійці» був **М.Шашкевич**, про якого **І.Франко** писав: «Поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, прийнята належною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї роботи, як у мистецтві, так і житті». Він народився 6 листопада 1811 р. в с. Підлисся нинішнього Золочівського району на Львівщині, вчився у Бережанській гімназії. У 1833 р. **М.Шашкевич** склав перший альманах віршів, написаних українською народною мовою, а два роки по тому опублікував широко знану оду «Голос галичан». Одночасно **М.Шашкевич** підготував до друку збірку «Зоря», до якої входили народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького, оповідання з життя священників. Однак цензура заборонила її публікацію.

Найзначнішою заслугою «Руської трійці» було видання наприкін. 1836 р. в Будапешті альманаху «**Русалка Дністровая**», який складався з фольклорних і власних творів видавців і був написаний народною мовою. Головною тут була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною. Однак з тисячного накладу до читачів дійшли лише 200 примірників, решту було конфісковано владою, щоб не допустити в краї поширення національної ідеї.

Після заборони австрійськими властями «Русалки Дністрової» і виходу **М.Шашкевича**, **І.Вагилевича** і **Я.Головацького** з Львівської семінарії, «Руська трійця» розпалася. Та її діяльність не була даремною. Вона започаткувала нову демократичну культуру в Галичині. Прогресивні ідеї «Руської трійці» все більше оволодівали умами галичан.

2. Революція 1848—1849 рр. та її вплив на розвиток краю

На поч. 1848 р. в ряді європейських країн почалися буржуазно-демократичні революції. Їх невід'ємною складовою стали визвольні рухи багатьох національно-поневоленних народів Східної і Центральної Європи. Звідси пішла назва революції — «**Весна народів**». Не залишалась осторонь і Австрійська імперія. 13 березня виросли перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську конституцію.

Скасування панщини

Революційні події надали широкого розмаху національно-визвольному руху в Східній Галичині. Враховуючи настрої народних мас, уряд монархії Габсбургів змушений був остаточно ліквідувати панщину. З цією метою 16 квітня 1848 р. цісар підписав спеціальний патент, за яким скасування панщини на галицьких землях сталося майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших частинах імперії. **Основою реформи** був викуп селянських земель державою, який селяни мали відшкодувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р. Поміщиків звільняли від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих — захищати їх у судах, допомагати у важких випадках тощо. У результаті реформи в Східній Галичині виникло бл. 375 тис. вільних селянських господарств. Та при проведенні реформи не було впорядковано права на володіння лісами та випасами. Це згодом викликало нескінченні судові процеси, спричинило руйнування селянських господарств. За поміщиками залишилися деякі феодальні привілеї, зокрема право пропінації, що на довгі роки виступало причиною різних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Викупні платежі, втрата лісів і пасовищ, інші залишки кріпацтва лягли важким тягарем на плечі західноукраїнської бідноти, яка бунтувала, шукала справедливості в цісаря, а нерідко топила горе в горілці. Навесні та влітку 1849 р. **масові виступи**, під час яких селяни

самочинно повертали захоплені поміщиками громадські землі, ліси і пасовища, охопили понад 100 сіл Східної Галичини. Шляхта, зі свого боку, насилала на «непокірних» поліцію і війська, які придушували селянські заворушення. А «справедливість» цісарсько-королівського суду полягала в тому, що з 32 тис. позовів щодо лісів і пасовищ селяни програли 30 тис., сплативши ще й 15 млн ринських за судові витрати.

Незважаючи на недоліки, скасування панщини було визначною подією. Український селянин нарешті став господарем на своїй землі, у ньому поступово пробуджувався потяг до громадського та національного життя.

Головна Руська Рада

Під впливом революційних подій у Західній Європі львівські українці 19 квітня 1848 р. від імені всіх українців Галичини подали на ім'я цісаря петицію з низкою демократичних вимог. У ній, зокрема, зазначалось, що українці становлять частину великого слов'янського народу, що вони — автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, цінують свою націю і хочуть її зберегти. У петиції містилися прохання про введення української мови у народних і вищих школах; видання державних законів українською мовою, яку урядовці повинні обов'язково знати; щоб було реально зрівняно в правах духівництво всіх обрядів і наданно доступ українцям до всіх державних посад. Як видно, вимоги були скромними й обмежувалися здебільшого сферою культури.

У результаті дальшого розвитку революції в Галичині виникли національно-політичні організації. 2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духівництва на чолі з перемишльським єпископом *Григорієм Яхимовичем*, утворили у Львові **Головну Руську Раду**, що стала першою українською політичною організацією. Як постійно діючий орган, вона мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. Її друкованим органом стала

«**Зоря Галицька**» — перша у Львові газета українською мовою. Головна руська рада, виступаючи за проведення демократичних реформ, прагнула забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю. У **програмній декларації** Ради проголошувалося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн, згадувалося про їхню колишню самостійність та про часи занепаду. У документі містився заклик до пробудження, адресований українському народові, і забезпечення йому кращої долі в межах австрійської конституції. Звертаючись до героїчної минувшини, Головна Руська Рада відновила герб галицько-волинських князів — золотий лев на блакитному полі — і прийняла синьожовтий прапор як національний стяг українського народу. За прикладом Головної Руської Ради в містах і селах краю виникло бл. 50 місцевих рад, до яких входили представники демократичних верств. Революційний рух поширився на провінцію.

Діяльність Головної руської ради зустріла **неприхильне ставлення** з боку польської Центральної ради народової, яка домагалася, щоб українці виступали разом з поляками. Вона спиралася на ополячену українську шляхту, яка утворила окремий комітет і подавала супліки на ім'я цісаря, протестуючи проти петиції 19 квітня, не бажаючи ні в чому відокремлюватися від поляків. На противагу Головній Руській Раді 23 квітня 1848 р. було створено «Руський собор», газети «Зоря Галицька» протиставлено видання «Дневник Руський».

Під натиском революційних подій цісар Фердинанд дав дозвіл утворювати на території імперії т. зв. **національні гвардії**, що за урядовим статутом мали бути «обороною конституційного монарха, запорукою конституції й законів». Українці в цей час тільки почали політично організовуватися, а тому змогли створити такі гвардії лише в кількох містах, де було численніше українське населення, а саме у Стрию, Жовкві, Бережанах, Тернополі та Яворові. Правда, майже всюди ці гвардії зустріли перепони з боку урядових кіл і не розвинули широкої діяльності. Трохи пізніше, у кін. 1848 р.,

австрійський уряд організував спеціальну селянську оборону на галицькому Підкарпатті, що мала на меті не допустити малярських повстанців до Галичини і нараховувала в одній тільки Станіславській окрузі майже 18 000 чол. У 1849 р. було створено добровольчий батальйон руських гірських стрільців у кількості 1400 чол., що також призначався для боротьби проти угорської революції. Усі ці формування, завдяки галицькій інтелігенції, мали український характер: народний одяг, українські відзнаки, пісні тощо.

Представники українського населення Галичини взяли участь у **Слов'янському конгресі** в Празі. Головна руська рада послала туди своїх делегатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли незгоди. Українці домагалися поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці — Східну, де переважали українці, й Західну, заселену головним чином поляками. Однак наступ урядових військ на Прагу перервав роботу конгресу.

Пізніше, 19 жовтня 1848 р., у Львові зібрався **Собор руських учених** — перший з'їзд діячів української науки і культури, у якому взяло участь 118 чол. Учасники з'їзду працювали в 9 секціях. З-поміж промовців особливо виділявся М. Устиянович. Зі своєю славнозвісною «Розprawою о язиці южноруським і его нарiчiях» виступив Я. Головацький. З'їзд схвалив єдину граматику української мови, висунув вимогу впровадження в усіх школах української мови. Було також підтримано вимогу поділу Галичини на два краї: польський і український.

Ще влітку 1848 р. Головна Руська Рада проголосила заснування культурно-освітньої організації під назвою «**Галицько-руська матиця**». Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути вогнищем письменства й просвіти рідною мовою. Свою діяльність «Галицько-руська матиця» розпочала аж у 1850 р.

Наприкінці 1848 р., відповідно до цісарського декрету, у Львівському університеті відкрито **кафедру української мови і літератури**, її професором було призначено Я. Головацького, який почав викладацьку ро-

боту в січні 1849 р. Незабаром він видав граматику української мови.

10 липня 1848 р. почав роботу перший австрійський парламент. Із 383 послів Галичину представляли 96, у т. ч. 39 від українців (27 селян, 9 священників, 3 світські особи). **Українські послы** в парламенті поставили вимогу про поділ Галичини, підкріплену 15 тис. підписів. Українські послы-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю.

Революційна боротьба

Яскрава сторінка революційної боротьби галицького робітництва — його участь у **листопадовому збройному повстанні** 1848 р. у Львові, яке назрівало протягом тривалого часу. Наприкінці жовтня атмосфера в місті стала надзвичайно напруженою. Не минало й дня без сутичок між урядовими військами і національною гвардією. Сигналом до повстання стали події 1 листопада, коли війська застосували зброю проти натовпу. На багатьох вулицях вирости барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників та ремісників різних національностей. До них приєдналися студентський легіон та частина національної гвардії. Вранці 2 листопада між повсталими й урядовими військами відбувалися збройні сутички. Та сили були нерівні. Львівське збройне повстання зазнало поразки.

Революційні заворушення поширилися і на **Північну Буковину**. Селяни намагалися силою повернути те, що відібрали у них поміщики. Депутат австрійського рейхсрату **Лук'ян Кобилиця**, виступаючи 16 листопада 1848 р. у Вижниці на зборах 2600 селян, закликав присутніх не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Заклик народного ватажка став приводом до повстання, що охопило гірські села Вижницької і Сторожинецької округ. Повстанці створили збройні загони, які контролювали гірські дороги.

Ідеї «Весни народів» знайшли активний відгук серед населення **Закарпаття**. Влітку і восени 1848 р. тут значно посилювалися заворушення трудового селянства.

У багатьох місцевостях, особливо в гірських районах, селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків та місцевих органів влади, не виконували панщини, захоплювали панське майно.

Однак сили контрреволюції на західноукраїнських землях, як і в усій імперії Габсбургів, усе більше зміцнювали позиції і поступово перейшли в контрнаступ. Остаточно **реакція** запанувала після того, як австрійський уряд за допомогою російських військ приборкав революцію в Угорщині. Австрійську конституцію було відмінено. Уряд повернувся до давньої системи централізаторсько-бюрократичного управління. Влітку 1851 р. було розпущено Головну Руську Раду і Галичина заснула на ціле десятиріччя.

Незважаючи на поразку, революція 1848—1849 рр. мала важливі позитивні результати для населення західноукраїнських земель. Вона ліквідувала серйозні перешкоди на шляху розвитку краю. Одним із здобутків революції стала активізація національно-визвольної боротьби народних мас, піднесення рівня їхньої національної свідомості.

3. Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.)

Після придушення революції 1848—1849 рр. правлячі кола Австрійської імперії зробили спробу ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну владу цісаря. Зокрема було розпущено парламент та скасовано конституцію. Однак невдовзі Австрія, зазнавши дошкульних поразок на міжнародній арені, спочатку від французів та сардинців в Італії (1859), а згодом — від Прусії (1866), змушена була піти на радикальну реорганізацію свого внутрішнього устрою. Насамперед було зроблено **поступки угорцям**, які мали сильні позиції в імперії. Внаслідок австро-угорського компромісу Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську (1867). З українських земель до угорської частини монархії ввійшло Закарпаття, а до

австрійської — Галичина і Буковина. Крім того, Відень погодився на неофіційний політичний компроміс із поляками, пообіцявши не втручатися у їхню політику в Галичині.

Господарство

У Західній Україні крізь залишки феодалізму пробивалися паростки соціального прогресу. Помітне позбавлення в економіці почалося наприкін. 60-х — на поч. 70-х років. Та лише 70—80-ті стали роками становлення фабрично-заводської промисловості. Але з 869 підприємств Східної Галичини більшість становили дрібні, на яких було зайнято по 5—10 робітників. Дрібні підприємства переважали і на Буковині та в Закарпатті. Попереду були борошномельна, лісопилна, нафтова галузі, де до сер. 90-х років завершився промисловий переворот.

Названі вище галузі виробництва у Галичині стимулювали залізничне будівництво. У 60-ті — на поч. 70-х років західноукраїнські землі отримали залізничне сполучення із Заходом, яке здійснювалося не тільки з економічних, а й воєнно-стратегічних міркувань. Згодом воно з'єднало Львів з українськими землями, що входили до Росії. До поч. 1901 р. довжина залізниць досягла 3859 км, що сприяло розвитку торгівлі й промисловості.

Наприкінці XIX ст. почали розвиватися металообробна та машинобудівна галузі промисловості, хоч і на низькому технічному рівні.

Проте Західна Україна залишалася землеробською. У сільському господарстві почали застосовувати нову техніку, вирощувати нові культури, використовувати вільнонайману працю, розвивати торгове тваринництво та зернове господарство. Земля, як і раніше, була зосереджена в руках поміщиків і селян, які розбагатіли. У Східній Галичині налічувалося 80 % дрібних селянських господарств, на Буковині — 87 %. Схожа картина спостерігалася і в Закарпатті, де становище погіршувалося через проведену у 1867 р. комасацію та сегрегацію (*комасація* — це зведення розкиданих дрібних

земельних ділянок в один масив; сегрегація — відокремлення селянських пасовищ від поміщицьких).

Селяни сплачували непосильні викупні платежі, витрачали великі кошти на тривалі судові процеси за ліси й пасовиська, за т. зв. пропінацію. Економічний тягар, що лежав на плечах трудового люду, цим не обмежувався. Його значно посилювали як прямі, так і непрямі податки, різноманітні повинності.

Неодмінним атрибутом західноукраїнського села була корчма, що служила місцем для лихварських операцій, пристановищем для покидьків суспільства, у т. ч. й поліційних агентів. За підрахунками В. Навроцького, на кожне галицьке село у 1869 р. припадало в середньому чотири корчми.

Становище селян Західної України набагато погіршилося внаслідок економічної кризи 70—80-х років XIX ст. Дані офіційної статистики свідчили, що за смертністю населення Галичина займала перше місце в Європі. Протягом усього пореформеного періоду не припинялася **боротьба селян** за право користуватися громадськими лісами і пасовищами. У Східній Галичині та на Північній Буковині відбувся 871 селянський виступ. Селяни використовували такі форми боротьби: відмову працювати у поміщицьких маєтках, страйки, збори, захоплення поміщицьких земель, втечі, підпали.

Важким було **становище західноукраїнських робітників**. Тривалість робочого дня, розмір заробітної плати, умови праці та життя залежали від підприємців. Хоч у 1885 р. австро-угорський уряд видав закон про обмеження робочого дня 11 годинами, насправді він тривав 12 і більше годин. Найнижчою в імперії Габсбургів була зарплата робітників Західної України. Львівський робітник отримував вдвічі менше, ніж віденський. До того ж, жіночу та дитячу працю, яку досить широко використовували у промисловості краю, оплачували наполовину нижче за чоловічу.

На західноукраїнських землях поступово народжується та міцніє **робітничий рух**. Перший організований виступ робітництва відбувся в січні 1870 р. 100 львівських друкарів провели 7-денний страйк, який закінчився їх перемогою. На рубежі 70—80-х років поряд із

страйками робітники проводили демонстрації, збори, мітинги. На них, окрім економічних, висували політичні вимоги, зокрема щодо впровадження загального виборчого права. Виникають нелегальні робітничі гуртки.

Повільний розвиток економіки західноукраїнських земель, які залишились аграрно-сировинним колоніальним придатком Австро-Угорщини та країн Заходу, не міг повністю забезпечити робочими місцями сільське та міське населення краю. Це викликало в кін. XIX — на поч. XX ст. **масову еміграцію**, зумовлену всією сукупністю суспільно-економічних відносин, чинників соціального і національного гніту. Серед основних причин еміграції І. Франко називав перенаселення, пролетаризацію і пауперизацію більшості селян, злиденні заробітки робітництва. Лише протягом 1890—1914 рр. більш як 500 тис. галицьких українців емігрували до Канади, США, Південної Америки. Великих масштабів досягла сезонна заробіткова еміграція в Німеччину, Швецію, Францію, Данію, Румунію, Росію. Тільки в Австрію за 1870—1913 рр. емігрувало 800 тис. селян. У Закарпатті кількість емігруючих набагато перевищувала природній приріст населення.

Одним з небагатьох чинників, що позитивно впливав на економічний розвиток західноукраїнського регіону, був своєрідною формою економічної самооборони місцевого населення, стала **кооперація**. Перше західноукраїнське кооперативне товариство — торгове підприємство «Народна торгівля» було організовано у 1883 р. у Львові. Діяльність «Народної торгівлі» спочатку зводилась виключно до підтримки української приватної торгівлі. Проте вже в 1907 р. воно перетворилося на союзне об'єднання споживчих кооперативів. Важливою подією в кооперативному русі Галичини було заснування в 1899 р. товариства «Сільський господар», яке у 1913 р. налічувало понад 32 тис. членів. Найчисленнішими серед кооперативів були кредитні спілки. Даючи десятипроцентні позики, вони швидко витіснили більшість лихварів. У 1909 р. українські підприємці заснували акціонерний земельний іпотечний банк, який фінансував інші кредитні заклади, зокрема «Крайовий союз кредитовий», «Народну торгівлю», «Крайову

спілку господарства і торгівлі». Зміцнило позиції товариство «Дністер», яке у 1907 р. мало 213 тис. клієнтів. У 1911 р. воно почало діяти і на Буковині, де створило страхову компанію «Карпатія». Всього перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях налічувалося 1500 різних кооперативів.

Посилення польських впливів у Галичині

Колоніальне становище Західної України, її економічна відсталість, численні кріпосницькі пережитки зумовили характер та особливості суспільно-політичного й національно-культурного руху в краї. Мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках переривали лише суперечки про мову та правопис і т. зв. **азбучна війна**, що виникла в кін. 50-х років через проект австрійського уряду, згідно з яким українцям нав'язували латинський правопис. Усе українське громадянство одностайно виступило проти цього проекту й захистило свою слов'янську азбуку. Нове пожвавлення громадського життя галицьких українців почалося у 1860 р. під впливом політичних подій в Австрії. 20 жовтня 1860 р. в імперії було прийнято нову конституцію, яку 26 лютого 1861 р. доповнили в досить ліберальному дусі. Галичина разом з іншими коронними краями дістала **автономію** з власним сеймом та крайовим урядом (виділом). В основу як австрійської конституції, так і крайових автономій було покладено не національну, а станову систему. Галичина, що була конгломератом українських і польських земель, за значної переваги привілейованих, здебільшого неукраїнських станів, являла собою штучне утворення. У представницьких органах краю українське населення було репрезентоване в меншості.

Галицький сейм мав складатися зі 150 послів. На перших виборах українці провели до сейму 49 своїх представників. У сеймі відразу почалася національна боротьба, яка не припинялася до початку Першої світової війни й розпаду Австро-Угорщини. На польському боці завдяки куріальній системі виборів була переважна більшість послів, тому майже всі домагання українців національно-політичного характеру діставали відмову.

Хоча формально в Галичині проголосили рівноправність поляків та українців, фактично крайова управа була в руках місцевої польської шляхти. Від початкової школи до університету панувала польська мова. Центр ваги в розв'язанні питань міжнаціональних відносин був перенесений із Відня до Львова. Галицьким українцям постійно доводилося наполегливо боротися за рівноправність як в економічній, так і в політичній та культурній сферах.

Москвофіли

Фактична передача влади в Галичині полякам попервах настільки паралізувала енергію активних членів українського руху, що вони або зовсім усунулися від громадської роботи, або через розчарування результатами революції 1848 р. та крах сподівань на здобуття політичних переваг у Східній Галичині почали звертати погляди в бік Москви, сподіваючись на її підтримку. До цього вдалася, головним чином, більшість галицького духовенства та старшої інтелігенції. Водночас вони не відмовлялися від лояльності стосовно Австро-Угорщини. Так у Галичині, за словами І. Франка, виник «темний, відвернутий від будь-якої культури напрям москвофільства. Будучи політично безхарактерним і безідейним, суспільно-гальмуючим, національно-ворожим усьому рідному, фантастично мудруватим, він ділив і без того нечисленну галицько-руську інтелігенцію на два ворожі, неспроможні до об'єднання, табори».

Москвофільську течію, яка серед галицьких, буковинських та закарпатських українців спочатку існувала у мовно-літературній, а згодом суспільно-політичній формі, очолювали Д.Зубрицький, В. Дідицький, М. Малиновський, А.Добрянський та ін. Під впливом москвофілів у Східній Галичині діяли культурно-освітні товариства — Ставропігійський інститут, «Галицько-руська матиця», «Народній дім», Товариство ім. М.Качковського, виходили газета «Слово», журнали «Галичанин», «Страхопуд», «Лада» та ін. Буковинські та закарпатські москвофіли створили політичне товариство «Народна

рада», «Общество русских женщин в Буковине», «Общество русских студентов Карпат» тощо.

Хоча москвофіли були за походженням українцями, вони виступали проти української мови, силкуючись писати ламаною російською. Д.Зубрицький називав українську мову «мовою пастухів». Так само москвофіли заперечували існування окремого українського народу, пропагували ідею «єдиної, неділимої російської народності» від Карпат до Камчатки. За таку позицію вони отримували щедрю фінансову підтримку з Росії.

Народовці

Однак москвофільські тенденції, спроби зв'язати українців Галичини з російською ідеєю викликали сильний опір нової генерації інтелігенції. Група молодих письменників і громадських діячів — В.Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф.Заревич, К.Климович, Є.Згарський, Д.Танячкєвич та ін., продовжуючи демократичні традиції своїх попередників, наприкін. 1861 — на поч. 1862 р. заснувала гурток (громаду) у Львові. Саме звідси бере початок народовська (українофільська) течія. Вважаючи своїм ідеалом Т.Шевченка та «Руську Трійцю», галицькі народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим вони залишалися лояльними до австрійської влади.

Поступово народовський напрям перетворюється на найвпливовішу силу українського національного руху. Народовці пишуть і видають книжки і часописи народною мовою, творять народну літературу, намагаються наблизитися до народу. Першим їх друкованим органом був журнал «Вечорниці», який виходив протягом 1862—1863 рр. Видавали також журнали «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», газети «Діло», «Буковина». На сторінках цих видань друкувалися найкращі твори як наддніпрянських, так і галицьких та буковинських письменників.

Прагнучи об'єднати вияви національної самосвідомості з реальними інтересами народних мас, народовці започатковують й очолюють низку українських культурно-просвітницьких, господарських (передусім кооперативних) та політичних організацій, що своїми розгалуженнями сягали кожного села. Селянські маси, які завдячували цій діяльності не тільки поліпшенням своїх життєвих умов, але також новим почуттям людської гідності та громадянської гордості, переймалися духом національної свідомості. Таке єднання селянства та інтелігенції Галичини не тільки на духовному, а й на практичному терені приводило до зміцнення національного руху. Зокрема, важливою подією суспільно-політичного життя Галичини стало створення в 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнього товариства «**Просвіта**». Воно поставило за мету «спомогати народню просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним, поширювати дешеві книжки історичного, а також і економічного змісту». Першим його головою став учитель гімназії А. Вахнянин (1868—1870).

У 70—80-х роках XIX ст. «Просвіта» відіграла провідну роль у громадському та політичному житті Галичини. У містах та містечках краю діяли філії товариства, які ідейно та організаційно об'єднували численні місцеві осередки. «Просвіта» вела досить широку **видавничу діяльність**. Виходили у світ твори українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газета «Читальня», літературно-наукові альманахи; щорічно читачі отримували «Народний календар». Їх редакторами були видатні діячі української культури О. Партицький, В. Шашкевич, Ю. Целевич, Ю. Федькович, І. Франко, В. Лукич-Левицький, П. Огоновський, К. Паньківський, К. Левицький, Г. Хоткевич та ін. З «Просвіти» вийшла ініціатива створення друкованого органу народовців — газети «Діло» (1880), першої політичної народовської організації «Народна рада» (1885).

Через друковані видання, читальні, самоосвітні, театральні, вокально-хореографічні, музично-інструментальні гуртки товариство несло в широкі народні маси і культуру, і знання, і національну свідомість. Кожен

захід «Просвіти»: будівництво Народного дому, конкурси художньої творчості, спільні свят-вечері тощо — ставав важливим чинником консолідації українських народних мас. Безкорисливу просвітницьку роботу вели гімназисти, студенти, священики, вчителі, інші галицькі інтелігенти.

«Просвіта» здійснювала діяльність переважно на громадських засадах. Правда, за невелику плату доводилося наймати службовців філій та крайового товариства, а також деяких керівників художніх колективів. Кошти на просвітницьку діяльність здебільшого нагромаджували з членських внесків, різних платних заходів, а також пожертвувань меценатів.

За прикладом галичан буковинські народовці 1869 р. створили культурно-освітнє товариство «Руська бесіда». Активну участь у його діяльності брали Ю. Федькович, брати Г. і С. Воробкевичі, Н. Кобринська, З. Маковей.

За таких умов на хвилі національного відродження у Львові в 1873 р. виникає Товариство ім. Т. Шевченка, яке підтримали народовці. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебирало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворювалося у першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був 1892 р., коли воно за новим статутом трансформувалося в **Наукове товариство ім. Шевченка** (НТШ). Відтоді, крім гуманітарних наук, набувають розвитку в межах НТШ більш як двадцять наукових комісій і такі дисципліни, як математика, фізика, хімія, біологія, право, економіка. Основним науковим органом товариства стали «Записки НТШ». Було започатковано низку періодичних видань — перших за нашу історію україномовних журналів у галузях історії, філології, права, демографії, математико-природничих наук.

Серед засновників товариства — письменник Олександр Кониський, філолог Омелян Огоновський, перший голова товариства Кирило Сушкевич, видатний етнограф Володимир Шухевич, славетний фізик Іван Пулюй. Особливі заслуги перед НТШ має його багато-

літній голова — найвидатніший український історик усіх часів Михайло Грушевський. Він реформував товариство на зразок національних академій, розгорнув багатопрофільну наукову роботу його секцій та безпрецедентну за масштабами видавничу діяльність.

1885 р. народовці заснували свій керівний політичний орган — **Народну раду** на чолі з Ю. Романчуком. Вона оголосила себе спадкоємицею національної програми Головної Руської Ради з 1848 р. і послідовно домагалася автономії для українських територій у межах Австро-Угорщини.

Співпраця галичан і наддніпрянців

З другої пол. XIX ст. Галичиною зацікавлюються наддніпрянські українці, які надавали їй особливого значення в справі українського національного розвитку. Це пояснювалося тим, що, попри політичні обмеження внаслідок сильних польських позицій, українці Галичини жили все ж у конституційній монархії, де основні права забезпечувалися набагато ширше, ніж у самодержавній Росії. Вони вже від часу революції 1848 р. брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу, громадські організації тощо. У підросійській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелегальним шляхом. Тому, коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, його активні діячі перенесли свою діяльність до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнюючи цим місцевий національний рух, щоб пізніше використати його здобутки для всієї України.

Так Галичина стає місцем, де спільними силами розвивається українське національне життя, творяться українські національні цінності для потреб цілої України. З цього часу духовні зв'язки між двома частинами України зміцнюються, витворюючи одну національну культуру, одну політичну думку, один національний ідеал.

Серед перших визначних діячів Великої України, які налагодили тісні відносини з галицькими українцями, був **Пантелеймон Куліш**. І. Франко писав: «Доля судила,

що власне Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до пол. 70-х років». Він перший звернув увагу молодих галицьких українофілів на потребу вивчати історію України, на необхідність літератури для простого народу.

70—80-ті роки в історії української самосвідомості були часом переважаючого впливу **Михайла Драгоманова**. «Він був для нас правдивим учителем вповні безкорисно не жалував праці..., щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виростилих у рабських традиціях нашого глухого кута на кращі, ясніші шляхи Європейської цивілізації», — так згадував Драгоманова І. Франко. Але «глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювали перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою».

Майже одночасно зі смертю М. Драгоманова з Києва до Львівського університету переїхав викладати історію визначний український історик **Михайло Грушевський**. Йому судилося стати представником найновішої фази українства, яка відштовхувалася від суспільних і політичних ідей драгоманівського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями. Наукова, політична і культурно-освітня діяльність М. Грушевського, ставши важливою єдиною ланкою між «двома Українами» у складі двох імперій, утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства.

Втім, зв'язки між двома частинами України не обмежувалися лише посередництвом провідних діячів. Галичину відвідували як представники старшого, так і молодшого покоління Наддніпряниці. Вони часто перебували тут по кілька тижнів, придивляючись до життя тутешнього українства, прислухаючись до його думок, оглядаючи місцеві інституції. Обопільні відносини ставали щораз інтенсивнішими, взаємовплив щораз більшим. Український народ, хоч і розділений державними кордонами, ставав свідомим своєї єдності і переводив її в практичні справи, витворюючи спільні

цінності єдиної національної культури, єдиної політичної думки.

У цьому процесі кожна з двох частин України відіграла свою роль. Отямившись після поразки в боротьбі з Польщею та Росією за свою свободу, український народ — як на Сході, так і на Заході — робив свій внесок до національної скарбниці. Українці з Російської імперії, не маючи можливості національного розвитку в себе, давали передовсім ідею, яка впроваджувалася на західноукраїнських землях в практичну справу, творячи новочасне українське національне життя. Галичанам Велика Україна давала почуття сили, яку можуть мати тільки сини великого народу. Національні досягнення Західної України служили підбадьоренням і зразком для наслідування українцям під російським пануванням.

Радикальний рух

70—80-ті роки XIX ст. позначилися залученням до лав українофілів Заходу і Сходу різночинної інтелігенції, частини національної буржуазії. Це інтенсифікувало, радикалізувало політичне життя краю, дало матеріальну підпору масовим починанням. Є. Чикаленко писав, що національний рух сягнув «не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені». Відтепер українофільство, попри впертий опір своєї консервативної частини, набуло чітко окресленого характеру політичного руху. У цей час під впливом М. Драгоманова в Галичині згуртувалося вузьке коло представників старшого покоління та молоді, до якого, зокрема, належали Володимир Навроцький, Михайло Павлик, Іван Франко, і в спілці з ним почало європеїзувати галицьких русинів. Ця група започаткувала т. зв. **радикальну політику** в суспільному житті Галичини, «головним завданням якої було ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей». При цьому радикали у переважній більшості вважали національну ідею в Україні за явище другорядне, а національну проблему за таку, яка сама собою розв'яжеться з перемогою соціалістичного ідеалу. Теми

для своїх творів вони брали з життя народу, різних його суспільних верств, по змозі розширюючи коло своїх спостережень.

Взявшись до праці, радикальна молодь ставила в центр своєї концепції «народ». Але як тільки вона почала щиро йому допомагати, то дуже швидко збагнула, що це не «народ взагалі», а конкретний, український народ, з українськими поняттями й інтересами. Так само ці молоді люди незабаром зрозуміли, що справедливість в умовах України означає самостійність; і що говорити в умовах України про соціальну справедливість — це фактично означає говорити про національну справедливість, бо практично всі багаті в Україні були чужинцями. Як зазначав пізніше В. Винниченко: «... ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного». Наслідком таких висновків стало переміщення українського національного руху в центр політичного життя Галичини та поступова його радикалізація.

Останнє десятиліття ХІХ ст. стало переломним в розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій, національна ідея виходить за межі суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, в т. ч. й по відношенню до східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

Першою українською політичною партією була створена у Львові в жовтні 1890 р. **Русько-українська радикальна партія**. Від самого початку в її середовищі існували *ідейні протиріччя* між «старими» і «молодими» радикалами з приводу характеру партії. Перші, репрезентовані Іваном Франком, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким, були прихильниками ідей М. Драгоманова, який, висуваючи програму федералізації Російської і Австро-Угорської імперій, фактично заперечує

чував потребу творення самостійної української держави. У той же час другі — Вячеслав Будзиновський, Юліан Бачинський, Семен Вітик, Микола Ганкевич, Володимир Охримович та ін. виступали за негайне введення в максимальну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в мінімальну — положення про поділ Галичини на українську та польську частини. Після кількарічних суперечок перемогла «молодь». Спочатку в 1895 р. Ю. Бачинський видав свою працю під назвою «*Україна irredenta*», де обґрунтував положення, що політична самостійність України є умовою її економічного і культурного розвитку, як і умовою можливості її існування взагалі. Цим самим, за словами автора, *ідея політичної самостійності* України вперше була поставлена «ясно і умотивовано». А в кінці грудня 1895 р. на IV з'їзді радикалів ця ідея врешті була внесена в програму партії. Було також усунуто з програми положення про автономію Галичини та замінено його вимогою утворити окрему українську область зі Східної Галичини і Північної Буковини. Успіхом «молодих» було і введення в програму домагання «піднесення національної свідомості і солідарності в масах всього українського народу Австро-Угорщини і Росії через літературу, збори, з'їзди, товариства, маніфестації, печать, відчити і т. ін.». Тим самим було заманіфестовано ідею соборності українських земель.

Отже, вперше в історії українського руху постулат політичної самостійності України було включено в програму окремої партії. Але для того, щоб його реалізувати, потрібна була довга й копітка праця. Розуміючи це, **Іван Франко** з 1896 р. послідовно й цілеспрямовано розробляє у своїх працях програму національного будівництва, що мала підкреслено комплексний характер. «Нині ми розуміємо, — писав він, — що перша і головна основа розвою народнього — освідомлюване і розбуджуване мас, праця над їх просвічуванем у кождім напрямі, отже не тільки господарським і історично-національним, але наперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось головна мета, яку покла-

ла собі українсько-руська радикальна партія... Тільки інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів... щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості».

Здобутки національного руху

Минуло небагато часу і з'явилися перші результати органічної праці. За період від Франкового «Не пора!..» (1880) до 1898 р. український рух зміцнів і організаційно, і кількісно настільки, що поет констатував: «Ще не вмерла, ще не вмерла і не вмер!». Широкі кола українства Галичини усвідомлювали свою окремішність і поступово переходили до примату національної ідеї. Так, у 1893 р. відбулося урочисте перевезення останків М. Шашкевича з Новосілок до Львова. Ця подія сколихнула десятки тисяч галичан до вияву національного самовизначення. Тоді вулиці Львова вперше рясно замайоріли жовто-блакитними прапорами. Уся Галичина маніфестувала вдячність «Пробудителеві» краю. У 1895 р. постулат політичної самостійності України підтримала газета «Робітник». А через два роки у Львові на вечорі пам'яті Т. Шевченка голова «Академічної громади» І. Голубович проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом української молоді. У 1898 р. на всенародному вічі у Львові з нагоди 50-річчя скасування панщини в Галичині, усі українські політичні угруповання зійшлися на принципі самостійності української нації. Це, по суті, була перша міжпартійна платформа на самостійницькому ґрунті. З цього ж року дедалі послідовніше поширюються терміни «Україна» й «український», замість дотеперішніх «Русь» і «руський». Така активізація українського руху в кін. ХІХ ст. наочно показувала його потенційні можливості.

Усе більшого резонансу серед широких мас набувала **радикальна преса**. Якщо демократичні видання 70—80-х років були розраховані головним чином на інтелігенцію та молодь, то видання 90-х років адресовані переважно селянам і міським робітникам. Ще з

поч. 1890 р. за редакцією І. Франка та М. Павлика виходив радикальний часопис «Народ». Видавалися газети «Хлібороб» і «Громада». Друкувалася політична література, зокрема серію брошур І. Франка під загальною назвою «Радикальна тактика».

Дбаючи про ріст національної самосвідомості галицьких українців, радикали не забували й про інші землі України. Так, коли в 90-х роках відзначалося тисячоліття Угорської держави, що проходило в умовах наступу шовіністичних і католицьких сил з метою асиміляції населення Закарпаття, І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та інші діячі опублікували «Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття». У ньому піддавалися гострій критиці угорські загарбники, що проводили політику пригнічення закарпатських українців, указувалося на відступництво української інтелігенції, яка мадяризувалася, цуралася рідної мови.

У кін. XIX ст. Русько-українська радикальна партія пережила кризу. Намітилися суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поруч з розгортанням радикального руху і охопленням ним трудящого люду дедалі більше виявлялася політична диференціація в її лавах. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники, пов'язані з дальшим розвитком капіталістичного господарства, соціальним розшаруванням суснільства, виходом на політичну арену робітничого класу, піднесенням національної свідомості. **Внутріпартійна боротьба** викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський, Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем, М. Ганкевичем, М. Новаковським та національно-демократичну, якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзиновський, Т. Окуневський. У результаті, у 1899 р. з'явилося ще дві партії: національно-демократична та соціал-демократична.

На Різдво 1900 р. Народний Комітет, як керівний орган **Української національно-демократичної партії (УНДП)**, опублікував першу відозву до народу. У ній наголошувалося: «Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдинилися в одну новочасну, культурну державу». Ці

слова, як і програма УНДП, припали до вподоби багатьом галицьким українцям. Вже незабаром національні демократи, відкриваючи свої осередки на місцях та розгортаючи широку політичну діяльність по всьому краю, стали домінуючим чинником українського життя в Австро-Угорщині.

На самостійницьких позиціях стояла й **Українська соціал-демократична партія (УСДП)**. Її друкований орган «Воля» писав, що метою українських соціал-демократів є «вільна держава українського люду, українська республіка». УСДП, як і УНДП, також вийшла з лона радикальної партії, перша була в ній лівим крилом, а друга правим. За висловом жандармського полковника Мезенцова, члени всіх цих партій були «одними й тими ж мазепинцями».

Отже, на зламі століть незалежницькі ідеї починають захоплювати чимраз ширші кола західноукраїнського суспільства. Галичина, що з легкої руки Є. Чикаленка дістала назву «**українського П'ємонт**» (*П'ємонт — історична область Італії, яка в сер. ХІХ ст. стала центром національного об'єднання*), внаслідок напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів та при істотній інтелектуальній та фінансовій допомозі зі Східної України, стала тим місцем, де генерувалася ідея національного визволення та возз'єднання всіх українських земель.

4. Українська культура ХІХ ст.

Незважаючи на колонізаторську політику російського царизму й Австро-Угорської монархії, продовжувала, хоч і повільними темпами, розвиватись українська культура. Її стан перебував у тісному зв'язку з економічними та соціально-політичними процесами, які відбувалися в Україні.

Освіта

Вирішальне значення для піднесення культури українського народу мала освіта. Розвиток промисловості, торгівлі, міст вимагав дедалі більшої освіченості,

кваліфікованості працівників. Він зумовлював збільшення кількості навчальних закладів та учнів у них.

Згідно з «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р. впроваджувалися чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські (гімназії), університети.

У **парафіяльних школах**, які відкривалися при церковних парафіях і були початковими, навчання тривало 4—6 місяців у селах і до одного року — у містах. Дітей навчали (російською мовою) читати, писати, елементарних арифметичних дій, основ релігії.

У **гімназіях** (середніх школах) навчалися переважно діти дворян, чиновників. Тут викладали латинську, німецьку, французьку мови, історію, географію, початковий курс філософії і слов'янських наук, математику, фізику, природознавство, політичну економію, малювання. З 1828 р. навчання тривало 7 років. За статутом 1828 р. з навчальних планів було виключено природознавство, філософію і політекономію, впроваджено викладання закону Божого, священної і церковної історії, грецької мови.

Крім державних, у ряді сіл, особливо на Полтавщині і Чернігівщині, діяли **дяківські школи**, які утримувалися на кошти батьків. Тут дяки навчали дітей, переважно українською мовою, читати буквар, часослов і псалтир, а також церковних співів.

Існували **приватні пансіонати** (майже у кожній губернії), що працювали за програмою середніх навчальних закладів. Доньки дворян здобували освіту і виховувалися в інститутах шляхетних дівчат, заснованих у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1829), Керчі (1836) і Києві (1838).

Проміжне місце між гімназіями й університетами займали **ліцеї**, яких в Україні було три: Рішельєвський в Одесі (1817), Кременецький на Волині (1819), заснований на базі гімназії (після польського повстання 1830—1831 рр. закритий, а потім переведений до Києва і реорганізований в університет), і Ніжинський, на який у 1832 р. перетворено гімназію вищих наук, засновану в 1820 р. на кошти братів Безбородьків.

В Україні, крім загальноосвітніх, діяло кілька **професійних навчальних закладів**. У Єлисаветграді (нині

Кіровоград) працювала медична фельдшерська школа, у Миколаєві — артилерійське (1794) і штурманське (1798) училища, засновані морським відомством. У Херсоні в 50-ті роки почало діяти училище торгового мореплавства, в Севастополі — морська школа. У 1851 р. поблизу Харкова відкрилася землеробська школа, яка готувала агрономів.

Швидкий індустріальний розвиток, а також вимоги прогресивних сил суспільства змусили царський уряд здійснити в 1864 р. **реформу народної освіти**. Згідно з нею, усі типи початкових шкіл, які існували раніше, оголошувалися загальностановими і діставали назву початкових народних училищ. Вони почали працювати за єдиним планом і програмою. Тут дітям давали елементарні знання: навчали Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Керівництво училищ зосередилося в новостворених повітових і губернських училищних радах, а контроль за ними у межах кожної губернії здійснювали полечителі народних училищ.

На кін. XIX ст. кількість початкових народних шкіл у Східній Україні зросла і становила бл. 17 тис. Однак вони охоплювали навчанням лише третину дітей, решта ж їх, бл. 70 %, залишалася поза школою. Багато дітей не відвідували школу або не закінчували повного курсу навчання через важкі матеріальні умови. Згідно з переписом населення 1897 р., відсоток письменних в Україні коливався від 15,5 до 27,9.

Щоб задовольнити народний потяг до освіти, передові громадські діячі України почали організовувати безплатні **недільні школи для дорослих**. Першу із них було відкрито у жовтні 1859 р. в Києві. Усього протягом 1859—1862 рр. у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших українських містах було створено 110 таких шкіл. 10 червня 1862 р. царський уряд закрав їх. Але в 1864 р. недільні школи, хоч і з великими обмеженнями, були дозволені. У 70—80-х роках їх кількість зросла.

Одночасно із реформою початкової школи прогресивні зміни відбувались у системі середньої освіти. У 1864 р. цар затвердив **Статут гімназій і прогімназій**, відповідно до якого засновувались 7-класні гімназії і 4-класні прогімназії. Формально їх оголосили безстановими і за-

гальнодоступними, але за навчання в них треба було платити. Так утруднювався доступ дітей малоімущих у ці навчальні заклади. Для жінок діяли окремі гімназії і вищі жіночі курси, у яких готували з дівчат «матерів сім'ї». На кін. XIX ст. у Східній Україні працювало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

Важливими осередками духовного життя Наддніпрянщини були Харківський та Київський **університети** з історико-філологічними, фізико-математичними, юридичними і медичними факультетами. Заснований 1865 р. в Одесі Новоросійський університет мав такі ж факультети, крім медичного. У трьох університетах у 1865 р. навчалось бл. 1200 студентів, а в сер. 90-х років — уже понад 4 тис. У 1878—1889 рр. в Києві діяли жіночі курси.

У 70—90-х роках було відкрито **спеціальні вищі навчальні заклади**: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі. Поступово демократизувався склад студентів вузів. Кількість вихідців із дворянства зменшувалась, а кількість представників інтелігенції збільшувалась.

На **західноукраїнських землях**, згідно з реформою 1869 р., початкові школи було передано з рук консисторії до світських органів влади — крайових (а також повітових (окружних) і місцевих) шкільних рад. Однією з найважливіших засад австрійського шкільного законодавства була обов'язковість і безоплатність початкової шестирічної освіти, право навчання рідною мовою та дозвіл поряд із державними школами створювати приватні навчальні заклади, в тому числі середні, окремим особам, освітнім товариствам та релігійним організаціям. Однак багато дітей шкільного віку не відвідувало школи через матеріальні нестатки. Не вистачало кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, коштів. Австро-угорський уряд, спираючись на місцевих великих землевласників та промисловців, сприяв політиці колонізації (Східна Галичина), мадяризації (Закарпаття), румунізації (Північна Буковина) систе-

ми освіти. Більшість західноукраїнського населення залишалася неписьменною. Дуже мало українців навчалося в гімназіях. Колонізаторській меті Австро-Угорської монархії було підпорядковано систему навчання у Львівському (заснований 1784 р., мав чотири факультети — філософський, юридичний, богословський, медичний) та Чернівецькому (заснований 1875 р. з юридичним, філософським, богословським факультетами) університетах. Вступ до них вихідців із народних мас, особливо українців, був нечастим явищем. Із спеціальних вищих закладів виділялася Технічна академія у Львові, перейменована 1877 р. у Політехнічний інститут. У 1897 р. тут засновано також Академію ветеринарної медицини.

Наука

Центрами освіти і науки в Україні були університети. На східноукраїнських землях перші з них виникли у Харкові (1805) та Києві (1834). **Харківський університет**, заснований з ініціативи В. Каразіна, спочатку мав чотири факультети. У рік відкриття університету в ньому навчалося 65 студентів, у 1855 р. — 492. **Київський університет**, відкритий у 1834 р., спочатку мав один факультет — філософський, що складався з відділів історико-філологічного та фізико-математичного; у 1835 р. почав працювати юридичний, а в 1841 р. — медичний факультет. У 1834 р. в університеті навчалися 62 студенти, а в 1855 р. — 808.

Протягом дореформеного часу 56 вихованців Харківського університету стали професорами і працювали як у Харківському, так і в Київському, Московському, Казанському університетах. Найвідомішими з них були математик М. Остроградський, славіст І. Срезневський, філолог О. Потебня, історик М. Костомаров.

У першій пол. XIX ст. в Україні було видано низку важливих праць з різних галузей знань, зокрема 4 томи опису губерній Правобережжя і Лівобережжя, тритомні «Записки о Полтавской губернии» М. Арандаренка, тритомне «Статистическое описание Киевской губернии», яке підготував Д. Шуравський.

Значний крок вперед у першій пол. XIX ст. зробила в Україні історична наука. Велику роботу було проведено зі збирання, систематизації і публікації історичних джерел — актового, архівного матеріалу, літописів та інших творів, пам'яток народної творчості. Багато історичних джерел, зокрема архівних матеріалів, збрали й опублікували співробітники Київського тимчасового комітету для розгляду давніх актів, відкритого в Києві в 1843 р.

В історіографії кін. XVIII — поч. XIX ст. в Україні особливе місце займає «Історія русів», яку опублікував О.Бодянский у 1846 р.

Багато архівних матеріалів про запорізьке козацтво і т. зв. Новоросійський край зібрав А.Скальковський. Найбільш значною з його публікацій є «История Новой Сечи или последнего коша Запорожского» (1841).

Значним є внесок у розвиток історичної думки в Україні М.Максимовича. Він виступив проти норманської теорії походження Русі, став першим істориком Коліївщини — великого народного повстання на Правобережжі 1768 р.

У 20—30-х роках XIX ст. у Львівському університеті тривали дослідження в галузі краєзнавства і гуманітарних наук. І.Могильницький написав першу в Галичині граматику української мови. Передмова до неї — це важлива наукова праця «Відомість о руськім язичі» (1829), яка вміщувала змістовний нарис історії України, визначала українську мову як одну з самостійних східнослов'янських мов. Над граматику української мови працював також професор Львівського університету І.Лаврінський. Він уклав 6-томний українсько-польсько-німецький словник, на якому позначився вплив народної мови, переклав польською мовою «Повість временних літ». З 1784 р. діяла бібліотека Львівського університету, що налічувала бл. 50 тис. томів літератури з різних галузей знань.

Російський царат, Габсбурзька монархія, російські, німецькі, польські, угорські шовіністи ігнорували українську мову, не дозволяли користуватися нею ні в школі, ні в державних установах. Але не могли добитися денационалізації українського народу, спинити розвиток його мови.

Українська інтелігенція, зокрема письменники, громадські і культурні діячі, відстоювали право українського народу мати національну мову, піклувалися про її розвиток і вивчення.

У 1818 р. в Петербурзі було опубліковано першу граматику української мови, яку уклав російський філолог О.Павловський. Відомі вчені І.Срезневський і М.Максимович у своїх працях науково спростували безпідставні твердження російських і польських великодержавників про те, що українська мова — не окрема мова, а діалект російської або польської, довели, що це багата за лексичним складом, живописна, поетична, музикальна мова.

Прогресивні вчені і письменники (П.Білецький-Носенко, М.Маркевич, О.Афанасьєв-Чужбинський, П.Куліш, Я.Головацький) розробляли проблеми української лексикографії, збирали матеріали і готували до друку словники української мови.

1848 р. у Львові відбувся з'їзд інтелігенції — «Собор руських учених». На ньому Я.Головацький прочитав науковий реферат про окремішність української мови, було обговорено низку наукових і літературних проблем, у т. ч. питання народної мови у школі. Тоді ж у Львівському університеті відкрили кафедру української мови та літератури.

П.Куліш у виданні «Кобзаря» Т.Шевченка 1860 р. та в інших книгах застосовував розроблений ним український правопис — кулішівку. Цей правопис ґрунтувався на фонетичному принципі, що був покладений в основу пізнішого українського правопису.

Значне поживлення в усіх галузях наукової творчості, особливо в природознавстві, припало на другу пол. ХІХ ст. Великих здобутків досягли відомі вчені О.Ляпунов (1857—1918), М.Ващенко-Захарченко (1825—1912), М.Умов (1840—1915), М.Бекетов (1827—1911), І.Мечников (1845—1916), І.Сеченов (1829—1905), М.Гамалія (1859—1949).

На західноукраїнських землях плідно працювали математики В.Левицький, М.Зарицький, хіміки Б.Радзішевський, Е.Ліннеман, геологи Ф.Ціркель, Ю.Токарський та інші вчені. У галузі політекономії і статистики

відзначались професор Київського університету М. Бунге, доцент цього ж вузу М. Зібер, професор Харківського університету Г. Цехановський та ін. Тривала діяльність видатного українського історика М. Костомарова. У своїх працях він обстоював самобутність українського народу, його право на вільний економічний розвиток. Чільне місце в українській історіографії посідають твори визначних істориків О. Лазаревського, В. Антоновича, О. Єфименко, Д. Багалія, О. Левицького, Д. Яворницького. Низку цікавих досліджень опублікували галицькі історики О. Барвінський, А. Петрушевич, В. Площанський, Ю. Целевич, І. Шараневич та ін.

У важких умовах жорстокого національного гноблення вчені О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук створили цінні праці з проблем українського мовознавства. В галузі фольклористики та етнографії творчо й наполегливо працювали М. Сумцов, П. Чубинський, М. Драгоманов, Б. Грінченко.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняного літературознавства в Галичині зробили В. Щурат, К. Студинський, О. Маковей та ін. Багатими здобутками увінчалася робота фольклористів та етнографів Ф. Вовка, В. Гнатюка, О. Роздольського, В. Шухевича, Ф. Колесси. І. Свенціцький, І. Франко та ін. працювали над вивченням української мови та літератури.

Важливим осередком української науки був **Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства**. Тут напівлегально було опубліковано «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича і М. Драгоманова, великий збірник етнографічних матеріалів П. Чубинського, вийшли твори П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, М. Лисенка. Багаті етнографічні, економічні і статистичні матеріали по Україні зібрали співробітники Комісії з опису губерній Київського навчального округу (1851—1864), а також земські статистики. Київська тимчасова комісія з розгляду давніх актів продовжувала збирання й публікацію історичних документів, видання багатотомного «Архива Юго-Западной России», присвяченого минулому Правобережної і Західної України. Велику цінність для вивчення історії українського народу становлять

опубліковані в Петербурзі протягом 1863—1892 рр. 15-томні «Акты Южной и Западной Руси».

Пожвавленню історичних досліджень сприяв журнал «Киевская старина», який, починаючи з 1882 р., протягом чверті століття виходив у Києві. Він вміщував художні твори, історичні документи й матеріали, спогади, пам'ятки народної творчості, етнографічні нариси.

Низку періодичних органів не лише для вчених, а й для широких кіл громадськості видавало **Наукове товариство ім. Т.Шевченка** у Львові. Найплідніше працювали тут М.Грушевський, який редагував «Записки НТШ», І.Франко — постійний автор і редактор, В.Гнатюк — багатолітній науковий секретар цієї установи, голова Етнографічної комісії. Ця комісія видавала «Етнографічний збірник» і «Матеріали до української етнології», двадцятитомник «Українсько-руський архів» і 11 томів «Джерел до історії України-Руси». Найвагомішими були досягнення Товариства в галузі суспільних наук, зокрема історії (праці М.Грушевського, його учнів Т.Джиджори, С.Томашівського, І.Кревецького, М.Кордуби, І.Крип'якевича), філології та літератури (роботи О.Огоновського, І.Франка, О.Кониського, К.Студинського, М.Возняка, В.Щурата).

Зі Львовом пов'язане ім'я вченого-винахідника І.Лукаsevича, який виділив у 1852 р. газ із нафти і сконструював газову лампу. Значний слід у розвитку науки залишили математик Ю.Пузина, мовознавець Ю.Курілович, філолог Р.Ганшинець. Широко відомими стали наукові праці з філософії П.Лодія, зі статичної фізики — М.Смолуховського.

У цей час плідно працювали вчені із світовими іменами, які через свою активну позицію в обстоюванні української державності були замовчувані як царською, так і більшовицькою владою. Це І.Верхрадський — видатний дослідник флори і фауни, ентомолог, який зробив величезний внесок у створення української наукової термінології; І.Горбачевський — видатний біохімік, який синтезував сечову кислоту, професор Українського університету у Відні, згодом ректор Празького університету. Серед відомих українських вчених того часу — ботанік і географ О.Волощук, хімік Й.Гекер, природодослід-

ник та суспільствознавець С. Подолинський, знаний у всій Європі економіст М. Туган-Барановський, геолог Ю. Медвецький, хімік Р. Залозецький.

Наукові досягнення кожного з них здобули світове визнання. Так, Роман Залозецький був професором Торговельної академії у Львові, радником австро-угорського уряду, заступником консула Великобританії, послом до австро-угорського парламенту, головою товариства «Сільський господар», директором Торгової школи товариства «Просвіта» у Львові. Уродженець Тернопілля, видатний фізик І. Пулюй, першовідкривач катодних променів, попередник німецького вченого В. Рентгена, був доктором філософії, технічним директором електротехнічного бюро у Відні, професором Вищої технічної школи в Празі, одним із авторів перекладу українською мовою Біблії, фундатором товариства «Просвіта» у Львові, дійсним членом НТШ.

Література

Вирішальну роль у завершенні процесу становлення української національної мови відіграли твори основоположників нової української літератури: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, М. Шашкевича і особливо великого українського поета Т. Шевченка.

Зачинателем нової української літератури, її класиком став І. Котляревський (1769—1838), автор «Енеїди». Значний вплив на розвиток української літератури першої пол. ХІХ ст. мала творчість Г. Квітки-Основ'яненка, І. Срезневського, А. Метлинського, М. Костомарова.

З кінця 30-х років починають привертати до себе увагу поезії **Т. Шевченка**. Видання «Кобзаря», а потім «Гайдамаків» стали важливими подіями в українській літературі. З виходом на літературну ниву Шевченка українське відродження стало безсумнівним фактом, а література і мова не потребували вагоміших доказів свого права на існування.

У другій пол. ХІХ ст. українська література розвивалася за несприятливих соціально-політичних умов, що передусім було пов'язано з гоніннями російського цара-

ту на українську мову (Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази). У цей час творила плеяда видатних письменників-патріотів, послідовників Т. Шевченка. Визначним представником літератури демократичного напрямку стала українська письменниця **Марко Вовчок** (М. Вілінська, 1833—1907). Уже в першій своїй книзі «Народні оповідання» вона гнівно засудила кріпосницький лад, з великою любов'ю відтворила образи простих трудівників. У пізніших оповіданнях, повістях, романах письменниця яскраво зобразила боротьбу народних мас проти гнобителів, викрила духовне убожество провінційного панства, створила колоритні образи поборників інтересів трудового люду. У демократичному річищі протікала й літературна творчість **Л. Глібова** (1827—1893), який написав 107 байок, комедію «До мирового», вірші для дітей, багато поезій, в т. ч. пісню «Журба» («Стоїть гора високая»). Засобами художнього слова, за допомогою алегоричних прийомів він відобразив безправне становище селянства, свавілля поміщиків, паразитизм, лицемірство і прислужництво чиновників, з теплотою змалював високі моральні риси простих людей. Перший зразок реалістичного соціально-побутового роману — «Люборацькі» створив талановитий письменник-різночинець **А. Свидницький** (1834—1871). Революційним пафосом пройнята його поезія. Яскравою антикріпосницькою спрямованістю відзначилася творчість **С. Руданського** (1834—1873). У «Співомовках» він викрив негативні звички українства, з великою симпатією показував розум, кмітливість, винахідливість його кращих синів і дочок. Широку популярність здобули його мелодійні ліричні поезії.

70—90-ті роки XIX ст. ознаменувалися приходом в українську літературу нових високоталановитих письменників. Чільне місце серед них зайняв **І. Нечуй-Левицький** (1838—1918), який створив понад 50 художніх творів: повісті «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Афонський пройдисвіт», п'єси «На кожум'яках», «Маруся Богуславка», історичні романи «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський» та ін. У них письменник глибоко відобразив життя, побут і психологію різних верств українського су-

спільства, правдиво змалював образи борців проти соціальної несправедливості, героїчні і трагічні сторінки української історії. Видатним представником письменства був **Панас Мирний** (П.Руденко, 1849—1920), який став першим творцем соціально-психологічних романів та повістей. Перу Панаса Мирного належать багато творів, що увійшли до скарбниці світової літератури. Серед них насамперед романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди», «Товариші», «Лихо давнє і сьогочаснє» та ін. Твори Панаса Мирного сповнені теплотою до українського народу, пройняті демократичною ідейністю. Плідно працював на ниві української літератури і культури взагалі **Б.Грінченко** (1863—1910). Прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, критик, педагог, фольклорист, етнограф, мовознавець, видавець, редактор, громадський діяч — ось який широкий діапазон його діяльності. У численних творах майстер слова реалістично зображував дійсність, оспівував борців за волю українського народу, виступав за його краще життя. Великою заслугою Б.Грінченка стали підготовка та видання 4-томного «Словаря української мови».

Вагомий внесок у розвиток української літератури зробив **П.Куліш** (1819—1897). У низці поетичних, прозових, драматичних, публіцистичних творів він з великою любов'ю змалював боротьбу народних мас проти польсько-шляхетського гніту, переконливо відтворив життя України за часів козаччини і Гетьманщини. Виступав за збереження основ народної моральності, проти денационалізації українського народу. На подібних позиціях стояли письменники О.Кониський, Д.Мордовець, Олена Пчілка (О.Косач).

У 90-х роках ХІХ ст. почалася літературна творчість **М.Коцюбинського** (1864—1913). Уже в ранніх творах («Дорогою ціною», «Для загального блага» та ін.) він майстерно відтворив вражаючі картини життя трудового народу, його прагнення до волі. Патріотичними, сповненими оптимізму творами заявила про себе геніальна поетеса **Леся Українка** (Л.Косач-Квітка, 1871—1913). Полум'яна патріотка України, вона весь свій талант віддавала служінню інтересам пригнобленого рідного народу. Не тільки в творчості революційним діячем

був видатний поет, талановитий публіцист і літературний критик **П. Грабовський** (1864—1902). За це царизм тримав його у тюрмах та на засланні, де він помер у розквіті творчих сил. Наприкінці XIX ст. створив низку історичних оповідань у формі хронік М. Грушевський. Популярними були твори на цю тематику А. Кащенко, О. Левицького.

Діячі культури Східної України підтримували тісні зв'язки з Галичиною. Наддніпрянські письменники, яким у царській Росії не дозволяли друкувати твори українською мовою, надсилали їх до галицьких видавництв. У дружніх взаєминах із своїми наддніпрянськими побратимами був **І. Франко** (1856—1916) — український письменник, який плідно працював в усіх жанрах літератури, стежив за світовим літературним процесом, ставив у основу своїх творів високі ідеї, за які наполегливо боровся як критик та громадсько-політичний діяч. Чи не найяскравішою була діяльність І. Франка-поета. У Львові вийшли його збірки поезій «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій ізмарагд» (1898), «Із днів журби» (1900) та ін., пройняті революційними ідеями. Епоху в розвитку українського письменства становить проза І. Франка. Використавши здобутки вітчизняної і зарубіжної літератури, письменник збагатив українську прозу новою проблематикою й образами, вивів її на світові обшири. У прозі І. Франка виділяються такі цикли: бориславські оповідання та повісті, твори з життя села, тюремні оповідання, дитячі, сатиричні твори, казки, оповідання та повісті з життя інтелігенції.

Під впливом І. Франка пожвавилася, ступила на шлях загальноєвропейського розвитку українська література в Галичині. Чимало сучасників І. Франка, галицьких письменників 90-х років XIX ст. залишалися на рівні першого періоду творчості Каменяра, тісно пов'язаного з добою досить примітивного реалізму, тобто з домішкою етнографізму та суспільницької тенденції, інші вивалилися з цих тісних рамок. Серед останніх були поет В. Навроцький, прозаїк М. Павлик. До цієї групи належав і письменник Т. Бордуляк із виразною схильністю до зображення психологічних проблем і застосування елементів нової техніки. Поруч із ним стояли Н. Кобрин-

ська — перша організаторка галицького жіночого руху, лірична поетеса У.Кравченко, новелістка Є.Ярошинська, прозаїк Д.Лук'янович, з його оповіданнями та повістями з життя подільського села, новеліст М.Дерлиця та поет С.Яричевський. Із талановитих сатиричних образів почав свою літературну творчість В.Будзиновський, який згодом створив популярні історичні повісті. Письменник А.Чайковський виступив із повістями з життя дрібної шляхти та дрібної інтелігенції, вдалими гуморесками. Пізніше він присвятив себе створенню популярних історичних повістей: Вслід за І.Франком С.Ковалів продовжував розробку тем з життя бориславських шахтарів, писав образки з шкільного життя. На сторінках тогочасних літературних журналів і, зокрема, часопису «Зоря» часто друкували поезії І.Грабовського, М.Бачинського (О.Філаретіва), М.Мурави (С.Лепкого), В.Масляка. Із пізніших письменників виявився талант О.Маковея — у жанрі невеликих сатиричних нарисів, відтворенні картин із життя галицького міщанина чи провінційного галицького та буковинського інтелігента. Г.Цеглинський і Л.Лопатинський написали низку драм та комедій, що якийсь час підтримували небагатий галицький театральний репертуар. О.Колесса створював поезії за мотивами народних пісень.

Складовою української літератури другої пол. XIX ст. була **драматургія**, що продовжувала традиції І.Котляревського, Т.Шевченка. Найвидатнішим її представником був **І.Карпенко-Карий** (І.Тобілевич, 1845—1907), який створив понад 20 драм і комедій: «Бурлака», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Суєта» та ін. У них переконливо показано широку картину життя українського пореформеного села.

На цей період припадає драматургічна творчість **М.Кропивницького** (1840—1910), талантом якого народжено понад 40 п'єс. Серед них шедеври української драматургії «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж павук», «Дві сім'ї», «Олеся», «Дай серцю волю, заведе в неволю», що й сьогодні не перестають вражати глядачів глибокою реалістичністю і народністю. Поряд з поетичними і прозовими творами 25 п'єс написав М.Старицький (1840—1904). Його найвідоміші

соціально-побутові драми «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка», «Остання ніч» пройняті гарячим почуттям любові до рідного народу, до його героїчної минувшини. Видатним майстром драматургії був І. Франко. З-під його пера вийшли класичні зразки соціально-психологічної драми, романтично-легендарні твори історичної тематики.

Театр

Сприятливі умови для розвитку театрального мистецтва склалися на Полтавщині, де завдяки І. Котляревському та М. Щепкіну започаткував свою історію професійний український театр. Великі зрушення у його розвитку відбулися з постановкою у 1819 р. «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» І. Котляревського. Національна драматургія, крім згаданих п'єс, заявила про себе творами Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка, Т. Шевченка.

Розвиток національного театру особливо активізувався в 30—40-ві роки. У зміцненні його реалістичних і демократичних принципів важливу роль відіграв Т. Шевченко. Його драма «Назар Стодоля» (1843) — одна з перших в українській драматургії п'єс, сюжет якої побудований не на побутово-любовному, а на соціальному конфлікті.

З кін. XVIII ст. пожвавилася театральне життя на західноукраїнських землях. Значною подією тут став вихід у світ збірки пісень О. Лозинського «Українське весілля» (1835). Матеріал збірки театралізував і поставив аматорський театр Львівської духовної семінарії. Вистава пройшла з успіхом.

Поштовхом до дальшого розвитку українського театру в Східній Галичині послужили п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник», що з'явилися там у 1844 р. і швидко здобули популярність. У Коломії виник аматорський гурток І. Озаркевича (червень 1848 р.). Згодом на базі цього гуртка утворилася театральна трупа, у репертуарі якої були відомі п'єси І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка. **Аматорські вистави** театральних гуртків відбулися у

Перемишлі й Тернополі, де ставили перші п'єси галицьких драматургів С.Петрушевича, М.Устияновича. Театральний рух, пов'язаний з іменем О.Духновича, розвивався і на Закарпатті.

Посилення інтересу громадськості Наддніпрянщини до національного театру в другій пол. XIX ст. виявилось насамперед у створенні аматорських колективів та їх виступах у містах Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Житомирі, інших населених пунктах. У 1882 р. в Єлисаветграді **М.Кропивницький** створив першу українську професійну трупу. До її складу ввійшли актори-професіонали і аматори М.Заньковецька, М.Садовський, О.Вірина, К.Стоян-Максимович, І.Бурлака, Л.Манько та ін. У серпні 1883 р. до трупи М.Кропивницького приєднався аматорський гурток **М.Старицького**. Її директором став М.Старицький, а режисером і актором М.Кропивницький. У 1885 р. об'єднана трупа, яка налічувала бл. 100 осіб, розділилася на дві. Їх очолювали М.Кропивницький та М.Старицький. Традиції перших українських професійних колективів продовжували нові трупи: М.Садовського (діяла з 1888 по 1898 рр.), М.Кропивницького (1888—1893, 1894—1900), П.Саксаганського й І.Карпенка-Карого (1890—1909). Українські театральні трупи з великим успіхом виступали не лише в Україні, а й у Петербурзі, Москві та багатьох інших містах Росії. Репертуар українських труп постійно розширювався. Вони ставили п'єси І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Гоголя, І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького, І.Франка, Панаса Мирного та інших драматургів. Поряд з українськими в Україні діяло чимало російських театральних колективів.

Український професійний театр у Галичині засновано 1864 р. з ініціативи товариства «Руська Бесіда». Цей мистецький колектив із перервами проіснував більше як півстоліття — до Першої світової війни. Спочатку на посаду директора театру був запрошений із Житомира **О.Бачинський** з дружиною, яка здобула славу видатної драматичної актриси на польській та українській сценах. До цих двох професіоналів приєдналися аматори, з яких незабаром вирости здібні артистичні сили.

На жаль, брак національної свідомості, москвофільські ухили завадили О.Бачинському як слід поставити в Галичині справу українського театру.

Цей театральний колектив набув розквіту під керівництвом **Теофілії Романович** (1874—1880). Вона поповнила його кількома членами своєї родини, обдарованими артистичним хистом. Пізніше цей мистецький колектив очолив **Біберович-Гриневецький** (1889—1892). В українському театрі Галичини працювали талановиті актори І.Гриневецький, К.Площевський, Біберовичі, згодом — Підвисоцькі, А.Стечинський, Ф.Янович, А.Осиповичева, В.Юрчак, нарешті Рубчаки, Стадники та багато ін.

Галицький театр у виборі репертуару орієнтувався на твори кращих драматургів України. У його творчому здобутку були «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І.Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г.Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Невольник», «Пошились в дурні» М.Кропивницького, «Ніч під Івана Купала» М.Старицького, «Мартин Боруля», «Безталанна» І.Карпенка-Карого та ін. Для підвищення мистецького рівня театральних вистав багато зробив фундатор професійного театру в Україні М.Кропивницький, який 1875 р. працював режисером театру «Руської Бесіди» у Львові. 1887 р. тут здійснено постановку опери С.Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», яка разом з «Вечорницями» П.Ніщинського користувалась у публіки величезним успіхом. 1893 р. у Львові вперше поставлено видатний твір української класики — «Украдене щастя» І.Франка.

Музично-пісенна творчість

Високим рівнем розвитку відзначалася музично-пісенна творчість. Широко побутували народні пісні календарного циклу, колядки, веснянки, гаївки, колискові, весільні та ін. Із середовища народу виростили талановиті співці-кобзарі, лірники (Андрій Шут, Остап Вересай).

Осередками розвитку музичної культури були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, у яких багато уваги приділяли вивченню нотної грамоти і теорії музики. У багатьох містах і

селах існували хори, оркестри грали в міських парках і театрах.

Піаніст, композитор і педагог **Й. Витвицький** (1813—1866) написав у Києві музичний твір «Україна» (1836) — варіації на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки». Композитор **А. Єдлічка** (1819—1841), чех за національністю, плідно працював як професійний музикант і педагог на Полтавщині. Відомим оперним співаком і композитором був **С. Гулак-Артемовський** (1813—1873) — автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм». Активізувалося музичне життя в Галичині. У Львові виступали польський композитор і диригент Ю. Ельснер, піаніст і композитор Я. Медерич-Галлюс, відомий скрипаль і композитор К. Ліпінський. Значний слід у музичному житті міста залишив син В.-А. Моцарта Франц-Ксавер Моцарт, який створив тут Музичне товариство (1826 р.). 1838 р. у Львові було організовано Товариство сприяння музиці.

Значну роль у становленні української професійної музики на західноукраїнських землях відіграло пожвавлення культурних зв'язків з Наддніпрянською Україною. Зокрема, серед населення Західної України велику популярність здобула творчість класика української хорової музики **Д. Бортнянського**. Його твори з кін. 20-х років XIX ст. виконували численні аматорські хорові колективи Львова. Першими українськими композиторами-професіоналами у Львові в сер. XIX ст. стали **М. Вербицький** та **І. Лаврівський**.

Тенденції української музичної культури другої пол. XIX ст. найповніше виявились у творчості **М. Лисенка** — композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача і дослідника фольклору, основоположника української класичної музики. Особливе місце в українській музиці займають його опера «Тарас Бульба» і музика до «Кобзаря» Т. Шевченка.

Розвивали музичні жанри сучасники і послідовники М. Лисенка: М. Калачевський, Н. Сокальський, Н. Ніщинський, М. Аркас, І. Рачинський, С. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Матюк, Д. Січинський, О. Нижанківський.

У другій пол. XIX ст. почали діяти **музичні товариства**, зокрема Київське оперне товариство (з 1889).

Концертну і музично-освітню діяльність проводило галицьке музичне товариство у Львові (з 1838), музичне товариство в Чернівцях, відділення Російського музичного товариства в Харкові (з 1871), Одесі (з 1884) та інших містах. У 1868 р. у Києві відкрито музичне училище (тепер Київське музичне училище ім. Р.Глієра), у 1880 р. у Львові створено першу в Україні консерваторію.

Образотворче мистецтво

Український живопис у першій пол. ХІХ ст. розвивався в загальному річищі розвою європейського мистецтва. Панував класицизм, але паралельно з ним чи в його надрах розвивався романтизм, закладалися підвалини реалізму як стилю. Демократично настроєні художники саме в реалізмі вбачали справжній розвиток мистецтва.

Як провідний навчальний осередок Петербурзька академія мистецтв давала високу фахову підготовку своїм вихованцям, але, як офіційний заклад, обмежувала творчу діяльність естетичними канонами класицизму. З 30—40-х років класицизм став консервативним напрямом у мистецтві. У сер. ХІХ ст. П. Федотов і Т. Шевченко заклали основу критичного, реалістичного мистецтва.

Друга пол. ХІХ ст. характерна консолідацією художніх сил України в осередках, що мали давні історичні й мистецькі традиції. Передусім це Київ і Харків, потім Одеса з її Товариством південноросійських художників. Окремо стояли Львів, де 1898 р. було створено Товариство для розвою руської штуки (українського мистецтва) і Ужгород, що перебували у складі Австро-Угорської держави. Маючи певні творчі відмінності, котрі впливали хоча б з того, що майстри Львова і Ужгорода здобували освіту в західноєвропейських художніх закладах, більшість митців усе ж відчувала свою належність до єдиного українського мистецтва, навіть намагалася влаштувати в Києві спільні із наддніпрянцями виставки.

У творчості українських художників нерідко піднімалися тогочасні соціальні проблеми («В люди» К. Костанді, «Об'їзд володінь» М. Кузнецова, «Глухомань»

П.Левченка, «Жертва фанатизму» М.Пимоненка, «Проводи рекрутів» І.Соколова, «Хворий» К.Трутовського тощо). Разом з тим, звертаючись до теми народу і Батьківщини, митці активно утверджували позитивний ідеал, прагнули розкрити красу природи і людини, втілити в зримих образах вічну принаду буття.

В українському живописі силою історичних обставин найбільшого розвитку набули побутовий і пейзажний жанри. Історичну тему художники розробляли значно менше та й то переважно учні Петербурзької академії мистецтв у майстерні І.Репіна. Визначні представники побутового і пейзажного жанрів — С.Васильківський, К.Костанді, П.Левченко, М.Пимоненко, С.Світославський, М.Ткаченко, К.Трутовський та ін. гідно втілили у своїх творах ідеали високої людяності і краси, створили полотна, сповнені почуття народного гумору і проникливого ліризму.

Кращі твори того часу характерні правдивістю життєвого мотиву, незмінною емоційною наснаженістю, витонченістю і яскравістю живопису.

У Львові плідно працювали західноукраїнські художники Т.Копистинський, К.Устиянович, А.Пилиховський. У картинах Т.Копистинського «Сліпець з поводитирем», «В селянській хаті», «Погорільці» та інших правдиво відображене життя галицького селянства. К.Устиянович оспівав красу і велич рідного народу в картинах «Бойківська пара», «Гуцул», «Гуцулка біля джерела» та «Василько Теробовлянський». До історії України звертався художник А.Пилиховський. Він створив історичні картини «Хрещення Русі», «Папські послы у короля Данила», «Бій з татарами біля Десятинної церкви».

На Буковині у 80—90-х роках творив художник Ю.Пігуляк, відомий жанровими картинами «Гуцули», «Любов і вірність», а також портретами. Найвищі здобутки живописного мистецтва на Буковині пов'язані з ім'ям М.Івасюка. Це картини, присвячені простим селянам, полотна на історичні теми, портрети. У 1899 р. він організував у Чернівцях першу художню школу. На Закарпатті творив живописець Г.Рошкович, який, зокрема, виконав багато розписів у церквах.

В Україні в скульптурі, як і архітектурі, переважав класицизм, що прийшов на зміну стилю барокко. Серед скульпторів того часу одним з найвидатніших був виходець з України І.Мартос (1754—1835), який з 1814 р. працював у Петербурзькій академії мистецтв професором і ректором. Кращими його творами є пам'ятник Мініну і Пожарському на Красній площі в Москві, пам'ятник Рішельє в Одесі, пам'ятник-надгробок фельдмаршалові П.Рум'янцеву-Задунайському в Києво-Печерській лаврі.

З монументальних творів скульптури другої половини XIX ст. в Україні найвидатнішим є пам'ятник Б.Хмельницькому (художник і скульптор М.Микешин), споруджений 1888 р. у Києві на Софіївській площі.

У найбільш поширеній тематично-жанровій скульптурі малих форм і жанрів помітних успіхів досягли Л.Позен («Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Оранка в Малоросії», «Запорожець у розвідці»), П.Забіла (бюсти М.Салтикова-Щедріна, М.Гоголя, мармуровий портрет Т.Шевченка), Б.Едуардс («Катерина», «Життя не веселе», скульптурний портрет Луї Пастера) та ін. На західноукраїнських землях також працювали скульптори Т.Баронч, К.Островський, О.Северин, С.Яжимовський, С.Левандовський, Т.Рігер та ін.

Будівництво й архітектура

Значного розвитку в Україні набули будівництво й архітектура. Постала низка чудових виробничих, адміністративних, культурно-освітніх споруд, навчальних закладів. До кращих зразків архітектури першої пол. XIX ст. належать будинок Київського університету (1842) за проектом відомого академіка архітектури В.Беретті, дзвіниця Успенського собору в Харкові, споруджена у 1821—1841 рр. за проектом архітектора С.Васильєва на честь перемоги російських військ над Наполеоном, Старий театр у Львові (нині ім. М.Заньковецької) архітекторів А.Пихля і Я.Зальцмана (1837—1843), будинок Львівського природничого музею за проектом архітектора В.Равського.

У 70-х роках в Києві на Думській площі (*тепер майдан Незалежності*) за проектом О.Шілле споруджено будинок міської думи. Згодом виросли корпуси готелю «Континенталь», політехнічного інституту, першої гімназії (арх. О.Беретті), театру М.Соловцова, оперного театру (арх. О.Шретер), Володимирського собору (архітектори І.Штром, П.Спарро, О.Беретті). У Харкові за проектом О.Бекетова збудовані приміщення комерційного училища і земельного банку. Одесу прикрасили будинки оперного театру (архітектори Ф.Фельнер, Г.Гельмер), Нової біржі (арх.О.Бернадрацці). Чимало помітних споруд виросло і на західноукраїнських землях: у Львові — будинки політехнічного інституту (арх. Ю.Захаревич), Галицького крайового сейму (арх. І.Гохбергер), оперного театру (арх. Г.Горголевський), у Чернівцях — будинок резиденції митрополита Буковини (арх. Й.Главка), на Закарпатті — мисливський палац графів Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітатський будинок у Береговому.

Наприкінці XVIII — у першій пол. XIX ст. в Україні почали виникати **пейзажні парки**. У м. Умані у маєтку магната Потоцького було закладено прекрасний парк «Софіївка», на околицях м. Білої Церкви, в долині річки Рось, розкинувся парк «Олександрія», на Чернігівщині почали створювати Тростянецький дендропарк, а у Львові — Стрийський парк.

Отже, протягом XIX ст. українська культура, попри несприятливі обставини, досягла значних успіхів. Талановиті вчені, літератори й митці створили багато класичних творів, що стали вагомим внеском у скарбницю світової духовності. Вихід української культури на новий щабель поступу послужив міцним фундаментом для подальшого її розвитку.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ на початку ХХ століття

1. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині

На поч. ХХ ст. Україна залишалася поділеною між двома імперіями — Російською, до якої входили землі на схід від Збруча (Східна Україна) та Австро-Угорською, у межах якої перебували Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття (Західна Україна). Під імперською владою Росії проживало понад 20 млн українців.

Перші роки ХХ ст. в Російській імперії позначилися швидким зростанням соціального напруження. Світова економічна криза 1900—1903 рр., що охопила й царську Росію, а також російсько-японська війна виявили неспроможність режиму, загострили всі труднощі суспільного життя, посилили невдоволення широких кіл народу. Криза поглиблювалася ще й тим, що в національних окраїнах імперії швидко зростав визвольний рух. Уряд, побоюючись сепаратистських настроїв в Україні, що посідала одне з перших місць в економічному потенціалі Російської імперії, мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для боротьби проти українського національно-визвольного руху. Не випадково чорносотенний часопис «Кієвлянин» дещо пізніше писав: «Український рух є для Росії більш небезпечним, ніж усі інші національні рухи взяті разом». На той час тривала дія Емського указу 1876 р., який забороняв розвиток української культури. Царські власті переслідували українську мову, не дозволяли викладати нею в школах і користуватися в адміністративних установах. Не можна було видавати українською мовою газети, журнали, книги.

Політизація національного життя

На противагу антинародній колонізаторській політиці російського царизму на поч. ХХ ст. розгорнулася масова політична боротьба. У національно-визвольному русі зростає роль трудового населення. Продовжувала культурницьку діяльність українська інтелігенція. Вона намагалася легально, з дозволу царських властей розвивати національну освіту й культуру, її зусиллями в 1903 р. урочисто відкрили пам'ятник І.Котляревському в Полтаві. Того ж року в Києві вшанували композитора М.Лисенка з нагоди 35-річчя його музичної діяльності. У 1904 р. відзначили 35-річчя літературної діяльності письменника І.Нечуя-Левицького.

Активізація громадсько-політичного життя в Україні на поч. ХХ ст. створила ґрунт для переростання культурно-освітнього громадівського руху в національно-визвольний. Велику роль у цьому відіграло створення українських політичних партій. Ще в 1897 р. виникає **Українська загальна організація**, до якої увійшло бл. 20 громад, значна кількість студентських гуртків і окремих діячів. У 1900 р. з ініціативи групи харківських активістів культурницького і студентського руху: Д.Антоновича, П.Андрієвського, М.Русова, Л.Мацієвича, Б.Камінського та ін. була створена **Революційна українська партія (РУП)**. Фактично її маніфестом стала виголошена М.Міхновським промова «Самостійна Україна», де було виразно сформульовано ідеали українського самостійництва на радикалістських засадах, для яких характерними є безкомпромісність, рішучість, глибоке усвідомлення трагічної долі народу, позбавленого свого історичного шляху розвитку, державницьких засад і прагнення поліпшити цю долю нагальними політичними засобами.

До РУП входили переважно студенти та учні середніх навчальних закладів. У Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах вона мала місцеві осередки, що називалися «вільними громадами». З 1903 р. фактичним керівником РУП став М.Порш. Рупівці поширювали відозви, листівки, прокламації, в яких проповідували в основному мирні форми дій.

За умов наростаючого революційного руху РУП не могла довго проіснувати без змін. У 1902 р. від неї відкололася **Народна українська партія (НУП)** — організація націоналістичного напрямку, яку очолював М. Міхновський. Так званих «10 заповідей» партії проголошували самостійну демократичну республіку, шанування української мови, традицій. Після 1907 р. діяльність НУП занепала.

У грудні 1904 р. з РУП вийшла і створила **Українську соціал-демократичну спілку** група, яку очолював М. Меленевський. Вона намагалася перетворити партію на автономну організацію Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), що об'єднувала б усіх робітників України, незалежно від національної належності. Врешті «Спілка» влилася до меншовицького крила РСДРП.

Члени РУП, які залишилися після виходу з неї «Спілки», у грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. Її лідерами стали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич та ін. УСДРП виступала за автономію України в складі Російської держави, проповідувала поділ соціал-демократичних партій за національною ознакою. Вона проголосила себе представником «українського пролетаріату».

Напередодні революції 1905 р. в Україні активізувалися ліберальні сили. 1904 р. вони створили в Києві **Українську демократичну партію (УДП)**. Її лідерами були О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко. Восени 1904 р. окремі члени УДП, які вийшли з неї, поклали початок новій — **Українській радикальній партії (УРП)**. Її лідерами стали Б. Грінченко і С. Єфремов.

Обидві партії — УДП і УРП, нечисленні за складом, в одному з документів особливого відділу департаменту поліції віднесені до типу «ка-де». Справді, з російською конституційно-демократичною партією їх ріднив послідовний демократизм. З ряду питань УДП і УРП стояли на радикальніших позиціях (наприклад, вимога автономії України, визнання соціалістичної перспективи тощо). Для ілюстрації цієї тези наведемо витяг з відозви полтавської громади демократичної партії: «Стоячи на

обороні інтересів українського народу, — проголошувалося у відозві, — ми закликаємо в наші ряди всіх, хто свої сили присвячує українському народу в усвідомленні його культурних, соціальних і економічних особливостей з метою його політичного вивільнення і подальшого культурного розвитку в напрямку загальнолюдських ідеалів і можливостей досягнення соціалістичного ладу, що найбільш повно забезпечує інтереси трудящих мас».

Революція 1905—1907 років

Нагромадження політичних, економічних та соціальних конфліктів завершилося соціальним вибухом під час революції 1905—1907 рр. Під ударами народних мас захиталася «тюрма народів» — Російська імперія. Революційна буря охопила всі простори України, зачепивши інтереси всіх станів і груп населення. У багатьох виступах, демонстраціях, страйках, збройних сутичках робітники, селяни, інтелігенція вимагали від царизму радикального поліпшення свого становища, ліквідації антинародного самодержавства, проголошення в країні загальнолюдських прав і свобод. Цього добивалися робітники Донбасу і Придніпров'я, прогресивна інтелігенція і військовослужбовці, мільйонні маси селянства. У роки революції зі зброєю в руках виступили чорноморські моряки броненосця «Потьомкін», де матроси — майже всі українці — на чолі з Г.Вакулинчуком та О.Матюшенком захопили корабель, київські сапери підпоручика Б.Жаданівського, робітники Донбасу і Харкова. В усій Україні палали селянські бунти. Їх криваво придушували каральні загони царської армії. Правдиво описав ці події у творах «Фата моргана» та «Коні не винні» класик української літератури М.Коцюбинський.

Російська імперія була вже неспроможна зупинити революцію репресіями. 17 жовтня 1905 р. оголошено **царський маніфест** про свободу слова, друку, про перетворення Росії в конституційну монархію. Проте селянству цього було мало, воно продовжувало боротися за перерозподіл землі. Щоб згасити полум'я народного гніву, за здійснення ґрунтовної аграрної реформи в Росії

взявся голова Ради міністрів П.Столипін. За двадцять років він обіцяв реформувати Росію. Історія відвела йому тільки п'ять років (1906—1911). Та навіть за цей короткий час внаслідок **столипінської аграрної реформи** у сільському господарстві України сталися суттєві зміни — значно збільшилася кількість т. зв. куркульських, а фактично фермерських господарств. Селяни масово виходили з общини, утворюючи власні відруби, тобто середні або великі господарства. Лише за кілька років їх з'явилось в Україні понад 226 тисяч. Малоземельні селяни, вийшовши з общини та продавши свої землі, мігрували в Сибір, Казахстан, на Далекий Схід. Станом на 1914 р. бл. 2 млн залишилося там на постійне проживання. Вони надіялися стати «міцними» господарями, та далеко не всім це вдалося на цілих землях. І донині наші земляки живуть там цілими селами і навіть районами (Сірий Клин, Зелений Клин тощо).

У 1905—1907 рр. посилювався український національно-визвольний рух. Українці вимагали скасування будь-яких національних привілеїв і встановлення рівноправності всіх народів, вільного розвитку української мови в культурі, безперешкодного навчання українською мовою в школах, права вільного користування нею в судах та інших адміністративних установах, заснування культурно-освітніх гуртків і товариств, видання літератури, газет і журналів українською мовою. Під могутнім революційним натиском царизм змушений був піти на **послаблення національного гніту**. Законом від 21 листопада 1905 р. було дозволено видавати літературу національними мовами, випускати газети й журнали, створювати культурно-освітні товариства, відкривати національні театри.

В Україні у ряді сіл учителі почали навчати учнів українською мовою. У багатьох містах — Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському та ін. і деяких селах виникли культурно-освітні товариства «Просвіта». Активну участь у їх роботі брали видатні діячі української культури Л.Українка, П.Мирний, Д.Яворницький. У багатьох містах відкривали українські клуби, музично-драматичні гуртки, наукові товариства.

З кін. 1905 р. почали видавати газети й журнали українською мовою. У цілому в 1906 р. їх налічувалося 18, а протягом 1905—1907 рр. виходило 25. Першою щоденною українською газетою стала «Громадська думка» (пізніше «Рада»). Остання виходила з 15 вересня 1906 р. по 2 серпня 1914 р. У ній співпрацювали провідні діячі української культури, зокрема М. Грушевський, І. Франко, О. Олесь, В. Винниченко та ін. Щоденні газети «Громадська думка», «Рада», «Нова громада» утримував щедрий меценат Є. Чикаленко.

В умовах революції 1905—1907 рр. пройшла консолідація УДП і УРП, які відзначалися ідейною близькістю платформ. Наприкінці 1905 р. у Києві зорганізувалась **Українська демократично-радикальна партія (УДРП)**. Найвидатнішими її представниками були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко та ін. УДРП була партією парламентського типу, але після червневого перевороту 1907 р. припинила свою діяльність.

У період першої російської революції на значній території України діяли організації **українських есерів**, витоки яких сягають перших років ХХ ст. Вони утворилися на основі місцевих організацій загальноросійської партії соціалістів-революціонерів, надзвичайно популярної серед селянства. Проте організаційне оформлення УПСР затягнулося.

У виборах до першого російського парламенту — Державної Думи в лютому—квітні 1906 р. з українських політичних партій взяла участь тільки демократично-радикальна партія, її представляла в Думі група визначних діячів — Є. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Біляшівський. Під їх керівництвом діяла **Українська думська громада**, яка нараховувала 44 чол. Вона виступала з вимогами введення навчання українською мовою та заснування в університетах кафедр українознавства, готувала законопроекти про автономію України, місцеве самоврядування тощо. Значну роль у її діяльності відіграв М. Грушевський, тоді професор Львівського університету.

8 липня 1906 р. царський уряд розпустив I Думу. Вибори в II Думу відбулися в січні—лютому 1907 р.,

в умовах спаду революції. Друга Дума засідала з 20 лютого до 30 червня 1907 р. У ній також діяла Українська громада — 47 депутатів, які видавали свій друкований орган «Рідна справа. Думські вісті», що виходив у Петербурзі двічі на тиждень. Навіть у III Думі, де більшість мали поміщики, діяла невелика українська група.

Післяреволюційна реакція

Природне зростання українства викликало невдоволення царського уряду, правих кіл російського суспільства. Конфіскаціями, грошовими штрафами, переслідуваннями російська адміністрація намагалася знищити українські видавництва. Знову заборонялося викладання українською мовою у школах, запроваджене під час революції явочним порядком. За спеціальним циркуляром учителям не рекомендувалося спілкуватися з учнями українською мовою навіть поза школою. Не дозволялося прилюдне виконання українських пісень тощо. У 1910 р. було заборонено будь-які українські організації з огляду на те, що «об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення». Ще докладніше у 1911 р. з цього приводу висловився міністр внутрішніх справ і голова уряду Росії П.Столипін, заявивши, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішні часи прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України... на автономних національно-територіальних основах». І тому українці циркуляром для губернаторів (1910) оголошувались разом з іншими пригнобленими націями «іногородцями», яким заборонялося створювати будь-які товариства, клуби, драматичні гуртки, видавати газети рідною мовою. Царський уряд заборонив відзначення 100-річчя з дня народження Т.Шевченка. На знак протесту в лютому 1914 р. в Києві, Одесі, Полтаві та інших містах відбулися масові страйки, демонстрації, мітинги й збори робітників та студентів.

Численні партії, які діяли в Україні в період революції 1905—1907 рр., після її поразки занепали або

пішли в підпілля. Це негативно вплинуло на національно-визвольний рух. У 1908 р. з ініціативи діячів УДРП організовано міжпартійний політичний блок — **Товариство українських поступовців (ТУП)**, до якого приєдналися і члени інших груп. Головною метою ТУПу був захист національних завоювань українства, боротьба за нові права. Мінімальними програмними вимогами товариства були українізація початкової школи, введення у навчальні програми середніх шкіл курсів української мови, літератури та історії, допущення української мови в усі громадські установи. До ради ТУП входили М.Грушевський, С.Єфремов, В.Винниченко, Є.Чикаленко, С.Петлюра, Д.Дорошенко та ін. ТУП координувало діяльність «Просвіти», тісно співпрацювало з Науковим товариством у Києві, йому належала «Українська книгарня», загалом було провідною політичною організацією Наддніпрянщини до початку Першої світової війни.

2. Радикалізація національної боротьби на західноукраїнських землях

В Австро-Угорській монархії проживало понад 4,6 млн українців, у т. ч. у Східній Галичині — 3850 тис., на Буковині — 305,1 тис., в Закарпатті — 505,3 тис. Східна Галичина, де проживало українське населення, як і раніше була об'єднана із Західною (польською) в одну адміністративну одиницю — «Королівство Галіції і Лодомерії». Цей край поділявся на 50 повітів. Окремою адміністративною територією була Буковина, до якої входило 10 повітів. Закарпатські землі склалися з чотирьох українських жуп, або комітатів.

Обмеження політичних прав українців

Уся адміністративна влада в Галичині, як і на Буковині, зосереджувалася в руках намісника. Австро-угорський імператор призначав його з верхівки найбагатших польських поміщиків, вірної опори габсбурзької монархії. Повітовими старостами призначали польських графів,

князів та поміщиків. Роль органів місцевого самоврядування відігравали Галицький та Буковинський **сейми**. Вони проіснували до початку Першої світової війни.

Усю діяльність Галицького та Буковинського сеймів була підпорядковано центральній владі. Їх постанови обов'язково мав затверджувати імператор, який часто зволікав із цим. Йому належало право розпустити сейм у будь-який час і призначити нові вибори. Цим правом імператор часто користувався. Головними в законодавчій діяльності Галицького та Буковинського сеймів були господарські справи. Їхні бюджетні права були обмежені.

Виборчий закон відповідав інтересам панівних верств. Вибори не були загальними і рівними. Усі виборці ділилися на чотири **курії**, з яких кожна окремо обирала депутатів у сейм терміном на 6 років. Курія земельних власників обирала 44 депутати з розрахунку один депутат від 52 виборців-поміщиків, які платили податок понад 200 крон. Друга курія — «торговельно-промислових палат» — захищала інтереси великих підприємців і мала три депутатських мандати. Третя, міська курія, представляла середніх та дрібних підприємців. Одного депутата обирали 2264 виборців. Четверта, сільська курія, була найнерівноправніша. Тут одного депутата обирали від 8764 виборців. Вибори в цій курії були не прямими, а двоступеневими: спочатку від кожних 500 селян обирали по одному виборцеві, котрі потім обирали депутатів до сейму. Однак і це обмежене право виборців було надане не всім селянам, а тільки тим, хто платив податок не менше 8 крон. «Сільське населення» (до цієї категорії зараховували всіх селян) з четвертої курії представляли в сеймі головним чином заможні господарі й великі землевласники. Внаслідок цього в Галицькому та Буковинському сеймах переважали представники заможних верств населення, як правило, неукраїнських, зокрема в першому — польські, а в другому — румунські та німецькі.

Від виборів до австрійського парламенту, Галицького і Буковинського сеймів незаможні верстви населення фактично було усунено за допомогою високих майнового і вікового цензів. За такою системою до списків

виборців не заносили робітників і бідняцько-середняцькі маси. Жінки взагалі не мали права голосу. На поч. ХХ ст. в Галичині у виборах фактично брало участь лише бл. 7 %, а на Буковині — 4,9 % населення.

Під час підготовки та проведення виборів місцеві органи влади вдавались до всіляких зловживань. Найпоширенішими були фальсифікація списків виборців, зміна місця та часу проведення виборів за кілька годин до їх початку, викрадення виборчих урн. Щоб перешкодити передвиборній агітації українських кандидатів, власті кидали їх до в'язниць на підставі дрібних звинувачень. Шляхом підкупів та погроз рядових неписьменних виборців змушували голосувати за представників панівних кіл. Проти непокірних використовували жандармерію та військо.

Національна дискримінація

Поряд із обмеженням політичних прав українці Галичини, Буковини й Закарпаття потерпали від національного гніту. Зокрема, хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, політична, економічна і культурна перевага цілком належала полякам. Австро-угорський уряд спирався в Галичині на польську аристократію, яка відігравала важливу роль. У її руках перебували всі місцеві адміністративні посади, суд і поліційне управління. З цього приводу один польський автор відверто заявляв, що «Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими законами, австрійським правосуддям та адміністрацією, насправді ж все управління краєм, здійснення правосуддя і представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили в Галичині порядки терору, хабарництва і прямого насильства».

Шовіністична антиукраїнська агітація знаходила сприятливий ґрунт серед польських підприємців і дрібного міщанства в Галичині. Характерною у даному випадку була передвиборна промова професора Львівського університету С.Томбінського у вересні 1904 р., в якій він закликав до боротьби з українським народом під

гаслом: ніяких поступок у галузі політичній, економічній чи культурній.

З особливою рішучістю **антиукраїнська політика** здійснювалася в галузі освіти. Навчали у Львівському університеті, інших вузах, професійно-технічних закладах Галичини польською мовою. Великої полонізації зазнали також середні школи, або гімназії. У 1914 р. в провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій, тобто по одній на кожні 42 тис. поляків і 520 тис. українців. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських.

Українці зазнавали дискримінації на всіх рівнях. Так, у 1907 р. польські культурні заклади отримали вдесятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські. Інвестиції направляли, звичайно, у західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці натикалися не лише на байдужість, а й на активний опір уряду. Вони були змушені вперто боротися за кожную установу, кожную посаду, кожне призначення, по суті, за кожне українське слово.

Грабуючи українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття, живучи за рахунок його праці, обмежуючи його політичні права, переслідуючи національну культуру, колонізатори та їх спільники знущалися над самою душею українства. Селян вони з презирством називали «бидлом», «хлопами».

Наростання українського спротиву

Корінне населення регіону не мирилося зі своїм важким становищем. На кривду і визиск воно відповідало все активнішим спротивом. Щораз гострішими ставало **страйки галицьких робітників**. Протягом 1900—1904 рр. у Галичині відбулося 143 страйки, у яких взяли участь бл. 32 250 чол. Страйки все частіше закінчувалися повною або частковою перемогою страйкарів (у 1900 р. — 16 страйків, у 1904 р. — 34 страйки увінчалися повною або частковою перемогою). Важливою подією був страйк робітників-будівельників Львова в червні 1902 р. Хоча страйкарі боролися героїчно, власті жорстоко придушили виступ, залишивши вулиці міста кров'ю робітників.

У 1904 р. відбувся великий страйк нафтовиків дрогобицько-бориславського нафтового басейну. Ці акції набули політичного характеру, супроводжувалися демонстраціями. У 1903 р. страйкували мебльовики Ужгорода. Наступного року закарпатські робітники виступили спільно з галицькими.

Широкого розмаху набрав **аграрний рух**. У страйку сільськогосподарських робітників, що відбувся в Східній Галичині влітку 1902 р., взяло участь бл. 200 тис. чол. Головною вимогою було підвищення заробітної плати. Найактивніше боролосся за свої життєві інтереси селянство Гусятинського, Збаразького, Тернопільського, Золочівського повітів. У ході аграрних виступів виникли страйкові комітети, які формулювали спільні вимоги селян до поміщиків, встановлювали зв'язки між селами, розробляли заходи боротьби проти штрейкбрехерів. Іноді створювали повітові комітети, які закликали селян до єдності дій. Так, Гусятинський повітовий комітет звернувся 13 липня до всіх селян із закликом продовжити боротьбу «в згоді і єдності, рука в руку, плече в плече». У зверненні комітету зазначалося: «Брати селяни-русини, все одно, чи ви грецького, чи латинського обряду... Вже досить нашого горювання, досить наших сліз, нужди і кривди. Браття! Не в Канаді і Бразилії наш хліб. Наша Канада і Бразилія на тій землі, яку наші прадіди кров'ю поливали». Завдяки наполегливій боротьбі страйкарі змусили землевласників піти на поступки: платити за працю в полі не 12-й сніп, а 9—7-й.

Аграрні страйки, селянські мітинги проходили на Буковині та в Закарпатті. Учасники цих акцій, як і їхні галицькі брати, вимагали впровадження загального виборчого права, заборони лихварства, обмеження примусового продажу селянських земель, скасування земельного податку.

У 1905—1907 рр. страйковий рух на західноукраїнських землях під впливом першої російської революції досяг кульмінації. Значно частішими стали не тільки страйки, а й політичні мітинги, демонстрації, селянські віча. За цей час у Східній Галичині відбулося понад 220 страйків, у яких взяло участь понад 40 тис. робіт-

ників. Лише протягом першої пол. 1906 р. в краї відбулося 2323 мітинги і 171 демонстрація. Однією з найважливіших їхніх вимог була демократизація антинародної виборчої системи.

Під могутнім натиском народних мас Австро-Угорщини, в т. ч. й західноукраїнських земель, правлячі кола імперії Габсбургів змушені були швидше провести **реформу виборчої системи** до парламенту (рейхсрату). Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджене загальне виборче право, щоправда, недосконале.

Ліквідувавши в 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг низку цензів, що обмежували права простих трудівників. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. чол., а українці — від 102 тис. У рейхсраті та в місцевих сеймах продовжували домінувати австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники та підприємці, урядовці. Тому трударі Галичини протягом 1907 — 1914 рр. не припиняли боротьби за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала **справа польського графа А.Потоцького**, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А.Потоцький привселюдно заявив, що тепер для українців влаштує друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з ділом. Під час виборів до Галицького сейму 1908 р. у селі Коропець (*нині Монастириського р-ну Тернопільської обл.*), від якого балотувався граф К.Бадені, було вбито селянина Марка Каганця. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зокрема у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М.Каганця підійшло троє австро-угорських жандармів і багнетами закололи його. «Це була остання крапля, — писав у ті дні Г.Хоткевич, —

котра переповнила чашу народного терпіння». Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 23-річний студент Львівського університету Мирослав Січинський. 12 квітня 1908 р. він трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу А. Потоцького. Ця подія дала сильний поштовх антиукраїнським настроям польських політиків. У Львові за абсолютного невтручання поліції відбулися українські погроми. Шалену антиукраїнську пропаганду почала польська преса.

Складовою національно-визвольного руху українського населення західноукраїнських земель була **боротьба за народну освіту**. На багатолюдних зборах усе рішучіше лунали вимоги ліквідувати дискримінацію українців у галузі освіти. 5 квітня 1905 р. в Тернополі відбулося селянське віче, у якому взяло участь понад 600 чол. З палкою промовою виступив Іван Франко. Засудивши австро-угорську систему освіти, він закликав краян взяти шкільну справу у свої руки, зробити школу й науку доступними для широких мас українства. Збори робітників та ремісників Личаківської дільниці м. Львова, що відбулися 19 листопада 1905 р., вимагали відкриття чотирикласної української школи. Подібні ухвали прийняли народні збори у Дрогобичі, інших містах і селах Галичини.

Тривалими і напруженими були **змагання за український університет**. Цю ідею підтримували різні прошарки галицького українства. Особливо активно за втілення її в життя виступала студентська молодь. 13 листопада 1901 р. велика група студентів **Львівського університету**, зібравшись у одній з найбільших аудиторій, вимагала створення українського вузу. Невдачею закінчилися спроби адміністрації зірвати збори. Після їх закінчення відбулася демонстрація. На знак протесту проти національних утисків понад 500 студентів-українців у листопаді 1901 р. залишили навчання у Львівському університеті. Бурхливі виступи студентів цього вузу відбулися в 1907 р. 23 січня 150 студентів-українців вигнали з університету реакційних викладачів, в т. ч. й ректора.

5 березня 1910 р. в Академічному домі відбулися збори української студентської молоді, на яких було винесено рішення не визнавати Львівський університет польським доти, доки не буде офіційного рішення австрійського уряду про час і місце побудови українського університету. Газета «Діло» на першій сторінці надрукувала велику відозву «За український університет». Опублікування цієї відозви, а також бойкот Львівського університету як польського вузу привели до того, що польська шовіністична преса почала нахабно нападати на все без винятку українське населення Галичини. Загострилися взаємини між студентами університету. Його коридорами розгулювали озброєні групи вшехпольських студентів. Тих, хто розмовляв українською мовою, збивали з ніг і лупцювали будь-чим. Напівтрупа викидали за двері під регіт задоволення присутніх, які товпилися біля університету. 10 травня 1910 р. шовіністи окупували університет і не допускали до навчання студентів-українців.

Українські студенти вирішили зібратися на своє віче і обговорити план протидії. Віче було призначене на 9 год. 1 липня 1910 р. Дозволу на проведення зборів у приміщенні університету не було. Ректорат у таких випадках українським студентам постійно відмовляв. На віче зібралося понад 300 студентів-українців. Не встиг виступити перший промовець, як дійшла чутка, що поляки перекрили вихід з університету. Почалася жорстока сутичка між українськими та польськими студентами. Пролунали постріли. Від ворожої кулі загинув українець **Адам Коцко**, чимало студентів отримали поранення. Поліція заарештувала 127 осіб, серед яких не було жодного поляка, — всі українці.

4 липня 1910 р. відбувся похорон Адама Коцка. Від каплиці міського моргу до брами Личаківського цвинтаря — 250 метрів. На цьому маленькому майдані вмістилося 20 тис. людей. Вони прийшли провести А. Коцка в останню дорогу. 40 вінків і написи на червоних стрічках передякали поліцію і кинули в холодний піт польських шовіністів. Над майданом гриміла пісня «Шалійте, шалійте, шалені кати!». Кожне місто, кожне містечко Галичини прислало делегації з вінками

та квітами. Це був день національного смутку. Сміливо на тому маленькому бастионі-майдані звучали українська мова, українські пісні-гімни.

Вбивство А.Коцка і кривава розправа над українським студентством сколихнули Європу. На ім'я студентських організацій і матері А.Коцка надходили телеграми підтримки, співчуття й болю. Вперше на події в Галичині відгукнулась Америка. Прогресивна преса Європи засудила дії польських шовіністів. У селах і містах розповсюджувалися листи із закликом продовжувати справу, за яку загинув А.Коцко. На ім'я галицького намісника Бобжинського надходили резолюції і вимоги зборів та віч. Офіційний Відень зрозумів, що час діяти, і в 1912 р. пообіцяв протягом наступних 5 років відкрити окремий український університет. Проте війна не дозволила реалізувати цю давню мету галичан.

Прогресивний рух охопив і студентів **Чернівецького університету**. У 1908 р. вони зажадали від австро-угорського уряду відкриття кафедри історії України, а 31 жовтня 1909 р. на масових зборах ухвалили резолюцію, в якій зазначалося: «Українська академічна молодь протестує проти виключно німецького характеру Чернівецького університету і вимагає, щоб університетські власті приймали прохання і заяви, писані українською мовою, і відповідали тією ж мовою, щоб скрізь в університеті можна було користуватись українською мовою».

Пошук національних пріоритетів

Із прискоренням політичного й національного розвитку українців їх і без того складні взаємини з поляками погіршилися. Інтереси двох народів розходилися мало не в кожному питанні. Як наслідок, на поч. ХХ ст. **польсько-український конфлікт** із боротьби між двома національними елітами, за словами О.Субтельного, виріс у конфронтацію між двома народами, що набирала загрозливих масштабів. Радикалізація національного руху — як українського, так і польського — неминуче ставила на порядок денний питання: хто стане

господарем у Східній Галичині? Доки питання влади не було остаточно вирішене — поляки робили все, щоб там утриматися. З цією метою вони навіть порозумілися з росіянами. Польська адміністрація в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, аби знищити український національний табір, діючи за принципом: «Пусьціць Русіна на Русіна». Така ситуація змушувала українців зміцнюватися ідейно й організаційно, щоб належним чином протистояти польським зазіханням.

Ще більше занепокоєння наростання національного руху в Галичині викликало в **Росії**, яка, починаючи з 1848 р., з тривогою стежила за поступовим відродженням українства в Австрійській імперії. Російські урядові кола усвідомлювали, що всі заборони разом з іншими русифікаційними заходами у Східній Україні будуть марними, поки частина українських земель перебуватиме поза сферою їхнього впливу. Дедалі очевиднішим ставало, що Росія вбачає єдиний шлях боротьби з «українським сепаратизмом» в анексії Західної України — доки розвиток національного руху не набрав там таких розмірів і такої сили, коли вже жодні репресії його не спинять. З цією метою в Галичині спішно будували модерну мережу агентури, сюди спрямовували потужний струмінь золотих рублів, агітаційні брошури і т. ін. У червні 1914 р. російський посол у Відні заявив протест від імені своєї держави австро-угорському урядові з приводу проекту заснування українського державного університету у Львові. При цьому було підкреслено, що подібний крок російський уряд розцінюватиме як ворожий випад у свій бік, що може призвести до війни.

Коли стало очевидним, що конфлікту між Австрією та Росією не минути, **українство Галичини** вирішило заманіфестувати свою позицію з цього питання. Усім було зрозуміло, що чекає на український рух у разі російської перемоги, а тому ставка робилася на Австрію. 7 грудня 1912 р. на засіданні провідних діячів усіх галицько-українських політичних партій було вирішено, що на випадок збройного конфлікту між згаданими державами, «ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане на стороні Австрії, проти російської імперії як найбільшого ворога України». Подібну резолюцію

винесло й українське жіноцтво Львова на своїх зборах 14 грудня того ж року. Причому наголошувалося, що українці будуть підтримувати Австрію до тієї пори, «як довго її інтереси згідні з інтересами українського народу і з його національним достоїнством». В антиросійському дусі висловився і другий з'їзд українських студентів (2—4 липня 1913 р.), де цю позицію обгрунтував Д. Донцов, майбутній ідеолог українського інтегрального націоналізму. Так само поставилися до Росії й буковинські українці.

Спортивно-протипожежний та стрілецький рух

Розуміючи державно-політичні суперечності, які склалися на поч. ХХ ст. між європейськими країнами, насамперед між Росією і Австро-Угорщиною, та їх можливі наслідки, українці Галичини, власне їх передові кола, усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мали б виступити в майбутньому конфлікті окремою військовою силою. Грунтом, на якому галицьке українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивно-протипожежний рух у формі сокільсько-січових товариств. Перше товариство «Сокіл» було засноване в с. Купчинцях на Тернопільщині в 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Першу «Січ» створив адвокат Кирило Трильовський у с. Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Діяльність цих організацій була ще далекою від військового руху; це, швидше, було лише прагнення до вияву організованості, національного усвідомлення та плекання духовних і фізичних цінностей. Але, об'єднуючи здебільшого молодь, українські «Соколи» й, особливо, «Січі» захоплювали її козацьким романтизмом, а масові гімнастичні вправи і муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов'язку — створювали сприятливу атмосферу для зародження військового руху. «Січі» вже самою своєю назвою, назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями,

звичаями і символікою — зв'язували перервану нитку з українською минувиною, мостили шлях ідеї відродження українського війська. Незважаючи на утиски та перешкоди властей, у 1914 р. в Західній Україні існувало вже 967 організацій «Сокола», що нараховували 58 627 чл., та 1056 «Січей» із 66 000 чл. Це була організована сила, яка, відродивши пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Саме в середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у «Січах» і «Соколах», зародилась думка про збройне виборення власної державності. Зародившись, ця думка починає шукати форм свого вияву, бо рамки січово-сокільських товариств стали для неї тісними. Так спочатку у Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації, завданням яких було військове виховання і навчання молоді, як необхідної передумови для створення власного війська. Найбільший вплив серед них мав таємний військовий гурток «Пласт», що виник при філії української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. з ідейно підготовленого гуртка учнів середніх шкіл та кількох студентів університету. Його засновниками були студенти Іван Чмола та Петро Франко, активними членами — В.Кучабський, Р.Сушко, О.Кучерішка, О.Квас, О.Степанівна. Перед Першою світовою війною в Галичині нараховувалося 34 пластових гуртки, що об'єднували 1700 чол., які займалися військовим вишколом. Це була фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройної сили як засобу боротьби за державну самостійність.

На поч. 1913 р. К.Трильовському вдалося подолати опір властей і за третім разом затвердити статут чисто військового товариства «Січові Стрільці». 18 березня 1913 р. на його основі у Львові організували перше легальне українське стрілецьке товариство під однойменною назвою, яке очолив відомий адвокат Володимир Старосольський. Незабаром такі товариства виникли в Косові, Яблунові, Заліщиках, Тернополі, Бережанах, Яворові та інших містах краю. Їх очолили

віддані ідеї національного відродження українські старшини запасу Р. Дашкевич, К. Гутковський, Г. Коссак, Л. Лепкий та ін. Загалом, напередодні Першої світової війни в Галичині постало 96 українських стрілецьких товариств, що нараховували 8200 чл. Значення стрілецького руху полягало насамперед у тому, що саме стрілецтво протягом останнього часу перед війною чітко й рішуче пропагувало гасло самостійної України як актуальну й безпосередню мету національно-політичної боротьби українців. Другим значним здобутком стрільців було те, що вони усвідомили ідею збройної боротьби як необхідного засобу досягнення державної незалежності. Основним досягненням стала їхня практична справа — військове виховання та навчання молоді. Така позиція була рішучим поступом у розвитку української політичної думки.

Перші результати українського національно-військового руху виявилися на великому **крайовому здвизі** (огляді), присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. У поході вулицями міста та в масових військово-спортивних вправах взяли участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю; багато з них були у військових одностроях та зі зброєю в руках. Ця маніфестація викликала ентузіазм українського громадянства. На здвизі також були присутні австрійський намісник у Галичині Коритовський з великим почтом представників крайових і міських властей та командувач львівського корпусу генерал Кальошварі, що засвідчило рівень української військової справи, яку вже змушена була визнавати й офіційна влада.

Отже, напередодні Першої світової війни галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності являли собою самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя. Весь край покритися сіткою культурно-освітніх закладів, економічних установ, політичних та парамілітарних організацій. Це, звичайно, не йшло ні в яке порівняння зі становищем українства в Російській імперії. А тому певні успіхи українців у Австро-Угор-

щині, на тлі виразно антиукраїнського курсу Росії, привели їх до орієнтації на Австрію в майбутньому світовому конфлікті, що стрімко наближався. Основним завданням українства в ньому мали стати домагання визволення Великої України від російського поневолення, створення самостійної держави та забезпечення вільного розвитку українців у межах Австро-Угорщини.

3. Україна в Першій світовій війні

Того дня, коли у Львові відбувся парад січово-сокільських, пластунських та стрілецьких організацій краю, у столиці Боснії Сараєві було вбито австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. Вбивство стало приводом до початку 1 серпня 1914 р. Першої світової війни, яка втягнула у свій вир і українців. Війна була збройним протистоянням двох воєнних коаліцій: **Антанти** (Англія, Франція, Росія) і **Четвертного союзу** (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), але поступово в неї було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Ворогуючі сторони переслідували одну мету: загарбання чужих територій, встановлення контролю за джерелами сировини та ринками збуту, боротьба проти національно-визвольних та соціальних рухів тощо.

Українські землі у планах воюючих сторін

Істотне місце у стратегічних планах антагоністичних блоків займали українські землі, що мали вигідне геополітичне положення, значні матеріальні ресурси та людський потенціал. **Росія**, прикриваючись ідеєю «об'єднання всіх руських земель», відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб назавжди покінчити з «мазепинством» і сепаратизмом. **Австро-Угорщина** прагнула приєднати до Габсбурзької імперії хоча б Волинь і Поділля. **Німеччина**, намагаючись створити потужну світову імперію, також була не проти взяти під свій контроль найродючіші землі Європи. Не менш важливими були геополітичні розрахунки. У

таємних документах німецького генерального штабу, датованих 1 грудня 1915 р., зазначалося: «Для кожного, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, у якому перебуває Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України...» Навіть Англія і Франція, які не мали жодних територіальних претензій до України, намагалися використати її для послаблення Австро-Угорщини. Отже, генерали ділили землі й багатства, зрозуміло ж, без відома і згоди їх господаря — українського народу, який тоді був розтерзаний між двома імперіями. Не дивно, що саме українські землі найбільше постраждали від війни.

Для України світова війна мала подвійно трагічний зміст. Єдиний народ за відсутності власної держави, що захищала б його конкретні інтереси, опинився у двох конфронтуючих таборах. Близько 3,5 млн українців у російській армії та 250—300 тис. в австрійському війську боролися і вмирили за чужі для них інтереси. Але найгіршим було те, що сини одного й того ж народу, розділеного між двома імперіями, змушені були вбивати один одного.

Вплив війни на Україну

Від самого початку боїв влітку 1914 р. територія Західної й певною мірою Центральної України стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи. Тут зішлись разом зі своїми менш потужними союзниками два старі супротивники — Австро-Угорщина і Німеччина, з одного боку, та Росія, з другого. Аж до поч. 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію. Більшість земель Наддніпрянської України, як прифронтна зона, перебували під юрисдикцією Київського військового округу.

Ареною жорстоких, кровопролитних боїв стала територія Східної Галичини, Північної Буковини і частково Закарпаття під час запеклої Галицької битви, що тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914 р. Австро-угорську армію було розгромлено, вона втратила понад 336 тис. солдатів. Галичина й Буковина опинилися під

окупацією царської Росії. У березні 1915 р. після шести-місячної облоги впала найміцніша австрійська фортеця Перемишль. Російські дивізії штурмували карпатські перевали.

За сім місяців російської окупації царська адміністрація при допомозі місцевих москвофілів свідомо знищила тут все, що було українським: гімназії, близько сотні газет і журналів, книгарні, видавництва, бібліотеки, читальні «Просвіти», наукові, освітні, господарські, спортивні організації. Почалося переслідування греко-католицької церкви. Митрополита А.Шептицького було заарештовано і депортовано в Росію. Незавидною була доля й простих українців: спочатку їх мордували, відступаючи, австрійські й мадярські вояки, повіривши польській адміністрації краю, що причиною поразки стала «зрада українців», котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам, то з приходом російської армії їх піддавали всіляким гонінням вже за «мазенинство». У той час тільки через львівські розподільчі тюрми вглиб Росії було вивезено понад 12 тис. заарештованих.

Не кращим було становище в підросійській Україні. З початком війни і оголошенням на більшій частині її території воєнного стану царські власті посилили поліційні репресії проти українства. Було закрито майже всі українські організації та газети. Коли в листопаді 1914 р. загальновизнаний лідер українства М.Грушевський разом з родиною повернувся до Києва, царські власті арештували його за «антиросійську діяльність» і відправили до Лук'янівської в'язниці. У лютому 1915 р. М.Грушевського вислали етапом до Сибіру. Незабаром він потрапив у Поволжжя під поліційний нагляд. Царський міністр закордонних справ С.Сазонов з неприхованим задоволенням відзначав: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху». Однак, після катастрофічних втрат російської армії, коли у квітні 1915 р. австро-німецькі війська, прорвавши Південно-Західний фронт під Горлицею і Тарнавом, змусили її відступити з Галичини, царський уряд трохи послабив свою антиукраїнську політику.

У 1916 р. Галичина і Буковина знову стали тереном **найжорстокіших боїв**. Почався наступ російської армії під командуванням генерала О.Брусилова. Внаслідок багатомісячної битви чимало районів Галичини, особливо Тернопільщину, було зруйновано вщент, населення евакуйовано, господарства та майно — втрачені. Не менше лиха приніс населенню Галичини і червневий наступ російських військ, які кинув на австро-угорський фронт О.Керенський у 1917 р. Ця авантюра не принесла перемоги її ініціаторам, навпаки, закінчилася повною поразкою російської армії, її відступом за річку Збруч.

Українські січові стрільці

Нелегкий, але героїчний бойовий шлях пройшов легіон Українських січових стрільців (УСС), створений з початком Першої світової війни як окремих структурний підрозділ австрійської армії. У серпні 1914 р. на заклик новостворених Головної української ради (*міжпартійної політичної організації, яка представляла галицьких українців у Австрії в роки війни*) та Бойової управи УСС (*організаційно-координаційного центру легіону УСС*) до новітнього українського війська зголосилися бл. 30 тис. добровольців з усієї Галичини. Австрійське командування, з недовірою ставлячись до патріотично настроєної української молоді та спонукуване польськими політичними колами, обмежило **чисельність легіону** до 2,5 тисяч, а на прохання відкликати з військ 100 старшин-українців виділило лише 16. Ядро легіону становили активісти січово-сокільського, пластунського та стрілецького руху, вчорашні гімназисти та студенти; були також викладачі, правники, митці, представники селянства тощо. Серед них І.Балюк, Д.Вітовський, С.Горук, Г.Коссака, Л.Лепкий, О.Назарук та ін. Першим офіційним командантом (*командиром*) легіону був М.Галущинський, директор Роґатинської гімназії.

Створення легіону Українських січових стрільців ознаменувало **відновлення збройної боротьби за волю України**. Хоча його становлення відбувалося в структурах австрійської армії — то був тоді єдино можливий

шлях до організації українського війська — це не означало, що стрілецьтво мало намір відстоювати чужі йому інтереси. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, легіон УСС став втіленням передової політичної думки і виражав сподівання національно свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення Української держави. Першим доказом того, що з початку свого існування Українські січові стрільці стояли на національних позиціях, були їхні спроби відмовитися приймати присягу на вірність габсбурзькій династії, які хоч і не увінчались успіхом, зате чітко визначили стрілецькі пріоритети.

Розпочавши свою діяльність як гурт патріотично налаштованих, але погано зорганізованих та переважно далеких від військової служби осіб, УСС, докладаючи неймовірних зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, зуміли до 1917 р. перетворити легіон у добре вишколену, фактично, українську військову формацію з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією.

Протягом 1914 — першої пол. 1915 р. легіон брав участь у бойових діях проти російських військ у Карпатах. Особливо запеклими були бої за гору Маківку (29.IV. — 2.V.1915), де Українські січові стрільці вкрили себе невмирущою славою, але зазнали значних втрат: 42 вбитими, 76 пораненими, 35 потрапило до полону. Згодом один із німецьких генералів сказав про стрільців: «Мої баварці б'ються як леви, а українці — як чорти».

У 1915 — 1917 рр. легіон УСС вів кровопролитні битви на подільській землі. Важко знайти місцевість між Золотою Липою та Збручем, де б не було стрілецьких могил, на яких, поряд з прізвищами полеглих борців, були викарбувані призабуті вже написи, сумні й водночас горді: «Впав за волю України». Сотні молодих патріотів загинули на схилах гори Лисоні, поблизу сіл Конюхи та Куропатники на Бережанщині, в інших місцях. Своєю боротьбою стрільці здобули чимало відзначень і похвал, викликали пошану й симпатії союзників, змусили рахуватись із собою навіть ворогів. Так,

російське командування, характеризуючи УСС у секретній директиві, наголошувало, що це «відбірні війська, які називають себе українцями і мріють про відновлення самостійної України».

Поставивши своєю основною метою виборення української державності, Українські січові стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної і цілеспрямованої підготовки. Тому в легіоні діяв ряд **громадсько-освітніх та мистецьких структур**, покликаних ознайомлювати стрільців, головним чином стрілецьких новобранців, з їхніми завданнями у війні, підвищувати освітній рівень, готувати до післявоєнної громадської діяльності. Насамперед слід відзначити бібліотеку, «етапну гімназію», де готували до складання іспитів стрільців-гімназистів, а також Пресову Кватиру (своєрідний центр, що організовував і спрямовував духовне, культурне та творче життя легіону), у складі якої плідно працювали А. Баб'юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, М. Гайворонський, Р. Купчинський, О. Курилас та інші талановиті письменники, журналісти, композитори, актори, художники. Зусиллями митців налагоджено випуск альманаху «Червона Калина», сатиричних журналів «Самохотник», «Самопал», видано кілька книг тощо.

Національно-політична та культурно-освітня активність Українських січових стрільців не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні. Добре розуміючи, що запорукою успішної реалізації національно-державницької ідеї можуть бути тільки сили власного народу, вони поряд із самоосвітою та самовдосконаленням приділяли величезну увагу й **національно-освідолюючій та просвітницькій праці** серед широких кіл української громадськості — як у Галичині, так і в Закарпатті, на Волині і навіть у Наддніпрянщині — щоб допомогти населенню швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна було б добитися людського існування та гідного місця в історії.

Вже з 1914 р. передова частина стрілецьтва вела роз'яснювальну роботу серед українців у місцях свого постю, залучала їх до спільних маніфестацій, допомагала в створенні різноманітних національних інституцій, зокре-

ма читалень, товариств «Просвіти», господарських осередків, організувала курси ліквідації неграмотності тощо. Свідченням того, що Українські січові стрільці працювали і на перспективу, була їхня участь в організації та підтримці українського шкільництва. Зокрема, протягом 1916 — поч. 1917 рр. близько двох десятків стрільців під керівництвом сотника Д. Вітовського та четарів М. Саєвича і М. Гаврилка організували на Волині до 100 українських шкіл, працювали в них учителями і навіть видавали підручники для волинської дітвори.

Важливе значення для поширення та пропаганди національно-державницьких поглядів мала й **культуро-мистецька діяльність УСС**. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення того чи іншого краю вперше ознайомлювалося з ідеєю української державності, дізнавалося правду про свою минушину, задумувалося над майбутнім. Доступність цих жанрів давала змогу охопити якнайширші кола українства, починаючи від Закарпаття і аж до Наддніпрянщини, а тематика та форми подачі сприяли проникненню стрілецьких ідей у глибини української душі. Вічно співатиме український народ «Ой, у лузі червона калина», «Ой, видно село», «Човен хитається», «Зажурились галичанки», «Бо війна війною», «Не сміє бути в нас страху» і багато інших маршових, любовних, жартівливих пісень, які постали в легіоні Українських січових стрільців протягом Першої світової війни.

Наслідки війни

Війна справила руйнівний вплив на економіку воюючих країн, які опинилися на межі виснаження. Найтяжчих втрат зазнала Російська імперія, а відповідно й українські землі, які перебували в її складі. Припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці мільйони українських селян і робітників. На початку війни було мобілізовано 30—40 % робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Заводи і фабрики виконували все більше воєнних замовлень і скорочували виробництво предметів широкого вжитку.

Жорстока війна та її наслідки спричинили гостре невдоволення серед багатьох верств українського народу, зростання революційно-визвольного руху. Спад страйкової боротьби, викликаний початком війни, змінився навесні 1915 р. піднесенням. У цілому з початку війни до березня 1917 р. в Україні відбулося понад 370 страйків, у яких взяло участь бл. 300 тис. робітників. Вони висували економічні вимоги, все активніше виступали проти самодержавства і війни. З серпня 1914 р. до кін. 1916 р. в Україні відбулося понад 160 селянських виступів, з них на Поділлі — 50, на Київщині — 32, на Харківщині — 28. Приблизно 20 % виступів супроводжувалися сутичками з поліцією та поміщицькою сторожею, близько третини — закінчувалися арештами й ув'язненнями селян.

Слідом за робітниками та селянами на революційну боротьбу піднялися солдати. Вони відмовлялися йти в бій, убивали ненависних офіцерів, здавалися у полон тощо. З часом, зі зростанням політичної та національної свідомості, вони відкрито повставали, браталися із солдатами противника. Революційний рух робітників, селян та солдатських мас активізував демократичну інтелігенцію, зокрема студентську молодь.

Усе це свідчило, що наприкін. 1916 — на поч. 1917 рр. в Україні, як і в усій Російській імперії, на зріла глибока економічна та політична криза. Український народ, витримавши на поч. ХХ ст. чималі випробування, швидко наближався до нових соціальних потрясінь.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1921 років

1. Центральна Рада: становлення національної державності

Одним із наслідків Першої світової війни стала перемога Лютневої демократичної революції 1917 р. в Росії, якою було покладено край багатовіковому монархічному режимові династії Романових. Склалися сприятливі умови для піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів. Ніхто в Росії не прийняв з такою радістю й ентузіазмом Лютневу революцію, як українці. І це цілком зрозуміло. Адже царизм щодо українського народу застосовував усі форми утиску, експлуатації, обмеження політичних і національних прав.

Формування нових осередків влади

З перемогою Лютневої революції в Петрограді було створено Тимчасовий уряд. Його завданням стала організація демократичних виборів до Всеросійських Установчих зборів, які мали визначити форму правління і сформувати постійний уряд. Творення нових органів влади почалося також на місцях, у тому числі в Україні. Політичні сили по-різному ставилися до цього. Представники російських правих партій в Україні, перш за все в Києві, почали формувати органи, які б підтримували Тимчасовий уряд у Росії. До них увійшли представники міської думи, фабриканти й заводчики, земські діячі, ліберальна професура. Вони утворили **Виконавчий комітет**, який став представником Тимчасового уряду в Києві.

Паралельно формувалися **Ради робітничих і селянських депутатів**. Усього протягом березня 1917 р. в

Україні виникло понад 170 рад. Як правило, вони перебували осторонь національно-визвольної боротьби і згодом стали формою відновлення імперії, що розпалася. Переважали в радах представники соціалістичних партій, здебільшого російських, які надзвичайно багато зробили для повалення самодержавства. Ставлячи своєю кінцевою метою створення соціалістичного суспільства, вони, однак, по-різному бачили шляхи її досягнення. Якщо **меншовики** й **есери** вважали, що країну після перемоги Лютневої революції чекає порівняно довгий шлях еволюційного розвитку, то **більшовики**, орієнтуючись на «світову соціалістичну революцію», вимагали негайних радикальних змін і вже незабаром розпалили вогнище братовбивчої громадянської війни, привівши країну до катастрофи, від якої чи не найбільше постраждала Україна.

Після перемоги Лютневої революції 17 (за н. ст.) березня 1917 р. в Києві виник ще один центр, який репрезентував інтереси всього українського народу — **Українська Центральна Рада**. Її діяльність сприяла дальшому національному піднесенню. Раду було створено з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП), наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Головою Ради став видатний український історик, громадсько-політичний діяч **Михайло Грушевський**, а його заступником — В.Науменко, товаришами голови — Д.Антонович і Д.Дорошенко. Згодом керівний склад Центральної Ради змінювався. Провідну роль у ній з часом почали відігравати Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) і Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

Боротьба за автономію України

У той час скрізь по Україні вирували віча, з'їзди, збори. Широкої підтримки набули гасла українізації школи, суду, управління, транспорту. Головною вимогою маніфестантів було надання Україні автономії. 22 березня 1917 р. Центральна Рада звернулася з відозвою «До українського народу», у якій закликала селян, ро-

бітників, солдатів, городян, інтелігенцію, духівництво зберігати спокій, обирати своїх людей на всі посади, збирати кошти в український національний фонд, творити нове вільне життя. І справді, національне життя в Україні значно активізувалося. Відроджувалися старі й виникали нові політичні організації та партії, відкривалися українські клуби, товариства, відбувалися різноманітні збори. Відновила діяльність «Просвіта», знову почала виходити газета «Нова Рада».

Важливою подією українського життя стала національна маніфестація, що відбулася в Києві 1 квітня 1917 р. Сто тисяч учасників — солдатів, робітників, студентів, учнів — йшли під українськими національними прапорами. На Софіївському майдані відбулося грандіозне віче, учасники якого прийняли резолюцію про підтримку Тимчасового уряду, а також вимагали широкої автономії України в складі демократичної Російської держави та скликання Установчих зборів. Транспарантів з гаслами «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі» було бл. 10, проте вони загубилися серед 300, які вимагали автономії України. Проти самостійності України тоді рішуче виступав М. Грушевський. В одній із брошур він писав: «Українці не мають заміру одривати Україну від Росії, вони хочуть задержатися в добровільній і свobodній зв'язі з нею».

Оглядом сил українства, засобом його дальшої організації став Український національний конгрес, який проходив у Києві 19—22 квітня 1917 р. У його роботі взяли участь бл. 1500 чол., які представляли всі губернії України, а також Петроград, Москву, Крим, Кубань, Холмщину. Отже, конгрес був справді всеукраїнським. У прийнятій резолюції його учасники вимагали автономії України у федеративній демократичній республіці Росія, а також українізації адміністративних, господарських органів й культурного життя. Делегати конгресу величезною більшістю голосів переобрали головою Центральної Ради М. Грушевського, а його заступниками обрали С. Єфремова та В. Винниченка. Конгрес ще вище підніс авторитет Центральної Ради, визнавши її представницьким, законодавчим органом України. Таким чином було зроблено новий крок у відродженні

нації на шляху її державотворення. Центральна Рада обрала виконавчий комітет, який згодом отримав назву Мала Рада, на місцях почали виникати підлеглі їй губернські, міські, повітові українські ради.

Керівники Центральної Ради використали патріотичне піднесення українського народу, підтримавши його віковічні прагнення до волі. Проте задовольнити вимоги політичної автономії України ні Тимчасовий уряд, ні російська демократія (Петроградська рада) не поспішали. Крім того, проти рішень Українського національного конгресу ополчилися російські консерватори Києва і, особливо, півдня України. На словах вони визнавали право українців на автономію, на українську школу тощо, та фактично виступали проти них. Посипалися протести в Петроград, заяви і протести на місцях.

Тільки спираючись на реальну силу, розширивши свою соціальну базу, Центральна Рада могла вступати в переговори з Тимчасовим урядом з надією на успіх. Діяльність Ради підтримали скликані в Києві в травні 1917 р. Всеукраїнські військовий, селянський, робітничий з'їзди.

Незважаючи на заборону Тимчасового уряду, почалася **українізація військових частин**, де переважали українці. На Київському етапному пункті 3000 солдатів-українців утворили окремий полк, який назвали Першим полком ім. Б.Хмельницького. **Перший Всеукраїнський військовий з'їзд** назвав Центральну Раду «єдиним компетентним органом» у вирішенні всіх справ України. Делегати з'їзду прийняли ухвалу про «націоналізацію армії», тобто про формування із солдатів-українців національних полків. З добровольців створювали загони «гайдамаків», «вільного козацтва». Особлива заслуга в цьому належала Українському військовому клубові ім. П.Полуботка, створеному в Києві. За ухвалою з'їзду було утворено Український генеральний військовий комітет, який мав формувати національні збройні сили.

Ставши провідною силою всього українського народу, Центральна Рада змогла рішучіше поставити вимоги перед Тимчасовим урядом. З цією метою в кін. травня 1917 р. до Петрограда прибула **українська делегація** із десяти членів Центральної Ради, яку очолював В.Винниченко. Висловивши свою прихильність до Тим-

часового уряду, вона запропонувала надати широку автономію Україні в межах федеративної Росії, утворити при Тимчасовому уряді посаду комісара в українських справах, призначити крайового комісара для всієї України, провести українізацію армії, навчальних закладів, призначити на урядові пости в Україні людей, які володіють українською мовою, звільнити політичних в'язнів. Однак домагання української делегації було відхилено. Після цього Центральна Рада обнародувала декларацію, адресовану Тимчасовому урядові, в якій пропонувала передати українське питання на розгляд міжнародної конференції, а до того встановити в Україні владу крайового комісара від Центральної Ради, а в Петрограді при Тимчасовому уряді створити міністерство у справах України.

Всеукраїнський селянський з'їзд, який тим часом зібрався у Києві, ухвалив не чекати призначених на листопад Всеросійських установчих зборів, а раніше скликати Українські установчі збори, доручивши їм вирішити питання про самоврядування України. Після цього з'їзду до Центральної Ради було включено Раду селянських депутатів із 133 чол. Потім до Центральної Ради приєднався і **Всеукраїнський робітничий з'їзд**, кооптувавши своїх представників до її складу.

Перший Універсал Центральної Ради

Щоб і надалі відігравати роль найвпливовішої сили в Україні, Центральна Рада 23 червня 1917 р. видала Перший Універсал до українського народу, який був зачитаний на Другому військовому з'їзді у Києві. У цьому урочистому акті проголошувалося: «Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!.. Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від усїєї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя». Зазначалося також, що тільки всенародно обрані Українські установчі збори (сейм) мають право ухвалювати в Україні закони.

Слідом за цим на пропозицію Української партії соціалістів-революціонерів було утворено **Генеральний секретаріат** Центральної Ради — виконавчий орган, уряд автономної України, який очолив **Володимир Винниченко**. Він одночасно був затверджений генеральним секретарем внутрішніх справ. Генеральними секретарями стали також С.Єфремов (згодом — О.Шульгин), Х.Барановський, С.Петлюра, Б.Мартос, В.Садовський, І.Стешенко, М.Стасюк, а генеральним писарем — П.Христюк. У першому українському уряді п'ять місць займали соціал-демократи, соціалісти-революціонери — два, соціалісти-федералісти — одне. Із дев'яти членів уряду був один безпартійний — кооператор.

Стан справ в Україні, зокрема проголошення Першого Універсалу, занепокоїв російські офіційні кола в Петрограді. 11 липня 1917 р. до Києва прибула делегація **Тимчасового уряду** на чолі з О.Керенським. Вона провела переговори з українськими представниками в складі М.Грушевського, В.Винниченка і С.Петлюри. У результаті було досягнуто порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Міністри Тимчасового уряду визнали право України на автономію та погодилися з тим, щоб Центральна Рада і Генеральний секретаріат стали крайовими органами влади в Україні. Центральна Рада у свою чергу визнавала майбутні Всеросійські установчі збори і до їх скликання зобов'язувалася не здійснювати ніяких таємних заходів щодо встановлення автономії України.

Під час переговорів було вирішено проблему представництва в Центральній Раді **національних меншин**. Неукраїнським партіям та організаціям виділили 30 % місць. Передбачалось обрати новий склад Генерального секретаріату, до якого також увійшли б представники національних меншин.

Другий Універсал Центральної Ради

Таким чином, відступивши від своєї непримиренної позиції щодо України, Тимчасовий уряд після тривалих переговорів з представниками Центральної Ради наважився на угоду. Але під тиском Тимчасового уряду від проголошених у Першому Універсалі принципів

відступила і сама Центральна Рада. У Другому Універсалі, схваленому 16 липня 1917 р., вона заявила про визнання Всеросійських установчих зборів, які мали встановити автономію України; і відсутність наміру відокремлюватися від Росії: «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності... Зважаючи, що утворення краевого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно пов'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до Всеросійських Установчих Зборів».

Отже, тези про волю України і про те, що український народ сам творитиме своє життя, проголошені в Першому Універсалі, у Другому були фактично заперечені. Цей **політичний компроміс** ослабив авторитет Центральної Ради, посіяв у свідомості широких мас недовір'я до свого парламенту.

Продовжуючи державотворчу діяльність, Центральна Рада на підставі домовленостей з міністрами Тимчасового уряду уклала «Статут Вищого Управління України». Однак новий кабінет міністрів Росії на чолі з О. Керенським не затвердив його. Замість Статуту, який українці вважали рівнозначним конституції, було отримано **Інструкцію Тимчасового уряду**, у котрій права автономії України значно зменшувалися. Генеральний секретаріат було названо органом не Центральної Ради, а Тимчасового уряду. До компетенції Генерального секретаріату не входили військові справи, транспорт, міжнародні зв'язки, продовольчі справи, пошта й телеграф. Призначати урядовців він теж не міг. До сфери влади Секретаріату входили лише 5 із 9 українських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і частково Чернігівська.

Новий Генеральний секретаріат було доручено сформувати Д. Дорошенку. З принципових питань він не дійшов згоди з М. Грушевським і новосформований уряд знову очолив В. Винниченко.

Наростання політичної кризи

Ситуація в Україні з кожним днем погіршувалася. Розхитане війною економічне життя занепадало. Голод примарою ходив по Росії і зачепив Чернігівщину. Продовольчих запасів було мало. Петроград вигрібав з України все, що можна було. І цим обмежувалася його продовольча політика. Податків ніхто не платив. Селянство, змучене війною, революцією, розорялося. Суд, поліція не функціонували. З фронту масово втікали солдати, посилюючи безладдя в країні. Центральна Рада й Генеральний секретаріат ніяк не могли вирватися з тенет Тимчасового уряду, нерозв'язаними залишалися економічні, земельні, воєнні питання.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно вступила найрадикальніша частина російської соціал-демократії — **більшовики**. Вони висунули ідею переростання демократичної революції у т. зв. соціалістичну. Спочатку більшовики хотіли добитися цього мирним шляхом, але після невдалої спроби підняти на поч. липня 1917 р. повстання в Петрограді і таким чином захопити владу — взяли курс на збройну боротьбу і встановлення диктатури пролетаріату.

Революційний запал, у якому було багато утопічного і жорстокого, наростав. Визріла революційна криза. Процеси, що відбувалися в країні, забезпечили більшовикам підтримку пролетарських мас, особливо в індустриальних центрах. Потужна агітація і пропаганда, що закликали до «експропріації експропріаторів» дали результати. У ніч з 6 на 7 листопада влада в Петрограді перейшла до рук більшовиків, які мали тепер більшість у Радах. Тимчасовий уряд було повалено.

В Україні ситуація розвивалася неоднозначно. **Події у Петрограді** підтримали робітники кількох українських міст, особливо Донецького басейну. В інших містах, зокрема в Києві, народ підтримував політику партій, які входили в Центральну Раду. Вороже до більшовицького перевороту в Петрограді поставилися штаб Київського округу і підпорядковані йому війська. Вони могли виступити проти революції і проти українства. Тому 7 листопада було утворено **«Крайовий комітет**

для охорони революції на Україні», куди увійшли представники військових організацій Центральної Ради, Київської ради робітничих і солдатських депутатів та всіх партій, які до них належали. Центральна Рада виступила зі зверненням до громадян України, у якому пояснювала, що це громадське новоутворення потрібне, щоб запобігти відновленню царського самодержавства.

Наступного дня після повалення Тимчасового уряду відбулося засідання Малої Ради, де було прийнято **відозвув про повстання більшовиків**. У ній підкреслювалося: «Визначаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремім краю повинна перейти до рук усїєї демократії, вважаючи недопустимим перехід усїєї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, які являються тільки частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді».

Здобувши всю повноту влади в Росії, більшовики в Україні, на Дону й Кубані зазнали поразки. У Києві 11–13 листопада 1917 р. дійшло до **збройного зіткнення штабу Київського військового округу**, який продовжував підтримувати Тимчасовий уряд, більшовицьких військових частин і українського полку, сформованого з делегатів Третього Всеукраїнського військового з'їзду, що підтримував Центральну Раду. Боротьба закінчилася поразкою штабу, який виїхав на Дон, і придушенням більшовицького повстання. Після від'їзду з Києва вірних Тимчасовому уряду військ уся влада перейшла до Центральної Ради. З різних місць України на її адресу надходили заяви зі словами підтримки. У відозві до населення Центральна Рада закликала до спокою, порядку й підпорядкування українській адміністрації. Тоді ж уряд України поповнили нові генеральні секретарі, які представляли УСДРП і УПСР.

Третій Універсал Центральної Ради

20 листопада Центральна Рада прийняла свій Третій Універсал, що пролунав у святковій атмосфері біля пам'ятника Б.Хмельницькому і був освячений молебнем у Софіївському соборі. Зміст Третього Універсалу

не повною мірою відповідав тогочасним патріотичним настроям широких верств українства. У цьому документі йшлося про встановлення **Української Народної Республіки**, яку українське населення, зарубіжні дипломатичні місії розуміли як проголошення незалежності Української держави. Це була деяка політична модифікація автономного статуту України в складі єдиної Російської республіки. Незрозуміло тільки, про яку Росію йшла мова. Адже Україна не визнавала більшовицької влади, а демократична Росія вже не існувала.

Відповідно до Третього Універсалу верховним законодавчим органом УНР залишалась Українська Центральна Рада, до складу якої входили і представники національних меншин України. Вищим виконавчим органом був Генеральний секретаріат. Було визначено **державні кордони УНР**, які охоплювали й Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії та Таврію. Питання приєднання інших земель — Холмщини, частини Курської та Воронежської губерній, де українське населення становило більшість, мало бути розв'язане згідно з волею їх мешканців. Підтверджено такі **демократичні принципи**: свободи слова, друку, віросповідань, зборів, спілок, страйків, недоторканність особи та житла, право використовувати місцеві мови у стосунках з державними установами, скасування смертної кари, амністію для всіх політичних в'язнів, справедливий суд. Універсал установив 8-годинний робочий день, визнав право контролю уряду та робітників над промисловістю, проголосив право національних меншин на національно-персональну автономію, а також реформу місцевого самоврядування. У галузі земельних відносин було оголошено про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передачу їх «земельним комітетам, обраним народом». Принципи, сформульовані в цьому документі, було розвинуто й закріплено в окремих законах УНР. Зокрема, на поч. грудня 1917 р. було ухвалено низку законів про реорганізацію судів, про народні ради для євреїв, а 9 січня 1918 р. — закон про охорону прав національних меншин України.

Здійснюючи багатогранну державотворчу діяльність, Центральна Рада та її уряд мали значну підтримку народних мас. Протягом першого місяця після більшовицького перевороту в Петрограді вони користувалися в Україні найбільшим впливом. Переконливим підтвердженням цього стали результати виборів до **Всеросійських установчих зборів**, які відбулися в кін. листопада 1917 р. Більшовики одержали 10 % усіх голосів, а українські партії — майже 75 %. У цій ситуації більшовики зробили спробу здобути владу шляхом скликання **Всеукраїнського з'їзду Рад** робітничих, солдатських і селянських депутатів. Та коли він 17 грудня 1917 р. почав у Києві роботу, виявилось, що із 300 діючих в Україні рад на ньому було представлено лише 49. Більшість із 2,5 тис. учасників з'їзду становили селяни. З'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів, і висловив довір'я Центральній Раді.

Посилення більшовицької загрози

Делегати-більшовики чисельністю 124 чол. не підкорилися рішенням більшості з'їзду і покинули його, переїхавши до Харкова, де саме тоді працював III з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну. 77 делегатів на нього послали всього 46 із 140 рад регіону. Об'єднавшись, ці дві групи вирішили конституюватися як I Всеукраїнський з'їзд Рад. На другий день своєї роботи, 25 грудня 1917 р., він проголосив встановлення в Україні радянської влади. Цей з'їзд не відображав волю українського народу. Він спирався на 10 % виборців — в основному російськомовне населення, яке працювало на підприємствах не національного, а всеросійського значення. Таким чином, радянська влада в Україні прагнула стати владою меншості над більшістю.

На противагу Українській Народній Республіці в Харкові було проголошено утворення **Української Радянської Республіки** (певний час вона також називалася *Українською Народною Республікою*) та її уряду — **Народного секретаріату**, до складу якого увійшли Артем (Ф.Сергеєв), Є.Бош, В.Затонський,

М.Скрипник та ін. Новоутворений більшовицький уряд негайно визнав Україну федеративною частиною Росії, поширив на її території чинність декретів російського Раднаркому (*Ради народних комісарів — уряду Радянської Росії*) і скасував усі закони й розпорядження Центральної Ради, звинувативши її в антинародній, дрібнобуржуазній політиці. Народний секретаріат дозволив також вивозити хліб з України до Росії. Більшовицькі організації в Україні розгорнули серед широких мас українства величезну агітацію, спрямовану проти Центральної Ради. Сприятливий ґрунт для цього створили помилки в діяльності Генерального секретаріату.

Український уряд виявляв **нерішучість** у розв'язанні основних соціально-економічних завдань. Землі конфіскувалися та передавалися до рук селян повільно. Страждаючи від нестачі грошей, УНР зберігала в недоторканності стару банківську систему. Не було встановлено належного контролю над виробництвом. Збереглися старий судовий апарат, старе законодавство, система освіти і навчання.

Не дивно, що з Росії в Україну почали втікати (і знаходили тут підтримку) залишки панівних верств. Більшовикам це, звичайно, не могло сподобатись. Україна мимоволі ставала оплотом усіх антибільшовицьких сил. **Назрівав конфлікт** між нею і більшовицькою Росією.

Знайшовся й **привід**. У Києві дислокувалися деякі більшовицькі військові частини, діяли більшовицькі організації. Спочатку вони були лояльні до української влади, але з часом почали агітувати проти Центральної Ради. Тоді, після кількох спроб примусити їх розійтись по домівках, було прийнято рішення роззброїти більшовицькі частини і вислати їх за межі України.

Другим приводом для Радянської Росії послужило ставлення українського уряду до донських козаків, які виступили проти більшовиків і почали збирати на Дону свої військові сили. Донські козаки, які перебували на фронті, для повернення додому мали найближчий шлях — через Україну. Уряд УНР зайняв нейтральну позицію. Тоді більшовицька Рада народних комісарів (РНК) 17 грудня 1917 р. пред'явила ультиматум українському урядові за підписом В.Леніна та Л.Тро-

цького, що, на словах «визнаючи» УНР, був втручанням у її внутрішні справи. Він містив 4 вимоги до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (*йшлося про утворення Українського фронту*); не пропускати через Україну козачі формування з фронту на Дон; пропустити більшовицькі війська на Південний фронт; припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. У разі неприйняття даних вимог протягом 48 год. РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні».

Виходячи з того, що Україна є суверенною республікою і ніхто не має права втручатися в її внутрішні справи, Центральна Рада 18 грудня 1917 р. відхилила ультиматум. Це призвело в кін. грудня 1917 р. до українсько-більшовицької війни.

Війна Радянської Росії проти України

На боротьбу проти УНР були перекинуті більшовицькі російські війська з фронту. З Москви, Петрограда та інших міст Росії прибули загони червоногвардійців — переважно робітників і матросів, які ненавиділи «буржуазну» Центральну Раду. Всього проти УНР виступили три більшовицькі російські армії. А Україну, фактично, не було кому захищати. Понад мільйон солдатів українізованих частин колишньої царської російської армії, які бажали служити в збройних силах України, було демобілізовано. І не їхня вина, що окремі лідери Центральної Ради, особливо В. Винниченко виступали проти створення регулярної армії. Крім окремих частин добровольців, Україна в кін. грудня 1917 р. майже не мала війська. Практично всі полки, у тому числі й з гучними назвами (Шевченківський, Дорошенківський, ім. Грушевського та ін.), у найкращому разі, оголошували нейтралітет, а то й переходили на бік інтервентів.

Тим часом більшовики, формально не оголошуючи війни УНР, згідно з планом, заздалегідь розробленим В. Антоновим-Овсієнком, 26 грудня 1917 р. захопили Харків, де перебував більшовицький уряд України.

Звідси 18 січня 1918 р. було сплановано похід на Київ. Протягом січня більшовицькі війська під керівництвом колишнього царського полковника М. Муравйова з допомогою підрозділів Єгорова, Берзіна та Знаменського зайняли майже все Лівобережжя. Серйозна загроза нависла над Києвом. Невеликі загони українських патріотів під тиском переважаючих сил противника поспішно відступали.

У той грізний час у Києві сформувався студентський курінь, що нараховував 300 чол. Серед них були студенти Українського народного університету і багато учнів гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Без будь-якої військової підготовки, погано озброєні юнаки під керівництвом сотника В. Омельченка (також студента) 27 січня 1918 р. вирушили на фронт. Наступного дня о 4 год. ранку вони зупинилися на залізничній станції Крути, що за 18 км від Ніжина. З ними було 250 учнів старшинської школи та бл. 40 гайдамаків.

Командування вирішило боронити цей важливий залізничний вузол, що був ключем до столиці України. У виритих перед станцією окопах, по обидва боки колії залягли юні оборонці: праворуч — старшинська школа, ліворуч — стрільці студентського куреня. Холодного ранку 29 січня 1918 р. на них почали наступати червоні війська, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів. До обіду українські юнаки героїчно відбивали ворожі атаки. А коли не стало боєприпасів, жменька героїв не змогла витримати наступ переважаючих у 10 разів військ противника. Балтійські матроси багнетами витиснули учнів старшинської школи на правому крилі, а на лівому — оточили студентський курінь, який ще кинувся в останню атаку. Частина куреня загинула разом зі своїм командиром, а ті стрільці, які потрапили в полон, були замордовані. Очевидці стверджують, що тіла останніх були спотворені настільки, що матері впізнавали своїх дітей лише за вишиванками. Всього полягло бл. 300 юних українських патріотів. Бій під Крутами закінчився перемогою більшовицьких військ, які отримали вільний доступ до Києва.

Українські війська змушені були відступити з Лівобережжя і у зв'язку з більшовицьким повстанням, що

вибухнуло у Києві 25 січня 1918 р. Треба було захистити українську владу в столиці УНР. Бої з більшовицькими повстанцями в Києві тривали 10 днів. Більшовики захопили найважливіші об'єкти столиці, зокрема «Арсенал» на Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центральної Ради. Та Січові стрільці, сформовані з галичан і буковинців, що свого часу потрапили до російського полону, прорвались крізь більшовицькі війська й відбили Старе Місто, Поділ. Слобідський кіш і Вільне козацтво з 3 на 4 лютого здобули «Арсенал», захопивши 300 більшовиків у полон. Стільки ж більшовиків було вбито. Однак українські війська не змогли втриматися в місті. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Росії, що під керівництвом полковника Муравйова наступали зі Сходу. 4 лютого вони зайняли Дарницю й мости на Дніпрі, навівши на місто гармати, які залишили деморалізовані українські вояки, й п'ять днів бомбардували Київ. Вночі з 8 на 9 лютого 1918 р. 3-тисячне українське військо залишило Київ разом із більшістю членів Центральної Ради, спочатку відступило до Житомира, потім укріпилося в Сарнах. 9 лютого 1918 р. **червоноармійці зайняли Київ** і вчинили там криваву розправу (загинуло бл. 5 тис. чол.), якої столиця не бачила від часів А.Боголюбського.

Місто було залите кров'ю. Газети публікували списки страчених людей. Все, що було підведене під категорію «контрреволюція», немилосердно знищувалося. Пресу заборонено, українські друкарні конфісковано, книгарні і школи зачинено. Найтемніші більшовицькі елементи зривали зі стін портрети Т.Шевченка, вистежували по селах українських шкільних вчителів і розстрілювали тільки за те, що вони свідомі українці. Під час бомбардування в Києві згорів будинок М.Грушевського з його унікальною особистою бібліотекою та колекціями. Від снарядів і пожеж постраждала майже половина будинків міста над Дніпром. Протягом трьох тижнів більшовицькі війська окупували й Правобережжя.

В умовах більшовицького наступу життєво важливим для УНР було укладення миру з центральними

державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Ще в грудні 1917 р. радянська Росія, перебуваючи в критичному стані, почала переговори про перемир'я з Німеччиною. 1 січня 1918 р. до Бреста прибула українська делегація, яку очолював В.Голубович. До неї входили М.Любинський, М.Поллоз, О.Севрюк, М.Левитський та економічний радник делегації С.Остапенко. Це були молоді українські патріоти, на жаль, далекі від дипломатичної діяльності.

Четвертий Універсал Центральної Ради

Зовнішньополітичне та внутрішнє становище України вимагало негайного проголошення незалежності. У Четвертому Універсалі, датованому 22 січня 1918 р., Центральна Рада заявила: «Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від-нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». Поряд із проголошенням незалежності УНР зазначалося, що Українські установчі збори, які мали скликати якнайшвидше, повинні розв'язати питання про федеративний зв'язок України з колишньою Російською державою. Четвертий Універсал перейменував Генеральний секретаріат у Раду народних міністрів, намітив після підписання миру замінити постійну армію народною міліцією, встановив монополію внутрішньої та зовнішньої торгівлі, контроль над банками, постановив провести вибори волосних, повітових і міських народних рад, щоб у них мали голос демобілізовані солдати, та призначив на 2 лютого 1918 р. скликання Українських установчих зборів.

Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від «більшевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край». Перед урядом республіки було поставлено завдання піднести народний добробут, відбудувати зруйновані війнами підприємства. На залізо, шкіри, тютюн та інші товари держава встановлювала монополію. Уся земля до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому народові без викупу. Підтверджено декларовані раніше права і свободи особи.

Через тиждень після проголошення Четвертого Універсалу уряд, який очолював В. Винниченко, склав повноваження. 30 січня 1918 р. головою Ради міністрів УНР став український есер **Всеволод Голубович**. Усі міністри новосформованого уряду, крім двох соціал-демократів, належали до Української партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці січня 1918 р. Центральна Рада прийняла закони про соціалізацію землі та 8-годинний робочий день. Згодом Мала Рада ухвалила закони про Державний герб (ним став тризуб — родовий знак київських князів), про громадянство, про новий адміністративний поділ України (на землі), про грошову систему (грошовою одиницею УНР стала гривня).

Брестський мир

Незважаючи на винятково складну ситуацію, Центральна Рада розвивала зовнішньополітичну діяльність. У кін. січня 1918 р. до Бреста прибула українська делегація на чолі з О. Севрюком. Виявивши багато тактовності і дипломатичного хисту, вона відстояла інтереси УНР, підтверджені Четвертим Універсалом. У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. молоді українські дипломати підписали мирний договір з центральними державами, які розраховували на великі природні багатства України. Австро-Угорщина через «польське питання» неохоче пішла на підписання цього договору.

Згідно з Брестським миром усі чотири держави центрального блоку визнали незалежність і самостійність України, яка стала повнокровним суб'єктом міжнародного права. Західні межі УНР було встановлено по довоєнних кордонах Росії та Австро-Угорщини. Кордон з Польщею дещо згодом мала визначити спеціальна змішана комісія «на основі етнографічних відносин і бажань людности». За збройну допомогу Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії Радянської Росії УНР зобов'язувалася поставити їм до липня 1918 р. значну кількість «хліборобських і промислових лишок», зокрема 1 млн т збіжжя, круп, м'яса. Інші пункти договору встановлювали дипломатичні відносини між молодістю УНР і державами центрально-

го блоку, регулювали обмін військовополоненими, повернення інтернованих цивільних осіб. Сторони взаємно відмовлялися від сплати контрибуцій.

Окрему таємну статтю Брестського миру було укладено між УНР та Австро-Угорщиною. Остання зобов'язувалася поділити Галичину на польську й українську частини і об'єднати українську Галичину з Буковиною в один «коронний край». Проте згодом Австро-Угорщина анулювала цю угоду.

Підписання Брестського миру застало уряд УНР на Волині, яку українські війська визволяли від більшовицьких інтервентів. Центральній Раді необхідна була **військова допомога** Німеччини й Австро-Угорщини. 12 лютого 1918 р. уряд звернувся з відповідним проханням до цих країн. Через кілька днів на територію УНР увійшла могутня австро-німецька армія — понад 450 тис. чол. Це надало австро-німецькій допомозі характер окупації. Тим більше, що українські делегати на переговорах у Бресті добивалися, щоб в УНР були направлені Українські січові стрільці та частини, сформовані в Австро-Угорщині і Німеччині з військовополонених українців (30 тис. чол.). Кожен іноземний солдат, який служив в Україні, мав право відправити на батьківщину посылку вагою 12 фунтів.

Українські війська за допомогою німецьких підрозділів розчистили від більшовиків шлях з Житомира на Бердичів і 2 березня 1918 р. ввійшли у Київ. До столиці повернулися Центральна Рада і уряд В.Голубовича.

Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця. Німецькі й австро-угорські війська зайняли всю Україну. Німці розташувалися на півночі УНР, а австро-угорці — на півдні. Центральна Рада та її уряд закликали у відозвах український народ до спокою. Однак широкі верстви українства з недовір'ям зустріли нових окупантів.

Розпуск Центральної Ради

Центральна Рада ліквідувала всі заходи і розпорядження радянської влади, зокрема відновила право власності на фабрики, заводи, транспорт, банки. Цим були

задоволені як українські підприємці, так і німецька адміністрація. Але їх не влаштувало те, що українська влада залишила в силі закон про соціалізацію землі, згідно з яким селяни вже навесні мали починати ділити землю поміщиків. Міський пролетаріат, який підтримував більшовиків, був проти Центральної Ради. Сільський пролетаріат, бачачи, що його землі вже обсів німецький окупант, також був незадоволений її політикою. Заможне селянство ставилося вороже до Центральної Ради через закон про соціалізацію землі. Поміщики, інші великі землевласники, яким українська влада перешкоджала в експлуатації незаможних верств, теж не підтримували Центральну Раду. Не в усьому розуміли М. Грушевського навіть українські демократи. Віддати владу чужинцям означало загубити національні здобутки. У цьому була трагедія Центральної Ради. Німецька військова адміністрація все більше втручалася у внутрішні справи України. Це призвело до гострих **конфліктів** між нею і Центральною Радою.

28 квітня 1918 р., коли Центральна Рада обговорювала накази головнокомандувача німецькими військами фельдмаршала Г. Ейхгорна, до будинку Педагогічного музею, де вона засідала, увірвалися німецькі солдати й арештували двох міністрів. Наступного дня Центральна Рада зібралася на останнє, як виявилось, засідання, на якому ухвалила Конституцію УНР, змінила земельний закон і обрала М. Грушевського Президентом України. Після цього Центральну Раду, яка не зробила навіть спроби опору, розігнали німецькі війська.

Її падіння аж ніяк не означало, що робота протягом 13,5 місяців була марною. Центральна Рада добилася визнання прав українського народу на свою державу і національну культуру. «Великі часи творчості Української Центральної Ради та її акти, — на думку М. Грушевського, — зостануться великою епохою її розвою, твердою підставою національного будівництва»: Важко не погодитися з цією оцінкою багатогранної, хоч і не безпомилкової діяльності Центральної Ради.

2. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського

Усунення з історичної арени Центральної Ради не означало припинення української державності. Вона продовжила своє існування у Гетьманаті — періоді, який тривав в Україні трохи більш як півроку.

Переворот 29 квітня

29 квітня 1918 р., у день, коли припинила діяльність Центральна Рада, у Києві, у приміщенні цирку Крутикова, зібрався з'їзд **хліборобів-землевласників**, на який прибуло бл. 8 тис. учасників — в основному представників заможного селянства. Його делегати в промовах різко критикували політику Центральної Ради, зокрема аграрну, вимагали відновлення приватної власності на землю та встановлення в Україні міцної державної влади. Учасники з'їзду одностайно обрали гетьманом України Павла Скоропадського — великого землевласника, нащадка старовинного козацького роду на Полтавщині, колишнього ад'ютанта російського монарха Миколи II, авторитетного царського генерала. Популярності П. Скоропадського серед української громадськості сприяло те, що він першим з-поміж генералів царської армії влітку 1917 р. українізував свій кінний корпус, а через кілька місяців був обраний військовим отаманом Українського вільного козацтва.

Повалення Центральної Ради населення України в цілому сприйняло байдуже. Адже, на загальну думку, Рада соціалістичними експериментами довела країну до хаосу та беззаконня, її необхідно було замінити сильним, дієздатним державним органом. Цього бажало і командування німецьких окупаційних військ, яке не бачило в Центральній Раді силу, спроможну виконати договірні зобов'язання, передбачені Брестським миром, зокрема поставити Німеччині значну кількість продовольства в обмін на воєнну допомогу.

Німецька військова адміністрація вирішила встановити в Україні новий політичний режим у формі диктатури. На роль диктатора були намічені багатий зем-

левласник Є. Чикаленко та генерал П. Скоропадський. На нараді 24 квітня 1918 р. в резиденції начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера, який мав величезну реальну силу, перевагу було остаточно надано П. Скоропадському. Українська народна громада, яка виступала проти Центральної Ради, погодилася на **умови німецького військового командування**. Головними з них були: визнання Брестського договору, розпуск Центральної Ради, перенесення дати скликання Установчих зборів до «повного заспокоєння» України, відповідальність перед польовими судами осіб, які виступали проти німецької окупації, впровадження вільної торгівлі, відновлення права приватної власності на землю, оплата Німеччині за воєнну допомогу. За цих умов німці погоджувалися на державний переворот в Україні, у якому вони не збиралися брати безпосередньої участі. Генерал В. Гренер заявив, що німецька військова адміністрація підтримує українського гетьмана лише після того, як його буде обрано. Ці домовленості між представниками українського громадянства та німецьким окупаційним командуванням визначили майбутню політику нової державної влади.

Протягом 29 квітня 1918 р. прихильники державного перевороту майже без кровопролиття оволоділи всіма державними установами. Гетьманська влада розпочала діяльність, долаючи великі труднощі. Очоливши Українську державу, генерал П. Скоропадський поставив перед собою завдання відновити у країні порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос у економіці. Для цього йому було надано широкі повноваження — право видавати закони, призначати уряд, керувати зовнішньою політикою та військовими справами, бути верховним суддею. Це, по суті, означало наділення «ясновельможного пана гетьмана» (так було прийнято величати П. Скоропадського) диктаторською владою.

Внутрішня політика

У «Грамоті до всього Українського Народу», проголошеній того ж 29 квітня 1918 р., гетьман заявляв, що він «відкликнувся на поклик трудящих мас Україн-

ського народу і взяв на себе тимчасово всю повноту влади». Відповідно до цього документа, Центральну Раду й усі земельні комітети розпускали, міністрів та їх товаришів звільняли з посад, а рядовим державним службовцям належало продовжувати роботу. Було відновлено право приватної власності. Гетьман повідомляв, що незабаром видасть закон про вибори до Українського Сейму. Саме до його скликання мали діяти «**Закони про тимчасовий державний устрій України**», видані першого дня гетьманського перевороту. У них було визначено головні напрями діяльності Гетьманату в політичній сфері, організації державного управління, дано гарантії громадських прав населення, оголошено про встановлення **Української Держави** замість Української Народної Республіки. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах, її устрій, більшість пізніше прийнятих законів багато в чому нагадували дореволюційну систему. Тому з'їзд заводчиків, фабрикантів, фінансистів, великих землевласників, який відбувся 15—18 травня 1918 р., схвалив гетьманський переворот. Близько 1 тис. його делегатів заявили про готовність усіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського й економічного ладу Української Держави. Для консолідації сил заможних верств суспільства вони утворили Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Цей з'їзд показав, що державу П.Скоропадського підтримують не тільки хліборобі-землевласники, середня інтелігенція, кадети, а й великі промисловці.

Документи від 29 квітня 1918 р. були скріплені «отаманом Ради Міністрів» **М.Сахном-Устимовичем**. Йому, однак, не вдалося сформувати уряд — через відмову представників Української партії соціалістів-федералістів увійти до нього. 30 квітня 1918 р. гетьман призначив на посаду голови Ради міністрів відомого наукового та громадсько-політичного діяча **М.Василенка**. Його спроба залучити до участі в уряді соціалістів-федералістів також закінчилася невдачею. У кабінеті, який сформував М.Василенко, було 12 міністрів-українців — авторитетних громадських діячів,

кваліфікованих фахівців і чотири міністри-неукраїнці. Уряд М. Василенка діяв недовго — до 8 травня 1918 р. Через два дні земський діяч із Полтавщини **Ф. Лизогуб** створив новий гетьманський уряд. До нього входили лише два відомі українські громадсько-політичні діячі — Д. Дорошенко та М. Василенко, а решта міністрів належала до російських політичних партій, переважно до кадетів і монархістів. На жаль, лідери українських соціалістичних партій дотримувалися гасла: «Не потрібна несоціалістична Україна». Вони не змогли стати вище партійних інтересів і об'єднатися в ім'я побудови Української держави. За кілька місяців в Україні було створено **новий адміністративний апарат**. Замість представників Центральної Ради на місцях гетьманський уряд призначив губернських та повітових старост, переважно з великих землевласників, земських діячів та суддів. Із осіб, які займали керівні посади за старого режиму, в усій Україні залишилося лише кілька. Державні службовці були, за невеликим винятком, українцями, однак не належали до т. зв. свідомих українців, якими тоді вважали членів соціалістичних партій.

Чимало труднощів виникло при спробі створити **збройні сили** Гетьманату замість демобілізованих військових підрозділів Центральної Ради. З попереднього періоду нерозформованою залишалася тільки Запорізька дивізія, яка обороняла північно-східні кордони України. У липні 1918 р. було створено Сердюцьку дивізію під командуванням полковника Клименка в кількості 5 тис. вояків, вихідців із хліборобських родин. Ще з березня того ж року, після укладення Брестського договору (миру), за домовленістю з Австро-Угорщиною у м. Володимирі-Волинському розпочалося формування так званої Сірожупанної дивізії, яка складалася з військовополонених українців — вояків колишньої російської армії. В серпні вона була передана гетьманському урядові й отримала назву 1-ї Козацько-стрілецької дивізії. У листопаді 1918 р. почалося відновлення Галицько-буковинського куреня Січових стрільців. Відроджувався Чорноморський флот. Уряд, з одного боку, побоювався, що загальна мобілізація може привести до армії збільшовичені елементи. З

іншого боку, справу гальмувала німецька військова адміністрація. Вона запевняла гетьмана, що для захисту України досить німецьких та австро-угорських військ. Один із пунктів умов, вироблених на вже згаданій нараді 24 квітня 1918 р., гласив: «Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають на Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Держава може тримати лише виключно німецькі відділи за порозумінням з обома командуваннями». Загалом, українське військо того часу нараховувало бл. 65 тис. чол., хоча планувалося створити 300-тисячну армію.

Неабиякого значення гетьманська держава надала **аграрному питанню**. З перших днів діяльності гетьманський уряд вживав заходів щодо нормалізації становища на селі, яке потрясли невдоволення, суперечності, ексцеси. Для підготовки нового аграрного закону й полагодження конфліктів між землевласниками і селянами було створено губернські та повітові комісії. Тимчасові правила про земельні комісії зобов'язували селян повернути поміщицьке майно і відшкодувати збитки, яких вони завдали великим землевласникам. У жовтні 1918 р. було створено вищу земельну комісію, яку очолив П. Скоропадський. На поч. листопада було підготовлено проект аграрної реформи, що передбачав примусовий викуп державою великих земельних володінь і розподіл їх між селянами — не більш як 25 десятин на двір.

Тривала **відбудова** транспортних магістралей країни. Вже в сер. літа 1918 р. вдалося налагодити нормальний залізничний рух. Було вжито заходів для зміцнення фінансової системи, налагоджено грошовий обіг, прийнято державний бюджет. Все це привело до деякого економічного піднесення.

За короткий час існування Гетьманат досяг відчутних результатів у **культурно-освітній сфері**. Було видано кілька мільйонів примірників українських підручників для початкових шкіл, у більшості з них введено українську мову. Наприкінці гетьманської доби в Україні діяло 150 українських гімназій не тільки в містах, а й у деяких селах. У жовтні 1918 р. в Києві та Кам'янці-Подільському було відкрито українські державні уні-

верситети. В усіх вищих навчальних закладах України почали діяти кафедри української мови, літератури та історії. Було засновано український театр, національний архів та бібліотеку з кількістю томів понад 1 млн. Великою подією в культурному житті країни стало відкриття 24 листопада 1918 р. Української академії наук. Першим її президентом призначили відомого українського вченого В.Вернадського. Гетьманський уряд завдяки своїй непохитній волі фактично поклав початок автокефалії Української православної церкви.

Зовнішньополітична діяльність

Значними були успіхи гетьманської України в зовнішній політиці. Вона поширила дислокацію українських консульських установ на 22 країни та окремі регіони. Що ж до дипломатичних зносин, то вони існували з 12 державами світу: Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Фінляндією, Швецією, Іспанією, Данією, Голландією та ін. Першочергового значення український уряд надав налагодженню добрих відносин з Німеччиною. Чималі зусилля українського посла в Берліні Ф.Штейнгеля, його безпосередні контакти з німецьким канцлером сприяли тому, що 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську Державу. Українсько-німецькі стосунки значно поліпшилися після візитів до Берліна у вересні 1918 р. глави уряду Ф.Лизогуба та гетьмана П.Скоропадського.

Правда, водночас гетьманський уряд дав німецько-австрійським окупантам нові «законні» підстави для пограбування України. Він підписав у вересні 1918 р. **торговельний договір** з Німеччиною і Австро-Угорщиною, за яким з України мало бути вивезено не менш як 100 млн пудів хліба, 11 млн пудів м'яса (у живій вазі), 300 тис. голів овець, 400 тис. пудів сала, 2 млн пудів м'ясних консервів, багато іншого продовольства й промислової сировини. Нова економічна угода ще більше посилювала залежність України від західних союзників. До того ж, Австро-Угорщина займала щодо Української Держави вичікувальну позицію, зволікаючи з ратифікацією Брестського мирного договору.

Визначним досягненням української дипломатії стало підписання 12 червня 1918 р. в Києві прелімінарного (*попереднього*) миру з Раднаркомом РСФРР. У ньому **Радянська Росія** визнавала незалежність Української Держави. Також було прийнято постанови про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян, обмін консульськими представництвами. Однак українська та російська делегації не знайшли спільної мови в питаннях про кордон, про поділ державного майна та боргів царської Росії. 3 листопада 1918 р. російська делегація відбула з Києва до Москви, що означало припинення переговорів.

Активною була політика гетьманського уряду, спрямована на включення до складу України **українських етнічних земель**, які перебували під владою Росії (*північні повіти Чернігівщини, західні й південно-західні повіти Воронежської й Курської губерній*), Польщі (*Підляшшя й Холмщина*), Румунії (*Північна Бессарабія*). Було підписано попередній договір з Кримом, який на автономних засадах мав увійти до складу України. Однак надто короткотривалим був період правління П.Скоропадського, щоб остаточно вирішити згадані проблеми.

Прорахунки Гетьманату

Крім досягнень, за гетьманування П.Скоропадського було допущено чимало прорахунків, які виявилися фатальними. Чи не найбільше компрометувала його **залежність від Німеччини**, окупаційні війська якої безсоромно грабували Україну. Багато свідомих українців небезпідставно звинувачували П.Скоропадського та його уряд у проросійській політиці, у **покровительстві російським шовіністам**. Під захист німецько-австрійських військ і Гетьманату до Києва переїхали правління кількох колишніх петроградських і московських банків, багато великих промисловців, землевласників, фінансистів, колишніх царських міністрів, генералів. Тут, зокрема, знайшли притулок білогвардійські лідери Пурішкевич, Рябушинський, Шульгин, Мілюков. В Україні виникла мережа загальноросійських шовіністичних органі-

зацій «Монархічний блок», «Союз відродження Росії», «Союз російського народу», «Національний центр» та ін. Їх об'єднувала ненависть до української державності, до «сепаратизму». На території гетьманської держави відкрито формувалася білогвардійська т. зв. Південна армія на чолі з генералом Семеновим. Головне бюро вербування до цієї армії базувалося в Києві, опорні пункти діяли в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському.

Гетьман був тісно зв'язаний із заможними верствами українства, які спонукали його до ліквідації соціальних завоювань трударів. Він і німецька військова адміністрація практично почали війну проти українських трудівників. Дуже шкідливою для української справи була політика в провінції, на селі. Місцеві старости і карателі, чинячи насильства над населенням нібито від імені влади, дискредитували українську державність.

З відновленням права приватної власності на землю в села в супроводі каральних загонів почали повертатися поміщики. Вони накладали на трудове селянство великі контрибуції. Один із великих землевласників з Ямпільського повіту на Поділлі хвалився, що він стягнув із селян 250 тис. крб., тоді як усе його майно коштувало менш як 150 тис. крб. Не легше було й робітникам, більшість організацій яких нова влада розпустила. Безробіття, погіршення продовольчого постачання боляче вдарили по населенню міст.

Антигетьманська опозиція

Політика гетьманського уряду від початку викликала опозицію більшості українських політичних партій. Проти неї виступили II Всеукраїнський селянський та Робітничий з'їзди, які, незважаючи на заборону властей, нелегально відбулися у Києві в травні 1918 р. Несхвалення нового режиму висловили представники залізничників і телеграфістів. Ще гостріше гетьманську владу, метою якої, мовляв, було «знищення української державності і всіх здобутків революції», засудили з'їзди українських партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Антигетьманський курс взяв

Всеукраїнський земський союз на чолі з С.Петлюрою.

Опозиція гетьманському режиму зростала. 24 травня 1918 р. до П.Скоропадського звернулися представники чотирьох українських політичних партій (соціалістів-самостійників, трудової, соціалістів-федералістів та хліборобів-демократів), які заявили, що кабінет міністрів не є українським за складом і політичною орієнтацією. Вони протестували проти заборони з'їздів, проти діяльності місцевої адміністрації, яка потурала зловживанням, а також призначення на державні посади неукраїнців та військової політики уряду. Названі політичні партії разом з радою залізничників та поштово-телеграфною спілкою утворили Український національно-державний союз, головою якого спочатку був П.Ніковський. Союз почав боротьбу проти гетьмана і гетьманського уряду як «буржуазного і неукраїнського» з метою «рятувати загрожену українську державність». На поч. серпня 1918 р. він перетворився на **Український національний союз**. З 18 вересня його очолив В.Винниченко. Саме тоді було взято курс на антигетьманське повстання.

Восени 1918 р. склалися обставини, які привели до **послаблення гетьманського уряду**. Наприкінці вересня 1918 р. капітулювали Болгарія і Туреччина. 17 жовтня Австро-Угорщина формально перетворилася на «Союз держав». У Німеччині вибухнуло повстання, що переросло в демократичну революцію. Імператор Вільгельм II зрікся престолу. В усій країні та на фронтах почали виникати ради робітничих і селянських депутатів. Ради солдатських депутатів створювали і в німецьких військових частинах, які дислокувалися в Україні. Серед окупаційних військ різко впала дисципліна. П.Скоропадський та його уряд втратили підтримку Німеччини й Австро-Угорщини. Україні, яка не мала достатньої регулярної армії, загрозувала війна з Радянською Росією.

Боротьба проти правління П.Скоропадського набирала дедалі більшого розмаху. У різних місцях України виникли **повстанські загони**. Найбільшими були повстанська армія Нестора Махна, загони отаманів Юрка Тютюнника і Данила Терпила (Зеленого).

Грізною силою стали селянські загони, які діяли в Звенигородському і Таращанському повітах. У повстанському русі Київщини та повітів сусідніх губерній взяло участь бл. 40 тис. чол., які мали на озброєнні приблизно 200 кулеметів і понад 10 гармат. Окупаційним військам вдалося придушити повстання лише ціною великих втрат. За офіційними повідомленнями німецького командування, тільки у Звенигородському повіті окупанти втратили вбитими і пораненими 6 тис. чол. У листопаді 1918 р. могутній повстанський рух майже одночасно розгорнувся у Вінницькому, Балтському, Могилівському, Летичівському, Могилів-Подільському і Ямпільському повітах. Окупантів і гетьманські війська вибили з Могилева-Подільського. Все активніше боролися проти Гетьманату, за поліпшення умов життя та праці робітники України.

У такій вкрай небезпечній обстановці П. Скоропадський вдався до зміни політичного курсу і почав шукати контактів з державами Антанти — Англією і Францією. Знаючи про прихильність їхніх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», гетьман різко змінив ставлення до питання незалежності України. 14 листопада 1918 р. він видав грамоту, у якій говорилося: «Серед решти частин многострадальної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля... їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії». Тим часом із російських монархістів було сформовано новий гетьманський уряд на чолі з С. Гербелем.

Ліквідація Гетьманату

Проголошення федерації з білогвардійською Росією викликало обурення серед широких верств українства, прискорило початок повстання, до якого готувалися опозиційні гетьману сили. Представники соціалістичних партій, зібравшись 13 листопада 1918 р. в Києві, у будинку Міністерства шляхів, обрали **Директорію** — тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана. До неї увійшли: В. Винниченко — голова

Директорії, члени — С.Петлора й Ф.Швель, тимчасові члени — А.Макаренко і П.Андрієвський. Того ж дня Директорія виїхала в Білу Церкву — центр антигетьманських сил, де дислокувалися Січові стрільці, які повинні були стати збройним ядром повстання. У Києві залишився тільки голова Директорії **Володимир Винниченко**. Тут він склав відозву до населення, у якій проголошувалося, що гетьманська влада має бути до щенту знищена, а гетьман є поза законом. С.Петлора в Білій Церкві видав універсал до народу із закликом до повстання. Цей заклик знайшов активний відгук серед українського населення.

Регулярних військ у Директорії було мало, але її підтримали добровольці із селян і міського населення. Німецькі війська дотримувалися нейтралітету й шукали можливості повернутися додому. 17 листопада повстанська армія зайняла Білу Церкву та Фастів і рушила на Київ. 18 листопада вона розбила гетьманські війська під Меловидівкою — за 30 км від столиці. Шершні успіхи повстанців вплинули на ті військові підрозділи, які підтримували уряд П.Скоропадського. 20 листопада на бік Директорії перейшов кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю.Отмарштейна, а згодом — Запорізька дивізія полковника П.Болбочана. Дещо пізніше до лав повстанців влилася Сердюцька дивізія.

За кілька тижнів боїв війська Директорії оволоділи столицею Української Держави. Надії гетьмана на допомогу російських солдатів не збулись. У Києві тоді було 15 тис. російських офіцерів, але в сутичці із Січовими стрільцями вони не виявили хоробрості. Баначи безперспективність дальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський зробив таку заяву: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади». П.Скоропадський передав владу та державний скарб урядові, а сам під виглядом пораненого німецького офіцера виїхав за кордон. Це

врятувало йому життя. 14 грудня 1918 р. українські війська вступили в Київ. Місто зустрів їх урочисто.

Отже, спроби гетьмана П. Скоропадського змінити українську державність шляхом повернення старих порядків не увінчалися успіхом.

3. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях

Революційні події 1917—1918 рр. на Наддніпрянщині мали великий вплив на населення Галичини, Буковини та Закарпаття, незважаючи на кордони, які їх розділяли. Озброєні багатими традиціями визвольних змагань західні українці посилили боротьбу за національно-державне відродження краю. Досягненню їх віковитої мети сприяло і міжнародне становище.

Передумови повстання

Восени 1918 р. Австро-Угорщина опинилася в умовах політичного розпаду. На Галичину зазіхала новостворена Польська держава. Деякі з галицько-українських політиків, побачивши, що Відень не збирається виконувати свої обіцянки щодо реалізації таємних статей Брестського договору, почали задумуватися над самостійним вирішенням західноукраїнського питання. З цією метою у Львові протягом вересня 1918 р. було засновано таємний старшинський гурток, який спочатку складався головною чином із офіцерів українців австрійської армії і згодом прибував назву **Центральний військовий комітет (ЦВК)**. Його члени попервах обстоювали автономію західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії. Правда, з приходом до Комітету в першій пол. жовтня представників Українських січових стрільців — поручника В. Старосольського, сотника Н. Гірняка, підхорунжого Д. Паліва, а згодом й інших — Комітет вирішив «боротися під знаменом соборної України».

16 жовтня 1918 р. цар Карл видав запізнілий маніфест, у якому обіцяв перетворити Австрію на союз на-

ціональних держав. «Австрія по волі своїх народів, — зазначалося в цьому документі, — має статися союзною державою, у якій кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм». Тимчасове представництво інтересів окремих народів передавалося Національним Радам, створеним з парламентських послів кожної нації. Відповідно до плану австрійського уряду, на територіях колишніх коронних країв імперії (без Угорщини) мало постати чотири національні держави — німецько-австрійська, чеська, південнослов'янська та українська. Поляки отримали право самостійно вирішувати питання своєї державності. Доля Боснії й Герцеговини та румунської частини Буковини залишалася нез'ясованою. Це була остання спроба врятувати конаючу монархію Габсбургів. Однак народи, які вона поневолювала, не хотіли ні австрійської ласки, ні спільного з нею майбутнього.

Після попередніх нарад 10 жовтня Української парламентської репрезентації й засідання 12 жовтня у Львові Народного комітету 18 жовтня 1918 р. зібралася **Українська конституанта**, що мала розв'язати питання державно-правового становища українських земель Австро-Угорщини. До неї входило 33 українських послів обох палат австрійського парламенту, 50 депутатів галицького та буковинського крайових сеймів, а також по три представники від кожної української політичної партії. Українська конституанта проголосила себе Українською Національною Радою (УНРадою) й під керівництвом парламентського посла Євгена Петрушевича приступила до державотворчої діяльності. Її засідання почалося о 8 годині вечора і тривало до 4-ї ранку наступної доби. 19 жовтня 1918 р. одностайно було прийнято постанову про створення на українській етнографічній території в Австро-Угорщині Української держави.

Аналогічні рішення прийняли конституанти інших народів колишньої Австро-Угорщини — чехів і словаків, південних слов'ян і поляків. Останні проголосили приєднання до Польщі українських земель Галичини. 28 жовтня 1918 р. у Кракові відбулася нарада польських парламентаріїв. На ній було створено Поль-

ську ліквідаційну комісію, влада якої мала поширюватися на всю Галичину. Це передвіщало українсько-польський конфлікт, до якого треба було негайно готуватися.

29 жовтня до Львова прибув сотник УСС Дмитро Вітовський, який уже наступного дня на засіданні ЦВК перебрав на себе функції керівника майбутньої акції. Відтоді, хоча дата виступу ще не була відома, Центральний військовий комітет почав працювати як справжній військовий штаб підготовки повстання.

Не відставали й **поляки**, які з набагато більшим розмахом, ніж українці (якщо з українського боку на організацію повстання було витрачено всього 9000 крон, то з польського — 100 000 крон і 50 000 франків) та майже не криючись від австрійських властей, також готувалися до захоплення влади. Начальник жандармерії Галичини й Буковини генерал-майор Фішер доповідав у Відень, що «легіонери вільно кружляють по вулицях Львова, для них збираються гроші, одяг тощо, навіть вербуються добровольці», що ці організації мають зв'язок з Варшавою, Краковом, Лодзю і представниками Антан-ти. 26 жовтня він уже прямо телеграфував до Відня, що у Львові йде «підготовка пугчу з боку поляків». 28—30 жовтня відбулися таємні наради, на яких обговорювалися організаційні питання захоплення влади.

У таких умовах 31 жовтня бл. 6 год. ранку члени ЦВК довідалися, що австрійський намісник у Галичині отримав **наказ із Відня** «передати владу тому, хто має силу і хто по неї перший зголоситься». Невдовзі вони також дізнались із вранішніх польських газет, що 1 листопада до Львова приїздить з Кракова Польська ліквідаційна комісія для перебрання влади на території Східної Галичини. Водночас польський уряд у Варшаві призначив В.Чарторийського генеральним комісаром усєї Галичини. Було очевидним, що необхідно негайно починати рішучі дії. Але керівники Української Національної Ради на чолі з її головою Є.Петрушевичем у той час перебували у Відні, проводячи час за **переговорами** з представниками конаючої Габсбурзької імперії. Наслідком цих нарад стало рішення австрійського уряду, що виглядало як глузування над українцями: за кілька годин до повстання їм обіцяли місця

урядовців у деяких староставах, повітових фінансових установах, а також, за наявності відповідних спеціалістів, на залізниці та в судах.

Тим часом у Львові галицька делегація УНРади, хоча напередодні почула від Д. Вітовського про готовність негайно почати воєнну акцію, просила австрійського намісника графа Гуйна передати владу саме їй, а не полякам. Але у відповідь почула відмову та обіцянки (як виявилось згодом, тоді ж намісник заповнив делегацію Польської військової організації, що найближчим часом передасть їй владу в краї). Зібравшись після цього на чергову нараду, тепер вже з участю членів Центрального військового комітету, галицька делегація радилася, що робити далі: вичікувати сподіваної інформації з Відня від президії УНРади, стежити, що зроблять поляки, чи негайно перебирати владу? Була думка, зокрема в К. Левицького, що краще дочекатися вказівок з Відня. Проти такої позиції рішуче виступив Д. Вітовський, який від імені Комітету заявив, що до виконання військового перевороту все підготовлено і вже неможливо його відкласти, бо наступного дня українці можуть бути вже безсилі супроти польської переваги. «Справа може вдатися тільки зараз, — ще раз підкреслив сотник Вітовський. — Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра візьмуть його напевно поляки». Така рішучість і впевненість провідника майбутнього виступу змусила навіть тих учасників наради, які досі ще вагалися, погодитися з його аргументами.

Листопадовий зрив

Почалися останні приготування до збройного повстання. Зокрема, було вирішено взяти владу у Львові та краї вночі з 31 жовтня на 1 листопада, вироблено план захоплення Львова, а також реорганізовано ЦВК в Українську генеральну команду (УГК). До неї увійшли: сотник УСС Д. Вітовський, отаман УСС С. Герук, поручники УСС Б. Гнатевич та І. Цюкан, поручник П. Бубела, четар Іванчук і підхорунжий УСС Д. Паліїв. Одночасно вживали заходів для організації виступу в усьому краї. 31 жовтня до 14—16-ї год. до всіх пові-

тових центрів на ім'я раніше призначених командантів або відомих українських громадян зі Львова було відправлено наказ за підписом Д. Вітовського з вимогою вночі з 31 жовтня на 1 листопада захопити владу в українські руки.

Того ж дня о 19-й год. в Народному домі відбулося останнє перед виступом засідання Української генеральної команди, у якому взяли участь понад 100 чол., у т. ч. бл. 40 старшин. Його вів сотник Вітовський. У короткій промові він охарактеризував міжнародне політичне становище і ситуацію в краї, вказав на завдання, поставлене перед українським військом, та повідомив, що УГК має в розпорядженні всього 1400 вояків та 60 старшин. Цей виступ, особливо останнє повідомлення, справили на присутніх неоднозначне враження. Значна частина з них засумнівалась, чи вдасться виступ, а деякі навіть пропонували відкласти його на тиждень і за цей час добре підготуватися. Але Д. Вітовський нагадав, що Польська ліквідаційна комісія вже завтра прибуває до Львова, щоб негайно перевернути владу, та що на провінцію вже вислано кур'єрів із наказом про перебрання українцями влади. «Мусимо зайняти Львів цієї ночі, — заявив він. — Наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в нашій краї, навіть хоч би прийшлося її завтра утратити». Проти такої логіки заперечень не знайшлося. Учасники засідання взялися до остаточного з'ясування деталей виступу, початок якого було призначено на 4-ту год. ранку.

У ході повстання, згідно з оперативним планом, було нейтралізовано німецькі й угорські військові частини, а також роззброєно польських солдатів і офіцерів львівського гарнізону. Вдалося зайняти головні адміністративні центри та інтернувати там австрійського намісника графа Гуйна і військового командувача фельдмаршала Пфедфера. Було захоплено пошту, телеграф, вокзали, склади, міську ратушу, на якій, за наказом сотника Вітовського, вивісили український прапор. Львів опинився в руках українців. 1 листопада 1918 р. бл. 7 год. ранку Дмитро Вітовський доповів Костю Левицькому, тодішньому голові львівської делегації Української Національної Ради, що українські війська «заяли

Львів і обсадили всі державні установи без проливу крові і взагалі без жертв». Невдовзі в місті з'явилися прокламації за підписом УНРади, у яких говорилося: «Український Народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з вікової неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави...» Тоді ж Д. Вітовський повідомив Раду міністрів у Києві: «Занятий українськими військами Львів складає поклін Києву, столиці всієї України». Більш-менш успішно перебирали владу й у провінції.

Таким чином у листопаді 1918 р. в Східній Галичині було повалено монархічну владу, ліквідовано багатовікове іноземне поневолення. З волі широких верств українства тут було здійснено Листопадову національну революцію, результатом якої стало створення української демократичної республіки. Вона займала територію 70 000 кв. км. Її населення становило 6 млн чол. — 71 % українців, 14 — поляків, 13 — євреїв і 2 % інших національностей. Для національних меншин передбачалась культурно-національна автономія.

Державне будівництво

Законодавчим органом молоді держави стала **Українська Національна Рада**, яку очолював Євген Петрушевич. До неї входило понад 150 послів від повітів та міст краю. Вже 5 листопада, виражаючи інтереси всього західноукраїнського населення, вона у своїй **програмній декларації** проголосила загальне виборче право, рівність усіх громадян незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку та інвалідів, охорону праці й громадський спокій, проведення аграрної реформи. Виконавчим органом Української Національної Ради — урядом був тимчасовий **Державний секретаріат**, створений 9 листопада 1918 р. Його першим головою став К. Левицький.

Назvu й територіальні межі новоствореної держави уточнив «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», ухвалений 13 листопада. Згідно з ним

вона отримувала назву **Західноукраїнська Народна Республіка** і охоплювала «українську суцільну етнографічну область... з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча, Мармарош». «Гербом Західноукраїнської Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений в свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий». Закон утверджував державну самостійність ЗУНР.

Перед урядом Західноукраїнської Народної Республіки стояли надзвичайно складні **соціально-економічні завдання**. Адже Галичина впродовж чотирьох років Першої світової війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав. Край було зруйновано і пограбовано. Не тільки села, а й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю зникли з лиця землі, люди жили в землянках. Тому найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування, оскільки в Галичині не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових товарів.

Уряд Наддніпрянської України надав допомогу галичанам. У край було надіслано 1000 вагонів продуктів харчування, в т. ч. 500 вагонів цукру, й асигновано гроші для купівлі харчів. Але ця допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити радикальні заходи. Всі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два безм'ясних дні на тиждень, заборонено питлювати збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було давати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

За умов постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити адміністрацію краю, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти й телефону.

Було проведено земельну реформу. Українська Національна Рада поклала в основу своєї аграрної політики принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали поваленій династії Габсбургів, землі двірські та церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перекерували певну дозволену норму площі. Наділення землею передбачали почати відразу по закінченні війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Значна увага приділялася освітній політиці, якою займався Секретаріат освіти. Під його керівництвом працювали повітові шкільні ради, створені в лютому 1919 р. У тих населених пунктах, де була більшість українців, у народних школах навчали українською мовою. На українську мову було переведено частину польських шкіл у містах. Приватні українські школи націоналізувались. Уряд ЗУНР безперешкодно давав дозвіл на відкриття приватних польських шкіл. Правда, українська мова в них, як і в інших навчальних закладах, була обов'язковою. Незважаючи на великі труднощі, навчання в школах не припинялося. Середніх державних шкіл разом з учительськими семінаріями в 1918 р. було 30, у т. ч. 20 гімназій.

Отже, в кін. 1918 р. — на поч. 1919 р. на всіх ділянках державного будівництва ЗУНР кипіла напружена робота. Українці краю переконливо продемонстрували готовність до державного життя. Однак вони зіткнулися з неприхованою агресією ззовні. Запеклі бої з поляками у Львові та околицях, з румунськими військами — під Снятином, Надвірною та на Буковині змусили уряд ЗУНР прискорити заходи щодо об'єднання молоді галицько-української держави з Наддніпряниною.

Акт злуки УНР і ЗУНР

Вже через місяць після Листопадового зриву, 1 грудня 1918 р., у Фастові укладено попередній договір між Радою державних секретарів ЗУНР і Директорією УНР про «злуку обох українських держав в одну державну

одиницю». На засіданні 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада в Станіславі, куди переїхав весь апарат уряду, одногосійно прийняла ухвалу про об'єднання ЗУНР та УНР. Зокрема, в ухвалі Національної Ради зазначалося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно з'єднання... ЗУНР і УНР в одну одногосійну суверенну Народну Республіку».

Невдовзі 36 галицьких делегатів, серед яких були Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник, виїхали до Києва на урочистий Акт влуки, приурочений першій річниці проголошення самостійності Наддніпрянської України. Погано морозного дня 22 січня 1919 р. святково прибрану Софіївську площу в Києві заповнили десятки тисяч жителів столиці, численні гості, військо. О дванадцятій годині над колонами пролунало «Слава», прозвучав національний гімн. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту — ухвалу Української Національної Ради і передав її голові Директорії В. Винниченку. У відповідь Ф. Швець зачитав Універсал уряду УНР, в якому, зокрема, зазначалося: «Віднині вєєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали країні сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...»

Після цього відбувся урочистий молебень. Свято під древніми стінами Софії закінчилося парадом українських військ. З особливим захопленням присутні вітали колони Січових стрільців під керівництвом полковника Є. Конавальця. Увечері 22 січня 1919 р. Трудовий Конгрес майже одногосійно (проти проголосувало кілька лєвих єєєрів і представників компартії) ухвалив Універсал про Злуку: ЗУНР було перейменовано в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Державним гербом Соборної України став Тризуб.

День 22 січня 1919 р. був одним із найпрекрасніших моментів нашої непростой, нерідко трагічної ієєєторії,

назавжди залишившись у пам'яті українського народу як свято Соборності України. Але до справжнього об'єднання справа так і не дійшла. Вже через кілька днів після проголошення Злуки Директорія під тиском російських більшовицьких орд змушена була покинути Київ. Тому західним українцям годі було чекати якоїсь реальної допомоги з Наддніпрянщини. Справа боротьби з польськими агресорами цілковито лягала на їхні плечі.

Українсько-польська війна

ЗУНР із самого початку опинилась у надзвичайно важких військово-політичних та міжнародних умовах. Український переворот 1 листопада 1918 р. захопив зненацька не тільки австро-угорську залогоу, адміністрацію й населення Львова, а й польські військові організації, які одночасно з Українським військовим комітетом готувалися до захоплення міста й краю та передання їх у руки Польської ліквідаційної комісії. Коли ж українці випередили поляків, вони відразу приступили до контрудару — спочатку конспіративного, а потім відкритого. Ніхто з поляків, як військових, так і цивільних, не думав погоджуватися із самовизначенням народу і фактом існування Української держави в Галичині. **Поляки** негайно почали організацію своїх військових сил у Львові. Одночасно вони вислали до Польщі кур'єрів для мобілізації добровольців, а від польського уряду вимагали військової допомоги.

Центрами польської контратаки у Львові стали школа ім. Г. Сенькевича та будинок техніків у південно-західній частині міста. Вже перед обідом 1 листопада 1918 р. на вулицях Львова з'явилися польські жовніри, які вирішили оволодіти насамперед залізничним вокзалом. Вони почали нападати на українські стежі (спостережні пункти) на вулицях Сапіги й Городецькій. Польським військовим допомагало цивільне населення, яке обстрілювало українських вояків з вікон будинків, воріт і перевулків. **Становище українського війська** погіршувалося і тим, що чисельність польських легіонерів та жовнірів зростала з години на годину. Польські

війська поповнювалися за рахунок мобілізації населення Львова, українці ж чекали на добровольців з навколишніх сіл та всього краю. Перевага поляків виявлялася не тільки в кількості, а й у якості бойових сил. Українці розпоряджалися тільки жменькою старшин і жовнірів-селян. Поляки з самого початку мали багато старшин різних ступенів, а їх військові частини формувалися майже винятково з інтелігентських та напівінтелігентських елементів, до того ж обізнаних з містом. Основою польських збройних сил стали шкільна й реміснична молодь, залізничники й урядовці. До них приєдналося багато кваліфікованих промислових робітників, які відзначалися відчайдушністю і відвагою.

Уже наступного після перевороту дня поляки добилися відчутних успіхів. Оволодівши головним залізничним вокзалом з великими військовими складами, вони зосередилися в південно-західній частині міста, звідки почали наступ на територію, яку повністю контролювали українці. 13 листопада 1918 р. польські війська захопили Перемишль і організували засилання збройних загонів із Західної Галичини до Львова залізницею.

Метою українського командування було витіснення польських інтервентів за межі української етнографічної території й забезпечення державних кордонів. Для цього уряд ЗУНР приступив до організації регулярної **Української галицької армії (УГА)**, основою якої стали Українські січові стрільці. Рядовий склад УГА здебільшого становили досвідчені солдати, які пройшли фронтними дорогами Першої світової війни. Українських старшин бракувало, особливо на вищих штабних посадах. Тому до УГА приймали офіцерів-австрійців, офіцерів-українців колишньої царської армії. Зброя була переважно з австрійських арсеналів, згодом — і російського виробництва. Згідно з приблизними оцінками, загальна чисельність УГА на 18 листопада 1918 р. становила бл. 50 тис. чол., у т. ч. до 25 тис. багнетів та шабель при 40 гарматах. У січні 1919 р. армія ЗУНР нараховувала вже 70 тис. чол. та 60 гармат, а влітку того ж року — до 100 тис. чол., маючи на озброєнні 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків.

Однак Польща збільшувала свої збройні сили значно швидше. Економічний і людський потенціал корінної Польщі значно перевищував ресурси Східної Галичини. Вирішальну роль відіграла військово-економічна допомога Польщі держав Антанті. ЗУНР не отримала зовнішньої підтримки ні від кого. До того ж Антанта вирішила зробити податки урядам новостворених європейських країн за рахунок західноукраїнських земель, щоб створити в майбутньому санітарний кордон проти більшовицького режиму.

Хоч у листопаді — грудні активність УГА була високою, загарбоньки досягли значних успіхів — захопили 10 — 11 повітів ЗУНР, утримували Львів та Перемишль. 5 січня 1919 р. головне командування у Варшаві кинуло на галицький фронт більшість сил, 8 січня почався польський наступ. Його було відбито, але безуспішними виявилися наступні українських військ на Львів (27 грудня 1918 р., 2 та 11 січня 1919 р.). Столицю Західноукраїнської Народної Республіки після втрати Львова було перенесено до Тернопоя, а згодом до Станіслава (*нині Івано-Франківськ*).

У лютому 1919 р., врахувавши досвід попередніх боїв, Начальна команда (штаб) УГА розробила план нового наступу, який передбачав оволодіння залізничною колією на відрізок Городок — Судова Вишня і таким чином здійснити повне оточення Львова. Операція розвивалась успішно: 15 лютого українські війська звільнили села Долиняни, Вовчухи, Бар, Долгомостиська, а 20 лютого повністю перервали зв'язок між Львовом і Перемишлем. Проте дальший розвиток наступу загальмувала *Місія Антанти*, яка в ультимативній формі висунула вимогу припинити бойові дії, укласти українсько-польське перемир'я та передати суперечливі питання на розгляд Паризької мирної конференції.

Припинення вогню тривало з 25 лютого, але вже 2 березня, зважаючи на абсолютно неприйнятну позицію поляків та антантської місії на переговорах, українські війська відновили наступ. Польський гарнізон у Львові опинився під загрозою капітуляції. Однак польське головне командування, скориставшись переговорами, організувало і перекинуло сюди нові сили, які 12 бе-

резня почали успішний контрнаступ і деблокували оку-
пований Львів.

У квітні 1919 р. на українсько-польський фронт при-
була сформована у Франції добре озброєна 80-тисячна
армія генерала Галлера, що кардинально змінила
співвідношення військових сил. 19–20 квітня 1919 р.
польські інтервенти перейшли в наступ під Львовом, а
в другій пол. травня українські війська почали загаль-
ний відступ. Становище ЗУНР ускладнилось і втру-
чанням у її внутрішні справи Румунії.

Командування УГА віддало наказ військам зосередити-
ся в трикутнику між річками Збруч і Дністер та за-
лізничною колією Гусятин – Чортків – Товсте – Заліщи-
ки. Це дозволило на певний час відірватися від насту-
паючих польських дивізій, забезпечили УГА короткий
перепочинок, реорганізувати її та поповнити зброєю.

8 червня 1919 р. УГА зі свого плацдарму несподіва-
но для ворога перейшла в **контрнаступ**. Того ж дня
вона прорвала польський фронт і звільнила Чортків. I
корпус успішно наступав на Бучач, 15 червня здобув
Тернопіль і повернувся на Бережани. II корпус УГА дійшов
до Мликущинців, а III – лівим берегом Дністра просу-
нувся до Монастириська і 16–19 червня здобув пере-
могу під Перемишлянами.

Успіхи УГА викликали ентузіазм українського на-
селення, насамперед селянства, дали змогу сформувати
IV корпус і почати формування V. Але відсутність
надійних і стабільних джерел постачання озброєння не
дала змогу сповна скористатися народним піднесенням:
з 90 тис. добровольців до війська змогли прийняти
15 тис., а решту було розпущено по домівках.

Тим часом польське командування перекидало на га-
лицький фронт нові сили, які Антанта забезпечила всім
необхідним. 28 червня війська інтервентів прорвали
фронт УГА під Перемишлянами та Ячинюм. Почався
другий, цього разу останній, відступ українських військ
у межиріччя Збруча та Дністра.

У зв'язку з неможливістю тримати фронт проти пе-
реважуючих сил польських інтервентів, 16–18 липня
1919 р., згідно з наказом диктатора ЗУНР Є. Петруше-
вича, корпуси УГА переправилися на лівий берег Збру-

ча. Тоді у них було 40—45 тис. стрільців та старшин, 158 гармат, 546 кулеметів. Польща повністю окупувала Східну Галичину. До в'язниць і концтаборів було кинуті тисячі українських патріотів, інших жорстоко переслідували. УГА судилося продовжити свій тернистий шлях.

Отже, Західноукраїнська Народна Республіка, що проіснувала більше восьми місяців, впала. Головною причиною поразки була значна перевага противника у силі — боротьба фактично велася між 3,5 млн українців Східної Галичини і 18 млн поляків за підтримки останніх країнами Антанти. Але, незважаючи на невдачу, спроба визволити західноукраїнські землі від іноземного поневолення та об'єднати їх із землями Української Народної Республіки чітко окреслила етнографічні кордони українського народу, збагатила його новим досвідом, знаннями і вмінням. Усе це мов естафету перебрали нові покоління борців за незалежну Українську державу.

4. Встановлення влади Директорії: відродження та занепад УНР

Після перемоги збройного повстання Директорія фактично перетворилася на уряд нововідродженої Української Народної Республіки. У той час вона переживала мить тріумфу, свого найвищого злету.

Програма революційних перетворень

Директорія відмінила декрети гетьманського уряду, арештувала кількох гетьманських міністрів. Інші виїхали за кордон або перейшли в підпілля. Було звільнено з роботи чимало державних службовців. У державних установах заборонено вживати російську мову. Військовополонені — захисники поваленого гетьманату — опинились у в'язницях. 26 грудня 1918 р. Директорія призначила Кабінет міністрів на чолі з Володимиром Чехівським. До нього входили представники українських соціалістичних партій. Від національних меншин був

тільки міністр єврейських справ. Програму діяльності нової влади було сформульовано в **Декларації**, виданій 26 грудня 1918 р. Одне з основних положень цього документа — обіцянка експропріювати державні, церковні й великі приватні землеволодіння і перерозподілити їх серед селян. Відзначалось, що уряд представлятиме інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, а великі промисловці та землевласники будуть позбавлені виборчих прав. Місцева влада мала належати трудовим радам селян, робітників і трудової інтелігенції. Перед Директорією стояли складні завдання внутрішньої політики: впровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, передання землі трудовому селянству та ін. Своєрідний парламент — Трудовий Конгрес мав формуватися з депутатів від селян, робітників, трудової інтелігенції, а також залізничників та поштовиків.

Із самого початку **воєнно-політичне становище** Директорії було критичним. На заході стояли польські війська, на сході та півночі — радянські, на південному сході — російські білогвардійці А.Денікіна, на півдні — в районі Одеси, Миколаєва, Херсона — французькі інтервенціоналісти. В уряді Директорії не було єдності. В.Винниченко, В.Чехівський, М.Шаповал виступали за союз із Радянською Росією в боротьбі проти Антанти. С.Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Не було спільної політичної лінії і в боротьбі за українську державність. Помірковані соціалісти уявляли нову владу у формі парламентської демократії, а ліві радикали домагалися українського різновиду системи рад. Подібною була ситуація і в питаннях соціальної політики.

Директорія була лише номінальною владою. Звузилась її соціальна база. Чисельність армії зі 100 тис. чол. перед наступом на Київ у сер. січня 1919 р. скоротилася до 21 тис. в результаті переходу багатьох отаманів із своїми загонами до більшовиків та проголошення політичного нейтралітету іншими загонами. Директорія стала політичною ширмою для діяльності різного роду пройдисвітів, що видавали себе за отаманів, підлеглих С.Петлюрі як Головному отаманові.

Друга війна більшовицької Росії проти України

Використавши важке становище Директорії, більшовики організували другий похід на Україну. Вже 17 листопада 1918 р. в Москві утворилася Рада українського фронту — В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін та В. Затонський. У розпорядженні Ради були 43-й Воронежський робітничий полк, 2-га Орловська кавалерійська дивізія. Одночасно за рішенням ЦК РКП(б) було утворено маріонетковий радянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим, до якого увійшли В. Антонов-Овсієнко, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, В. Затонський. Уряд УНР 31 грудня 1918 р., 3, 4 і 9 січня 1919 р. звертався із запитами щодо воєнних заходів Москви. На них він отримав лицемірну відповідь, що на Україну наступає не військо РСФФР, а воюють між собою війська України — української радянської влади й Директорії. У січні 1919 р. УНР з усіх боків оточили вороги. На південному сході українська армія переслідувала невеликі загони російських добровольців — прихильників П. Скоропадського, які відступали. З півночі та сходу почали наступати більшовицькі війська. Над Україною нависла смертельна небезпека. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну Радянській Росії. 24 січня на всій території УНР було введено воєнне становище. Червоноармійські частини після важких боїв біля Харкова, Полтави, Катеринослава, Чернігова зайняли з допомогою отаманів Н. Махна і Д. Терпила, які перейшли на їх бік, майже всю Лівобережну Україну.

5 лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва. Директорія перебралася до Вінниці. У сер. лютого 1919 р. все Лівобережжя було в руках більшовицької армії. У цій ситуації В. Винниченко заявив про свій «відхід від політики» і виїхав за кордон, «щоб зайнятися далі літературною працею». Разом з В. Винниченком з уряду виїхали й інші соціал-демократи. Було створено новий уряд на чолі з безпартійним С. Остапенком. Більшість його членів належала до Української партії соціалістів-федералістів. Обов'язки голови Директорії взявся виконувати **Симон Петлюра**. Це з задоволенням сприйняли українські патріоти, націо-

нальне вояцтво. «Серед усіх членів Директорії, — писав полковник Є. Коновалець, — найбільше вибивався Симон Петлюра, людина криштално чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. Справді, й у нього не було потрібної підготовки для керми військовими й політичними справами Української Республіки, однак його віра була тим чинником, який мимо неуспихів, що почали спадати на українську владу, спаював усіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше ніж півтора року».

Захопивши Київ і зміцнивши свої позиції, радянські війська в лютому — березні 1919 р., щоб не допустити війська Директорії до Галичини, почали новий наступ у напрямку на Мозир і Коростень, а також на Кременчук, щоб відрізати їх від військ Антанти. Під натиском радянських військ Директорія 6 березня переїхала з Вінниці до Проскурова (нині Хмельницький). Сили її слабнули, а командування Антанти, не надаючи реальної допомоги, висувало щораз нові вимоги: виключення з Директорії С. Петлюри та П. Андрієвського, передача Антанті права контролю за внутрішньою діяльністю Директорії, об'єднання її армії з військами А. Денікіна. Під впливом воєнних і дипломатичних невдач в українській армії посилювалися розлад й анархія. У квітні 1919 р. українське військо та залишки державного апарату опинились у Галичині. Всю Наддніпрянщину зайняли більшовики. Проте їх становище в Україні було дуже непевним. Озброєні селянські маси, яким більшовики не дозволили ділити панські землі, не хотіли задарма давати хліб для вивезення в Росію. Навесні 1919 р. в Україні почалися масові повстання (з 1 квітня по 19 червня 1919 р. — 338 повстань), в основному селянські.

Підтримана повстанським рухом українська армія в сер. 1919 р. перейшла в контрнаступ проти російської Червоної армії. Цьому сприяв той факт, що внаслідок поразки у війні з Польщею збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки — Українська галицька армія — 16—18 липня 1919 р. відступили за Збруч і посилили український протибільшовицький фронт.

Спільними силами, чисельність яких становила приблизно 80 тис. вояків, вдалося вибити російську Червону армію з більшої частини Правобережжя. 31 серпня 1919 р. об'єднані українські частини вступили в Київ. Одночасно в столицю увійшла з південного сходу російська Добровольча армія на чолі з генералом А.Денікіним.

Кінцевий етап визвольних змагань.

Внаслідок конфлікту між Головним отаманом С.Петлюрою і генералом А.Денікіним, почалися відхід і розвал української армії. Оточена з усіх боків ворогами, знесилена голодом і тифом, вона опинилася в жахливому становищі. Тільки в Жмеринці та її околицях від голоду й тифу загинуло 10 тис. галичан. 6 листопада 1919 р. командувач УГА Мирон Тарнавський під тиском розпачливих обставин, щоб захистити хворих стрільців від неминучої загибелі, підписав пакт із генералом Денікіним про перехід армії під його командування за умови неучасті у воєнних операціях проти військ Петлюри та надання їй відпочинку.

Отже, наприкін. листопада 1919 р. армія й уряд УНР опинилися в оточенні більшовиків, поляків і денікінців. На нараді в Чорторії 4 грудня 1919 р. було вирішено припинити війну регулярною армією і вдаватися до тактики партизанської боротьби. Із 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. Наддніпрянська армія здійснила **перший Зимовий похід** — по тилах спочатку А.Денікіна, потім більшовиків. Воїни-наддніпрянці пройшли з боями Правобережну Україну, поширивши бойові дії і на Лівобережжя. Вони завдали кілька поразок білогвардійським військам, зруйнували їх комунікації. У кінці березня 1920 р. армія УНР отримала наказ рухатися до польського фронту.

Удари армії УНР, завдані білогвардійцям, полегшили більшовикам остаточний розгром денікінців. Денікінці залишили Україну і вирушили до Ростова-на-Дону.

7 листопада 1919 р. почався **наступ більшовиків** на Україну. 16 грудня 1919 р. вони втретє зайняли Київ і до сер. лютого 1920 р., витіснивши війська А.Денікі-

на, оволоділи Україною. Частини УГА знову опинившись у безвихідній ситуації — Денікіна було розбито, зворотна дорога до Петлюри закрита, а Румунія відмовила їм у притулку — у лютому 1920 р. перейшли на бік більшовиків і отримали назву ЧУГА.

Тим часом українська дипломатична місія у Варшаві (А.Лівицький і С.Петлюра) продовжувала переговори з поляками. 22 квітня 1920 р. було підписано т. зв. **Варшавський договір**, який передбачав: 1) визнання польським урядом незалежності Української Народної Республіки та Директорії УНР на чолі з Головним отаманом С.Петлюрою як верховної влади в державі; 2) встановлення українсько-польського кордону, за яким Польща отримувала Галичину, Західну Волинь, частину Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини; 3) зобов'язання Польщі не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України; 4) гарантування національно-культурних прав українського населення в Польщі і польського — в Україні.

Складовою Варшавського договору була **українсько-польська військова конвенція**, яка передбачала початок спільних військових дій проти більшовиків на території України. У результаті почався **польсько-український наступ на більшовиків**. Поруч із польською армією діяли дві українські дивізії і армія, яка повернулася із Зимового походу. Вже 7 травня 1920 р. дивізія М.Безручка разом з польськими частинами увійшла до Києва. Однак ці початкові успіхи перекреслив **контрнаступ більшовицької армії С.Будьонного**, яка протягом червня—серпня здобула територію до Збруча, після чого зайняла велику частину Галичини й Волині та через Замостя розпочала наступ на Варшаву. Після розгрому більшовиків під Варшавою (15 вересня 1920 р.) почався черговий наступ польсько-українських армій, які, відтіснивши більшовицькі загони, дійшли на Поділлі до лінії Яруга над Дністром—Шаргород—Бар—Літин. Ці операції були припинені після підписання 18 жовтня 1920 р. польсько-радянського перемир'я. **Армія УНР** — 23 тис. бійців — сама продовжувала боротьбу до 21 жовтня 1920 р., коли під тиском переважаючих більшовицьких військ мусила

перейти за Збруч на територію Польської держави, де була інтернована. Перестала існувати й УГА, яка наприкін. квітня 1920 р., скориставшись наступом українсько-польського війська проти більшовиків, покинула останніх у надії пристати до українського війська і боротися за українську самостійність. Проте вояки УГА були оточені поляками, роззброєні й заслані до спеціальних таборів. Значну частину галичан, що залишилися в Червоній армії, незабаром було репресовано більшовиками.

Однак збройна боротьба проти радянської влади в Україні не припинялась. Український повстанський рух у жовтні 1920 р. охоплював бл. 40 тис. чол. і завдавав відчутної шкоди більшовицькому режимові. Але страшна посуха 1921 р. та її наслідок — голод — підірвали спротив українського народу.

Для його підтримки з числа добровольців армії УНР, інтернованих у Польщі, було організовано партизанський рейд за участю 1500 вояків — відомий в історії як **другий Зимовий похід**. Він почався в ніч з 3 на 4 листопада 1921 р. Було створено три повстанські групи: Волинську, яку очолював Ю.Тютюнник, Подільську (М.Палій) і Бессарабську (А.Гуляй-Гуленко). Остання через різні перешкоди не змогла прорватися з Румунії в Україну. Група Палія пройшла з боями Проскурівський та Летичівський повіти, дійшла до Малина й Бородянки, згодом вирушила на схід від Радомишля, пробралася через любарські та заславські ліси і 29 листопада 1921 р., перейшовши польський кордон, повернулася назад. Група Ю.Тютюнника попрямувала на Коростень, який захопила з великими трофеями. Та 14 листопада 1921 р. повстанців оточила і розбила червона кавалерія. Частина вояків повернулася до Польщі. А 359 бійців більшовики розстріляли 21 листопада 1921 р. у м. Базар після того, як жоден не захотів «каятися».

Втрата української державності: причини і наслідки

Визвольні змагання українського народу 1917—1921 рр. закінчилися невдачею. 18 березня 1921 р. було підписано **Ризький мирний договір** між радянськими

урядами Росії й України з одного боку та Польщею з іншого. Згідно з цим документом, що, фактично, поховав самотійницькі плани урядів УНР та ЗУНР, Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала Радянську Україну і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, включаючи уряд УНР. Доля Східної Галичини була вирішена в 1923 р., коли Паризька конференція ухвалила приєднати її до Польщі. Ще раніше, у 1918 р. Румунія окупувала Буковину. У 1919 р. Закарпаття дісталася Чехо-Словаччині.

Поразка українських визвольних змагань була зумовлена цілою низкою причин. Значною мірою — це низький рівень національної свідомості українства, успадкований від довготривалої політичної неволі. Традиція і вага власної державності пригадали в народній масі, а провідна верства, яку здебільшого представляла національна інтелігенція, не виробила спільного напрямку дій. Негативними чинниками були конфронтація, розпорошення державницького потенціалу нації між різними політичними силами, особисте протистояння лідерів. Українцям не вистачило добре підготовлених фахівців для керівництва державними справами як у центрі, так і на місцях. Українське селянство, передусім у Східній Україні, було малоосвіченим, політично незрілим, а національно свідомого робітництва майже не було. Міста з великою перевагою чужого, ворожого українській самотійності елементу були проти національно-визвольних змагань українства. Тим часом, як відомо, результат революції визначається в місті. Не встигли українці також пройти тривалого еволюційного шляху національного розвитку, який підготував би їх до відновлення державності. Створена революційним шляхом державність ніби впала українцям з неба. Проте вони не виявили єдності й витривалості, необхідних для захисту державності.

Однак, незважаючи на значні недоліки українського національного руху, вирішальними факторами поразки стали зовнішні. Якщо в Західній Україні це була агресія з боку Польщі та Румунії, то на східноукраїн-

ських землях державність було втрачено через загарбницьку навалу більшовицької Росії, керівники якої добре усвідомлювали, що без людського та економічного потенціалу України, її геополітичного розташування «Росія існувати не може». Що ж до позиції західних країн, то вони у кращому випадку дотримувалися нейтралітету, у гіршому — допомагали агресорам загарбувати українські землі.

5. Культура України початку ХХ ст.

Активізація визвольних змагань українського народу, великі соціальні потрясіння, якими ознаменувався поч. ХХ ст., вплинули і на духовне життя, збагатили його чималим досвідом, новими знаннями.

Освіта

Цьому значною мірою сприяв розвиток народної освіти як на західноукраїнських землях, так і на сході України. При всій антиукраїнській антинародній спрямованості своєї політики царський уряд змушений був піти на розширення шкільної мережі в Наддніпрянщині. Протягом 1897—1911 рр. кількість **початкових шкіл** зросла тут з 13 570 до 18 719. За законом від 25 червня 1912 р. було впроваджено новий тип народних шкіл, т. зв. вищих початкових училищ з 4-річним строком навчання. На 1 січня 1916 р. в Україні діяло понад 300 таких закладів. У результаті цього помітно підвищився рівень письменності населення. Так, у 15 повітах Полтавської губернії за 1897—1910 рр. грамотність підвищилась з 16,9 до 23,7 %.

Однак кількість шкіл в Україні не відповідала потребам населення у початковій освіті. За даними одногоденного перепису шкіл, проведеного 18 січня 1911 р., відсоток дітей, яким відмовлено у прийомі до шкіл, становив у Київському окрузі 21,9 %, в Одеському — 21,1 % загального числа учнів. До того ж обсяг і рівень знань, що їх давала початкова школа, набагато відставали від вимог часу.

У зв'язку з дальшим зростанням потреби в письменних людях і спеціалістах, а також під впливом революційного руху мережа **середніх навчальних закладів** та учнів у них збільшувалися. У 1914—1915 рр. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 12,5 тис. учнів і понад 60 професійно-технічних училищ, де здобували освіту і ремесло бл. 5 тис. чол. Але це все далеко не задовольняло потреб народу. Адже бл. 70 % населення не вміло читати і писати.

Аналогічною була ситуація у **вищій школі**. Кількість студентів в університетах на поч. ХХ ст. зросла в середньому більш як у два рази. Так, у Київському університеті у 1895 р. навчалось понад 2300 студентів, а у 1913 р. — майже 5000. Студентів у Новоросійському університеті протягом 1901—1914 рр. стало більше в 3 рази. Усього в 1908—1910 рр. в університетах України навчалось бл. 12,7 тис. чоловік.

Революція 1905—1907 рр. примусила уряд дещо відчинити університетські двері для вихідців з «нижчих» станів. Так, у Харківському університеті в 1908 р. навчалось майже 4300 студентів, з яких дітей дворян, чиновників, духовенства, купецтва — понад 2400, дітей міщан, майстрових, селян — більше як 1400. У 1910 р. студенти «нижчих» станів у Київському університеті становили 36 %, в Новоросійському — 41,7 %. Це були, як правило, діти міських та сільських підприємців. Робітникам і селянам доступ в університети залишався практично закритим.

На всій території України не було жодного вузу з українською мовою викладання, а в царській Росії — навіть жодної української школи на державному утриманні. Така політика самодержавства щодо української мови, як мови навчання мас, підпорядковувалася меті задушити українську національну культуру. Навіть після офіційної відміни під впливом першої російської революції заборонних документів 1863, 1876 і 1881 рр. щодо видання книг, показу театральних вистав та проведення інших культурно-освітніх заходів українською мовою царизм так і не дав дозволу на впровадження навчання у школах рідною мовою.

Важким було становище освіти на західноукраїнських землях. Власті імперії Габсбургів, панівні верстви на поч. ХХ ст., як і раніше, всіляко обмежували і без того мінімальний доступ дітей трударів західноукраїнських земель до освіти. Бюджетне асигнування на освіту 1912 р. на одного жителя Галичини було вчетверо меншим, ніж у центральних австрійських провінціях. Власті насаджували школи з німецькою і польською мовами викладання. Для корінного населення були призначені т. зв. утравістичні школи. Середня школа залишалася недоступною для дітей трудящих. Найнижчий відсоток у гімназіях становили учні-українці.

Доступною лише для небагатьох залишалася вища школа на західноукраїнських землях. У 1911/12 навчальному році у Львівському університеті було 5271, політехнічному Інституті — 1803, ветеринарній академії — 201, лісотехнічній вищій школі — 110 студентів. Частка українців в університеті становила 21 %, політехнічному Інституті — 4,4, ветеринарній академії — 10, лісотехнічній вищій школі — 10 %.

Майже всі студенти вищої школи походили із заможних верств, бо тільки вони могли платити за навчання, користування лабораторіями, за практичні заняття тощо. Шлях до вищої освіти був закритим для жінок. Лише в кін. ХІХ ст. вони отримали дозвіл вступати на філософський і медичний факультети університетів.

З посиленням національно-визвольного руху розгорнулася у Львові боротьба за вивчення української мови в школах, демократизацію освіти. 600 студентів університету залишили в 1901 р. навчання на знак протесту проти дискримінаційної політики уряду в галузі освіти щодо українців. Значного розмаху набув цей рух у наступні роки.

У результаті тривалої боротьби за національну школу галицькі й буковинські українці перед Першою світовою війною добилися відчутних успіхів. У Галичині — у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславові функціонувало 6 українських державних гімназій. У них, а також у 2510 народних школах українською мовою навчалася 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 чисто українських народних шкіл (із 40 тис. учнів

та 800 учителями). Діяли україномовні державна гімназія та семінарія для дівчат. Таким чином, західноукраїнська молодь порівняно з юнацтвом Східної України мала більшу можливість виховуватись в українському дусі.

Наука

Всіляко перешкоджаючи прагненню народних мас до знань, царський уряд не міг зупинити розвитку науки і техніки. З українського народу вийшло багато талановитих вчених, які збагатили не тільки вітчизняну, а й світову науку. Значних успіхів досягли вчені України в розвитку природничих наук. У Харківському, а з 1902 р. в Київському університетах плідно працював у галузі математики професор Д.Граве — засновник Київської алгебраїчної школи, яка досліджувала найважливіший розділ алгебри — теорію груп. У Харківському університеті великий внесок у розвиток математики зробили професори, академіки В.Стежков, Д.Синцов, С.Бернштейн. Для розвитку фізики і радіофізики багато зробив професор Харківського університету Д.Рожанський. Він став основоположником Харківської школи радіофізики.

Розробкою проблем молекулярної фізики і термодинаміки, зокрема теорії флуктуації, броунівського руху, у Львівському університеті займався М.Смолуховський. Своїми працями він створив основу для молекулярно-кінетичного обґрунтування другого начала термодинаміки.

Низку цінних праць з органічної хімії створив професор Київського університету С.Реформатський. Вагомих результатів у фізичній хімії досягнув учень М.Бекетова професор Харківського університету І.Осипов. У Львівському університеті питання загальної і фармацевтичної хімії вивчав засновник наукової школи хіміків у Львові Б.Радзішевський. Дослідження з фізичної хімії тут проводили С.Толочко, В.Кемула.

Вагомим був внесок українських вчених у біологію і медицину. Розвиток генетики в Україні пов'язаний з іменами Л.Симиренка та М.Кащенко, які селекціону-

вали та гібридизували рослини. Цінні праці професора Київського університету К.Пурієвича з хімічної фізіології рослин, зокрема процесів дихання і фотосинтезу. Визначним ботаником-морфологом був В.Арнольд — засновник Харківської школи альгологів. Великий внесок зробили епідеміологи і мікробіологи М.Гамалія, Д.Заболотний, патологоанатом і бактеріолог В.Високович та інші для подолання таких тяжких хвороб, як чума, холера, тиф, сказ, туберкульоз тощо. Борючись проти епідемій, вони брали участь в експедиціях до Індії, Китаю, Аравії, інших країн Сходу.

На поч. ХХ ст. Україна зайняла провідне місце в Російській імперії з розвитку **повітроплавання**. 1908 р. в Одесі створили перший у Росії аероклуб. Його члени С.Уточкін і С.Єфремов у 1910 р. в Одесі здійснили перші в Росії польоти на літаку. У Києві збудували літаки й дирижаблі. Російський військовий льотчик П.Нестеров — член Київського товариства повітроплавання — 27 серпня 1913 р. над Сирецьким аеродромом у Києві вперше продемонстрував низку складних фігур вищого пілотажу, зокрема «мертву петлю».

У центрі пильної уваги українського громадянства постійно перебували **суспільні науки**, покликані дати відповіді на актуальні питання суспільно-політичного життя. На поч. ХХ ст. продовжувала працювати історик **О.Єфименко**, яка, зокрема, написала один з перших синтетичних курсів — «Історія українського народу» (1906). Значний внесок у розвиток історичної науки в Україні зробили В.Іконников, Д.Багалій, В.Барвінський. Неперевершеним істориком запорозького козацтва був **Д.Яворницький**. Закінчивши в 1881 р. історико-філологічний факультет Харківського університету, Д.Яворницький протягом усього життя невтомно збирав писемні та матеріальні пам'ятки з життя Запорізької Січі, створив музей старожитностей Катеринославської губернії, для якого надбав 85 тис. експонатів, написав численні праці з історії, археології, фольклору, етнографії, мистецтва, літератури. Переважна більшість цих праць присвячена історії запорізького козацтва.

Ученим зі світовим іменем на поч. ХХ ст. став **М.Грушевський**. Закінчивши історико-філологічний факуль-

тет Київського університету і захистивши магістерську дисертацію «Барське староство», М.Грушевський у 1894 р. очолив кафедру всесвітньої історії Львівського університету, де почав читати лекційний курс української історії. З 1894 р. став головою Наукового товариства імені Т.Шевченка, редагував його «Записки». 1907 р. очолив Українське наукове товариство в Києві. 1914 р., з початком Першої світової війни, царський уряд заслав М.Грушевського до Сибірска, а потім до Казані. У 1916 р. він переїхав до Москви. Навіть в умовах заслання не припиняв наукової роботи. Серед праць М.Грушевського найбільшою є одинадцятитомна «Історія України-Руси», що охоплює період до 1663 р. Праці М.Грушевського відзначаються багатою джерельною базою. У них широко використані документальні матеріали з архівів Москви, Києва, Львова, Варшави, Австрії, Угорщини, Швеції. М.Грушевський був одним з керівників багатотомного видання «Джерел до історії України-Руси», у якому зібрано й опубліковано багато цінних історичних документів епохи феодалізму.

Всесвітньовідомий вчений, автор майже 2 тис. наукових праць вийшов на міжнародну арену як один із найвизначніших політичних діячів України. Та після загадкової смерті був безпідставно звинувачений у найтяжчих гріхах. Впродовж багатьох десятиріч в умовах радянського тоталітаризму М.Грушевського характеризували епітетами «буржуазний націоналіст», «сепаратист», «контрреволюціонер» і т. ін. Його славнозвісну «Історію України-Руси», як і всі інші праці, було вилучено з наукового обігу. Небезпечно було навіть згадувати про них. Тепер, на щастя, багатюща наукова спадщина М.Грушевського повертається до нас.

Видатним діячем української історіографії був **І. Франко**. Він написав понад 100 праць з історії, серед яких найбільш важливі монографії і статті: «Хмельниччина 1648—1649 рр. у сучасних віршах» (1898), «Що таке поступ» (1903), «Напис історії українськоруської літератури» (1910), «Панщина та її скасоване в 1848 р. в Галичині» (1913) та ін.

Плідною була робота українських вчених і в інших гуманітарних науках. І.Франко, В.Гнатюк, О.Роздоль-

ський та ін. розгорнули дослідження з українського фольклору й етнографії. І. Франко опублікував збірку «Галицько-руських народних приповідок», «Студії над українськими народними піснями». **В. Гнатюк** видав фольклористичні збірники «Коломийки», «Гаївки», «Колядки і щедрівки», «Українські народні байки» та ін., був редактором «Етнографічного збірника» НТШ (усього до 1916 р. вийшло 36 його томів). Низку важливих праць з українського фольклору, мовознавства й літератури написав видатний учений-філолог, сходознавець, історик **А. Кримський**. Значною подією в розвитку українського мовознавства було видання в 1909 р. «Українсько-російського словника» **В. Дубровського** та в 1907—1909 рр. «Словаря української мови» за редакцією **Б. Грінченка**. Дослідженнями з історії української літератури, українського, російського і польського театрів, української народної поезії займався професор Київського університету **В. Перетц**. Йому належать праці «Історико-літературні дослідження і матеріали», «Нариси старовинної малоруської поезії» та ін. Учень В. Перетца був **І. Огієнко** — дослідник скарбів рідної культури, автор перекладів численних богослужбових книг і повного перекладу Біблії українською мовою, вчитель і професор, організатор культурно-освітнього церковного життя, церковний ієрарх.

Багатогранну дослідницьку діяльність проводили **наукові товариства**, які діяли в Україні на поч. ХХ ст. Завдяки зусиллям М. Грушевського, який з 1897 р. очолював **Наукове товариство ім. Т. Шевченка** у Львові, воно перетворилося в першу новітню академію наук. Товариство згуртувало навколо себе визначні сили: І. Франко, В. Гнатюк, О. і Ф. Колесси, К. Студинський, І. Раковський, до яких незабаром приєдналися молоді науковці, учні М. Грушевського — С. Томашівський, М. Кордуба, В. Гарасимчук, І. Джиджора, І. Крип'якевич, І. Кривецький та ін. Поряд з ними працювали вчені з підросійської частини України. Розквіт діяльності товариства припав на останні роки перед Першою світовою війною. Крім суспільствознавства, вчені НТШ мали великі успіхи в галузях інших фундаментальних наук.

Багатий досвід діяльності НТШ М. Грушевський використав, ставши в 1907 р. ініціатором створення та керівником **Українського наукового товариства** в Києві. Завдання товариства, як було підкреслено в його статуті, полягало «в розробці і популяризації українською мовою різних галузей наук». Київські науковці видавали «Записки Українського наукового товариства в Києві» (у 1908—1918 рр. вийшло 18 томів), «Збірники природничо-технічної секції» (у 1910—1918 рр. видано 4 книги) та ін. Поряд із науковими дослідженнями товариство випустило чимало популярних видань.

Великим досягненням української культури стало відкриття 24 листопада 1918 р. **Української Академії наук**. Спочатку вона складалася з трьох відділів: історико-філологічного, фізико-математичного та соціально-економічного. Першими дійсними членами УАН були Д. Вагалій, К. Воблий, В. Гнатюк, М. Кащенко, В. Кістяківський, А. Кримський, В. Липський, А. Лобода, В. Перетц, М. Птуха, М. Сумцов, А. Тутковський, О. Фомін та ін. Першим її президентом став видатний український вчений В. Вернадський.

Література

Складна, драматична ситуація в Україні на поч. ХХ ст., позначена великими соціальними потрясіннями, боротьбою різних партій, ненавистю до світової кровопролитної бойні, передчуттям революційного вибуху, знайшла яскраве відображення в художній літературі. У численних творах, зокрема казці «Хо», оповіданнях «Лялечка», «Дорогою ціною», новелах «Сміх», «В дорозі» **М. Коцюбинський** заставрував систему царського самодержавства як ворога українського народу, переконливо показав революційно-визвольну боротьбу в нових умовах. Глибоким оптимізмом і впевненістю в перемозі українського народу над гнобителями сповнені поезії **Лесі Українки** «Досвітні огні», «Дим», її еси «А катакомбах», «Лісова пісня», «Камінний подар» та інші. Про важке життя українського селянства, його боротьбу за кращу долю йдеться у творах прозаїків **А. Тесленка**, **С. Васильченка**.

Яскравими барвами засяяв самобутній талант глибоко ліричного поета **Олександра Олеся** (О.Кандиби). Ввійшовши на поч. ХХ ст. в українську літературу, він з 1907 по 1917 р. видав сім книг поезій. Уже в першій «З журбою радість обнялась» радо привітав російську революцію 1905—1907 рр. У поезіях, написаних на Батьківщині, а потім і за кордоном, О.Олесь закликав до боротьби за волю України, за торжество справедливості, оспівував красу рідної природи. У багатьох творах він сягнув найвищих шевченківських висот української поезії.

«Дійсним чародієм» поезії був талановитий український поет **Грицько Чупринка**, творчість якого донедавна не знали кілька поколінь читачів. Його численні збірки — «Огнецвіт», «Метеор», «Ураган», «Сон-трава», «Контрасти» та ін. здобули широку популярність на поч. ХХ ст. Голос Грицька Чупринки згас у серпні 1921 р. у кривавих сутінках червоного терору, а його ім'я надовго було вилучено з історії нашої літератури. Тільки тепер творчість поета-борця повертається із забуття.

Одним із перших відтворив з демократичних позицій революційні події в Україні поч. ХХ ст. **Гнат Хоткевич**. Він яскраво показав боротьбу трудового народу, зокрема робітників, проти царської влади, за соціальне і національне визволення (драматичні твори «Лихоліття», «Вони», «На залізниці», цикли оповідань і нарисів тощо). Письменник поетично змалював історичне минуле Гуцульщини (повісті «Камінна душа», «Довбуш», збірка новел «Гірські акварелі» тощо).

Своєрідним явищем в історії української літератури була творчість **Володимира Винниченка**, до останнього часу маловідома читацькому загалові. Один із лідерів українських партій — спочатку РУП, а потім УСДРП, у 1917 р. — голова уряду Центральної Ради, В.Винниченко був і надзвичайно плідним письменником. У ранніх творах, зокрема оповіданнях і повістях 1902—1906 рр. — «Голота», «Солдатики», «Голод», «Малорос-європеець» та ін. автор реалістично зобразив життя селян, наймитів і міської бідноти, в'язнів, показав соціальні контрасти, затаврував ліберальних панів, які удавали народолубців, глибоко відтворив внутріш-

ній світ героїв. Після поразки революції 1905—1907 рр. В.Винниченко пристрасним словом і ділом продовжував боротьбу за кращу долю українського народу.

Революція 1905—1907 рр. справила великий вплив на суспільно-політичні, філософські й літературно-естетичні погляди **Івана Франка**. Про це свідчать написані тоді казка «Будяки», поема «Мойсей», вірші «Сійте більше», «Блаженний муж...», «Вольні вірші» і низку статей: «Сухий пень», «Одвертий лист до галицько-української молодіжі», «Щирість тону і щирість переконань», «Нова історія російської літератури» та ін. Вони сповнені віри в перемогу українського народу, в торжество історичної справедливості.

Важку селянську долю показали **письменники Західної України** Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина (Ю.Семанюк). Найвидатнішою буковинською письменницею була Ольга Кобилянська. Вершиною її творчості стала повість «Земля». Наприкінці XIX — на поч. XX ст. в західноукраїнську літературу прийшли письменники Осип Маковей, Михайло Яцків, Денис Лукіянович, Антін Крушельницький, які продовжували кращі традиції красного письменства.

Справжньою гордістю українського народу став талановитий поет та історичний романіст **Богдан Лепкий** — найбільш популярна постать на галицькому ґрунті після І.Франка. Його вірш «Журавлі» — то безсмертна народна пісня «Видиш, брате мій...» для українців усього світу. Визначний учений і перекладач, професор української літератури в Ягеллонському університеті (Польща), Б.Лепкий не знайшов притулку на рідній землі.

Прагненням пошуку нових шляхів розвитку української літератури, визволення від побутового етнографізму і включення у загальноєвропейський процес було пройнято діяльність літературної групи «**Молода муза**», яка виникла у Львові 1907 р. До неї належали Михайло Яцків, Петро Карманський, Василь Пачовський, Богдан Лепкий, Степан Чарнецький, Сидір Твердохліб, Остап Луцький та ін. Близьким до цієї групи був юний тоді Михайло Рудницький. До молодомузівців тяжіло чимало молоді, котра працювала в різних галузях мистецтва.

«Молода муза» залишила значний слід в історії української культури. Цей слід продовжила літгрупа на західних землях України «Митуса» (1922), яка об'єднала вчорашніх поетів-січовиків Василя Бобинського, Олеся Бабія, Романа Купчинського та Юру Шкрумеляка.

Молодшою наддніпрянською сестрою «Молодої музи» було літоб'єднання «Українська хата», з яким пов'язані імена Грицька Чупринки, Олександра Олеся, Олександра Неприцького-Грановського, Гната Хоткевича, Івана Липи, молодого Максима Рильського. «Українську хату», як і «Молоду музу», спопелила вогняна іскра чотирнадцятого року. Але слово тліном не стає. Молодомузівські спроби та ідеї знайшли продовження на загальноукраїнському поетичному терені — у творчості раннього Павла Тичини, Богдана-Ігоря Антонича, Євгена Маланюка.

Наполеглива праця над засвоєнням здобутків модерної поезії й боротьба за нові засоби вираження почалися в добу української народної революції в Києві. Найвизначнішим представником цього покоління був **Павло Тичина**. Він умів майстерно поєднати наївну символіку народної мелодії з новими літературними вимогами. Від суб'єктивної лірики в пантеїстичному дусі та мрійливих революційних настроїв поет згодом перейшов до програмних пролетарських поем. Найвизначнішим представником неокласиків став **Максим Рильський** — тоді найбільший епічний поет із дуже широким діапазоном тематики, плідний перекладач. Чільний представник футуризму **Михайло Семенко** дав не один зразок чистої лірики вільним віршем (верлібром). До цього напряму належав і **Гео Шкуруній**. Найбільше уваги з'ясуванню взаємин змісту та форми в новій поезії та ваги давніх мистецьких зразків приділяла **група неокласиків**, до якої, крім М. Рильського, належали М. Зеров і П. Филипович — врівноважені зрілі поети й тонкі критики, драматург Я. Мамонтов, М. Драй-Хмара, О. Бургардт і ін.

Преса та видавництво

Пожвавлення національно-визвольного руху на поч. ХХ ст. викликало вихід української преси, якої у

Східній Україні до 1905 р. фактично не було. Перша українська газета в Східній Україні «Хлібороб» (м. Лубни) почала виходити в 1905 р. після вибуху першої російської революції. Оскільки не було дозволу уряду, після виходу п'яти чисел її закрили. У 1905 р. в Полтаві побачили світ перші числа щотижневого журналу «Рідний край». Найважливішими серед наступних українських періодичних видань з 1906 по 1914 р. були газета «Громадська думка», потім «Рада». З ними співпрацювали Д.Дорошенко та С.Петлюра. У 1906 р. в Східній Україні виникли нові періодичні видання: у Києві — газета «Боротьба», журнали «Шершень», «Нова громада», «Українське бджільництво», в Одесі — газети «Народна справа», «Вісті», в Харкові — газети «Слобожанщина», «Правда», у Катеринославі — «Запоріжжя», «Добра порада», у Чернігові — «Десна». Усього на Наддніпрянщині в 1913-р. виходило 19 україномовних періодичних видань, а російських — 226, польських — 234, вірменських — 21, єврейських — 13. А коли почалася Перша світова війна, царський уряд заборонив українську пресу.

Серед журналів, що виходили в Західній Україні, найзначнішим був «Літературно-науковий вістник» (1898 — 1914), заснований у Львові НТШ. Часопис відіграв велику роль у консолідації літературно-громадських сил України. І.Франко майже десять років був його головним співробітником і редактором. До редакційної колегії входили також В.Гнатюк і О.Маковей. Це визначило демократичне спрямування журналу. У «Літературно-науковому вістнику» друкували свої твори Леся Українка, М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська, П.Грабовський, Г.Хоткевич, А.Кримський. Журнал публікував у перекладі українською твори зарубіжної класики. 1907 р. редакцію журналу, яку очолював М.Грушевський, було переведено зі Львова до Києва.

Головними українськими центрами **книговидавництва** в Галичині були НТШ і «Просвіта», які продовжували активну працю для підвищення рівня національної свідомості українства. На поч. ХХ ст. тривала діяльність у Львові «Українсько-руської видавничої

спілки», активну участь у роботі якої брали І. Франко і В. Гнатюк. Спілка видавала кращі твори української та зарубіжної літератури. З часу заснування (1899) до 1917 р. вона випустила бл. 600 назв художніх і науково-популярних книг. Українське педагогічне товариство видавало газети «Учитель», дитячий журнал «Дзвінок», шкільні підручники, науково-популярні, освітні книжки для молоді, навчальні карти тощо.

Театр

За важких умов на поч. ХХ ст. тривала діяльність українського театру в Східній Україні. Численні українські трупи, переслідувані утисками і свавіллям царської адміністрації, гнані матеріальними нестатками, мандрували по всій Україні і просторах Російської імперії, позбавлені змоги десь зупинитися на постійну роботу. Саме тому в репертуарі багатьох українських труп переважали низькопробні водевілі, розраховані на невибагливих глядачів. Передові діячі українського театрального мистецтва і літератури рішуче боролися проти занепадництва, халтури й ремісництва на театральній сцені.

У період революції 1905—1907 рр. зростає громадське значення театру як трибуни для пропаганди передових ідей. Нерідко театральні вистави перетворювалися на антиурядові демонстрації і маніфести. Тимчасове послаблення в роки революції обмежень щодо українського друкованого слова і театру створило сприятливіші умови для розвитку українського театального мистецтва. Важливим завоюванням передової громадськості був перший стаціонарний український театр, який організував 1907 р. **М. Садовський** у Києві. Згодом М. Заньковецька і П. Саксаганський взяли на зразок Московського художнього театру. Але завадили брак коштів і війна.

Провідне місце в театральному житті України на поч. ХХ ст. займали колективи акторів, які очолювали корифеї української сцени П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовський. Періодом найвищого творчого піднесення трупи **П. Саксаганського — І. Карпенка-Карого**

були 1900—1903 рр., коли в ній об'єдналося блискуче сузір'я видатних майстрів української сцени — М.Кропивницький, М.Садовський, П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий та М.Заньковецька. У репертуарі трупи тоді було бл. 60 п'єс — кращі зразки української класичної драматургії.

У 1901—1905 рр. трупа поставила п'єси «Хазяїн», «Житейське море», «Суета» І.Карпенка-Карого, «Супротивні течії», «Нашествіє варваров», «Конон Блискавиченко» М.Кропивницького, «Украдене щастя» І.Франка, «Лісова квітка» Л.Яновської, оперу Б.Підгорецького «Купальна іскра». Особливий успіх випав на долю вистави за комедією І.Карпенка-Карого «Суета», яку в жовтні 1907 р. показали 150-й раз — явище небачене для тогочасного українського театру. Цей успіх забезпечили тематична новизна твору і висока мистецька досконалість виконавців.

Діяльну участь у творенні українського театрального мистецтва брали визначні майстри сцени Г.Затиркевич-Карпинська, Л.Ліницька, Г.Борисоглібська, Ф.Левицький, І.Замичковський, І.Мар'яненко, а також вихованці класичної театральної школи митці молодшого покоління О.Курбас, Г.Юра, Є.Коханенко, А.Бучма, Д.Козачківський, Б.Романицький та багато ін. З російської сцени на українську перейшли відомі режисери О.Загоров, О.Смірнов, О.Іскандер, Б.Кржевецький.

Помітною подією в історії української культури був «Молодий театр», який заснував у 1917 р. й очолив *Лесь Курбас*. Усе було незвичне в організації цього театру: і те, що він об'єднував акторів із закінченою театральною освітою, і те, що з самого початку було сформульовано його творчу платформу, і те, що трупа була юридично оформлена й мала затверджений статут, який регламентував права художньої ради, права та обов'язки режисера. Навесні 1919 р. цей колектив, який складався в основному з молодих митців, злився з театром ім. Т.Шевченка. Однією з кращих вистав об'єднаного колективу була інсценізація поеми великого Кобзаря «Гайдамаки» (автор інсценізації та постановник — Л.Курбас). На сцені цього театру вирости такі видатні українські митці, як художник А.Петрицький,

актори Г.Юра, В.Чистякова, В.Василько, О.Ватуля, П.Самійленко, П.Долина та ін.

На початку ХХ ст. пожвавилось театральне життя в Західній Україні. Продовжував діяльність театр **«Руської бесіди»**. Завдяки провідним акторам А.Осиповичевій, І.Рубчаку, К.Рубчаковій, В.Юрчаку, а також режисеру І.Стаднику театр залишався на високому професійному рівні. У його репертуарі були кращі зразки вітчизняної і зарубіжної драматургії. Театр здійснив постановку **«Хазяїна»** І.Карпенка-Карого, **«Украденого щастя»** І.Франка, **«Запорожця за Дунаєм»** С.Гулака-Артемовського, **«Катерини»** М.Аркаса, а також **«Проданої нареченої»** Б.Сметани, **«Урієля Акости»** П.Гуцкова, **«Сільської честі»** Б.Масканьї.

Міцніли зв'язки західноукраїнського театру з театром Наддніпрянської України. 1905 р. до Львова приїхав К.Садовський, який запросив працювати тут зірку української сцени М.Заньковецьку й згуртував колектив інших талановитих акторів. Побачили світло рампи постановки української народної драми **«Бурлаки»**, п'єси І.Карпенка-Карого **«Мартин Боруля»**, **«Суєта»**, **«Хазяїн»**, **«Сто тисяч»**, кращі драматичні твори М.Старицького, О.Островського. Значно зросла майстерність акторів і режисерів. Чимало їх стали незабаром відомими діячами українського театру.

Музично-пісенна творчість

На поч. ХХ ст. почалася нова доба у розвитку української музики. Композитори згуртувалися тоді довкола митців Києва і Львова. Важливу роль у підвищенні музичної культури населення, поширенні музичної освіти в Україні відіграло **Російське музичне товариство**, зокрема його відділення в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові, Умані. Активну участь у діяльності Російського музичного товариства в Україні брав видатний український композитор М.Лисенко. Велике значення для виховання діячів українського сценічного мистецтва — акторів, співаків, музикантів, диригентів — мала **Музично-драматична школа М.Лисенка**, яку він заснував 1904 р. в Києві.

Талановитими продовжувачами творчих заповітів М.Лисенка були композитори київської школи К. Стеценко, М.Леонтович, Я.Степовий, О.Кошиць.

Учень М.Лисенка **К. Стеценко** — відомий український композитор, хоровий диригент, педагог і музичний критик — найяскравіше виявив талант у хорових поемах і кантатах, вокальних ансамблях і солоспівах, в обробках для хору і голосу численних народних пісень та інших жанрах вокального мистецтва.

Активну участь у творенні української музики брали молоді митці М.Вериківський, Г.Верьовка, Л.Ревуцький, В.Косенко, П.Козицький, Б.Лятошинський. Згодом, за гетьманської доби, було засновано українську державну капелу під керівництвом О.Кошиця, державний симфонічний оркестр, який очолив О.Горілий. Симфонічні оркестри виникли в Харкові, Катеринославі, Одесі.

У деяких містах України, зокрема Харкові, Полтаві виникли капели бандуристів, професійні хори. Особливо плідно працював у цій галузі композитор **М.Леонтович**. З ініціативи його побратима К.Стеценка в 1919—1920 рр. засновано кілька мандрівних хорових капел. Одна з них — «Думка», яка успішно працює досі, ставши провідним мистецьким колективом України.

Впевнено ставало на професійну основу музичне життя на західноукраїнських землях. Тут вдосконалювали майстерність композитори нової генерації, досягли значного рівня музикознавча думка, музична критика й публіцистика. Важливою подією в музичному житті Західної України стало урочисте відзначення 35-річчя творчої діяльності корифея української музики М.Лисенка (1903), на якому був присутній сам композитор. Чималий внесок у розвиток музичної культури зробив театр «Руської бесіди», який ставив драматичні п'єси з музичним оформленням М.Вербицького та І.Лаврівського, М.Лисенка, а також твори світової оперної класики. 1903 р. у Львові виникла **Спілка співацьких і музичних товариств** (з 1907 р. — Музичне товариство ім.М.Лисенка). Завдяки його концертній діяльності тут широко звучала музика М.Лисенка, М.Леонтовича, К.Стеценка, Ф.Колесси, С.Людкевича, А.Вахнянина, О.Нижанківського, Г.Топольницького, Д.Січинського.

Того ж 1903 р. у Львові відкрито **Вищий музичний інститут**, якому 1907 р. було присвоєно ім'я М.Лисенка. Діяльність інституту та його філіалів у інших містах сприяла вихованню музичних кадрів. Вагомо заявили про себе чимало обдарованих музикантів і композиторів, серед яких виділявся **С.Людкевич**. 1905 р. у Львові вийшла у світ перша частина його знаменитої кантати-симфонії «Кавказ». Творчість С.Людкевича сприяла дальшому розвитку і зміцненню принципів реалістичної музики. Він прожив довге і плідне творче життя, став одним з найбільших українських композиторів (другим після М.Лисенка), теоретиком музики, педагогом-професором. Писав спорадично й поезії. Був удостоєний звання лауреата Шевченківської премії (1964). На соті роковини його уродин (1979) тодішня влада навіть удостоїла його золотої зірки героя соцпраці, але він міг обійтися без такої нагороди, бо мав іншу, найвищу — всенародне визнання. У Галичині працювали композитори **Д.Січинський** і **О.Нижанківський**, які виступали організаторами і диригентами хорових колективів товариства «Боян», збирали українські народні пісні й створювали на їхній основі хорові обробки, були авторами хорів, кантат, солоспівів на слова Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, Ю.Федьковича.

Багатюще джерело розвитку української музичної культури — **народнопісенна творчість**. Народні пісні в обробках М.Леонтовича, С.Людкевича все ширше проникали в концертний репертуар професійних виконавців та самодіяльних хорових колективів.

До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії, уродженка Тернопільщини **Соломія Крушельницька**. Її голос чарував слухачів багатьох країн Європи, Америки, Африки. Як зазначав відомий італійський музикознавець Р.Кортопассі, у перші десятиріччя ХХ ст. на оперних сценах світу царювали чотири співаки — М.Батістіні, Е.Карузо, Т.Руффо, Ф.Шаляпін. І лише одна жінка спромоглася сягнути їх висот і стати врівень з ними. Нею була С.Крушельницька. Всесвітньо відома співачка виступала на сценах в Петербурзі, Одесі. Але вимріяне бажання — побувати в Києві — С.Крушельницькій не

вдалося здійснити через заборону царських властей, які знали про симпатії співачки до визвольних змагань українського народу, про її близькі стосунки з українськими патріотами М.Лисенком, Л.Українкою.

Образотворче мистецтво

Пожвавлення національно-визвольного руху українства на поч. ХХ ст. вплинуло на образотворче мистецтво. Художники розширили тематичну основу творів, підвищили їх художній рівень, поглибили зміст.

В українському живописі продовжували плідно працювати відомі майстри пензля С.Васильківський, О.Світославський, П.Левченко, С.Кишинівський, М.Пимоненко та ін. У цей же період табір українських живописців поповнила велика група молодих художників — О.Мурашко, Г.Світлицький, Ф.Кричевський, О.Кульчицька та ін., які разом з митцями старшого покоління творчо розвивали кращі традиції національного мистецтва.

Високохудожніми творами збагатив живопис на поч. ХХ ст. **С.Васильківський**. Його пейзажі «На Дінці», «Дюни», «Перед бурею», жанрові полотна «Ярмарок у Полтаві», «На подвір'ї», картини на історичні теми та за мотивами народних пісень відзначаються широким ліро-епічним характером, тонким колоритом, просякнуті глибокою любов'ю до українського народу і його героїчного минулого, до рідної природи.

Про піднесення мистецького життя свідчило виникнення нових **творчих об'єднань** і активізація діяльності вже існуючих товариств, зокрема Товариства південноросійських художників (1890), Товариства для розвою руської штуки у Львові (1896), Товариства Харківських художників (1900) та ін. Найдіяльнішим серед них було Товариство південноросійських художників. Навколо нього згуртувалася талановита молодь (П.Нілус, Т.Дворников, Є.Буковецький, Ю.Бершадський). У 1905 р. з ініціативи відомого українського художника І.Труша у Львові виникло Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, у якому об'єдналися передові митці Західної України.

Найвідомішими художніми навчальними закладами в Україні на поч. ХХ ст. залишалися Одеська малювальна школа, художнє училище, створене на базі Київської малювальної школи М.Мурашка, та Харківська малювальна школа М.Раєвської-Іванової, реорганізована 1912 р. в художнє училище.

Велику вагу для розвою національного мистецтва мало відкриття в Києві в грудні 1917 р. Української Академії мистецтв, її очолив відомий графік Ю.Нарбут, а членами Академії стали М.Бойчук, О.Мурашко, М.Бурачек, брати Василь та Федір Кричевські. Більшовики перетворили цей заклад в один з інститутів.

Лідером мистецького життя західноукраїнських земель на поч. ХХ ст. був художник **І.Труш**. Йому належала велика роль у організації у Львові виставки львівських та київських художників — «Виставки українських артистів», у підготовці та виданні журналу «Артистичний вісник» (1905). Поїздки по Наддніпрянщині та Криму сприяли створенню кращих пейзажів І.Труша — «Могила Шевченка», «Дніпро біля Києва», «Захід сонця в лісі» та одного з кращих портретів Лесі Українки. Новатором серед західноукраїнських живописців був **Ю.Панькевич**, який продовжував традиції давнього українського живопису, широко використовував національні елементи. Найкращі його твори — «Т.Шевченко на тлі Дніпра», «Портрет І.Франка». На небосхилі мистецького Львова, крім І.Труша та Ю.Панькевича, заяскравили імена О.Новаківського, О.Кульчицької, Й.Куриласа, А.Монастирського та ін. Творчість цих художників сприяла зміцненню позицій українського мистецтва на західноукраїнських землях і зробила істотний внесок у скарбниці світової культури.

У 1905 р. Товариство прихильників української науки, літератури й мистецтва, яке очолювали І.Труш та І.Франко, влаштувало у Львові виставку «**Українське мистецтво та промисли**». Поряд з професійними художниками тут вперше виставили твори народні майстри. Метою виставки було пошвавлення художніх ремесел. Рух за збереження народного мистецтва відбувався під гаслом боротьби з впливом т. зв. віденського модерну та сліпим наслідуванням іноземних зразків.

Значною подією в художньому житті України стало проведення в 1910—1913 рр. конкурсів на проект пам'ятника Т.Шевченку в Києві, у яких взяли участь відомі українські й російські скульптори Л.Шервуд, С.Волнухін, М.Андреев, М.Гаврилко, Ф.Балавенський та ін. Проекти українських скульпторів Ф.Балавенського й М.Гаврилка було відзначено другою та третьою преміями (*першу премію на цьому конкурсі не присуджено*). Однак пам'ятник Великому Кобзареві, внаслідок перепон, які чинив царський уряд, тоді так і не було споруджено.

Будівництво та архітектура

Посилення процесів урбанізації викликало бурхливий розвиток міського будівництва. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах розгорнулося широке промислово-транспортне будівництво, постали великі фабрично-заводські корпуси, вокзали й електростанції, банки і біржі. Пожвавлення суспільного і культурного життя в містах сприяло будівництву приміщень для театрів, музеїв, бібліотек, навчальних закладів, будинків громадських товариств тощо. На поч. ХХ ст. в Україні працювало багато талановитих зодчих, які розвивали кращі традиції класичної архітектури. Творчо використовуючи багату спадщину давньоруського, класичного та народного зодчества, новітні технічні досягнення, вони зробили чималий внесок в українську архітектуру.

Помітний слід у зовнішньому вигляді Києва залишила діяльність архітекторів О.Кобелева, О.Вербицького, П.Альошина, В.Рикова, В.Осьмака та ін. За їхніми проектами споруджено будинки Педагогічного музею (1909—1911), Державного банку (1902—1905), бібліотеки Київського університету (1914—1915).

Харківський архітектор О.Бекетов створив будинки Медичного товариства з Бактеріологічним інститутом ім. Л.Пастера і комерційного інституту. М.Верьовкін спорудив адміністративний будинок страхового протипожежного товариства «Росія» і прибутковий житловий будинок товариства «Саламандра». Досить вда-

лою спробою створення українського національного стилю в архітектурі став будинок Полтавського земства, споруджений у 1903—1908 рр. за проектом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова.

У Львові на поч. ХХ ст. швидко поширився новий стиль — модерн. Однією з найважливіших споруд у цьому стилі є будинок торгової палати за проектом архітекторів О. Сосновського і А. Захаревича. У новому стилі споруджено житлові будинки на розі вулиці П. Чайковського та проспекту Т. Шевченка (1905), будинки філармонії (1907) і банку на вулиці М. Коперника (1912) та ін.

Пошуки нових архітектурних форм спонукали архітекторів звернутися до традицій і форм українського народного зодчества, зокрема дерев'яної архітектури. І. Левинський, О. Лупшинський, Л. Левинський та Т. Обмінський декоративно оздобили керамічними фризами народної орнаментики фасад будинку страхового товариства «Дністер», на вул. Руській, 20 у Львові (1905).

Таким чином, українська культура на початку ХХ ст., попри утиски й гоніння колонізаторів, лихоліття Першої світової війни, суперечливий перебіг революційних подій 1917—1921 рр., зовнішню агресію загарбувачів тощо, продовжувала розвиватися. Усі її галузі поповнилися чудовими високомистецькими творами, важливими науковими відкриттями. Зростаючи на ґрунті народної творчості, традицій національної класики, вона була важливим чинником патріотичного виховання українства, зробила вагомий внесок у духовний прогрес світу. Характерною рисою культурного життя України став поглиблений інтерес науковців та митців до життя і звичаїв народу, до його історичного минулого, через яке вони прагнули відобразити актуальні проблеми тогочасного етапу національно-визвольного руху.

МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

1. Українські землі в умовах насадження комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР

Після поразки визвольних змагань 1917—1921 рр. Україна на тривалий час втратила свою національну державність, знову потрапивши в задушливі обійми Росії, на цей раз «червоної». Почався період терору, голодоморів, насильницької денационалізації тощо.

Встановлення більшовицької влади

Встановлення влади на українських землях виявилось для більшовиків нелегкою справою. Перші їхні два походи на Україну були невдалими: 1-й радянський уряд проіснував тут з кін. 1917 по квітень 1918 р., а 2-й — з кін. 1918 по вересень 1919 р. Після поразки наприкін. літа 1919 р. один із провідних керівників більшовицької Росії Л. Троцький зазначав: «Ні для кого не є секретом, що зовсім не Денікін змусив нас покинути межі України, а грандіозне повстання, що підняло проти нас українське сите селянство. Комуни, «чрезвычайку», продовольчі загони, комісарів і євреїв зненавидів український селянин до глибини своєї душі. В ньому прокинувся вільний дух, який дрімав сотні років; нині він кипить, вирує, як грізний Дніпро на своїх порогах». Тому, збираючись у черговий раз завойовувати Україну, більшовики змушені були врахувати свої попередні помилки, насамперед — насадження колективізації та ігнорування українського націоналізму.

Створення 21 грудня 1919 р. третього **радянського уряду** супроводжувалося патріотичною риторикою на кшталт: «Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка» та запевненнями про припинення колективізації і реквізицій. Проте було б наївним вважати, що саме ці облудні маневри зробили податливим розбурхане українське суспільство. Тим більше, що більшовики й далі продовжували забирати в селян зерно, правда, стверджуючи, що воно «не для Росії, а для бідних українських селян, для робітників і Червоної армії, що вигнала Денікіна з України». Згаданий вже Л.Троцький наприкін. 1920 р. відкрито стверджував: «Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і червоної армії». Про це ж свідчать і слова Х.Раковського, голови маріонеткового Раднаркому України, котрий цинічно, але правдиво визнавав, що боротьбу за Україну веде виключно російський пролетаріат в Україні і російська радянська влада. Ще влучніше висловився головнокомандувач Східним фронтом в Україні полковник Муравйов, заявивши в кін. січня 1918 р.: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її встановлюємо, всеціло підтримуємо її силою цих багнетів». Отже, остаточна **перемога більшовицького режиму** в Україні була забезпечена не чим іншим як збройною силою Радянської Росії, яка на весну 1920 р. нараховувала майже 3,5 млн солдатів під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів. Але й за таких умов українці, за словами Я.Грицака, воліли розмовляти з більшовиками крізь приціл рушниць. До серпня 1921 р. 15-тисячна армія Н.Махна контролювала окремі регіони в центрі та на півдні України. Крім того, у 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 партизанських загони, які налічували від 20 до 500 чол. в кожному. Деякі з них проіснували аж до кін. 1920-х років.

Що ж собою являла **більшовицька влада в Україні**? Згідно з офіційними даними партійного перепису КП(б)У, у 1918 р. ця організація мала у своїх лавах тільки 3 % членів, що визнавали себе українцями, тоб-

то з усіх 4364 членів КП(б)У лише 130 вважали себе українцями. У 1925 р. КП(б)У нараховувала вже 101 852 члени, але й тепер українці в ній становили меншість — всього 36,9 %. Враховуючи той факт, що керівні пости займали, як правило, комуністи, можна зробити висновок, що ця влада була чужою для України і не могла виражати інтереси українського народу.

Прагнення більшовицької Росії будь-що завоювати Україну пояснював Л.Троцький: «Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря — Росія існувати не може». Особливо гострою була хлібна проблема. У телеграмі до Антонова-Овсієнка та Орджонікідзе в Харків від 15 січня 1918 р. російський керівник В.Ульянов-Ленін благав: «Ради бога, вживайте НАЙБІЛЬШ енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба, хліба! Інакше Пітер може сконати... Повідомляти щодня. Ради бога». І заходи вживалися. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня — по 300, а з 1 квітня — по 400 вагонів. Проте цього було замало. Трохи згодом більшовицький вождь уже прямо закликає своїх підданих до загарбання України: «Безглуздя було б голодувати, гинути в Пітері, коли можна відвоювати хліб і вугілля». Якогось дискомфорту від того, що Україна в той час була незалежною державою, Ленін, очевидно, не відчував, сповідуючи принцип «мета виправдовує засоби».

«Воєнний комунізм»

Характерною ознакою економічного життя в перші роки радянської влади було згортання виробництва, нестача харчів, палива, безробіття. Така ситуація значною мірою була спричинена політикою більшовиків, які, здійснюючи свою програму, прагнули негайно встановити т. зв. соціалістичний лад, перетворивши народи колишньої царської Росії, в т. ч. й український, на об'єкт небаченого за масштабністю і жорстокістю експеримен-

ту. З метою виконання більшовицької програми, а також для забезпечення продовольством Червоної армії, сотень тисяч радянських чиновників та населення промислових центрів навесні 1919 р. на території маріонеткової УСРР було введено жорстку економічну політику під назвою «воєнного комунізму». Вона передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів і товарів. Провідне місце в політиці «воєнного комунізму» займала «**продрозкладка**» («**продрозверстка**»). Згідно з «продрозкладкою» селяни зобов'язані були здавати більшовицькій владі усі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, перш за все хліба. Під охороною військових загонів («**продотрядов**») більшовицькі комісари шуліками налітали на села, конфісковуючи зерно та інші продукти.

Опорою більшовицького режиму в українському селі стали **комнезами** — комітети незаможних селян, число яких на 1 листопада 1920 р. становило 10 799. Їхні члени, маючи переваги при розподілі землі, були звільнені від податків і отримували 10—20 % «здобичі». Ці «надзвичайні революційні органи» діяли всупереч інтересам основної частини селянства. З їх допомогою матеріальну базу заможних господарів України було вкрай підірвано. До того ж для боротьби з «куркулями» більшовики розробили низку заходів, які передбачали використання кругової поруки, взяття заручників, а також інститут т. зв. відповідачів — по одній людині від тридцяти будинків, котру розстрілювали в разі чиеїсь непокори. У відповідь значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

Голод 1921—1923 років

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної України (перш за все — Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії), Поволжжя та Північного Кавказу охопила посуха, наслідком чого став голод

1921 — 1923 рр. Лихо зростало: у грудні 1921 р. голодувало 12 % населення України, у січні 1922 р. — 20 %, а в травні — вже 48 %, тобто не менше 10 млн чол. Особливо болісно цей голод відбився на дітях. В Україні в червні 1922 р. голодувало до 2 млн дітей. Нерідко вони залишалися безпритульними навіть при живих батьках. Матері, які втрачали надію на порятунок дітей, залишали їх у дитячих будинках або просто на вулиці. Газети повідомляли про відчай людей, які харчувалися сурогатами й були доведені внаслідок голодного психозу до людоїдства.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику, виходячи з єдиного критерію: аби не послабити власної диктатури. Тому перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпрошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. За словами відомого історика С.Кульчицького, поволзьким селянам і біженцям з Поволжжя в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України. Але про голодуючих українських селян держава забула. Газетам було заборонено висвітлювати становище в південних губерніях України (*цю блокаду було знято лише в 1922 р.*). Було опрацьовано й техніку **замовчування пануючого в Україні голоду**. 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що страждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами».

Замовчування продовольчої кризи на Півдні України дозволило використовувати хлібні ресурси виключно для голодуючих РСФРР. Для них вилучались навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. У Росію спрямовувалися майже всі надходження з кампанії допомоги голодуючим від таких іно-

земних благодійних організацій, як Американська адміністрація допомоги, фонд Нансена та ін. Тільки в грудні 1921 р., коли продовольчі ресурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зросла смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо вивозу українського хліба до РСФРР було зменшено з 57 до 27 млн пудів. Водночас уряд УСРР дістав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання населенню пільг, якими користувалися голодуючі Росії, тобто повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду. Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови першочергового забезпечення голодуючих РСФРР. На поч. січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій.

Свою допомогу голодуючим запропонувала **православна церква**. Але більшовицьке керівництво, побоюючись зростання церковного авторитету, оскільки прагнуло підмінити християнську систему цінностей системою комуністичних догм, відкинуло її. У той же час більшовики вирішили скористатися ситуацією, щоб посабити вплив церкви на населення та поповнити свої фонди. Їхній вождь В. Ленін у «суворо таємному» листі, адресованому В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б) писав: «Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору... чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати». *(До речі, до Другої світової війни понад 65 % церков на території Радянської України було знищено або перероблено для інших цілей.)*

Підрахунки фахівців переконливо підтверджують, що в 1921—1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн пудів. У той же час до РСФРР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії зробило перші спроби експорту хліба (з України в той час було забрано не менше 15 млн пудів зерна). А щоб це не виглядало аморально, було оголошено, що завдяки врожаю 1922 р. голод припинився. Принцип «недоїмо, але вивеземо», котрим керувалися царські міністри, трансформувався в інший: «помремо, але вивеземо». Як наслідок, голод у південних губерніях України протримався аж до сер. 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921—1923 рр. Посиливши руйнівну та спустошливу дію природних явищ (посухи та неврожай) численними конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкін. 1920 — на поч. 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чол. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. Тому в 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом. Конфіскуючи продовольчі рештки навіть у селян південних губерній, більшовики допомагали природному лихові розправитись із селянським повстанським рухом, небезпідставно вважаючи, що голод впорається з повстанцями краще, ніж каральні експедиції.

Отже, причинами голоду 1921—1923 рр., який, за приблизними оцінками, коштував Україні до 1,5—2 млн жертв, були: 1) післявоєнна розруха; 2) неврожай, викликаний посухою 1921 р.; 3) політика «воєнного комунізму», насаджувана більшовиками; 4) примусове вивезення українського хліба у голодуюче Поволжжя, промислові центри Росії, насамперед у Москву і Петроград, та експорт його за кордон; 5) використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Катастрофічне становище в економіці привело до різкого зростання невдоволення політикою більшовиків. Прокотилася хвиля селянських повстань, робітничих страйків в Україні, у Росії. Найбільш драматичним був виступ донедавна палких прихильників більшовицької партії — моряків Кронштадту. Вони підняли прапор повстання проти «самодержавства комісарів» за владу рад без більшовиків, проти політики уряду щодо селян та робітників. Хоча Червона армія й ЧК нещадно придушували ці повстання (*декілька тисяч захисників Кронштадту було знищено без суду й слідства*), В. Ленін та його партія були змушені визнати провал політики «воєнного комунізму».

НЕП

У березні 1921 р. відбувся черговий X з'їзд РКП(б), на якому В. Ленін переконав своїх однодумців у необхідності нової економічної політики (*Л. Троцький звернувся до ЦК РКП(б) з подібною пропозицією ще в лютому 1920 р., але її було відхилено*). Основними складовими непу були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (*передача на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів*); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення. Проте ленінська партія погоджувалася лише на **тимчасовий компроміс** із підприємництвом, не збиралася відмовлятися від мрії створити соціалістичну економіку. Саме тому уряд залишав за собою контроль за такими «командними висотами» в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля.

У сільському господарстві неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішою була заміна продрозверстки продподатком. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був вдвічі меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися в кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості неп передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися в трести. Було відмінено обов'язкову трудову повинність, створювалися умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У галузі торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувалися ярмарки. У 1922—1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю — *червонець*, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Було введено єдину систему податків, створювалися ощадні каси та Ощадний банк.

Політика непу була неоднозначно сприйнята деякими діячами компартії України, які виступили проти заміни продрозверстки продподатком. Але, незважаючи на це, нові віяння поширилися й на українських землях. В умовах непу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловостей, виробництво предметів споживання.

Підсумки непу досить суперечливі та неоднозначні. Було відновлено господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, поживилася торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруга. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які, так само, як транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, були під контролем держави. У державній власності залишались усі ве-

ликі підприємства. Ставала все очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і практикою.

Створення СРСР

Поряд зі змінами в економічній сфері, більшовики змушені були рахуватися з українським рухом, що значно зміцнів за роки національно-визвольних змагань. Але їхні поступки українцям, як правило, мали декларативний характер. Зокрема, проголошуючи на словах відданість принципу самовизначення націй та «визнання самостійності УСРР», російське керівництво на чолі з В.Леніним насправді прагнуло міцніше прив'язати Україну до Москви. Вже влітку 1919 р. більшовики втягнули її у т. зв. **воєнно-політичний союз** радянських республік, за яким створювалася єдина армія, органи безпеки, деякі інші структури. Наступним кроком у цьому напрямі стало підписання 28 грудня 1920 р. між РСФРР і УСРР **Союзного робітничо-селянського договору**. За ним Радянська Україна фактично була позбавлена ознак реального суверенітету, передавши в союзнє, а насправді — московське підпорядкування армію і флот, управління економікою і зовнішньою торгівлею, фінанси, можливість розпоряджатися трудовими ресурсами, шляхами і навіть засобами зв'язку.

Ще більше зросла залежність України від російського центру, коли 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад РСФРР, УСРР, БСРР і Закавказької федерації (Азербайджан, Вірменія, Грузія) ухвалив у Москві декларацію і договір про створення СРСР. Єдине, чого вдалося добитися національним республікам — це уникнути сталінської моделі об'єднання, яка передбачала включення їх на правах автономій до складу Російської Федерації. За основу державного союзу було взято ленінський федеративний принцип, що формально надавав суб'єктам об'єднання однакового статусу. В.Ленін не був противником централізації, але розумів, що негайне створення відверто централізованої держави за образом і подобою Російської імперії негативно вплине на перспективи «світової соціалістичної революції». Однак, як показало майбутнє, створення СРСР все ж ґрунту-

валосся на принципі імперського централізму. **Союзний договір** передбачав: 1) український радянський уряд на території республіки теоретично мав юрисдикцію над сільським господарством, внутрішніми справами, правосуддям, освітою, охороною здоров'я та соціальним забезпеченням; 2) із союзним урядом український уряд ділився владою в питаннях виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, народного господарства та інспекції; 3) у виключній компетенції союзного уряду залишилися зовнішні зносини, армія, флот, зовнішня торгівля, зв'язок, транспорт.

За Конституцією СРСР 1924 р. Україна мала формальне право на вихід із союзу, але лише за дозволом компартії. Пізніше генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін визнавав: «За бажанням республіки можуть вийти з СРСР. Та в кожній з них на те й існує компартія, щоб вони цього ніколи не побажали».

Легітимність договору про створення СРСР є сумнівною, оскільки всі рішення приймалися партійною верхівкою, а про такі загальнодемократичні механізми, як опитування чи референдум, ніхто й не згадував. Крім того, дехто з дослідників стверджує, що навіть з погляду радянського права при утворенні союзної держави було допущено **серйозні порушення**. Так, історик Я. Дашкевич, проаналізувавши союзний договір 1922 р., прийшов до таких висновків: 1) Радянський Союз як тоталітарна держава був утворений з допомогою брутальної сили, яка на самому початку свого виникнення навіть не дбала про те, щоб своє терористичне існування і правовий нігілізм маскувати юридичними формулами; 2) Україна, приступаючи до союзного договору 1922 р. як нібито окрема соціалістична держава, вже в той час була в становищі колонії, що було закріплено де-юре двома роками раніше російсько-українським союзним договором 1920 р.; 3) так званий союзний договір 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проекту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично.

Жорстока централізаторська тенденція, що посилювалася в умовах тоталітарного режиму, вела до обмеження

і так незначних прав республік, які об'єдналися в Радянському Союзі. Проте сам факт існування та визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки з чітко окресленою територією, власними адміністрацією, центром, апаратом, із можливістю розвивати культуру, мову, літературу створював певні передумови для національно-культурного відродження українського народу.

2. Національна політика більшовиків в Україні

Українське відродження сер. 1920-х — поч. 1930-х рр. — надзвичайно цікаве явище в історії України. Безсумнівно, його коріння знаходилося в періоді недовготривалої української державності 1917—1919 рр., який розкував творчі можливості української нації. Динаміка процесу національного відродження була настільки сильною, що він розвивався далі, незважаючи на великі втрати в лавах інтелігенції під час громадянської війни та велику еміграцію творчих сил за межі радянської України.

Причини «коренізації»

Успіхи в національно-культурному будівництві 1920-х — поч. 1930-х рр. були досягнуті перш за все завдяки здійсненню політики, що ввійшла в історію під назвою «коренізація». Намагаючись розширити національну та соціальну базу свого режиму, Москва зробила спробу залучити до управління в республіках представників неросійських національностей. Такий жест центру пояснювався різкою невідповідністю між загальною кількістю представників корінної нації в тій чи іншій національній республіці до їх частки в партійно-державному апараті. Зокрема, наприкін. 1920 р. українці, складаючи бл. 80 % населення УСРР, у КП(б)У становили лише 19, а у квітні 1922 р. — 23,3 %, частка росіян і євреїв дорівнювала відповідно 53,6 і 13,6 %. Виправити цю невідповідність взявся в 1923 р. XII з'їзд РКП(б), який проголосив політику «коренізації» партійно-державного апарату в неросійських республіках.

Отже, деяка лібералізація політики більшовиків у національному питанні в 20-х роках була викликана

не сентиментальними поривами, а їх намаганнями укоренитися в національних республіках — звідси й назва політичного курсу — «коренізація». Щоб зміцнити свій вплив у республіках, партія змушена була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. Безсумнівно, що «коренізація» мала побічний ефект у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур.

Українізація

В Україні політика «коренізації» набрала форми «українізації». Вона зводилася до *дерусифікації* політичного і громадського життя (*українська мова — мова публічних виступів, державного і партійного діловодства, зовнішніх проявів влади — написів, вивісок, печаток*), до обов'язкового вживання української мови в установах, особливо в контактах із сільським населенням, переведення судочинства на українську мову, зміцнення позицій української школи, культури, науки (*українська мова — мова початкової, середньої і вищої школи, театрів, кіно, концертів, інших видовищ, періодичної преси, книжок, зокрема наукових та підручників і т. д.*). Коротко кажучи, це мала бути ліквідація русифікаторської політики та її наслідків. Для службовців, викладачів встановлювався термін (*переважно один рік*) переходу на українську мову. Діяли державні курси вивчення української мови і культури з випускними іспитами.

Хоча політикою українізації формально і фактично мало керувати політбюро ЦК КП(б)У, виконання всіх заходів доручили Всеукраїнській центральній комісії українізації при РНК УРСР. Практично ж українізацію переклали на плечі Наркомату освіти, який перетворився в суперміністерство, але, як згодом виявилось, його сил забракло, щоб охопити всі сторони життя, домогтися суворого виконання вказівок. **Кадровий кістяк українізації** склали т. зв. **національні комуністи**. Це середовище формувалося самостійницькою течією, яка існувала всередині КП(б)У ще за часів революції, та колишніми українськими лівими есерами та лівими

соціал-демократами — боротьбістами та укапістами, що влилися в більшовицьку партію відповідно в 1920 і 1925 рр. До них належали М.Скрипник, В.Блакитний, Г.Гринько, А.Хвиля, О.Шумський, П.Любченко, М.Яворський. До націонал-комуністів у ролі кадрів українізації без вагань приєдналася **українська інтелігенція**, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях 1917—1921 рр. і тепер прагнула компенсувати свою поразку в революції активною культурницькою діяльністю. Окрему групу становили **українські реемігранти**, зокрема М.Грушевський і один з керівників другого Зимового походу (1921) Ю.Тютюнник, та **галицькі українці**, які також повірили в серйозність курсу на українізацію.

Поряд із підтримкою українізація викликала й **значний опір**, зокрема **верхівки КП(б)У**, у якій українці не досягали хоча б кількісної переваги. Майже неймовірно, але керівником ЦК КП(б)У до смерті Сталіна ніколи не був українець (*цю посаду в Україні до сер. 1950-х років займали росіяни Г.Пятаков, В.Молотов, М.Хрущов і Л.Мельников, євреї Д.Мануїльський і Л.Каганович, поляки Ф.Кон і С.Косіор, німець Е.Квірінг*). У контрукраїнізаційній політиці партійна верхівка могла розраховувати на підтримку Сталіна, відомого антиукраїнськими настроями. Так чи інакше, вже на третьому році українізації в КП(б)У було викрито «великодержавний ухил». У 1923 р. один із комуністичних лідерів Я.Яковлев (Епштейн) змушений був визнати, що в апараті влади в Україні панує «склад бюрократії з росіян і русифікованих євреїв, які є послідовними провідниками великоросійського національного гніту». Навіть на початку 1928 р. тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович зазначав, що «для багатьох керівників українська книжка ще являє собою щось на зразок китайської грамоти».

До противників українізації належала **російська бюрократична верхівка**, особливо керівники підпорядкованих безпосередньо Москві могутніх трестів і синдикатів, де працювало понад 100 тис. робітників і службовців в кожному, та апарат державних установ. Як встановлення бар'єру на шляху міграції росіян на

благодатну Україну сприймало українізацію й **російське та обрусіле міщанство і робітництво**, яке десятиріччями отруювали ідеями про його російський месіанізм, винятковість, престижність усього російського і непрестижність та некультурність, а також контрреволюційність українського і селянського. Одна з героїнь комедії М.Куліша «Мина Мазайло» з цього приводу заявляла: «...прілічнеє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной».

До контрукраїнізаційного походу приєдналися **Червона армія** і навіть відомі **представники російської інтелігенції**. А.Луначарський, як нарком освіти РСФРР, виступив у 1926 р. проти українських шкіл на Кубані. М.Горький писав, що немає потреби перекладати російську літературу українським «наречієм». Одеський юрист професор П.Толстой оголосив ренегатами всіх тих, хто викладав у вузах українською. Проти українізації виступали **священники РПЦ**.

При такому співвідношенні сил українізація від самого початку була приречена на провал.

Наслідки національного відродження

Та все ж за порівняно короткий час наполеглива реалізація політики українізації дала значні результати. Протягом 1923—1927 рр. кількість українців серед **службовців** державного апарату зросла з 35 до 54 %. Якщо в 1922 р. українською мовою велося лише 20 % усього **діловодства**, то в 1927 р. цей показник досяг 70 %. Значний вплив українізація справила на розвиток **національної освіти**, що збіглася в часі з розгортанням більшовіками т. зв. культурної революції, одним із головних напрямів якої була ліквідація неписьменності. У 1925 р. було запроваджено для дітей обов'язкове 4-класне, а у 1931 р. — 7-класне навчання. Якщо до революції 1917 р. у Східній Україні взагалі не було українських шкіл, то наприкін. 1920-х років 97 % українських дітей навчалися рідною мовою (у 1990/91 навчальному році цей показник становив лише 47,9 %). У вузах у 1933 р. було 55 % студентів-українців (у 1923 — 30 %).

Рішуче українізували пресу: до 1926 р. кількість газет українською мовою збільшилася до 60 %, а в 1933 р. вона становила вже 89 %. Якщо в 1925/26 рр. українською мовою видавали 46 % книжок, то у 1931 р. — 77 %. На українську мову переводилися театри, радіомовлення, кіностудії. З ініціативи одного з провідних ідеологів курсу українізації М.Скрипника національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах.

Поряд із українізацією не менш наполегливо здійснювалася політика, спрямована на **задоволення потреб національних меншин**. При Наркоматі освіти було засновано Раду національних меншостей. У жовтні 1924 р. створено Молдавську автономну республіку. До 1931 р. завершено організацію 8 російських, 7 німецьких, 3 грецьких, 3 болгарських, 3 єврейських і 1 польського автономних районів. Тоді існувало 414 російських, 251 німецька, 148 польських, 167 єврейських, 16 молдавських (крім автономної республіки), 34 болгарських, 30 грецьких, 10 чеських, 4 білоруські сільради. Діяли національні школи. У 1925/26 навчальному році було 1214 російських шкіл, 625 — німецьких, 457 — єврейських, 337 — польських, 74 болгарських, 31 — татарська, 17 — чеських, 5 — вірменських, 3 — асирійських, 1 — шведська.

Могутня революційна хвиля розкувала творчі можливості нації. Дерусифікація стала не причиною, а одним із результатів культурного розвитку всього українського. Українізація перейшла межі республіки, охопила Кубань, Казахстан, Далекий Схід, де видавали українські газети, існувало українське радіомовлення. На Кубані, де проживало 3 млн українців, діяло 240 шкіл, педінститут, видавали книжки.

У 1932 р. українізація безпосередньо підійшла до **дерусифікації великих міст**, де вона мала завершитися поверненням до українства населення, яке вживало в побуті мішану російсько-українську мову, «суржик». І тут досягли значних успіхів, незважаючи на перешкоди бюрократичної верхівки. Навіть у Харкові, де в 1923 р. 38 % населення вважали себе українцями, цей показник у 1933 р. зріс до 50 %, у Запоріжжі відповід-

но — з 28 до 56 %, у Дніпропетровську — з 31 до 48 %, у Луганську — з 31 до 37 %.

Згортання українізації

Процес українізації, запроваджений більшовиками згори як тактика зближення з українським народом, зустрівся з бурхливим процесом українського національного відродження, що йшло знизу вгору. Відповідно, середина — друга пол. 1920-х років стали періодом значних зрушень у менталітеті українства, подоланні наслідків багатовікової русифікаторської політики, розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Українізація сприяла поверненню в Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це привело до зростання впливу національної ідеї, що лякало Москву.

Ще одним головним боєм для неї стало т. зв. **націонал-ухильництво**. Воно пов'язувалося насамперед з кількома іменами: письменника **Миколи Хвильового**, який своїм гаслом «Геть від Москви» закликав до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду; наркома освіти **Олександра Шумського**, що різко засуджував російський шовінізм та централізм; економіста **Михайла Волобуєва**, котрий стверджував, що економічна політика СРСР, заснована на нехтуванні інтересів України, і є, по суті, колоніальною.

До певного часу московське керівництво, зайняте внутріпартійною боротьбою, не могло ефективно втручатися в українські справи. Та в міру зміцнення позицій Й. Сталіна, формування адміністративно-командної системи ситуація значно погіршувалася. Під приводом захисту загальнодержавних інтересів **обмежувалася самостійність України**, набирала сили тенденція до унітаризму. Поступово розмивався закладений у Конституції 1924 р. розподіл компетенцій Союзу та республіки, суверенітет якої ставав дедалі формальнішим.

Аналогічні процеси відбувалися і в національно-культурній сфері. Головною загрозою для «соціалістичного ладу» було оголошено місцевий націоналізм, а не російський шовінізм, як раніше. Це стало сигналом до повсюдного наступу на українізацію. Апарат комісаріату освіти, головного провідника політики українізації, був повністю заміщений на обласному рівні, і на 90 % — на районному. Звільнено з роботи бл. 4000 українських вчителів та 210 викладачів педагогічних інститутів. З 1938 р. в українських школах стало обов'язковим вивчення російської мови. Українська абетка, граматики і словники були максимально наближені до російських. Зменшувалася кількість українських шкіл, скорочувалися накладки україномовної продукції, закривалися українські театри тощо.

Деукраїнізація вела до посилення російських впливів, зокрема в науково-дослідних закладах частка росіян з 1929 по 1934 р. зростає з 31 до 50 %, тоді як українців — упала з 50 до 30 %.

Але найстрашнішим явищем став масовий терор, започаткований ще В.Леніним відразу після перемоги більшовицького перевороту. З кін. 1920-х років він набрав особливого розмаху і був спрямований насамперед проти української інтелігенції. Незабаром українізацію було потоплено в крові, задушено в муках штучного голодомору.

3. Трагедія соціалістичної модернізації

У сер. 1920-х років, просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наближалася до показників 1913 р. Відбудова зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства в основному завершилася. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Більша частина її населення була зайнята ручною працею, у містах зросло безробіття, села залишалися перенаселеними. За роки непу економічно зміцніла значна частина українського селянства, яка вороже ставилася до більшови-

цького режиму. Лідерам партії і держави таке становище видавалося загрозливим. Зріла ідея необхідності радикальних змін для порятунку і поглиблення «соціалістичних завоювань». Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, викликаним тимчасовими обставинами, більшовики прагнули повернути суспільство назад, до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почувалися впевнено.

Індустріалізація

У партії розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи «будівництва соціалізму». По суті, вона служила прикриттям завзятої боротьби за особисту владу і політичне лідерство, яка тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. На кін. 1920-х років **Й. Сталін**, генеральний секретар ЦК партії, та його прибічники перемогли. З того часу будь-яку думку, що не збігалася з їхньою, оголошували помилковою, опозиційною і антипартійною. Сталіністи стали ініціаторами демонтажу нової економічної політики, як такої, що, на їх думку, вичерпала себе. Вони почали втілювати в життя ідею «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні». Це насамперед передбачало перетворення СРСР — якнайшвидше і за будь-яку ціну — у передову індустріальну державу.

Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили в 1928 р. Було обрано **стратегію прискореного розвитку важкої промисловості**, основними етапами якого стали п'ятирічки. Першу п'ятирічку 1928—1933 рр., зі слів Й. Сталіна, було виконано за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церков-

ного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, у СРСР індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем їхньої продукції: в основному зброї та засобів виробництва. Фінансові засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливий лише в тоталітарній державі.

Вже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятним. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд крб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 11,3 млрд крб., тобто 18,3 %, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68 %, що набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб., з них на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд крб. 78 % призначалось на Донецько-Криворізький район (6,5 млн населення), отже — для задоволення потреб Росії у вугіллі і металі. На решту території України (22,5 млн чоловік) припадало лише 22 % асигнувань на нове промислове будівництво.

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти в старому напрямі, що сформувався ще в царські часи. І тоді, і тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін — у другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7 % від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки — 14,5 %. Частка ж Росії зросла до 71 %. Така ситуація змусила вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці

нічого не змінила — **Україна залишилася колонією Росії**. Однак голос М. Волобуєва та інших вчених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого в пустелі. Україна у 1930-ті та наступні роки була остаточно позбавлена навіть залишків національної економіки.

Визнаючи це, слід пам'ятати, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, що її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час з'явилися такі велетенські підприємства, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «ДніпроГЕС», Харківський тракторний завод та ін.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього конче необхідно була масова активність усіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг (значних обсягів також набирала примусова праця в'язнів, передусім політичних).

Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було **впровадження масового змагання**. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки. Це в значній мірі підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників по праву пишалися своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала падати, зростали тільки «паперові» показники.

Колективізація сільського господарства

Одним із основних джерел індустріалізації промисловості мало стати село. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто колективізувати сільське господарство. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставала важливою складовою формування тоталітарної системи.

Перехід до колективізації підштовхнула криза хлібозаготівель 1927—1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялось продавати державі хліб за нижчими цінами. У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення в селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Суцільна колективізація почала здійснюватися вже в 1929 р., названому «роком великого перелому». Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попередити інших республік здійснити колективізацію. Комісія, очолювана наркомом землеробства СРСР Я.Яковлевим, встановила терміни суцільної колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси кинуте гасло «шалених темпів колективізації». 24 лютого 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, у якій ставилося завдання: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.» Таким чином, українські партійні вожді скоротили терміни колективізації на 1—1,5 року.

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її у колгоспи. Адже усуспільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом **грубого насильства**. Селяни, що не вступали до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, їхніх дітей виключали зі школи, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

Особливо активним був наступ проти заможних селян — т. зв. куркулів, до яких відносили не лише тих,

хто використовував найману працю, а й селян-односібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою. Спочатку цей наступ здійснювався шляхом адміністративного тиску — встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі тощо. З грудня 1929 р. влада вдалася до політики відкритого терору: селяни, які активно чинили опір колективізації, підлягали розстрілу або ув'язненню, заможніші — виселялися у віддалені райони СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під «розкуркулення» потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи. Кампанія «ліквідації куркульства як класу» була формою репресій щодо всього селянства. Якщо в 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., то в дійсності до 1932 р. тут було ліквідовано 200 тис. господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тис. з них як «спецпоселенців» чи, радше сказати, кріпаків, заслали на Північ і Сибір, де вони масово вмирали або жили і працювали в нелюдських умовах. Значною мірою на кістках українців розбудовувалися Кузбас, Караганда, Печора, Колима.

«Ліквідація куркульства як класу» мала на меті насамперед знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір «суцільній колективізації». Проте й це не допомогло. Селяни відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928—1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів, які нерідко переростали в **збройні повстання**, що охоплювали цілі райони. За приблизними підрахунками, у 1930 р. загальна кількість повстанців в Україні становила майже 40 тис. чол. На їх придушення було кинуте регулярні війська, в т. ч. й бронетанкові підрозділи, артилерія, а подекуди навіть авіація.

Події набували загрозливих масштабів. На поч. березня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю

Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де засуджувалися «перегини» в колгоспному будівництві. Головну відповідальність за «викривлення партлінії» Сталін лицемірно перекладав на місцеве керівництво, провина якого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Почався масовий вихід селян з колгоспів, насамперед в Україні, де їхня кількість становила понад 50 %. Але такий перебіг подій не міг влаштувати більшовицьке керівництво, тому вже у вересні 1930 р. відновився наступ на селян-одноосібників. У результаті до кін. 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівної площі.

Селяни, як за часів кріпосного права, були прикріплені до місць свого проживання паспортною системою, запровадженою в 1932 р. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залякавши репресивними заходами, їх, по суті, перетворили на людей «другого сорту». Всі ці дії партійно-державних органів були спрямовані на те, щоб перетворити селянство на основне джерело фінансування нереальних, форсованих темпів індустріалізації. Для закупівлі за кордоном промислового устаткування була потрібна валюта. Отримати її можна було тільки експортуючи сировину, насамперед зерно, ціни на яке на міжнародному ринку різко знизились. Проте керівництво СРСР не бажало рахуватися із зовнішньоторговельною кон'юнктурою і, відповідно, уповільнювати темпи індустріалізації. Експорт зерна, незважаючи на зниження цін, зростав. Так, якщо у 1930 р. збір зерна в країні становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн було експортовано, то у 1931 р. зерна заготовили значно менше — 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезли 51,8 млн ц. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом з насіннєвим фондом. У багатьох районах України селяни голодували. Окремі колгоспи навіть розпались.

Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Урожай зернових був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї багатьох попередніх років. Проте таке становище не влаштувало кремлівське

керівництво, яке прагнуло збільшення експорту зернових. Вважаючи, що причини низької врожайності полягають у небажанні селян без вагань підтримувати утопічну ідею «побудови соціалізму в країні», воно вирішило їм помститися.

Голодомор 1932—1933 років

Найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу був голодомор 1932—1933 рр. Ця спланована проти українського селянства акція повинна була ліквідувати основу української нації і національного відродження, зруйнувати незалежні господарства, унеможливити протистояння радянській владі. «Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями», — писав американський професор Р. Конквест.

Аналіз тодішніх подій переконливо свідчить, що в українському селі мали місце всі елементи політики геноциду. Такого висновку дотримуються й члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні (до її складу входили провідні юристи світу), яка працювала в 1988—1990 рр. Головною причиною голодомору 1932—1933 рр. була цілеспрямована злочинна політика більшовицького керівництва. Адже сам Й. Сталін визнавав, що загальний врожай зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава цілеспрямовано конфісковувала більшу їх частину, в тому числі й зерно, яке призначалося для насінневого, страхового і фуражного фондів, ігноруючи заклики і попередження українських представників з місць. Це прирєкло мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний. Спроби протидіяти насильству жорстко придушувалися. Вище партійно-державне керівництво Української СРР, зокрема С. Косіор та В. Чубар, не знайшло в собі політичної волі та особистої мужності протистояти диктату Й. Сталіна, фактично ставши слухняним знаряддям у його руках.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на поч. 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків та горобців, кісткове борошно і кору дерев. Мали місце численні випадки канібалізму (лише офіційно за фактом канібалізму 1933 р. в Україні було зареєстровано 2 тис. кримінальних справ). Конфіскації збіжжя продовжувалися, незважаючи на те, що з голоду вмирили цілі села. За вказівкою Молотова, московського емісара, який керував хлібозаготівлею в Україні, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Купи зерна і картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення в Росію, нерідко гнили просто неба. Але охорона не підпускала до них селян. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону соціалістичної власності», за якою за крадіжку колгоспного майна вводилася «вища міра соціалістичного захисту» — розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років. Як крадіжка кваліфікувалася навіть спроба принести додому з колгоспного поля жменю зерна, щоб нагодувати голодних дітей. Не дивно, що сучасники називали цей закон «**законом про п'ять колосків**».

Намагаючись врятуватися, тисячі селян ішли до міста, де можна було купити хліб. Однак сільським жителям хліб продавати заборонялося. Селянам не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Румунією і Польщею, стояли **загороджувальні загони**, які розстрілювали втікачів з України. Незважаючи на те, що й шляхи, які вели до міста, були блоковані, тисячі сільських жителів пробивалися туди, але не знаходили порятунку і вмирили на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві кожного ранку збирали і вивозили до братських могил померлих від голоду селян. Прагнучи врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях.

Допомогу голодуючим намагалися надати українці Галичини. Вони пускали плоти з харчами Збручем і Бугом. Польські прикордонники, знаючи про голодо-

мор, дивилися на це крізь пальці. Проте на проти-
лежному березі радянські прикордонники стріляли в
українців, які намагалися підхопити ті плоти.

Загалом же, за різними підрахунками, від голодомору
1932 + 1933 рр. в Україні загинуло до 9 млн чол. Особ-
ливо болісно лихо відбилосся на дітях: у багатьох сіл
після голоду закривалися школи — їх більше нікому
було відвідувати. Цим самим підривалася етнічна ос-
нова становлення української нації — село, знищував-
ся той прошарок, від якого залежали процвітання
суспільства, здатність його до розвитку.

Голодомор став найбільшою трагедією за всю істо-
рію українського народу. За масштабом, жорстокістю,
цинізмом і організованістю з боку влади та своїми на-
слідками для майбутніх поколінь він не має аналогів в
історії людства. Демографічна катастрофа посіяла в
душах мільйонів людей фізіологічне почуття страху,
незворотно вплинула на генофонд нації. *(Згідно з
Указом Президента України, починаючи з 2000 р. в
четверту суботу листопада у нашій державі щоріч-
но відзначається День пам'яті жертв голодомору і
політичних репресій.)*

Масові репресії

Мордуючи селянство голодомором, комуністичний ре-
жим ні на мить не забував і про інтелігенцію, яка очо-
лювала процеси українізації, стимулювала національ-
ну самосвідомість українського народу, а відповідно й
прагнення реального суверенітету. Цілеспрямована бо-
ротьба проти української національної інтелігенції, на-
самперед тієї частини, яка брала активну участь у на-
ціонально-визвольних змаганнях 1917—1921 рр. та
українізації, видатних діячів науки й культури, розпоча-
лася вже наприкін. 1920-х років. Її першими наслідка-
ми стали викриття згадуваного вже «національного ухи-
лу» в КП(б)У, розгром міфічних «Українського націо-
нального центру», «Польської організації військової»,
«Блоку українських націоналістичних партій», «Все-
українського боротьбистського центру», «Троцькістсько-
націоналістичного блоку» та ін. Застосовуючи фізич-

ний і психологічний терор, політична поліція — ОДПУ, а згодом Головне управління державної безпеки НКВС — змушувала свої жертви визнавати членство у цих сфабрикованих «таємних антирадянських організаціях» на показових судових процесах.

19 квітня 1930 р. особливий склад Верховного суду УРСР виніс вирок у справі «**Спілки визволення України**» (СВУ), трактованої як контрреволюційна організація. Всього було звинувачено 45 провідних учених, письменників, діячів культури, включаючи академіків Сергія Єфремова та Михайла Слабченка, науковців Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, церковного діяча Володимира Чехівського, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську. Разом з ними до судової відповідальності притягалися молоді люди, яким інкримінували членство в юнацькій організації СВУ — «**Спілці української молоді**». Згідно з документами звинувачення, СВУ—СУМ мали організації у всіх головних містах України і ставили за мету за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР і утворити Українську самостійну державу. Підсудні одержали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були фізично ліквідовані. Один зі слідчих у справі СВУ Брук цинічно заявив: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна. Коли не поставимо — перестріляємо».

Після процесу «Спілки визволення України» погром української інтелігенції продовжився. У зв'язках з СВУ звинуватили ієрархів **Української автокефальної православної церкви**. Як наслідок, у січні 1930 р. УАПЦ змушена була саморозпуститися, а митрополита М. Борецького, десятки єпископів та сотні священників незабаром заслали до таборів.

Наступного року значну частину інтелігенції на чолі з М.Грушевським було звинувачено в належності до іншої «ворожої організації» — «**Українського національного центру**». Багатьох заарештували, а М.Грушевського вислали до Росії, де він у 1934 р. помер при загадкових обставинах. Почалися гоніння проти Всеукраїнської академії наук: було введено цензуру на її

видання, закривалися найдіяльніші секції, виганялися й піддавалися репресіям т. зв. буржуазні націоналісти.

З особливою силою нова хвиля репресій охопила українське суспільство після того, як у січні 1933 р. Сталін призначив своїм особистим представником в Україні **П.Постишева**. Разом з ним прийшов новий голова ОДПУ В.Балицький і тисячі російських функціонерів. Постишеву було доручено завершити колективізацію без огляду на ціну, провести чистку в компартії та припинити українізацію. По мірі того, як набирало обертів правління терору нового сталінського опричника в Україні, страчували чи висилали в табори тисячі представників нової української інтелігенції, що з'явилася в 1920-ті роки. За даними О.Субтельного, з 240 українських письменників тоді зникло 200; із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Декілька сотень українських кобзарів, які зібралися на свій з'їзд, заарештували і розстріляли. Оголошували шпигунами і заарештовували філософів, художників, редакторів. Деякі діячі, не бажаючи зректися своїх поглядів, накладали на себе руки, як це зробили М.Скрипник та М.Хвильовий. Загалом, за деякими даними, в УРСР у 1930-х роках було ліквідовано майже 80 % творчої інтелігенції, що дає підстави назвати цей період **«розстріляним відродженням»**.

Репресії проти української інтелігенції нерідко підтримували й українські націонал-комуністи, але незабаром прийшла черга і до них самих. У 1932 р. ЦК ВКП(б) звинуватив КП(б)У в толерантності до українського **«націоналістичного ухильництва»**. У результаті боротьби проти націоналізму чисельність республіканської парторганізації з червня 1932 р. по травень 1933 р. зменшилась майже вдвічі — з 520 до 285 тис. членів. До жовтня цього ж року зі своїх посад було усунено 80 % секретарів парторганізацій і 75 % всіх чиновників у місцевих радах. На листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев дав зрозуміти, що виключення з партії та звільнення з роботи тягне за собою арешт і розстріл, у кращому випадку — вислання й ув'язнення в таборах. На заміну десятків тисяч репресованих українських керівників прибували кадри з Росії та інших **«братських»** республік.

Якщо репресії кін. 1920-х — першої пол. 1930-х рр. були насамперед спрямовані проти українців, то **терор 1937—1938 рр.** охопив весь Радянський Союз і мав на меті змести всіх реальних та уявних ворогів Сталіна. У той час репресіям піддавалися не лише керівні особи, а й робітники, колгоспники, інтелігенція, військово-службовці і навіть діти «ворогів народу». Суспільство дедалі глибше занурювалося у трясовину страху, розпачу, деградувало морально: За особистою вказівкою Сталіна від імені ЦК ВКП(б) заарештованих піддавали тортурам. Так, у підмосковній тюрмі «Сухановка» існувало не менше 52 видів катування. Крім страхітливих і витончених побоїв були і такі методи мордування, як підтруювання газом, занурювання ліктів у окріп, виколування одного ока, тригодинне сидіння куприком на кутку стільця тощо. На очах у в'язнів на крижаний стовп був перетворений один зі священників за те, що відслужив у бараці Всенощну перед Різдом 1938 р. Існував і своєрідний електричний стілець. Не видержуючи нелюдських мук, жертви давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих, і навіть на рідних. Так забезпечувалася нова хвиля арештів.

Репресії в СРСР, як і все інше, здійснювалися планово. Так, НКВС України отримав із Москви наказ репресувати в 1937 р. 28 000 чол. Але плани було прийнято перевиконувати. Тому нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський двічі звертався в Москву з проханням збільшити ліміти на репресії. Як наслідок, «червонозоряна столиця» прислала в Україну нові плани: розстріляти — 26 150 чол., відправити у концтабори — 37 600.

Нерідко масові страти в'язнів приурочували до певних більшовицьких дат. Так, 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р. на виконання постанови політбюро ВКП(б) напередодні 20-річчя Жовтневого перевороту капітан НКВС М.Матвеев в урочищі Сандармох на півдні Карелії власноручно виконав смертні вироки 1111 в'язням Єоловецького табору особливого призначення. Серед них були близько 300 вихідців із України: історик М.Яворський, професор філології, поет-неокласик М.Зеров, режисер Л.Курбас, драматург М.Куліш, міністр освіти УНР А.Крушельницький з двома сина-

ми, письменники М.Ірчан, О.Слісаренко, В.Поліщук, П.Филипович, Г.Епік, В.Підмогильний.

Під час терору 1937—1938 рр. Україна знову зазнала дошкульніших ударів, ніж інші республіки. А.Авторханов, аналізуючи в книзі «Империя Кремля» національний склад жертв «великого терору» 1930-х років, зазначає: «Саме серед української... інтелігенції жертв терору було в декілька разів більше, ніж у центральних областях Росії». Навіть Л.Троцький, котрий свого часу не приховував негативного ставлення до українського народу, визнавав, що «ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, у боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи й незалежності». Таке відверто вороже ставлення московського керівництва пояснювалося, за словами П.Постишева, тим, що вона потребувала масовіших «чисток», оскільки постійно породжувала більше ворогів, аніж деінде. У результаті в той час було знищено майже всіх членів ЦК КП(б)У та українського уряду, сотні тисяч українців. НКВС планував ліквідувати цілі верстви населення, зокрема священників, колишніх учасників антибільшовицької боротьби, тих, хто був за кордоном чи мав там родичів, іммігрантів із Галичини тощо.

Загалом, за даними історика А.Антонова-Овсієнка, терор 1935—1941 рр. приніс 20 млн жертв. Що ж стосується України, то, за підрахунками М.Максудова, колишнього радянського демографа, який виїхав на Захід, прямі людські втрати в УРСР від репресій у 1927—1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн чол.

Масові репресії призвели не тільки до фізичного винищення найбільш активної та інтелектуальної частини нації, вони також понівечили долю багатьох людей, пов'язаних родинними узами з репресованими, — т. зв. членів сімей ворогів народу, сприяли моральному розтлінню тих, кого терор не торкнувся. За розмахом знищення населення власної країни комуністичний терор не знає собі рівних у світовій історії. Він залишився в пам'яті людства під назвою Великого терору.

4. Становище української культури

Українське відродження 1920-х років охопило різні аспекти життя нації, особливо позначившись на літературі, мистецтві, науці й освіті.

Наука

В Україні розгорнули дослідницьку діяльність відомі наукові колективи, наприклад математична школа Д.Граве, створювалися нові. Зокрема, праці М.Крилова та його учня М.Боголюбова заклали основи нелінійної механіки, чим було покладено початок розвитку цієї галузі математики.

Плідна робота з теоретичної фізики тривала в Українському фізико-технічному інституті (Харків), у якому деякий час працював видатний фізик І.Курчатов. Написана тут праця Л.Ландау в галузі кінетичної теорії плазми стала основоположною на десятиріччя вперед у дослідженнях з термоядерного синтезу. У 1932 р. в цьому інституті вперше в СРСР здійснили штучне розщеплення атомів літію. На рубежі 20 – 30-х років Є.Патон почав велику перспективну роботу з електричного зварювання металів, що було новим словом у розвитку науки й техніки. Багато інженерних рішень, які подарував людуству Ю.Кондратюк (О.Шаргей) — людина енциклопедичних знань, талановитий винахідник, на десятки років випередили світовий рівень багатьох галузей науки і техніки. Уже в 20-х роках його розробки з теорії космічних польотів спеціалісти вітчизняного ракетного двигунобудування використовували поряд із працями К.Ціолковського. Згодом на основі цієї теорії готували космічні польоти у США.

Продовжували плідну роботу в галузі епідеміології вчені зі світовими іменами М.Гамалія і Д.Заболотний. Зміцнювали зв'язки з практикою охорони здоров'я видатний клініцист-терапевт Ф.Яновський, засновник радянської терапевтичної школи М.Стражеско, відомий фізіолог В.Данилевський.

М.Холодний, А.Сапегін, В.Юр'єв та інші вчені плідно працювали в галузі генетики й селекції рослин і тва-

рин, впровадження науково обґрунтованих сівозмін. Розвиткові досліджень у цій галузі науки сприяла діяльність М.Вавілова, обраного в 1929 р. дійсним членом АН УРСР. Визначних успіхів досягли учні й послідовники І.Павлова — вчені України О.Богомолець, О.Палладін та ін.

У галузі суспільних наук активно працювали відомі історики Д.Багалій (академік АН УРСР з 1919 р.), Д.Яворницький (академік АН УРСР з 1929 р.). У 1924 р. з еміграції до Києва повернувся М.Грушевський, найвидатніший історик України, праці якого з давньої історії України та української літератури були відомі в усьому світі. Їх видавали й перевидували іноземними мовами за кордоном. Незабаром його обрали академіком АН УРСР, а в 1929 р. — академіком АН СРСР. У той же час йому не довіряли, оскільки в минулому він був одним із лідерів Української Народної Республіки, очолював Центральну Раду.

Література

У розвитку української літератури 20—30-х років поєднувалися демократичні традиції дореволюційної доби і новий досвід свіжих сил, пробуджених українською революцією. Письменники створювали різні гуртки, студії, шукали своє місце в літературному процесі. Багато талановитих митців мали значні художні здобутки. До цього часу сформувалася яскрава революційно-романтична течія: П.Тичина, В.Еллан-Блакитний (Елланський), В.Чумак, В.Сосюра. Активно виступали представники інших напрямів і творчих течій у літературі: М.Рильський, П.Филипович, М.Драй-Хмара. Значним внеском у літературне життя республіки були памфлети М.Хвильового, сонети М.Зерова, новели й оповідання Г.Косинки, сатира і гумор О.Вишні, І.Микитенка. Побачили світ високохудожні твори І.Ле, Г.Епіка, Ю.Яновського та багато інших.

Характерною особливістю літературного процесу в Україні в ті часи було виникнення й розпад багатьох літературних організацій («Гарт», «Плуг», «Молодняк», «Західна Україна», «Авангард», «Нова генерація»,

«Урбіно», ВУСПП тощо), перехід письменників з однієї творчої групи до ін.

У 1925 р. виникла Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала 22 письменників. Ідейним керівником ВАПЛІТЕ був М.Хвильовий, а першим її президентом М.Яловий. Це була літературно-мистецька організація талановитих письменників, які прагнули протистояти адміністративно-командному втручанням чиновників від культури у творчі справи.

Дискусія щодо визначення шляхів розвитку української літератури широко розгорнулася в 1925 р. У цій дискусії разом з творчими питаннями поступово почали визрівати й політичні оцінки, а згодом і політичні звинувачення. Одним із найбільш дискусійних моментів було гасло «Геть від Москви!» М.Хвильового, що стосувалося ставлення до російської літератури. Йшлося не про розрив з російською культурою, адже письменник у своїй творчості звертався до російських класиків і тогочасних літераторів, а про використання досягнень світового мистецтва. Це був виступ за самобутність української національної культури, проти хуторянства й відрубності літературного процесу в Україні від європейської культури. Проте учасники дискусії — письменники, державні й партійні керівники республіки — звинуватили М.Хвильового в націоналізмі, який, до того ж, начебто був представлений новою ідеологічною течією — хвильовизмом.

Музичне, театральне, образотворче мистецтво

У республіці інтенсивно розвивалося музичне мистецтво: пісенна творчість, хорова і симфонічна, оперна і балетна музика. Чимало талановитих творів українських композиторів увійшли в скарбницю як національної, так і світової музичної культури. Великий творчий внесок у її розвиток зробили Л.Ревуцький, В.Лятошинський, М.Вериківський та ін.

Вдосконалювали майстерність виконавські колективи, серед яких широковідомими були хорова капела «Думка», капела бандуристів та багато ін. Велике значення для розвитку музичного мистецтва, підготовки висококваліфікованих мистецьких кадрів мало відкриття в 30-х роках Київської, Харківської та Одеської консерваторій.

Значну роль у розвитку української культури відіграв театр. Маючи різні художні смаки, його представники вишукували такі шляхи розвитку сценічного мистецтва, які б найбільше задовольняли запити суспільства. У республіці створювалися десятки професійних та аматорських театрів.

В українському театрі працювали такі прославлені корифеї сцени, як П.Саксаганський, М.Садовський. Їм на зміну прийшла плеяда середніх за віком і молодших майстрів — О.Сердюк, Н.Ужвій, О.Вагуля, А.Бучма, Ю.Шумський, І.Паторжинський, О.Петрусенко, М.Гришко та багато ін.

Становлення й розвиток українського театрального мистецтва нерозривно пов'язані з акторською та режисерською діяльністю **Гната Юри**. Він один із засновників, а з сер. 20-х років — незмінний керівник драматичного театру ім. І.Франка.

Видатним діячем українського театру був **Лесь Курбас** — енциклопедично освічений і високообдарований новатор, людина надзвичайного таланту, митець, теоретик і педагог. Його акторська і особливо режисерська творчість — яскрава й водночас драматична сторінка в історії вітчизняного театрального мистецтва. Прагнучи вивести український національний театр із рутини провінційного глухого кутка, Лесь Курбас ще в 1922 р. організував унікальний театральний колектив під назвою «**Березіль**» — своєрідний експериментальний центр, метою якого було оновлення національного театру.

Долаючи штучні перешкоди, театральне мистецтво в Україні розвивалося. Наприкінці 30-х років тут працювало понад 80 театрів.

Різноманітні творчі й організаційні процеси відбувалися в середовищі **художників**. Утворювалися асоціації та групи, у яких точилися ідейно-мистецькі суперечки між представниками різних напрямів. Плідно працювали художники старшого покоління — М.Бойчук, І.Іжакевич, Ф.Кричевський, М.Самокиш та ін. На межі 20—30-х років вагомо заявляли про себе митці молодшого покоління — М.Дерегус, В.Костецький, А.Петрицький, скульптори — Б.Іванов, М.Лисенко, графік В.Касян та ін.

Комуністичний погром української культури

Наприкінці 20-х років в Україні почався комуністичний погром української культури. Переслідували науковців, літераторів, митців, інших представників інтелігенції, передусім тих, котрі сформувалися в дореволюційний час. Через безпідставні звинувачення й наклепи були репресовані й замучені академіки АН УРСР геолог М.Світальський, генетик І.Агол, філософ С.Семківський та ін. У 1930 р. був заарештований Ю.Кондратюк, який і на засланні продовжував наукові дослідження. Звинувачувалися колишній президент АН УРСР В.Вернадський і щойно обраний президентом республіканської Академії О.Богомолець.

Тривожне становище склалося навколо Л.Ландау. Погромники науки ще в 1931 р. називали його неприхованим ворогом. Коли почалися масові арешти вчених, П.Капиця в березні 1937 р. запросив Л.Ландау до Москви в Інститут фізичних проблем, який він очолив. І все-таки його заарештували, звинувативши в неймовірному — шпигунстві на користь фашистської Німеччини, й відпрацьованими методами примусили підписатися під цим. Завдяки надзвичайним зусиллям вчених, насамперед П.Капиці, вдалося врятувати життя вченого, який незабаром став одним із найвидатніших фізиків світу.

Під час дискусії з питань історичної науки ще в 1923 р. було піддано упередженій критиці як немарксистські й націоналістичні праці М.Яворського. Автора усунули з усіх посад, виключили з партії, позбавили членства в обох академіях, а в 1937 р. кинули до в'язниці, де він і загинув.

У 1932 р. постановою ЦК ВКП(б) було ліквідовано численні літературні групи, а 12 червня 1934 р. створено Спілку письменників України. Так легше було керувати «неслухняними» літераторами, контролювати літературний процес. Незабаром більшість українських письменників було репресовано. Серед них: Микола Зеров, Василь Бобинський, Микола Вороний, Лесь Гомін, Олесь Досвітній, Мирослав Ірчан, Микола Куліш.

Коли одного з репресованих, неокласика і вченого-філолога Михайла Драй-Хмару запитали про причину

його арешту, він із гордістю відповів: «Тому, що я український інтелігент».

Були також піддані репресіям діячі українського мистецтва: театральний режисер Л.Курбас, засновник української школи монументального мистецтва М.Бойчук та ін.

Репресії знекровили українську культуру, підрізали їй крила, негативно впливали на талант навіть тих діячів науки, літератури, мистецтва, яких не зачепили переслідування комуністичного режиму.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20—30-ті роки ХХ століття

1. Національна політика Польщі на окупованих територіях

Західноукраїнське населення виявилось єдиною великою спільнотою, що після Першої світової війни не завоювала незалежності. Зазнавши поразки в національно-визвольних змаганнях, більшість його опинилася в складі Польщі, де до Східної Галичини додалися й Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя, які раніше перебували в складі Російської імперії. Всього тут проживало до 6 млн чоловік.

Анексія західноукраїнських земель

Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина і Підляшшя були приєднані до Польської держави згідно з Ризьким мирним договором (1921 р.) між Польщею та радянськими урядами Росії і України. Що ж до Східної Галичини, то з червня 1919 р. визначенням її статусу займалися представники Антанти на Паризькій мирній конференції. Польські дипломати намагалися отримати мандат на анексію цієї території. Антанта погодилася віддати Східну Галичину Польщі тільки на 10 років, після чого населення референдумом мало вирішити свою подальшу долю. Згодом Рада послів Антанти погодилася на входження західноукраїнських земель до Польщі на 25 років. Пілсудчики відкинули і цю постанову країн-переможниць, заявивши, що «без Львова і Галичини не може існувати польська республіка». Нарешті поневолювачі добилися свого: 14 березня 1923 р. Рада послів визнала Східну Галичину частиною

Польщі. Польський уряд зобов'язався забезпечити національним меншинам умови для вільного розвитку та надати Галичині автономію, але цю обіцянку так і не було виконано.

Українці з самого початку виявили **опозиційне ставлення до окупаційного режиму**, не визнавали права Речі Посполитої на землі колишньої ЗУНР. Вони саботували перепис 1921 р. та парламентські вибори 1922 р. як такі, що порушують спеціальний статус Галичини. До 1923 р. у Відні існував еміграційний уряд ЗУНР, який настійливо добивався від Антанти відновлення незалежності західноукраїнських земель та надсилав їй численні ноти протесту проти польської окупації краю. Навіть після остаточної ухвали про приєднання Східної Галичини до Польщі місцеві українці продовжували вважати польську владу окупаційною.

Міжвоєнна Польща була відсталою аграрною країною зі слаборозвинутою промисловістю. Зокрема, на поч. 1920-х років 75 % її населення займалося сільським господарством, третина з них були безробітними. Відсталістю Польщі в значній мірі зумовлювалася ситуація на окупованих нею українських землях, які залишалися аграрно-сировинним додатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили. У 1921 р., за даними Я. Грицака, 94 % українського населення в Східній Галичині і 95 % на Волині мешкали в селі, у містах переважно домінували поляки. Скрутне **економічне становище** поглиблювалося ще й національним чинником. Для зміцнення польської присутності на східних кордонах Речі Посполитої в 1920 і 1925 рр. сейм ухвалив закони про надання землі польським офіцерам та солдатам, а також селянам за рахунок поділу поміщицьких маєтків. Окрім того, примусовому поділу підлягала власність осіб непольського походження та державні й церковні володіння колишньої Російської імперії. У результаті, незважаючи на перенаселеність західноукраїнського регіону, полякам було роздано 800 тис. га найкращих земель. Сюди внаслідок цієї акції переселилося трохи не 200 тис. польських осадників. Ще 100 тис. було спрямовано в міста на посади поліцаїв, поштових та залізничних працівників, дрібних чиновників.

Польський уряд поділив територію країни на дві частини — Польщу «А» і Польщу «Б». До першої входили корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські та західнобілоруські. У Польщі «А» зосереджувалось 80 % металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво в Польщі «Б». У пошуках кращої долі тисячі українців змушені були емігрувати за кордон.

Наступ на національні права українців

Метою польської політики на західноукраїнських землях було придушення національних прагнень українців. Але оскільки вони склали не менше 15—16 % всього населення Польщі, то влада змушена була робити це обережно, діючи за принципом «поділяй і володарюй». Насамперед вона прагнула скористатися тим, що у Польській державі українці творили ніби дві громади. До першої належали понад 3 млн мешканців Східної Галичини (Львівське, Тернопільське й Станіславське воєводства), які були в основному греко-католиками і демонстрували високий рівень національної свідомості, політичної активності та організованості. Другу громаду становили понад 2 млн колишніх підданих Російської імперії, що проживали на Західній Волині, Західному Поліссі, Холмщині та Підляшші. Вони належали до православної церкви, їх національний та політичний розвиток був фактично у зародковому стані. Зокрема, перепис 1931 р. засвідчив існування на Поліссі численної групи населення — бл. 700 тис. чол., що не могла визначити, яка її рідна мова — українська, білоруська чи польська. Себе вони називали «тутешніми», а мову свою — «тутейшою», «звичайною», «місцевою», «хлопською». Виходячи з цього, польський уряд докладав чимало зусиль, щоб не допустити контактів між двома українськими громадами. Так, він навідріз відмовлявся зносити «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною і Росією. Таке адміністративне роз'єднання мало пере-

шкодити поширенню українського національного руху з Галичини на решту українських етнічних територій.

Розкольницьку політику, спрямовану на розмежування української громади та території її проживання, власті намагалися здійснювати й у самій Галичині. Вони вдавалися до сумнівних етнонаукових маніпуляцій, переконуючи лемків, гуцулів і бойків, що вони є окремими народами, а не частиною української нації, роздухували русофільський рух, намагалися внести розбрат у церковне життя, міжконфесійні стосунки тощо.

Наступ на національні права українців був тотальним. Вже восени 1919 р. польська влада розв'язала жорстокий терор, запроторивши до концтаборів і тюрем до 100 000 українців, з них бл. 1000 греко-католицьких священників. Мав місце розстріл без суду 10 українських священників, у т. ч. й о. Остапа Нижанківського — відомого галицького композитора. Було ліквідовано органи самоврядування. У березні 1920 р. окупанти запровадили офіційну назву для Західної України — «Малопольська Вєходня». Терміни «Західна Україна», «українець», «український» було заборонено, натомість поширювалися назви «русін», «руські», «русінські». Польсько-українську двомовність у краєвій адміністрації було ліквідовано. Українську мову вважали «винаходом більшовиків».

Значну увагу було спрямовано на обмеження впливу української інтелігенції в суспільстві. Від неї вичищали державні установи, включаючи повітові, дискримінували при працевлаштуванні. Щоб не допустити зростання нових її кадрів, було ліквідовано всі українські кафедри Львівського університету, українцям всіляко утруднювався вступ до нього, як і до інших навчальних закладів. Було заявлено, що студентами можуть бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі, що фактично позбавляло українську молодь надій на здобуття вищої освіти (*у Львівському університеті частка українців ледве сягала 10 %*). Одночасно зі встановленням польської окупації розгорнулося масове переселення вчителів зі Східної Галичини до Західної і навіть у центральні райони Польщі. Для посилення колонізації в українські школи відряджали польських

вчителів. Як наслідок, за 20 років польського панування в Західній Україні кількість українських шкіл зменшилася з 3662 до 144. Якщо в 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, то одна українська — аж на 230 тис. українців. У Волинському воеводстві з 1185 українських шкіл, що діяли після війни, у 1931 р. залишилося лише 5.

У загрозовій ситуації перебували й українські церкви — як православна, так і греко-католицька. Оскільки вони були основою національної самобутності українців, то у повній мірі відчули на собі асиміляційний тиск Варшави. Найбільше постраждала **православна конфесія** на північно-західних землях. У ході примусового навернення до католицької віри тут було зруйновано прибл. 190 православних церков, а бл. 150 передано римо-католикам. У результаті з 389 православних церков, які діяли в 1914 р., до 1939 р. вціліла лише 51. Складним було становище й **греко-католицької конфесії**, хоча її права захищалися особливою угодою — конкордатом — між Польщею і Ватиканом. Так, греко-католицьких священників карали, у т. ч. й ув'язненням, за вживання української мови або українських форм прізвищ своїх парафіян (*наприклад «Левицький» замість «Левіцкі»*) при заповненні метрик. Навіть главу Української греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького поляки в сер. 1923 р. майже місяць не пускали до Львова, ізолювавши в Познані та піддаючи жорстокому моральному тиску. Це було свідченням стурбованості польської влади зростаючим авторитетом владики, який під час своєї зарубіжної поїздки виступав за справедливе розв'язання західноукраїнської проблеми, зустрічався з діаспорою та керівниками держав Європи й Америки.

Пацифікація

Для послаблення українського руху польська влада не гребувала використовувати й брутальну фізичну силу. Так, восени 1930 р. у відповідь на революційні дії українських екстремістських груп, які нападали на польські маєтки й спалювали їх, уряд вдався до жор-

стоких репресій проти всієї української спільноти, що набрали характеру державних антиукраїнських програмів і отримали офіційну назву паціфікація (*умиротворення*).

Щодо українців було застосовано неприпустимий у цивілізованому світі протиправний **принцип колективної відповідальності**, коли за дії окремих представників відповідала вся громада. Для проведення каральної акції в Галичині уряд використав 17 рот спеціальних відділів поліції, 10 ескадронів військової кавалерії та місцеві поліцейні підрозділи. Вони руйнували українські кооперативи, читальні, відділення «Просвіти», закривали школи та гімназії, розпускали молодіжні організації, конфісковували майно та продукти, фізично карали тих, хто протестував, тощо. Було заарештовано понад 2 тис. українців, насамперед активістів українських організацій та установ, вчителів, студентів, школярів, молодих селян; близько третини з них засуджено на тривалі терміни ув'язнення. Підставою для звинувачення українців у неблагонадійності нерідко могли стати передплата українських газет, відправлення дітей в українські школи, членство в українських організаціях, заповнення офіційних документів українською мовою, навіть носіння вишиваної сорочки.

Ще одною функцією паціфікації стало перетворення її правлячим режимом на **засіб боротьби з політичною опозицією**. Звинувачуючи найактивніших українських громадських діячів у співучасті в саботажах, влада отримувала формальний привід для ізоляції їх на період виборчої кампанії, яка проводилася саме в той час. Паралельно українських виборців погрозами змушували голосувати за проурядових кандидатів.

Перебіг паціфікації в одному із сіл на Тернопільщині письменник Богдан Бастюк описує так: «...почали з читальні. Повибивали вікна, зі стін поскидали портрети Франка і Шевченка, топталися по них, важко дихаючи і сопучи од люті. Далі настала черга бібліотеки. Книжки шматували, розкидали і топтали по всій читальні...

З читальні поліцаї, розділившись на групи, пішли по садибах. Та не хата в хату, а вибірково. Згідно із

складеними в «кулуарах» списками... Перекидали і товкли все, що на очі потрапляло. Відчиняли скрині, виймали вишивані обруси, пошивки, сорочки чоловічі й жіночі... Шматували. Кидали під ноги, топтали... Мов скажені пси, накидалися поліцаї на книжечки та календарі, надруковані українською мовою. Нищили їх на місці, хіба що не підпалювали... Потім вдиралися до комори. З мішків на одну купу висипали зерно, крупи та борошно. Перемішували оте все. Коли ж під руки потрапляла пляшка з нафтою (гасом), то рясно кропили нею оті хлопські припаси. Мовляв, ми вас нагодуємо!.. А на кількох садибах то й снопи зі стіжків порозкидали. Покінчивши зі снопами, скринєю й коморою, кликали надвір господаря. Не вдаючись до розмов, тручали його на землю ниць і лупцювали отими грабовими палицями. Били так, що й шкіра тріскалася, і кров скроплювала землю. На лемент жінки і дітей не зважали анітрішки.

Останнім, куди завітали поліцаї, стало подвір'я Павла Бута...

— Кто естесь?! — гаркнув один із них, люто вирячившись на Павла.

Переляканий господар, цокочучи зубами, вирішив не дратувати поліцаїв, які терпіти не могли слова «українець»:

— П-поляк!..

Але це його не врятувало. Кинули Бута на землю, б'ють!.. Після десятка ударів знову питаються:

— Кто естесь?!

— Русін! — верескнув Павло.

Та й це не допомогло. Далі б'ють. Тоді втретє:

— Кто естесь?!

— Мішанець!..

Тобто гібрид, як по-теперішньому.

Дали Павлові ще кілька буків та й пішли з подвір'я...»

У відповідь на протести українців щодо порушення їхніх прав, Ліга Націй висловила осуд польського уряду за проведення пацифікації. Проте репресивна політика не припинялася і в наступні роки. Режим Пілсудського дедалі відвертіше виявляв свою авторитарність. Він ска-

сував самоврядування в селах, перевів їх під владу польських чиновників, у 1934 р. організував концтабір у Березі Картузькій (нині в Білорусі), де більшість становили українські політв'язні, офіційно відмовився від забезпечення прав національних меншин. Це вело до зростання серед українців національної свідомості, посилення ворожості до Польської держави і поляків, загострення українсько-польських відносин.

2. Український визвольний рух

Польща, незважаючи на домінування серед її певних політичних кіл відверто шовіністичних настроїв, все ж залишалася державою європейською, заснованою на конституційних засадах. Тому українці тут попри свій статус другосортних громадян, перебували в кращому політичному становищі, ніж їх співвітчизники в СРСР. Зокрема, вони мали можливість, хоч і обмежену, чинити опір чи принаймні протестувати проти порушення своїх прав. Репресії в Польській державі ніколи не набирали такого характеру і масштабів, як комуністичні «чистки» в Радянському Союзі. Політична палітра західноукраїнського суспільства нараховувала 12 партій, які відображали всю гаму ідеологічних переконань — від крайніх лівих до крайніх правих. Загалом, у визвольному русі західних українців проти польського панування в міжвоєнний час чітко простежуються три основні течії: легальна, націоналістична та комуністична.

Легальна течія

Легальну течію насамперед представляла стабільніша частина суспільства: старше покоління політиків, духовенство, більшість інтелігенції та заможних селян. «Легалісти» прагнули до державної незалежності, але вважали, що до її здобуття потрібно наполегливо готуватися. Тому зосередили свої зусилля на збереженні та розвитку дотеперішніх здобутків. Для цього вони широко використовували парламент, пресу, віча, підтримували кооперативний рух та національне шкільниц-

тво, сприяли розгортанню мережі українських партій та організацій.

Наймасовішим та найвпливовішим серед партій «легального сектору» було **Українське національно-демократичне об'єднання** (УНДО). Воно утворилося в 1925 р. в результаті злиття Трудової партії з низкою дрібніших організацій і було спадкоємцем довоєнної Національно-демократичної партії. УНДО виступало за незалежність України та конституційну демократію, підтримувало політику «органічного розвитку», яка передбачала захист економічних, політичних і національно-культурних інтересів українців. Під впливом УНДО, як партії західноукраїнської еліти, перебувала значна частина українських фінансових, кооперативних та культурних закладів краю, у т. ч. й найвпливовіша газета «Діло», яка, по суті, стала його неофіційним органом. До провідних лідерів об'єднання належали Д.Левицький, В.Мудрий, С.Баран, О.Луцький, М.Рудницька, І.Кедрин (Рудницький).

Головним виразником соціалістичних тенденцій у західноукраїнському суспільстві виступала найстаріша серед українських партій — Радикальна. Її безперечною заслугою було поширення впливу на північно-західні українські землі. У 1926 р. вона об'єдналася з Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, утворивши спільну **Українську соціалістичну радикальну партію**. УСРП обстоювала право націй на самовизначення і утворення на цій основі незалежної соборної України, засуджувала антиукраїнську політику Польщі та Радянського Союзу, закликала до справедливого поділу земель серед селянства, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Партія видавала тижневик «Громадський голос»; у 1931 р. вступила в II Соціалістичний Інтернаціонал. Її очолювали Л.Бачинський, І.Макух, Д.Ладика.

Що ж до інших партій, то вони були невеликими, слабкими й нерідко схилялися до співпраці з польським урядом. Одна з них — **Українська католицька партія** (1931 р. вона змінила свою назву на Українську на-

родну обнову) єпископа Г.Хомишина та публіциста О.Назарука — проповідувала польсько-українське співжиття в Галичині та безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. На Волині лінії на співпрацю з польським урядом дотримувалися українські політичні емігранти з Центральної і Східної України («уенерівці»), які стали основою для створення в 1931 р. проурядової української партії — **Волинського українського об'єднання**. Його очолювали колишні соратники С.Петлюри П.Певний, С.Тимошенко і С.Скрипник (*майбутній патріарх УАПЦ Мстислав*). **Москвофіли**, що переживали тотальний занепад, намагалися вийти з кризи шляхом об'єднання в 1931 р. двох своїх партій — Руської селянської та Руської аграрної — в одну. Але й це не врятувало становища: число їхніх рядових членів, які переходили в українські партії, чимраз збільшувалося. Невеликий вплив мала й **Українська соціал-демократична партія**, що після примусового розпуску в 1924 р. за пропаганду комуністичних ідей відновила свою діяльність у 1929 р. під керівництвом М.Ганкевича і орієнтувалася головним чином на міське робітництво, пропагуючи гасло незалежної об'єднаної соціалістичної України.

Важливою ланкою діяльності «легального сектору», зокрема центристських партій на чолі з УНДО, були підтримка та **розвиток мережі українських громадських організацій**: культурно-освітніх, економічних, молодіжних, спортивних тощо. Їх значення в умовах польської окупації важко переоцінити. Так, товариство **«Просвіта»** підтримувало діяльність читалень, публікувало навчальні матеріали, проводило цілу низку курсів. У 1938 р. йому підпорядковувалися 84 філії (повітові осередки), 3208 читалень, 2065 театральних гуртків, 1105 хорів, 140 духових оркестрів, 439 самоосвітніх гуртків, 533 гуртки «Молодої «Просвіти»» та 776 інших (страхових, спортивних, ігрових), 2997 бібліотек, у яких було 597 834 книжки. Товариство згуртувало бл. півмільйона членів. Активними були й інші організації. **«Союз українок»**, об'єднуючи в 1930 р. 45 тис. українського жіноцтва, здійснював широку благодійну, освітню та культурну діяльність. Товариство

«**Рідна школа**», кількість членів якого зроста з 5 тис. у 1914 р. до 100 тис. у 1938 р., на протипагу полонізації державної освіти розбудувало власну мережу приватних українських шкіл, що на 1938 р. нараховувала бл. 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Продовжували функціонувати молодіжні організації «**Сокіл**», «**Луг**» (колишня «Січ»), «**Пласт**» та ін., що виховували у своїх членів патріотизм, прагнення до державної незалежності, загартовували фізично. Всі ці організації діяли під невсипущим оком польських спецслужб, що шукали найменших зачіпок для їх закриття. Зокрема, у 1930 р. було заборонено діяльність «Пласту», який звинуватили у розсадництві націоналізму.

Певних успіхів удалося добитися на ниві вищої освіти та науки. Практично позбавлені доступу до вузів, які існували на території Польської держави, українські вчені й молодь заснували потай від влади **Український таємний університет** (УТУ) у Львові. Він функціонував у 1921—1925 рр. Університет мав філософський, правничий, медичний і політехнічний факультети, які відвідувало бл. 1500 студентів. Професорський склад нараховував 55 викладачів, що після закриття офіційних українських кафедр втратили місце праці. Першим ректором був відомий літературознавець і поет Василь Щурат. Лекції читали такі відомі вчені, як історик І. Крип'якевич, психолог С. Балеї, хімік Є. Голіциньський, правник В. Левицький та ін. Фінансування діяльності підпільного університету здійснювалося за рахунок студентів і благодійних пожертвувань.

Здобування освіти супроводжувалося трусами, облавами і навіть арештами. Ректор В. Щурат був ув'язнений у жовтні 1921 р. і відсидів у буцетарні 3 місяці. Не милували й студентів — окремі з них пробули у в'язниці більше року. Тому лекції і семінари відбувалися в незвичних умовах: у підвалах, приватних приміщеннях, а у гарну погоду — на природі. Про якість знань, які давав університет, свідчить той факт, що вищі навчальні заклади Чехо-Словаччини, Австрії, Німеччини зараховували його студентам роки навчання в підпіллі. У 1925 р. через переслідування польської влади та матеріальну скруту Український таємний університет

припинив своє існування. Його діяльність, хоч і короткотривала, стала прикладом самовідданого відстоювання національної ідентичності українців, їх прагнення до знань і науки.

Крім «катакомбного», як його називали, університету у Львові, у 1922 — 1925 рр. діяла **Українська таємна висока політехнічна школа**, створена на базі технічного відділу УТУ. У 1928 р. Львівська греко-католицька семінарія була перетворена на **Богословську академію**. Продовжувало свою діяльність **Наукове товариство ім. Т. Шевченка**, яке, незважаючи на брак коштів, видавало наукові праці, утримувало велику бібліотеку, три музеї і два дослідницькі інститути. Його членами були понад 200 науковців, серед яких літературознавці М. Возняк, В. Гнатюк, К. Студинський, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, математик і фізик В. Левицький. Свідченням високого академічного статусу Товариства була згода на обрання дійсними членами НТШ таких всесвітньо відомих вчених, як фізики А. Ейнштейн, М. Планк, А. Йоффе, математики Д. Гільберт, Ф. Клейн та ін.

Значних здобутків досяг український **кооперативний рух**, сутність якого визначалася гаслом «Спирайся на власні сили». Вже в перші повоєнні роки було істотно розширено існуючу мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Найбільші з них — «Маслосоюз», «Центробанк», «Народна торгівля» та ін. розгорнули свої філії по всій Галичині (*на північно-західних українських землях кооперативний рух не набрав таких масштабів*). Кооперація дала поштовх впровадженню нових способів господарювання та техніки серед українського селянства, створила умови для централізованого збуту сільськогосподарської продукції, в т. ч. й за кордоном, поклала край лихварській заборгованості галицького села, сприяла поступовому покращенню економічного становища його мешканців. Об'єднуючи напередодні Другої світової війни лише в одній Галичині 4000 кооперативів із загальною кількістю понад 700 тис. членів,

український кооперативний рух успішно конкурував з польськими господарськими організаціями, хоча й зазнавав постійної дискримінації. Він забезпечив роботою бл. 15 тис. українців, насамперед ветеранів визвольних змагань та українську інтелігенцію, які в умовах польської окупації не мали можливості працевлаштуватися. Таким чином кооперативний рух не тільки сприяв розвитку економіки, а й став засобом економічного самозахисту та самоврядування західноукраїнського суспільства.

Важливим чинником визвольного руху галицьких українців була **греко-католицька церква**, національний характер якої остаточно викристалізувався у міжвоєнне двадцятиліття. У цьому неабияка заслуга її глави **митрополита Андрея Шептицького** — талановитого церковного і громадського діяча. Захищаючи інтереси пригнобленого люду, він використовував свій хист, авторитет, власні фінанси. Щороку утримував 40 бідних юнаків та дівчат, допомагаючи їм здобути освіту. У Львові на власні кошти збудував середню школу, надавав матеріальну допомогу приватним школам. Митрополит Андрей був щедрим меценатом та добрим знавцем українського мистецтва. Лише Церковному (згодом *Національному*) музею він у 1931 р. передав колекцію із 9880 предметів. Серед них — рукописи XV—XVIII ст., стародруки, архівні матеріали, ікони, твори живопису і графіки, речі культового призначення. Заходами А.Шептицького збудовано багато храмів та монастирів. Напередодні Другої світової війни в Західній Україні було 4400 церков та каплиць греко-католицького обряду. Діяли Богословська академія, 5 духовних семінарій, 127 монастирів. Греко-католицька церква мала також 9 друкованих періодичних видань.

Отже, «легальний сектор» українського визвольного руху, по суті, охоплював усі сфери національного життя — від виробництва сільськогосподарської продукції аж до витворення наукових і культурних цінностей. Завдяки цьому вдалося розбудувати, насамперед на східногалицьких теренах, сильне громадянське суспіль-

ство, яке перетворювалося на своєрідну «державу в державі». Українці, всупереч дискримінаційній політиці польської влади, зуміли не тільки зберегти попередні національні завоювання, але й до певної міри примножити їх.

Комуністичний рух

Якщо середні й заможні верстви західноукраїнського суспільства орієнтувалися на партії та організації «легального сектору», то певна частина найбідніших прошарків населення пов'язувала свої надії з комуністичним рухом. Він, спекулюючи на злиднях, пропонував радикальне й швидке «вирішення» наболілих питань. Його головним виразником виступала утворена в 1919 р. організація, яка з 1923 р. стала називатися Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Вона була автономною частиною Польської компартії і діяла в підпіллі, намагаючись поєднати національні інтереси з комуністичними ідеями, поділяла погляди націонал-комуністів у Радянській Україні. Її програма декларувала боротьбу проти соціальних та національних утисків, об'єднання Західної України з УРСР. Очолювали партію Й.Крілик, Р.Кузьма та ін.

Поширення комуністичного руху на західноукраїнських землях у 1920-ті роки зумовлювалося також, з одного боку, розчаруванням українців у політиці західних держав, які мовчки спостерігали за дискримінаційними діями польського уряду щодо національних меншин, а з іншого — успіхами «українізації» в УРСР. Зростало переконання, що на Сході постає Українська держава, про яку століттями мріяли покоління українського народу. Її підпорядкованість Москві та реалії комуністичного режиму здавалися на перший погляд несуттєвими. Відверто **радянськості** зайняли навіть колишній диктатор ЗУНР Є.Петрушевич та впливова частина керівництва УНДО. Чимало науковців і літераторів публікували свої праці у радянських виданнях, брали участь у роботі радянських наукових і освітніх установ. Деякі представники західноукраїнської інтелігенції, зокрема С.Вітик, А. та І.Крушельницькі, М.Ло-

зинський, С. Рудницький, студенти, колишні старшини УСС і УГА, поквапилися за Збруч, щоб і самим долучитися до будови цієї держави. Під час комуністичних репресій 1930-х років майже всі вони загинули.

Поширення прорадянських настроїв сприяло проникненню КПЗУ до «легального сектору» українського громадсько-політичного життя. Зокрема, комуністи на певний час повністю перебрали у свої руки керівництво УСДП. Але найбільшим їхнім успіхом на цьому терені стало утворення в 1926 р. легального Українського селянсько-робітничого об'єднання — «Сельробу». Об'єднуючи головним чином селянську бідноту, воно зайняло провідні позиції серед українських партій, особливо на північно-західних землях. Так, якщо на виборах 1928 р. УНДО здобуло 23 мандати, УСРП — 8, то різні осередки «Сельробу» одержали разом 13 місць у сеймі. Проте у 1932 р. польський уряд офіційно заборонив діяльність «Сельробу», змусивши його, як і КПЗУ, перейти на нелегальне становище.

Комуністичний рух у Західній Україні залишався впливовою політичною силою, доки відбувалася «українізація» в УРСР. З кін. 1920-х рр. почався його **занапад**. Під впливом звісток про придушення «українізації», колективізацію, масові репресії і штучний голодомор 1932—1933 рр. та частина населення, що стояла на радянофільських позиціях, відвернулася від комуністів. Національно свідомі українці масово виходили з КПЗУ, у результаті чого її чисельність скоротилася з 4300 до 2600 членів, переважно поляків і євреїв. Поступово КПЗУ перетворювалася в партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх лавах і поборювала всі інші політичні сили. Своєю боротьбою проти українських партій КПЗУ поставила себе за межі українського національного руху. Фактично, партія стала слухняним знаряддям сталінської політики в Західній Україні, хоча це не врятувало її від репресій (*дійшло до того, що на черговому партійному з'їзді наприкін. 1934 р. з попереднього складу політбюро нікому було звітувати про роботу партії між з'їздами*) та розпуску в 1938 р.

Український націоналізм

На відміну від комуністичного руху, який, за словами Я. Грицака, зазнав злету і падіння, український націоналізм у міжвоєнні роки переживав період невпинного піднесення. Це пояснювалося відсутністю будь-яких перспектив для українців у Польській державі добитися права на національне самовизначення парламентськими засобами та крахом радянофільських ілюзій, які певний час панували серед частини західноукраїнського суспільства. Націоналізм був формою природного інстинкту української нації, як і будь-якої іншої, до самозбереження та самоповаги.

Організаційні витoki українського націоналізму були пов'язані з діяльністю **Української військової організації (УВО)**, яка виникла 1920 р. у Празі. Ініціатором її створення стала група старшин УСС та УГА на чолі з **Євгеном Коновальцем** (1891—1938), колишнім командантом полку Січових стрільців у армії УНР. Головною метою УВО була Українська самостійна соборна держава, здобуття якої мало здійснитися загальнонаціональним повстанням українського народу проти окупантів. Для підготовки виступу Організація планувала відповідним чином впливати на настрої українців та поширювати дух непримиренності до загарбників. Її підпільна діяльність зводилась головним чином до індивідуального терору щодо представників окупаційної влади, дезорганізації комунікацій, експропріації та знищення майна державних установ. Ці заходи, згідно з програмою УВО, мали стати не лише «засобом самооборони, але й агітації, яка дійде до всіх, своїх і чужих, без уваги на те, чи хочуть вони цього, чи ні». Першим терористичним актом УВО був невдалий замах колишнього старшини УГА Степана Федака 25 листопада 1921 р. на життя глави Польської держави Юзефа Пілсудського. Вчинок С. Федака, політичний процес над ним, як і наступні акції УВО (підпали садиб польських поміщиків, напади на установи поліції тощо), набули широкого розголосу в суспільстві, привернули увагу до «українського питання» далеко за межами Польщі, чого, власне, й добивалися ініціатори замаху.

Окрім УВО значний вплив на розвиток західно-українського суспільства міжвоєнної доби мала діяльність головного ідеолога українського інтегрального націоналізму **Дмитра Донцова** (1883—1973). Як активний учасник національно-визвольних змагань, він після їх поразки змушений був залишити Наддніпрянщину і перебраться в 1922 р. до Львова, де займався політичною роботою та редагував «Літературно-науковий вісник». У своїх працях, основними з яких були «Підстави нашої політики» (1921) та «Націоналізм» (1926), Д. Донцов обстоював т. зв. **інтегральний націоналізм**, згідно з яким кожен націоналіст зобов'язаний був інтегрувати (поєднати) всі свої помисли і вчинки зі справою розвитку національно-визвольної революції (*інша назва інтегрального націоналізму — чинний націоналізм — тобто такий, що ґрунтується на «чині» (дії)*). Д. Донцов, піддавши критичній критиці дотеперішній український національний рух, причини поразки якого вбачав у захопленні провідних українських ідеологів — Драгоманова, Франка, Грушевського — «універсальними» правдами, ідеалами вселюдського братерства й справедливості, демократією й балачками там, де потрібні були рішучі дії. Він відстоював зверхність колективного над індивідуальним, елітарного над масовим, національного над вселюдським. Нація оголошувалася абсолютною цінністю, а здобуття незалежної держави, — головною метою. Щоб добитися цієї мети, потрібно було, на його думку, виховати з українця людину, яка б горіла фанатичною любов'ю до своєї нації, яка б у своїй одержимості позбулася моралі «міщанина-буржуа» й визнавала моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації та забезпечує її зростання. Наголос робився на волю, на сильну особистість, на «єдину організацію» з «єдиним вождем», на роль «ініціативної меншості», яка є рушійною силою історії, та на її «творче насильство» над «неусвідомленими» масами. Неабияке місце в ідеології інтегрального націоналізму відводилося плеканню культу боротьби, самопожертви та національного героїзму. Старе націоналістичне гасло «Україна для українців» поступово витіснялося новим — «українці для України».

Без сумніву, ідеологія інтегрального націоналізму Д. Донцова містила елементи авторитаризму та тоталітаризму, у деяких аспектах була близькою до фашистської. Але в 1920-х роках такі тенденції поширилися в усій Європі. До 1929 р. авторитарні режими усталилися в Албанії, Італії, Литві, Польщі, Португалії, СРСР, Угорщині, Югославії, а наприкінці міжвоєнного періоду, по суті, єдиними демократичними країнами в Європі залишалися тільки Англія і Франція. Виходячи з цього, радикалізація поглядів національно упосліджених українців видається явищем закономірним й історично виправданим.

Нелегальна революційна діяльність УВО й твори Д. Донцова дали поштовх до формування й об'єднання численних молодіжних націоналістичних груп як у Західній Україні, так і за її межами. Основним постачальником кадрів для них були університети, де навчалася українська молодь — у Львові, Празі, Подебрадах. Протягом 1927—1928 рр. відбулося злиття УВО й націоналістичних студентських організацій — «Союзу української націоналістичної молоді», «Легії українських націоналістів» та «Групи української національної молоді», які наприкін. січня — на поч. лютого 1929 р. на установчому конгресі у Відні проголосили утворення **Організації українських націоналістів (ОУН)**. Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) обрали Є. Коновальця, дотеперішнього керівника УВО. Головною метою ОУН проголошувалося встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Реалізувати мету планувалося шляхом національної революції та встановлення диктатури, яка б витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що представляв би всі регіони та соціальні групи України. Домінуючою силою українського суспільства мала стати ОУН, яка відкидала будь-який партійний чи класовий поділ і представляла себе як рух, а не партію. Економіка майбутньої держави мала поєднувати як приватну, так і націоналізовану та кооперативну форми власності.

Євген Коновалець та його оточення різко засуджували центристські західноукраїнські партії за «угодов-

ство», оскільки трактували їхню участь з 1928 р. у виборах як фактичне визнання польської окупації краю. Альтернативою «угодовцям» мала стати ОУН, котру вони хотіли бачити легальною масовою політичною організацією, яка, відкидаючи співпрацю з окупаційною владою, діяла б у частковій згоді з чинним польським законодавством. По суті, йшлося про те, щоб створити до нелегальної УВО, яка й надалі мала зберігати свою організаційну самобутність, легальну надбудову у вигляді ОУН. Однак проти такої концепції виступило молодіжне націоналістичне середовище, яке вбачало в кожному легальному акті ознаки національної зради. Організувавши на поч. 1930-х років у Галичині хвилю терористичних актів, воно викликало репресії з боку польської влади, загнавши тим самим український націоналістичний рух у підпілля, та змусило ПУН, очолюваний Є. Коновальцем, відмовитися від своїх первісних намірів, оскільки ОУН повністю перебрала функції УВО. Як наслідок, остання, втративши сенс свого окремого існування, злилася з ОУН.

У своїй політичній діяльності ОУН дотримувалася **тактики «перманентної революції»**, яка передбачала регулярні збройні акції проти окупантів. Такі дії поряд із каральними заходами польської влади мали довести українське суспільство до стану постійного революційного кипіння, яке у відповідний момент переросло б у всенародне повстання. Одне з націоналістичних видань у 1930 р. зазначало: «Шляхом індивідуального терору та окремих масових виступів ми захопимо широкі верстви населення ідеєю визволення і залучимо їх у ряди революціонерів... Тільки безперервно вдаючись до нових акцій, ми зможемо підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей та зберегти ненависть до ворога і прагнення остаточної відплати. Люди не звикають до своїх кайданів, не при звичаються жити у ворожому суспільстві». Крім того, численні терористичні акти, експропріації майна, диверсії мали привернути увагу міжнародної громадськості до «українського питання», стримати приплив польських колоністів, поповнити кошти для революційної діяльності.

Активність ОУН на західноукраїнських землях значно зросла після того, як крайовий провід очолив енергійний і рішучий **Степан Бандера** (1909 — 1959). Він підготував два резонансні політичні вбивства, щоб помститися за наругу над українським народом: 22 жовтня 1933 р. було застрелено аташе радянського консульства у Львові О. Майлова, як представника комуністичного режиму, котрий організував колективізацію і голодомор у Радянській Україні, а 15 червня 1934 р. — міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, відповідального за проведення «паціфікації».

Проте свій терор націоналісти спрямовували не лише проти представників окупаційної влади, а й проти тих українців, що не поділяли їх ідеології та політики, виступали за нормалізацію відносин з польським урядом. Всього за 1921 — 1939 рр. націоналістичне підпілля, за даними дослідників, здійснило 63 замаху. Їхніми жертвами стали 25 поляків, 1 росіянин і 1 єврей; більшість — 36 — були українцями. Серед вбитих був і директор української гімназії у Львові Іван Бабій, якого звинуватили у співробітництві з польською поліцією. Вбивство І. Бабія, здійснене 25 липня 1934 р., викликало хвилю **обурення в українському суспільстві** і стало приводом до звинувачення ОУН: батьки дорікали їй за залучення недосвідчених підлітків до небезпечної діяльності, яка нерідко приводила до трагічних наслідків; громадські, культурно-освітні та молодіжні організації — за прагнення домінувати над ними; політичні партії — за те, що інтегральні націоналісти своїми діями давали урядові привід для обмеження легальної діяльності українців. «Аморальність» ОУН гостро засудив і митрополит А. Шептицький, який в окремому пасторському листі заявив, що її діяльність не підриває влади Польської держави, а лише накликає нові репресії на українське суспільство.

Боротьба з польськими загарбниками давалася дорогим коштом і для самих оунівців, на яких у випадку невдачі чекали **репресії**. Чимало їх перебували в тюрмах, окремі, як Ю. Головінський, В. Білас, Д. Данилишин, загинули в сутичках з поліцією чи були страчені

властями. Особливо великого розмаху набрала каральна акція після вбивства Б.Перацького, у результаті якої було заарештовано практично весь крайовий провід ОУН у Галичині на чолі з С.Бандерою. Але мужня поведінка останнього на судовому процесі справила великий моральний вплив на західних українців, здобула йому широку популярність. У 1936 р. С.Бандеру та його соратників — М.Лебедя і Я.Карпинця було засуджено до смертної кари, яку згодом замінено на довічне ув'язнення. *(Після розвалу Польської держави у вересні 1939 р. вони, як й інші націоналісти, були звільнені з тюрми.)*

Ідеологія інтегрального націоналізму, яку сповідувала ОУН, сформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців. За приблизними підрахунками, напередодні Другої світової війни Організація налічувала бл. 20 тис. чол. Проте її вплив охоплював набагато більше українців. Властивий організації дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопошвяти національній справі, привертав зростаючі *симпатії молоді*. До цього додавалася активна пропаганда діяльності ОУН її легальними й підпільними виданнями — «Розбудова Нації», «Сурма», «Юнак», «Націоналіст» та ін. Як наслідок, майже в кожному вищому та середньому навчальному закладі в Польщі й за кордоном, де навчалися західні українці, були осередки ОУН. Звідси ідеї інтегрального націоналізму розносилися до найдалших закутків Західної України.

Зростаючі сила й авторитет ОУН стурбували навіть комуністичний режим у СРСР, який організував вбивство Є.Коновальця в Роттердамі у 1938 р. Смерть досвідченого й загальноновизнаного провідника призвела до **розколу в націоналістичному русі**, виявивши значні розбіжності між, з одного боку, членами ПУН, що проживали за кордоном, а з іншого — кадрами ОУН, які перебували на західноукраїнських землях. Перші, зокрема Д.Андрієвський, О.Сеник, М.Сціборський, Р.Сушко, старші за віком і досвідченіші, виявляли схильність до консерватизму і зосереджували головну увагу на тому, щоб добитися допомоги іноземних держав, особливо Німеччини. Другі, як С.Бандера, М.Лебедь, Я.Стецько,

І.Климів, М.Климишин, Р.Шухевич та ін., несли на собі головний тягар підпільної боротьби і через свою молодість та недосвідченість некритично сприймали авторитарні ідеї і методи, відкидали будь-які компроміси з окупаційною владою, з презирством ставилися до поміркованості своїх провідників за кордоном. До певної міри це був конфлікт поколінь, який так і не вдалося розв'язати.

Спроби «нормалізації»

Наростання українсько-польського протистояння викликало тривогу серед поміркованих діячів з обох боків. Було зрозуміло, що чимдалі польський уряд відходить від демократії, нагнітатиме судову й поліційну сваволу, тим більше радикалізуватиметься український рух. Ініціатором компромісу з українського боку стало УНДО, яке до такого кроку в значній мірі підштовхував український кооперативний рух, що для ефективної діяльності потребував політичної стабільності. Переговори з польськими урядовими колами закінчилися в 1935 р. компромісом, відомим як «нормалізація». За спільною домовленістю, уряд узяв на себе зобов'язання припинити антиукраїнську політику, а керівництво УНДО за це пообіцяло йому свою підтримку. Незабаром з'явилися й перші результати. Так, хоча під час виборів у вересні 1935 р. від УНДО було обрано лише 13 депутатів і 4 сенатори, його лідер Василь Мудрий став віце-маршалком сейму. Українські депутати голосували за бюджет, а польський уряд натомість звільнив більшість українських ув'язнених у Березі Картузькій і підготував проект закону про амністію політичних в'язнів. Деякі українські господарчі установи отримали урядові кредити.

Однак «нормалізація» не принесла очікуваних результатів, оскільки була лише тактичною угодою між двома елітами, широкий загал — як український, так і польський, що стояв за ними, її не підтримав. В українському суспільстві надто глибоко була вкорінена недовіра до поляків, щоб йти на порозуміння з ними. Поляки ж, у свою чергу, особливо військові, також не праг-

нули до компромісу з українцями. Як наслідок, восени 1938 р. вздовж польсько-радянського кордону прокотилася друга хвиля антиукраїнських погромів під гаслом «зміцнення польськості на кресах». Це засвідчило остаточний крах політики «нормалізації», спрямованої на легальне вирішення «українського питання». Воно чекало остаточного свого розв'язання у світовій війні, яка стрімко насувалася.

3. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття

Окрім Польщі, значну частину західноукраїнських земель після розвалу Австро-Угорщини захопили Румунія, яка зосередила у своїх руках Північну Буковину, закарпатську Сигітщину та Бессарабію (*Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський (зараз — Білгород-Дністровський район Одеської області) повіти*), що до війни належала Російській імперії, — загалом там проживало бл. 1 млн осіб та Чехо-Словаччина — Закарпаття і Пряшівщину з населенням понад півмільйона чол. Різними були обставини входження цих земель до складу згаданих держав і не однаково склалися їхні долі під чужою владою.

Румунський окупаційний режим

3 листопада 1918 р. велике народне віче в Чернівцях прийняло ухвалу про входження Буковини до складу єдиної Української держави. На жаль, недовго втішався волею Буковинський край. Скориставшись з того, що легіон Українських січових стрільців, який певний час перебував на Буковині, у перших числах листопада виїхав до Львова, румунські війська вже 12 листопада окупували Північну Буковину разом з Чернівцями. Ще раніше було окуповано Бессарабію, а в 1919 р. — Сигітщину (*південна частина Мармароцини*). У 1920 р. Рада послів Антанти, незважаючи на протести українців, узаконила румунську окупацію. Так українські землі опинилися у складі Румунії, яка,

як і Польща, являла собою відсталу аграрну країну зі слаборозвинутою промисловістю. На становищі економічно відсталих окраїн Румунії, відповідно, перебували й Буковина, Бессарабія та Сигітщина.

Режим, встановлений Румунією на окупованих українських територіях, виявився ще нестерпнішим, ніж польський. Протягом 1919—1928 рр. тут тривав **воєний стан**, який супроводжувався жорстоким терором. Румунська адміністрація ліквідувала більшість українських організацій, заборонила українську пресу. Для зміцнення румунської присутності українські землі масово роздавалися офіцерам румунської армії. Під особливий приціл було взято Буковину. Проголосивши місцевих українців «зукраїнізованими румунами» чи «громадянами румунського походження, що забули рідну мову», окупаційні власті не зупинялися ні перед чим, щоб цілковито їх денационалізувати. Зі 168 народних шкіл, які існували на Буковині в 1918 р., майже дві третини стали румунськими в перші два роки окупації, решту також румунізували або закрили до 1927 р. Аналогічною виявилася доля українських гімназій та ремісничих шкіл. Було закрито українські кафедри Чернівецького університету, а сам заклад румунізовано, хоча кількість студентів-румунів тут на поч. 1920-х рр. не перевищувала 20 %. На румунський взірць змінювалися українські прізвища та населені пункти.

Пануючу в Румунії церкву було перейменовано в «православно-румунську», а автономну буковинську митрополію підпорядковано румунському патріархатові. Українські священники не допускалися до вищих посад у церковній ієрархії; чинилися всілякі перешкоди при вступі українців до семінарій.

Будь-які протести українського населення проти загарбників нещадно каралися, зокрема Хотинське (1919 р.) і Татарбунарське (1924 р.) повстання були потоплені в крові. На придушення останнього румунський уряд кинув війська з артилерією та Дунайську флотилію, внаслідок чого загинуло понад 3000 повстанців. Над вцілілими учасниками повстання окупанти організували судилище, яке у кінцевому підсумку обер-

нулося проти них самих, оскільки виявило нестерпні умови існування українців під румунським гнітом. Під тиском міжнародної громадської думки, зокрема таких всесвітньовідомих діячів науки й культури, як А.Ейнштейн, А.Барбюс, Р.Ролан, Е.Сінклер, Т.Драйзер, Б.Шоу, Л.Арагон, Т.Манн та багатьох інших, суд змушений був виправдати більшість заарештованих.

У 1928 р. розпочався **період відносної лібералізації** окупаційного режиму, який тривав до 1937 р. Це привело до деякого поживлення українського національного життя, насамперед на Буковині. Тут було засновано **Українську національну партію (УНП)** під керівництвом В.Залозецького, яка фактично так і залишилася єдиною легальною українською політичною партією в Румунії аж до кінця окупації. Вона виступала прихильницею «органічної праці» і, йдучи на компроміс із владою, намагалася захищати права українського населення. Так, уклавши в 1930 р. виборчу угоду з правлячою націонал-цараністською партією, УНП отримала кілька місць у парламенті та певною мірою спричинилася до створення в уряді спеціального відомства в справах національних меншин. Офіційним партійним органом виступав тижневик «Рада», який редагував Ю.Сербинюк.

Чимало зусиль для того, щоб хоч трохи оживити **громадське та культурне життя краю**, доклали студентські товариства «Чорноморе», «Запороже», «Кобзар», а також «Жіноча Громада», спортивне товариство «Довбуш» тощо. Почали відновлювати свою діяльність театральні групи, хори, інші організації культурно-мистецького спрямування. З'явилася українська преса, яку, крім згаданої «Ради», представляли тижневик «Рідний край» та єдина українська щоденна газета «Час».

Серед «нелегального сектору» виділялися комуністи й націоналісти. Зокрема, у 1930-х роках на Буковині значно активізувався **український націоналістичний рух**, що в основному охоплював молодь, передусім студентську, та користувався підтримкою селянства. Націоналістичне підпілля, яке очолювали І.Григорович, О.Зибачинський, Д.Квітковський, видавало часописи «Самостійна думка» і «Самостійність», мало вагомий

вплив на ряд товариств, наприклад спортивне — «Мазепа» та студентське — «Залізняк». Як і польський, румунський окупаційний режим всіляко переслідував українських націоналістів, намагаючись використати їхню діяльність як привід для наступу на національні права українців. Так, після двох судових процесів 1937 р. над представниками націоналістичного підпілля, яких звинувачували в антидержавній діяльності, власті почали переслідувати будь-які прояви українського політичного життя.

З 1938 р. в Румунії знову розпочався **період реакції**. Всі партії та організації було розігнано. Серед них українські націоналісти виявилися чи не єдиними, кому завдяки конспіративній структурі вдалося не тільки зберегти, а й навіть розширити свої впливи.

Українські землі під владою Чехо-Словаччини

Після розвалу Австро-Угорщини українці Закарпаття на місцевих з'їздах, зокрема в Любовні, Сваляві, Сигеті, а також на Соборі представників від усіх закарпатських земель у Хусті (21 січня 1919 р.) виявили **прагнення приєднатися до УНР**. Незламним було бажання: «Не треба нам нічого від мадярів, най живе Україна, до України, ідемо до України». Однак Закарпаття було окуповане кількома країнами, які зневажили волю місцевого українства: чехи ввели війська в Ужгород та його околиці, румуни оволоділи південною частиною Мармарощини з головним містом Сигетом, а решту закарпатських земель зайняли мадяри. До того ж окупація Польщею та Румунією західноукраїнських земель відрізала Закарпаття від основної частини України. В таких умовах утворена у травні 1919 р. представниками ужгородської, прашівської та хустської рад **Центральна руська народна рада** під тиском закарпатської еміграції в США проголосила **об'єднання Закарпаття з Чехо-Словаччиною**, яка зобов'язувалася надати краєві широку автономію. Паризька мирна конференція затвердила це рішення.

Становище українців під владою Чехо-Словаччини, однієї з найдемократичніших країн того часу, істотно

відрізнялося від умов життя українського населення під Польщею та Румунією. Разючим контрастом, за словами О. Субтельного, до згаданих держав було те, що чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав. Місцевим селянам було надано додаткові земельні ділянки за рахунок поділу колишніх маєтків угорських поміщиків, запроваджувалися передові методи землеробства, організовувалися сільськогосподарські школи тощо. Однак цих заходів було замало, щоб полегшити страшні злидні в регіоні. Ситуація ускладнювалася хронічним безробіттям, оскільки місцеві підприємства закривалися, не витримуючи конкуренції з високорозвинутою чеською промисловістю.

Вагомішими були результати українців Закарпаття в суспільно-політичній та культурно-освітній сферах. Празька влада, незважаючи на відкладення своєї обіцянки щодо впровадження краєвої автономії аж до 1938 р., визнавала за більшістю українського населення право жити в кордонах окремої адміністративної одиниці — **Підкарпатської Русі**, а з 1928 р. — **Підкарпато-Руського краю** (за її межами залишилися *Пряшівщина, яка перебувала у словацькій частині федерації, та Сигітщина — у складі Румунії*). Визнавався також «руський» (оскільки тутешні українці продовжували називати себе русинами) характер даної території, представникам місцевого населення дозволялося займати адміністративні посади. Значних успіхів було досягнуто в розбудові **національної освіти**. Якщо на момент входження Закарпаття і Пряшівщини до складу Чехо-Словаччини там майже не було шкіл з рідною мовою навчання, то в 1930-х рр. їх число, згідно з даними Я. Грицака, доходило до 500. Чехо-Словаччина дала також притулок і фінансову підтримку декільком українським вузам — **Українському вільному університету** (1921 — 1945), **Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова в Празі** (1923 — 1933) та **Українській господарській академії в Подебрадах** (1922 — 1935). Щоправда, чеська влада рішуче відмовилася від пропозиції перевести згадані навчальні заклади на те-

рени Закарпаття, очевидно, побоюючись різкого зростання там національної самосвідомості.

Істотною перешкодою на шляху остаточного національного самовизначення «закарпатських русинів» було існування в їхньому середовищі трьох національних орієнтацій — москвофільської, русинофільської й українофільської, які перебували в постійному протистоянні між собою, нерідко інспірованому владою. Серед прихильників *москвофільської течії* переважали представники старшого покоління інтелігенції, передусім греко-католицького духовенства, які розглядали русинів як частину єдиного російського народу. Москвофіли, очолювані А.Гагатком, Г.Цуркановичем, А.Бескидом, утворили численні товариства та організації, широку мережу читалень «Общества Духновича» тощо. Однак, незважаючи на всі заходи та сприяння офіційної влади, вони протягом 1920—30-х років поступово втрачали підтримку місцевого населення, оскільки надто вже незаперечним залишався факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними та росіянами.

Поборники *русинофільської течії* (І.Куртяк, А.Бродій та ін.), абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов'янське населення Закарпаття становить окрему націю русинів-«карпаторосів» (за проугорську орієнтацію їх ще називали «мадяронами»). Хоч реального впливу на суспільно-політичне та культурне життя краю русинофіли не мали, їх послідовники залишаються й досі.

Найдинамічнішою серед національних орієнтацій виявилася *українофільська течія*, яка була виразницею ідеї єдності закарпатських українців з усім українським народом. Її основу становило молодше покоління інтелігенції на чолі зі священником А.Волошином та братами М. і Ю.Брацайками. Використовуючи досвід Галичини, українофіли розгорнули активну культурно-освітню та господарську діяльність, заснували товариство «Просвіта» з мережею читалень по всьому краю, «Учительську громаду», Підкарпатський банк, кооперативи, театр, часописи, молодіжні організації тощо.

Карпатська Україна

У міру зростання національної свідомості серед населення Закарпаття українські політики все настійливіше вимагали автономії краю. Але чеський уряд зволікав з реалізацією своїх зобов'язань, віддаючи перевагу централізованому управлінню. Ситуація змінилася після укладення 29—30 вересня 1938 р. Мюнхенської угоди, коли керівники Великобританії та Франції вирішили «умиротворити» фашистську Німеччину за рахунок західних територій Чехо-Словаччини. Зазнавши дошкульного удару, остання змушена була піти на поступки в питанні словацької та української автономії і, відповідно, стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. 11 жовтня 1938 р. чеська влада офіційно проголосила **автономію Підкарпатської Русі**. Перший уряд автономії очолив один із лідерів русинофілів А. Бродій. Однак невдовзі з'ясувалося, що він є агентом угорських спецслужб. 26 жовтня було призначено новий кабінет, що складався з українофілів на чолі з **Августином Волошином**. Щоправда, початок його діяльності був затьмарений т. зв. **Віденським арбітражем** (2 листопада 1938 р.), згідно з рішенням якого фашистські лідери Німеччини й Італії віддали Угорщині південні райони Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове, де проживали більше 170 тис. осіб. За цих умов столицю Підкарпатської Русі було перенесено до Хусту.

Незважаючи на втрату значної частини території, українці з великим ентузіазмом взялися будувати свою державу, яка 30 грудня 1938 р. отримала назву **Карпатська Україна**. Уряд Волошина здійснив низку заходів, спрямованих на стабілізацію діяльності економічних установ, комунікацій, українізацію освіти, видавничої справи, організував роздачу продовольства тощо. Для захисту кордонів і боротьби з угорськими та польськими диверсійними групами, було створено власні збройні сили — **Карпатську Січ**, яка нараховувала кілька тисяч чоловік. На допомогу закарпатським українцям з Галичини масово прибували відповідні кадри ОУН, юна-

ки та дівчата, які, ризикуючи життям, прагнули зробити свій посильний внесок у становлення Карпатської України. 12 лютого 1939 р. відбулися **вибори** до крайового Сейму, у яких взяли участь 92,5 % населення. Переконливу підтримку — 92,4 % голосів виборців — отримало Українське національне об'єднання, очолюване А.Волошином.

Тим часом фашистська Німеччина вирішила остаточно ліквідувати Чехо-Словацьку державу і, окупувавши Богемію і Моравію, дала згоду на окупацію Угорщиною Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня розпочалася **угорська агресія**. Зважаючи на ситуацію, урядом А.Волошина, який наївно сподівався на німецьку підтримку, 14 березня була проголошена **державна незалежність Карпатської України**. Наступного дня Сейм на чолі з А.Штефаном затвердив проголошення державної незалежності та прийняв конституцію, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державними символами було визнано синьо-жовтий стяг, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб — ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом держави було обрано А.Волошина.

Та незалежність тривала недовго — вже 16 березня угорське військо захопило Хуст. Кількатисячна Карпатська Січ, слабо оснащена і погано озброєна, протягом 5 днів чинила **героїчний опір** 40-тисячній регулярній армії. Січовики кидалися з гранатами під ворожі танки. Жорстокі бої відбулися поблизу Хуста, де молоді хлопці-гімназисти разом зі своїм вчителем І.Голотою майже всі загинули. Але навіть після поразки ще до кін. травня у Карпатах точилася партизанська війна. У боях полягло бл. 5000 закарпатців та кілька сотень галицьких юнаків, котрі прийшли на допомогу. Загинули командири Карпатської Січі Зенон Коссак та Михайло Колодзінський — члени ОУН з Галичини. Останній на пропозицію загарбників негайно капітулювати заявив: «У словнику українського націоналіста немає слова “капітулювати”».

З усіх областей колишньої Чехо-Словаччини тільки Карпатська Україна дала належну відсіч агресору, яка, по суті, стала першим збройним опором на шляху загарбання Європи гітлерівською Німеччиною та її сателітами (в той час як чехи віддали свою державу без жодного пострілу). Преса всього світу писала про героїчну оборону Карпатської України. Навіть ворожі до українців польські видання, вражені мужністю оборонців Карпатської України, зазначали: «Мусимо, одначе, чесно сказати, що в контексті останніх подій маємо більше пошани до українців, ніж до чехів і словаків. Хоч би як там було і хоч би ким були оті «січовики», все ж таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах». До речі, напередодні мадярської агресії німецький консул передав А.Волошину телеграму від А.Гітлера, з вимогою щоб територія краю була передана мадярам без опору. А.Волошин дав гідну відповідь: «Хоч Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та державні кордони».

Мадярські окупанти потопили в крові молоду незалежну Карпатську Україну. Та її коротке існування і героїчна оборона мали велике значення: вони не тільки допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 — початок 1950-х років)

1. Українські землі на першому етапі війни (вересень 1939 — червень 1941 рр.)

Напередодні Другої світової війни українські землі входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Угорщини та Румунії. Тому «українське питання» було проблемою не лише українського народу, а й одним з найважливіших у передвоєнній міжнародній політиці. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонна європейська нація стала об'єктом безсоромного торгу на «дипломатичному ринку». Ініціатором гендлю виявилася фашистська Німеччина, яка, потребуючи спільників для реалізації своїх експансіоністських задумів, вирішила здобути їх коштом українських земель. Першою жертвою стала Карпатська Україна, яку зухвало було віддано на розтерзання Угорщині. Ще вдалишими мали стати наступні «торги», адже у значній мірі за рахунок Західної України А.Гітлер планував окупувати Польщу; унеможливити формування антифашистської коаліції, про яку в той час домовлялися Англія, Франція і СРСР, перетворити СРСР на свого тимчасового союзника; створити стратегічний плацдарм для нападу на той же СРСР.

Радянсько-німецький альянс

Як виявилось, розрахунки фюрера справдилися. Вже 23 серпня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом було підписано **договір про ненапад** (відомий як «пакт Ріббентропа — Молотова») терміном на 10 років

і таємний протокол до нього, за яким Європа фактично була розділена на сфери впливу між двома тоталітарними режимами: фашистським і комуністичним. Зокрема, передбачався поділ Польщі, згідно з яким до СРСР мали відійти західноукраїнські та західнобілоруські землі. Довгий час комуністи виправдовували альянс з фашистами необхідністю відвести воєнну загрозу від своєї країни. Насправді ж, радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним прагнуло спрямувати німецьку агресію на Захід, насамперед проти Англії та Франції, щоб дочекатися, коли «капіталісти перегризуться між собою», а тоді, за словами колишнього радянського розвідника В. Суворова (Резуна), «оголосити себе Визволителем Європи, замінивши коричневі концтабори червоними». Однак все вийшло з точністю до навпаки: в результаті відмови Радянського Союзу від подальших переговорів з Англією та Францією про формування антифашистської коаліції (щоправда, вина за зрив переговорів лежить і на згаданих державах, оскільки вони постійно зволікали з підписанням договору) та у зв'язку з наступним перетворенням Польщі на стратегічний плацдарм нападу Німеччини на СРСР, початок німецько-радянської війни став значно ближчим.

Безпосереднім наслідком німецько-радянських домовленостей була збройна агресія 1 вересня 1939 р. Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники: Англія і Франція. Так вибухнула Друга світова війна, найжорстокіша в історії людства. 17 вересня під приводом захисту «єдинокровних братів» у війну вступив СРСР, чого Польща явно не сподівалася. В результаті, вже 27 вересня Варшава капітулювала. У Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі та в ряді інших міст відбулися спільні паради союзних військ: радянських і німецьких. Отже, Радянський Союз своїми діями не тільки сприяв розв'язуванню Другої світової війни, а й на її початковому етапі став фактичним союзником фашистської Німеччини. Союзні відносини не обмежувалися лише розгромом Польщі. Як тоді, так і пізніше, коли Англія, Франція, Бельгія, Голландія та інші західні держави воювали проти фашизму, Москва активно допомагала Німеччині, зокрема постачаючи їй необхідні стра-

тегічні матеріали, сировину та хліб, що у 1940 р. становило 40 % всього радянського експорту на зовнішній ринок.

Тісне радянсько-німецьке зближення, що відбувалося на основі тоталітарної сутності двох режимів, зневаги до прав людини та міжнародного права, засвідчили укладений 28 вересня 1939 р. новий **договір про дружбу і кордон** та секретні протоколи до нього, які уточнювали розмежувальну лінію між СРСР та Німеччиною (т. зв. лінія Керзона) і формально підтверджували включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Протягом піввіку Радянський Союз заперечував сам факт укладання таємних договорів з Німеччиною, прагнучи уникнути відповідальності за співучасть у розв'язанні Другої світової війни. Проте факти — річ уперта: оригінали таємних протоколів були виявлені в жовтні 1992 р. в архіві ЦК КПРС. Курс на зближення з А.Гітлером підтверджували й тодішні радянські лідери. Так, Й.Сталін заявляв: «Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути довгою і міцною». Ще відвертіше висловився радянський нарком закордонних справ В.Молотов, проголосивши привселюдно, що «не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму...» Їхні думки творчо розвинув міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп, який заявив радянському кореспондентові, що коли в Англії і Франції «візьмуть верх палії війни, то Німеччина і СРСР будуть знати, як відповісти на це». Як кажуть, коментарі зайві.

Радянсько-німецькі домовленості створили також сприятливі умови для вирішення проблеми **Північної Буковини та Бессарабії**. Тому 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її відмовитися від цих споконвічних українських територій, населених переважно українцями. Ухвалою Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. Північна Буковина та Бессарабія ввійшли до складу радянської України (*приблизно в той же час Радянським Союзом було захоплено Латвію, Литву, Естонію, частину Фінляндії*).

В цілому, в результаті приєднання нових земель, територія УРСР розширилася до 565 тис. кв. км, а її населення збільшилося на 8,8 млн чол. і становило на сер. 1941 р. 41 657 тис. громадян. На новоприєднаних землях було ліквідовано старий адміністративний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Ровенську, Львівську, Тернопільську, Станіславську, Чернівецьку та Акерманську (від грудня 1940 р. — Ізмаїльську) області. За межами УРСР залишалися Закарпаття, окуповане Угорщиною, та т. зв. Закерзоння — Холмщина, лівобережне Надсяння, Лемківщина і Підляшся, яке входило до Генерального губернаторства, створеного німцями з частини окупованої ними території Польщі.

«Радянізація» Західної України

Намагаючись надати своїм діям на західноукраїнських землях легітимного характеру, радянське керівництво організувало там **вибори** до т. зв. Народних Зборів Західної України, які відбувалися, зрозуміло, на безальтернативній основі, під контролем та за безпосередньої участі радянських військ, органів влади та спецслужб. Зібравшись 26—28 жовтня 1939 р. у Львові, новообрані Народні Збори прийняли декларацію про встановлення радянської влади на території Західної України та возз'єднання з УРСР. Вже 1 листопада Верховна Рада СРСР «задовільнила» їх прохання.

Чи не найсерйознішим випробуванням для населення новоприєднаних територій була т. зв. «радянізація» — запровадження нових радянських порядків. На перших порах вона відбувалася за співчуття і навіть за підтримки місцевого українського населення, яке знало чимало лиха від польської та румунської окупації. **Заходи радянізації** включали в себе конфіскацію поміщицьких земель та частковий розподіл їх між безземельними та малоземельними селянами, націоналізацію промисловості, торгівлі і банків, введення 8-годинного робочого дня, розвиток медичного обслуговування, обмеження безробіття, розподіл серед міської бідноти житла, націоналізованого після втечі польських чинов-

ників та підприємців тощо. До соціально-економічних змін додалися культурно-освітні: повсюдне запровадження української мови, збільшення кількості українських шкіл та вузів, преси, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою тощо.

Проте, підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю місцеве життя, радянська адміністрація, основу якої склали «перевірені кадри» зі Східної України або Росії (здебільшого росіяни за походженням) почала виявляти свою істинну сутність. Вона побоювалася поширення національно-визвольних ідей із Західної України на УРСР, а тому взялася за нещадну руйнацію культурно-освітніх, громадсько-політичних, економічних осередків та місцевих традицій, які формувалися протягом тривалого часу і з якими мушили рахуватися навіть попередні окупаційні режими. В результаті, припинили своє існування не лише політичні партії (звичайно, за винятком більшовицької), а й усі інші інституції неполітичного характеру, що раніше діяли в Західній Україні. Така доля спіткала навіть товариство «Просвіта», яке за свою понад 70-річну історію чимало зробило для українського національного відродження. Була ліквідована вільна українська преса, зокрема, замість 83 українських газет часів польської окупації, почали виходити 6 нових, цілком підпорядкованих радянській адміністрації. Аналогічним було становище на Буковині та в Бессарабії, де виходили лише 2 газети. Всеохопною стала політична цензура, без дозволу якої неможливим був вихід газет, журналів, книжок. У всіх школах запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови. Почалися гоніння на Українську греко-католицьку церкву, яка користувалася в народі особливим довір'ям та авторитетом. Запанувала сувора уніфікація думки. Підривалися моральні засади молодого покоління.

Масові репресії

Утвердження тоталітарного режиму на новоприєднаних землях супроводжувалося масовими репресіями, які спрямовувалися проти всіх, «хто міг би» чинити опір новим порядкам. Згідно з інструкцією Державно-

го політичного управління, до категорії «**ворогів народу**» належали всі члени колишніх політичних партій, організацій та товариств, землевласники, чиновники, учасники визвольних змагань, служителі релігійних культів тощо. Згодом до них приєдналися ті селяни, які виступали проти насильницької колективізації.

Найпоширенішим різновидом репресій були **депортації**, коли тисячі ні в чому не повинних людей, затаврованих як «**вороги народу**», без усякого слідства, суду та навіть без формального звинувачення арештовували і в товарних вагонах вивозили вглиб СРСР — на широкі простори Крайньої Півночі, Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Чимало їх, насамперед дітей та стариків, гинули по дорозі від голоду, холоду, пошестей, знущань конвоїрів. Ті ж, хто виживав, у нелюдських умовах змушені були працювати на благо «соціалістической родини». Згідно з даними митрополита А.Шептицького, з однієї тільки Галичини радянська влада депортувала бл. 400 тис. українців.

Водночас із поширенням репресій на новоприєднаних територіях було створено широку **тюремну мережу**, яка нараховувала 25 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери. На поч. 1941 р. тут перебувало бл. 25 тис. ув'язнених, головним чином студентів, учителів, лікарів, адвокатів, представників заможнішого населення. Особливо трагічно склалася їхня доля з початком німецько-радянської війни, коли нарком внутрішніх справ Л. Берія розпорядився «...розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрати у великих розмірах». Вже 5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов доповідав начальству про виконану «роботу», тобто **розстріли в'язнів**. У в'язницях Львівської області було розстріляно 2464 особи, Дрогобицької — 1101, Станіславської — 1000, м. Луцька — 2000, у Ковелі — 194, Дубні — 260, Перемишлі — 267. — всього понад 15 тис. осіб.

*Як свідчать факти, у **Стрийській тюрмі** більшовицькі кати навіть куль не тратили на свої жертви. У черепках останків, розкопаних тут в червні 1990 р., знайдені однакові специфічні отвори. На думку екс-*

пертів, нещасних вбивали спеціальними молотом чи довбнею з гострими наконечниками. Були черепи з проломами, як від ударів важким молотом. За словами свідків, жертву заводили в лазню, після чого проводили в спеціальну кімнату і там — били довбнею по голові. Очевидці згадували, що в дні масових розправ крові там було так багато, що вона сягала каттам вище ступні. Щоб не було чути криків і зойків мордованих, день і ніч на території тюрми ревіли мотори тракторів. Кривава робота йшла цілодобово. У яму, куди скидали вбитих, сипали вапно, перекладали дошками, трохи накривали землею і знову скидали шар трупів. Розкопана яма була глибиною понад два метри.

Для нелюдів у формі НКВС не було нічого святого. Не гребували нічим: затискали між дверима пальці, пхали голки під нігті, били по босих п'ятах палицями. Судмедексперт В. Ільницький, який був присутнім під час розкопок у **Дрогобицькій тюрмі**, з боєм відзначав: «Розглядаючи потрощені черепи, в яких застряли металеві кілки, важко повірити, що так могли знущатися із живих людей».

У газеті «Краківські вісті» від 7 серпня 1941 р. повідомлялося про **Кременецьку тюрму**, де було вимордувано 1500 українців, серед яких 8 священників та владика Симон. Згідно з повідомленнями очевидців, найстрашнішу смерть мав владика Симон. «Провівши його голим між ударами крісових прикладів через вулиці Крем'янця до тюрми..., звироднілі енкаведисти обсмалили єпископові бороду, відрізали п'яти, ніс та язик, викололи очі...»

У **Тернопільській тюрмі**, як подає відомий краєзнавець Г. Грещук зі свідчень очевидця, «трупи помордованих були жахливо понівечені, мали відрубані чи викручені руки й ноги, повипалювані очі. Московські катюги застосовували до свого кривавого ремесла сокири, щоб завдати своїм жертвам якнайбільших мук. У жінок, яких я бачив у камерах, були повідрізувані груди і повикручувані руки й ноги та порозбивані голови. У кожній камері було по 60 і більше трупів, а камер було в Тернопільській тюрмі, яку збудували

ще поляки, дуже багато. В одній камері я побачив трупи двох дівчат, зв'язаних до купи колючим дротом. В одній був розпорений живіт і в нього вложено kota, у другій була здерта з рук шкіра від долонь по лікті. На рани насипано ямичних остюків...

У камері на першому поверсі я побачив прибитий до стіни цвяхами труп молодого, може 30-літнього чоловіка...»

Найжахливіше, що більшовицькі карателі знищували навіть дітей. Під час розкопок наприкінці 80-х років одного з місць масових страт 1939 р. у «Дем'яновому лазі» — урочищі під Станіславом (нині Івано-Франківськ) — у моторошному «звалищі» людських кісток і напівзотлілого одягу знайшли крихітний скелетик: немовля було дротом прив'язане до матері, навіть збереглися рештки пелюшки.

Подібні звірства чинилися в Луцьку, Дубні, Чорткові, інших західноукраїнських містах.

Загалом же за 1939—1941 рр. жертвами репресій — депортацій, ув'язнень, розстрілів — став чи не кожен десятий мешканець Західної України. В одній лише Галичині — Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях — за підрахунками дослідника І. Андрухів, за той період населення зменшилося майже на 700 000 чол. Тільки за один рік до 90 000 осіб було репресовано за політичними ознаками на Буковині та в Бессарабії. Ці дані свідчать, що репресії комуністичного режиму як в цілому по Україні, так і на новоприєднаних західноукраїнських землях, носили масовий характер і були спрямовані на знищення та асиміляцію української нації.

Опір утвердженню комуністичного режиму у Західній Україні

Прихід Червоної армії у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі викликав піднесення серед більшості місцевого населення. Воно висловлювало свою щирю вдячність за звільнення від польського гноблення та за омріяне возз'єднання українських земель. На честь «визволителів» у містах і селах зво-

дилися тріумфальні арки, нерідко прикрашені синьо-жовтими прапорами; їх вітали хлібом і сіллю, квітами, церковними процесіями з хоругвами та іконами. Однак у процесі утвердження тоталітарного режиму первісний ентузіазм західних українців почав згасати. Порятунком для багатьох з них від комуністичних репресій стали **втечі** у німецьку зону окупації — т. зв. Генеральне губернаторство, куди належала й частина етнічних українських земель (*Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя*) площею 16 тис. кв. км, на якій проживало бл. 550 тис. українців. Протягом 1939—1940 рр. сюди втекли від 20 до 30 тис. чол., передусім члени політичних партій, діячі кооперації, науки і культури. Вони розселялися серед своїх земляків, зокрема багато осіло у Кракові — центрі Генерального губернаторства. Краків згодом перетворився в осередок економічного, культурного та громадського життя українців. Тут і в інших місцях виникали українські громадсько-культурні організації, відкривалися школи, комітети самопомоги, кооперативні, молодіжні та спортивні організації. Навесні 1940 р. було створено координаційний орган під назвою **Український центральний комітет (УЦК)**, який очолював відомий учений Володимир Кубійович. УЦК захищав соціально-економічні інтереси українців у Генерал-губернаторстві.

Ті українці, що zostалися під радянським режимом, намагалися протистояти зростаючим безчинствам. Активною була **позиція церкви**, насамперед греко-католицької на чолі з митрополитом А.Шептицьким, яка надавала значну моральну підтримку населенню та відкрито протестувала проти численних насильств з боку нової влади, апелювала до вищого державного керівництва. Чинити опір старалася також **молодь**, у першу чергу студентська, відмовляючись вступати до комсомолу та відвідувати лекції з марксизму-ленінізму, розповсюджуючи антирадянські листівки.

Єдиною політичною силою, що не лише зберегла свою структуру, а й значно розширила її, стала **Організація українських націоналістів**. Вона мала великий досвід нелегальної діяльності і постійно поповнювалася нови-

ми кадрами, які не хотіли миритися з існуючим режимом. Націоналісти поширювали антирадянські прокламації, вивішували синьо-жовті прапори, перешкоджали проведенню виборів та колективізації, вбивали представників радянської адміністрації тощо.

Значною перешкодою на шляху організаційного зміцнення націоналістичного руху був розкол, який стався після вбивства Є. Коновальця. Він призвів до утворення двох окремих і непримиренних організацій: **ОУН(Б) — бандерівської**, або революційної, очолюваної С. Бандерою, та **ОУН(М) — мельниківської**, очолюваної А. Мельником, які впродовж багатьох років поборювали одна одну. Це завдало великої шкоди всьому українському національно-визвольному рухові, хоча ОУН залишалася й надалі єдиною організованою політичною силою, яка боролася за незалежність і соборність України.

Що ж до польського руху опору, то він, на відміну від ОУН, не мав достатнього досвіду підпільної роботи і практично був розгромлений радянськими каральними органами.

Отже, приєднання західноукраїнських земель до УРСР було визначною подією, важливим етапом у боротьбі за соборність, в результаті якого переважна більшість українців з'єдналася в межах однієї держави. Однак реалізація даної акції мала окупаційний характер, оскільки була наслідком злочинної змови двох диктаторів та завдала невимовних страждань значній частині населення Західної України, серед якого, в результаті, запанували антикомуністичні та антирадянські настрої.

Становище східноукраїнських земель

Важким в умовах комуністичного режиму залишалося й становище населення східних областей України. Незважаючи на те, що на кінець 1930-х років масовий огульний терор припинився, його жахливі наслідки, передусім морально-психологічні травми, продовжували справляти згубний вплив на суспільство. Практично на будь-якому великому підприємстві відчувалася

гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. Залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність.

Труднощі в економіці командно-адміністративна система намагалася усунути притаманними їй **наказними методами**. Так, за найменше порушення — прогул чи запізнення людина звільнялася з роботи, а нерідко й позбавлялася волі. Іншим указом збільшувався робочий час, заборонявся самовільний вихід робітників і службовців з підприємств та установ. Трохи пізніше випуск неякісної і нестандартної продукції прирівняли до свідомого шкідництва. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання т. зв. соціалістичного змагання. Неучасть у ньому почала розглядатись як ознака нелояльності.

На початок 1940-х років остаточно виявилось призначення щойно збудованої «матеріально-технічної бази соціалізму» як, по суті, потужного **військово-промислового комплексу** (на 1941 р. асигнування на оборону становили більш як 43 % державного бюджету). Причому українська промислова база була її наріжним каменем. На 1940 р. Україна видобувала 50,5 % загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7 % чавуну, 48,8 — сталі, 67,6 — залізної руди, 25,7 % — електроенергії тощо.

Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації, передових методів агрокультури, в тому ж році колгоспи України дали понад 20 % загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73 % — цукру, 20 % — м'яса та ін.

Однак, незважаючи на форсовані темпи індустріалізації та досягнення у деяких галузях важкої промисловості, їх результати значною мірою були знівельовані авантюрною політикою комуністичного режиму на чолі з Й. Сталіним. Особливо це виявилось з початком німецько-радянської війни.

2. Встановлення фашистського окупаційного режиму та народний опір йому.

18 грудня 1940 р. Генеральний штаб Збройних сил Німеччини завершив розробку плану «Барбаросса», що передбачав напад на Радянський Союз.

Україна в планах Німеччини

Немаловажне місце у своїх планах німецьке командування відводило здобуттю у якнайкоротші терміни України з її родючими землями й величезними сировинними ресурсами. «Якщо ми хочемо володарювати в світі, то спершу повинні перемогти Росію», — безперестанку повторював А.Гітлер. І у своєму задумі особливу роль відводив Україні. «Якби Урал з його незліченними сировинними багатствами, Сибір з його лісами і Україна з неозорими полями стали власністю Німеччини, німці назавжди забули б, що таке злидні», — заявив він на з'їзді нацистської партії в 1936 р. Про винятково важливе місце України в завойовницьких планах нацистів фюрер підтвердив перед початком Другої світової війни: «Все, що я роблю, спрямовано проти Росії. Мені потрібна Україна!»

У переддень нападу на СРСР, 21 червня 1941 р., А.Гітлер довірчо писав італійському лідеру Б.Муссоліні: «Перш за все я сподіваюся, що нам вдасться забезпечити на тривалий час спільну продовольчу базу в Україні. Ця країна стане основним поставником тих ресурсів, які нам знадобляться в майбутньому».

Тепер точно встановлено, що відразу ж після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад А.Гітлер доручив розробити нові **принципи німецької політики на Сході**. 16 вересня 1942 р. вони були схвалені фюрером. «Ми завоювали неосяжні території на Сході з тим, — говорилося там, — щоб закріпитися тут на тисячоліття. Конкретно це означає: після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова арійська імперія... Звичайно, програма перебудови світу такого грандіозного розмаху вимагатиме не лише гігантських фізичних зусиль, а на-

самперед — граничної твердості духу. Саме тому не міністерським чиновникам, а білявим бестіям із чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси — вивільнення життєвого простору. Отож найвищим обов'язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих територій. Ви повинні убивати якомога більше й ефективніше винищувати тутешніх унтерменшів!»

Згодом фашисти прийняли конкретне рішення: для знелюднення територій до Уральського хребта в найстисліші строки знищити та депортувати в Сибір понад 30 млн населення Польщі та європейської частини СРСР.

Початок радянсько-німецької війни

22 червня 1941 р. о 4-й год. ранку Німеччина напала на СРСР (разом з нею у війну вступили її союзники: Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина і Фінляндія). Її армія наступала у трьох напрямках: група «Північ» — на Ленінград, група «Центр» — на Мінськ і Смоленськ (з Москвою як подальшою ціллю), група «Південь» — на Житомир і Київ. На українському відтинку фронту радянсько-німецьке **воєнне співвідношення** було таким: в людях — 1:1,4, артилерії — 1,3:1, танках — 4,9:1, літаках — 2,4:1. Проте навіть за цих порівняно сприятливих обставин зупинити німців на радянському кордоні не вдалося. Їх просування полегшувалося тим, що старі укріплені райони — т. зв. лінію Сталіна — у зв'язку з перенесенням після 1939 р. кордонів, ліквідували, а нову — «лінію Молотова» — не закінчили. За перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. чол., 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат (*німецькі бойові втрати в живій силі були в 10 разів меншими*).

Такий перебіг подій настільки приголомшив радянське керівництво, що, як стверджують дослідники, у липні 1941 р. Й. Сталін, Л. Берія і В. Молотов обговорювали питання про капітуляцію Радянського Союзу перед фашистською Німеччиною, погоджуючись віддати Гітлеру Прибалтику, Молдавію, значну частину України, Біло-

русії. Проте болгарський посол, через якого вони намагалися зв'язатися з Гітлером, відмовився бути посередником у цій сумнівній справі.

Згідно з **військовою доктриною**, СРСР готувався воювати на чужій території, тому більше половини радянських запасів: зброї, боєприпасів, обмундирування, техніки, пального — було складовано поблизу кордону (*згадуваний вже В. Суворов мотивує це підготовкою Сталіна до нападу на Німеччину, який мав статися 15 липня 1941 р.*). У результаті, за перший тиждень війни 30 % всіх запасів боєприпасів, 5,4 із 7,6 млн гвинтівок, 191 із 240 тис. кулеметів, 50 % всіх запасів пального і продфуражу було або знищено, або захоплено противником.

До кін. 1941 р. ворог окупував майже всю Україну (*за винятком східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловоградської областей*). Слабко підготовлена та погано озброєна Червона армія не витримувала натиску німецького війська. Приклади серйозного спротиву фашистам були нечисленими. У перші дні наступу німецькі частини наразилися на **відчайдушний опір** на лінії Луцька — Бродів — Рівного — Дубни, де з 23 по 29 червня 1941 р. велися перші на Східному фронті танкові бої. Незважаючи на настирливі атаки, протягом 5 днів стримувала наступ ворога 41-ша стрілецька дивізія у районі Рави-Руської. Значний героїзм проявили й кинуті напризволяще оборонці прикордонних застав у Сокалі, Перемишлі, Володимирі-Волинському. Але, як правило, фашисти зосереджували у ключових точках потужні сили і за рахунок цього без якихось ускладнень проривали радянську оборону.

У зв'язку з **нестачею зброї та боєприпасів**, втрачених через недалекоглядну політику вищого державного керівництва, склалася ситуація, коли, за словами історика В. Короля, гвинтівкою у перших боях був озброєний лише один з трьох червоноармійців, а інколи один — з п'яти. До того ж, солдатам на один день активних боїв видавали тільки півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо навіть для відбиття однієї атаки ворога. В результаті багато підрозділів і частин Черво-

ної армії потрапляли в оточення, а тому, як правило, змушені були гинути або здаватися у ворожий полон. Зокрема, на українській території сталося найбільше з усіх відомих воєнній історії оточень, коли у сер. вересня 1941 р. під Києвом німецькі війська взяли в кільце 660 тис. чол., у т. ч. 60 тис. командирів, Південно-Західного фронту. Одною з причин катастрофи став наказ Сталіна, що вимагав «за будь-яку ціну» утримувати Київ і заборонив військам фронту відступити на лівий берег Дніпра. З оточення зуміли вирватися лише окремі загони. Командувач фронтом М. Кирпонос та група генералів загинули. Подібної поразки Червона армія зазнала наприкін. травня 1942 р. під Харковом, коли в німецький полон потрапили 240 тис. чол.

22 липня 1942 р., після захоплення німцями м. Свердловська на Ворошиловградщині (нині Луганщина), вся українська територія була остаточно окупована. **Втрати Червоної армії** тільки вбитими і полоненими склали бл. 5 млн чол., в той час як втрати німців — трохи більше 250 тис. Від радянської кадрової армії на той час залишилося всього 8 %. Очевидно, що якби територія СРСР обмежувалася лише її європейською частиною, то його поразка у 1941 р. була б неминучою. Але Радянському Союзові, як влучно підмітив Я. Грицак, пощастило на природних союзників. По-перше його рятували великі простори — Червоній армії було куди відступати. Наявність великого тилу у східній частині СРСР дозволила, до того ж, евакуювати туди військове виробництво. По-друге, радянське керівництво скористалося з величезного людського потенціалу, який, як гарматне м'ясо, кидали під наступаючі німецькі танки. Та й, зрештою, зимою 1941/42 рр. допомогли тріскучі морози.

Причини перших поразок

У значній мірі перші поразки Червоної армії були зумовлені злочинною політикою комуністичного режиму напередодні війни. Серед багатьох її компонентів виділимо два. Передусім — це **репресії в армії**. Протягом, головним чином, 1937—1938 рр. із 733 вищих

командирів і політпрацівників — 579 було знищено. Із 5 маршалів розстріляно 3-х, з 10 командармів 2-го рангу — всі 10, з 57 комкорів — 50, із 186 комдивів — 154. Було репресовано або звільнено з армії 91 % командирів полків та їхніх заступників. Усього каральні органи репресували понад 47 тис. офіцерів і 1800 генералів (з названої кількості 1/3 припадала на Київський військовий округ). Загальна кількість репресованих по Наркомату оборони з 1937 по 1939 рр. складала 3,5—4 млн осіб. У результаті, на поч. 1941 р. лише 7 % командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37 % взагалі не мали відповідної освіти. На таке становище не міг не звернути уваги А.Гітлер. Напередодні війни на одній з військових нарад він заявив: «Червона армія обезголовлена. 80 % командних кадрів знищено. Вона послаблена, як ніколи. Це основний фактор мого рішення.. Потрібно воювати, доки кадри не вирости знову».

Другим фактором, котрий став безпосередньою причиною поразок Червоної армії на першому етапі війни, була якась диявольська **самовпевненість Й.Сталіна**, що його союзник А.Гітлер у 1941 р. на Радянський Союз не нападе (*ця безпечність згодом виллилася у мільйони людських жертв*). Хоча підстав для такого оптимізму не було жодних. Свідченням агресивних намірів були **постійні порушення німцями радянського кордону**. З жовтня 1940 р. по 10 червня 1941 р. з боку Німеччини було здійснено 185 порушень кордону літаками, в т. ч. тільки за травень і 10 днів червня — 91 порушення. Причому в ряді випадків літаки пролітали над радянською територією до 100 і більше км. З 1 січня по 10 червня 1941 р. на кордоні з Німеччиною було затримано 2080 порушників, з них було викрито 183 німецьких агенти. Але замість того, щоб відповідним чином відреагувати, Сталін напередодні війни пішов на безпрецедентні поступки Гітлеру. Він дозволив німцям розшукувати на радянській території могили солдатів, що загинули в роки Першої світової війни. І от німецькі «слідопити» під виглядом пошуку могил вели розвідку місцевості... в найближчому тилу радянських військ! (До речі, після розгрому Німеччи-

ни, на допиті, фельдмаршал Кейтель на питання радянського слідчого, які, на думку Кейтеля, були головні заслуги німецької розвідки перед війною, відповів: «Найпозитивнішим було те, що німецька розвідка дала повну і точну картину розташування всіх радянських військ перед початком воєнних дій у всіх прикордонних округах...»)

Цікаво, що до останнього моменту — 3 год. ранку 22 червня 1941 р. — радянські ешелони і кораблі з хлібом, рудою та іншими товарами, згідно з договором, регулярно відправлялися в Німеччину. Хоч остання ще з поч. 1941 р. припинила зворотні поставки, особливо машин і верстатів. А напередодні фашистського нападу — 20—21 червня — всі німецькі кораблі, котрі перебували у радянських портах, терміново, навіть недовантажені, знялися з якорів і залишили територіальні води СРСР.

Подібне безглуздя Й.Сталіна видається ще злочиннішим на тлі того, що про агресивні наміри Німеччини проти СРСР знали як у Москві, так і за кордоном. Конкретні **дані про підготовку німців** і їхніх союзників до війни радянські органи держбезпеки почали отримувати з листопада 1940 р. А з квітня 1941 р. така інформація, в т. ч. і про конкретну дату німецького нападу, надходила майже з 40 точок земної кулі й мало не щодня. Зокрема, радянський розвідник у Японії Р.Зорге повідомив точне число агресії за тиждень до неї. Перебіжчики з німецької сторони за кілька діб до нападу повідомляли не тільки день, а й навіть годину. Таким чином, радянське керівництво мало більш ніж достатньо надійної інформації про воєнну загрозу. Та вся вона відкидалась як дезінформуюча, оскільки «великий вождь» виключав саму можливість того, що Гітлер наважиться розпочати війну проти СРСР до того, як розгромить Англію. Виходячи з цього, Сталін був переконаним, що розвідці вірити не можна. Тому з 1936 по 1940 р. було репресовано 5 начальників Головного розвідувального управління.

Вельми промовистим фактом у даному випадку є доповідна записка Л.Берії Й.Сталіну від 21 червня 1941 р.: «...Я, — зазначав Берія, — знову наполягаю

на відкликанні і покаранні нашого посла в Берліні Деканозова, який як і раніше бомбардує мене «дезою» про те, що нібито Гітлером готується напад на СРСР. Він повідомив, що цей «напад» почнеться завтра. Те ж радирував і генерал-лейтенант В.І.Тупиков, військовий аташе в Берліні. Цей тупий генерал стверджує, послаючись на всю берлінську агентуру, що три групи армій вермахту будуть наступати на Москву, Ленінград і Київ. Але я і мої люди, Йосифе Віссаріоновичу, твердо пам'ятаємо Вашу мудру настанову: в 1941 р. Гітлер на нас не нападе!..» Наголосимо, що все це відбувалося за кілька годин до фашистської агресії.

Відповідальність за всі свої злочинні прорахунки напередодні війни більшовицьке керівництво переклало на плечі рядового солдата. 16 серпня 1941 р. з'явився вкрай жорстокий наказ № 270, згідно з яким з військ НКВС і держбезпеки створювалися т. зв. **загороджувальні загони**. Вони розташовувалися позаду бойових частин і у випадку вимушеного відступу без наказу Ставки Верховного Головнокомандувача відкривали вогонь по своїх же бійцях. Водночас згідно з наказом формувалися **штрафні роти** (від 150 до 200 чол. у кожній), куди посилали «нестійких» солдатів і молодших командирів. Звільнити зі штрафної роти могла лише смерть чи важке поранення. Бійців штрафних рот називали «смертниками», бо майже всі вони гинули.

28 липня 1942 р., коли німці проривалися до Сталінграда та Головного Кавказького хребта, Сталін підписав ще один наказ — № 227, в якому далі розвивалися положення попереднього наказу. До штрафних рот для рядового й сержантського складу додавалися **штрафні батальйони** (по 800 чол.) для офіцерів — від молодшого лейтенанта до полковника. «Ні кроку назад без наказу вищого командування, — говорилося в наказі. — Панікери і боягузи повинні знищуватися на місці».

Важко не погодитися з думкою відомого воєнного історика М.Коваля, що з одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття подібні суворі накази були необхідні. А з іншого — підкріплені правом розстрілу

«в несудовому порядку», карною відповідальністю близьких родичів т. зв. «винуватців» та іншими заходами, вони **сковували ініціативу** командирів і нерідко прирікали на безплідну загибель цілі з'єднання, які з ходу кидалися в бій з боєкомплектом 4—5 снарядів на одну гармату, коли навіть гвинтівки мали не всі бійці і їсти не було чого. Полки зникали разом зі штабами. За 3—4 дні боїв дивізія гинула.

«Не забуду поки й житиму, — згадував письменник Анатолій Дімаров, — одну таку атаку взимку 43-го, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кілька сот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів».

Інший учасник бойових дій, що побував у схожій ситуації, писав: *«Ввечері нас вишикували в лісі, видали нові гвинтівки, ще з заводською змазкою... і сказали, що завтра буде бій. Ніхто з гвинтівок не стріляв, не мав поняття про чистку зброї. Ранком пішли в бій. Гвинтівки не стріляли. А німці вели щільний вогонь з кулеметів. Крики, мат, прокляття. Покосило нас немало. Командир дивізії був упертий і дурний, гнав батальйон за батальйоном...»*

Нацистська окупація

Окупувавши Україну, фашисти встановили на її території режим кривавого терору у вигляді сумнозвісного «нового порядку». **Мета нацистів** зводилася до насильницького пограбування завойованих територій, максимального очищення їх від корінного населення та запровадження для решти системи жорстокої позаекономічної експлуатації. У планах німецької колонізації визначалося: *«Україна — найплодючіша область Європи. Її завдання — постачати продукти харчування та сировину новій Європі. А жити на українській*

землі повинні тільки люди німецької арійської крові».

Відповідно до цього, новоявлені колоністи прагнули витравити національну свідомість українців, а тому вдалися до розчленування України як історично-географічної та політичної цілісності. Як відомо, Закарпаття ще у березні 1939 р. було передано німецькій союзниці — Угорщині. Буковина, Ізмаїльщина та «Трансністрія» — Одеська, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей були приєднані до іншої союзниці Німеччини — Румунії. Галицькі області — Дрогобицька, Львівська, Станіславська та Тернопільська, як «дистрикт Галичина» були включені до Генерал-губернаторства, створеного на території окупованої Польщі. З більшої частини українських земель було утворено т. зв. Рейхскомісаріат Україна зі столицею у Рівному. Донбас і Слобожанщина передавались у підпорядкування фронтового військового командування. Всі частини розділеної України були ізольовані одна від одної, спілкування між ними заборонялося.

На чолі Рейхскомісаріату Гітлер поставив безжального і жорстокого Е. Коха, **україноненависницька політика** котрого не знала меж. «Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, — заявляв цей фанатичний расист, — я звелю його негайно розстріляти». На нараді окупаційних чиновників у Рівному він так сформулював цілі Німеччини щодо України: «Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччини. Цю роботу слід проводити, не рахуючись із втратами». Подібне твердження відповідало ідеологічним засадам міністра окупованих східних територій А. Розенберга, який заявляв: «Розмноження слов'ян небажане... Освіта небезпечна. Цілком достатньо, якщо вони навчатися рахувати до 100... Кожна освічена людина — це наш майбутній ворог...» Свою «турботу» про українців висловлював і сам фюрер: «Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо... Під свободою українці розуміють, що вони будуть митися тільки один раз на місяць замість двох разів».

Гітлерівці запровадили в Україні нещадний геноцид проти місцевого населення. Тут виявлено майже 300 місць масових страт населення, 180 концтаборів смерті, 50 гетто, де фашисти замордували 5264 тис. чол. мирного населення (причому євреїв і циган майже поголовно) та військовополонених. До Німеччини вивезено на каторжні роботи 2 400 тис. осіб, передусім молоді. Значна частина їх загинула на чужині від виснаження, хвороб, травматизму.

Під час війни німці з властивою їм педантичністю і скурпульозністю здійснювали пограбування України, вивозячи з неї марганець, руду, вугілля, шкіру, целюлозу, будівельні матеріали, промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м'ясо, олію, масло, цукор, лікарські трави і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, які залишилися неушкодженими, німецька адміністрація оголосила власністю Німеччини і нещадно експлуатувала. Цікаво, що здійснюваний фашистами економічний визиск де в чому нагадував господарювання комуністів, зокрема, було збережено колгоспну систему разом з трудовими й адміністративним апаратом. Тим самим радянські колгоспи й радгоспи визнавалися найефективнішим способом викачування з місцевого населення хліба і продовольства.

Рух опору

«Новий порядок», запроваджений фашистами в Україні, не міг не викликати опору місцевого населення, хоч спочатку частина українців, передусім західних, налякана комуністичними репресіями 1939—1941 рр., зустрічала німецьке військо як визволителів. Багатьом Німеччина видавалася єдиною зовнішньою силою, яка могла змінити статус України в Європі й допомогти їй у боротьбі проти більшовизму.

Хоча німці не давали ніяких обіцянок, національно свідомі українці сподівалися на відновлення української державності. Найбільшу активність виявили діячі обох течій **Організації українських націоналістів**. Ще до приходу німців у багатьох містах були створені українські органи державної влади. Подекуди такі орга-

ни управління виникали безпосередньо і після прибуття німецької армії. У результаті співпраці між німцями та ОУН ще перед радянсько-німецькою війною було створено дві військові частини під кодовими назвами «*Нахтігаль*» і «*Роланд*». У них було бл. 600 солдатів-українців. Німці збиралися використати їх для своєї загарбницької мети, а ОУН сподівалася, що вони стануть зародком майбутнього українського війська.

30 червня 1941 р. у Львові ОУН(Б) організувала Українські національні збори, які без погодження з німцями проголосили **Акт відновлення Української держави** та сформували уряд — Українське державне правління на чолі з Ярославом Стецьком. У всьому краї відбувалися збори, маніфестації українців на підтримку відновлення української державності. Проте **реакція німців** на таке «самоуправство» була негативною. Вже на поч. липня 1941 р. вони заборонили діяльність Правління, заарештували його голову Я.Стецька, а також С.Бандеру та інших українських діячів. Від них вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р. Однак ніхто не виявив слабкодухості. Зокрема Степан Бандера наголосив, що, віддаючи накази, «не спирався на жодні німецькі органи влади й ні на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців». У відповідь фашисти кинули С.Бандеру, Я.Стецька та деяких інших провідних членів націоналістичного руху до концентраційного табору Заксенгаузен, де вони перебували майже до кінця війни. Вся мережа бандерівських організацій, керівництво якою перебрав Микола Лебедь, змушена була перейти в підпілля.

Восени 1941 р. нацисти знову завдали репресивного удару по ОУН. Зокрема у вересні було заарештовано бл. 2 тис. та розстріляно кілька сотень членів бандерівських «*похідних груп*». Їх завданням було, рухаючись вслід за фронтовими німецькими частинами, пропагувати по містах і селах ідею самостійності України, організувати цивільну адміністрацію, розгортати мережі оунівського підпілля. Десь через два місяці гестапо накинuloся вже на ОУН(М), розстрілявши понад 40 провідних членів цієї організації, серед них відо-

му поетесу Олену Телігу. В той же час німецька влада видала наказ про арешти й таємні страти без суду бандерівців.

В умовах жорстокого окупаційного режиму, зневаги національних прагнень українського народу, повного його безправ'я, нещадної експлуатації і грабежу ОУН кинула клич до самооборонної боротьби, як єдиного шляху збереження й захисту народу. Вже у 1942 р. низи вимагали переходу до загального збройного опору. Осередками такого спротиву на перших порах стали Волинь і Полісся. Тут від початку війни діяли партизанські відділи «Поліської Січі» під проводом Тараса Бульби-Боровця. Тут же, на Волині, були сформовані партизансько-військові частини обох ОУН. У результаті об'єднання всіх цих розрізнених військових формувань у жовтні 1942 р. була створена **Українська повстанська армія (УПА)**. Вона стала грізною військовою силою, яка повела боротьбу як проти німецьких загарбників, так і проти радянських партизанських формувань, оскільки вони представляли комуністичний режим на окупованих територіях і своїми діями накликали фашистські репресії проти мирного населення. Влітку 1943 р. УПА здійснила низку успішних боїв з окупаційними військами, внаслідок яких ворог, незважаючи на підтримку авіації й танків, втратив вбитими і пораненими бл. 3000 солдатів і офіцерів. 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів було також проведено у жовтні — листопаді того ж року. На звільнених від фашистів територіях, зокрема на Волині, УПА формувала **українське державне управління**, яке впроваджувало місцеве самоврядування, вирішувало земельне питання, створювало грошову систему, школи тощо.

Крім фашистів та радянських партизан, українські повстанці змушені були вести тривалу боротьбу проти польської **Армії крайової (АК)**, підпорядкованої польському уряду в Лондоні. Її основне завдання полягало в тому, щоб до приходу радянських військ взяти під свій контроль західноукраїнські землі, втрачені Польщею у 1939 р. Реалізуючи ці задуми, АК супроводжувала їх терористичними акціями проти мирно-

го українського населення, зокрема лише на Холмщині протягом 1943—1944 рр. було замордовано бл. 5 тис. українців та спалено десятки сіл. Заклики командування УПА та митрополита А.Шептицького до порозуміння успіху не мали. Тоді УПА розпочала відкриту боротьбу проти поляків. Це призвело до насильства, жертвами якого стали не тільки вояки, а й десятки тисяч мирних жителів з обох боків. Протистояння тривало аж до 1947 р.

З поширенням повстанського руху в Україні УПА розділилася на кілька груп: УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття), УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося утворити через наступ радянських військ (*тому часом УПА-Південь називали ще й УПА-Схід*). Для загального керівництва було створено Головне командування УПА з Головним військовим штабом, очолюваним безстрашним борцем за волю України Романом Шухевичем. Восени 1943 р. Головне командування УПА прийняло рішення запровадити посаду Головного командира УПА, яким і став Р.Шухевич під псевдонімом **Тарас Чупринка** (*спочатку в ранзі підполковника, а з 22 січня 1946 р. — у ранзі генерал-хорунжого*). На поч. 1944 р. УПА нараховувала бл. 100 тис. вояків. Це свідчило про масову підтримку її з боку українців, оскільки ніякої допомоги ззовні вона не мала.

21—25 липня 1943 р. відбувся **III надзвичайний збір ОУН**, який визначив **головні програмні вимоги** організації в нових умовах: право кожного народу на творення своєї держави, рівність усіх громадян України незалежно від національної приналежності, свобода слова, друку, совісті й світогляду. Збір заявив, що ОУН бореться проти імперіалізму та проти імперій, тому має за противника як СРСР, так і нацистську Німеччину.

Через рік, у липні 1944 р., з ініціативи УПА і лідера ОУН С.Бандери була створена **Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)**, яка мала взяти на себе керівництво національно-визвольним рухом в Україні. До її складу ввійшли делегати від різних політичних партій,

що діяли в Західній Україні до Другої світової війни (крім комуністів та ОУН(М)), а також представники деяких східноукраїнських організацій. Платформа нового утворення відобразила **еволюцію поглядів** українських націоналістів, яка була спричинена війною та контактами з підрадянськими українцями. Вона закликала до більшої терпимості щодо ідеологій, відмінних від націоналізму, відкидала расову та етнічну винятковість, більше уваги приділяла соціально-економічним питанням.

З німецькими окупантами боролись і **радянські партизани**. Щоправда, наслідки першого етапу становлення партизанського руху виявилися сумними. Один з його керівників І.Старинов свідчив, що першого року війни в Україні було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. були дані лише про 22 діючих загони. Решта розпалася або була розгромлена. Тільки наприкін. 1942 р. партизанський рух почав відроджуватися.

Одночасно з кількісним збільшенням партизанських сил посилювалась і їхня бойова активність. Великого розмаху набрав партизанський рух на півночі Лівобережної України. Путивльський партизанський загін наприкін. травня 1942 р. зробив успішний напад на м. Путивль, де німці зберігали багато зброї, продовольства і військового спорядження. Тоді ж розгорнуло бойові операції проти ворога партизанське з'єднання на чолі з О.Сабуровим. Активно діяли чернігівські партизани під командуванням О.Федорова і М.Попудренка.

Боротьба партизанів, набираючи розмаху, вимагала єдиного централізованого керівництва. Для цього був створений **Український штаб партизанського руху** на чолі з високопоставленим офіцером НКВС Т.Строкачем.

Щоб розширити партизанську боротьбу на Правобережжі, туди наприкін. жовтня 1942 р. рейдом вирушили партизанські з'єднання С.Ковпака і О.Сабурова. Партизани очистили від ворога в північно-західній частині України і південній частині Білорусі велику територію, яку назвали «Партизанським краєм». На

осінь 1942 р. партизанський рух у Правобережній Україні набагато зріс і становив для окупантів грізну силу. Проте досить часто діяльність партизан зводилася до **демонстрації радянської присутності** на окупованих територіях. Здійснивши декілька нападів на фашистів, вони відходили в глиб лісів. Тим часом мирне населення за такі дії розплачувалося з окупантами кров'ю.

З'єднання С.Ковпака здійснило відомий **похід по ворожих тилах** від Путивля до Карпат, завдавши загарбникам відчутних ударів. Був період, коли ковпаківці дійшли згоди із загонами УПА і разом з ними здійснювали бойові операції проти німецьких вояків. Однак згодом, виконуючи пряму вказівку Сталіна, С.Ковпак завдав УПА удару в спину. Ця авантюра закінчилася трагічно для ковпаківців, які були розбиті. Лише небагатьом із них вдалося врятуватися в Карпатах. Усього на поч. 1944 р. на території України, яку окупували німецькі війська, нараховувалося 40—50 тис. радянських партизанів.

У містах України діяли націоналістичні та прорадянські **підпільні групи**, зокрема «Молода гвардія» на Луганщині та «Партизанська іскра» на Миколаївщині. Підпільники розповсюджували антинімецькі листівки, здійснювали терористичні акти, вчиняли диверсії на залізницях та підприємствах тощо.

Загалом, УПА, партизанські загони, підпільники своїми діями наближали звільнення України від німецьких окупантів.

3. Битва за Україну

Перемога під Сталінградом у лютому 1943 р., розгром німецьких військ у Курській битві в серпні 1943 р., а також самовіддана праця мільйонів людей в тилу під гаслом «Все — для фронту, все — для перемоги» створили необхідні передумови для наступу Червоної армії по всьому фронту. Відкрилася можливість для оволодіння Лівобережною Україною, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережжі.

Забезпечивши чисельну перевагу над ворогом (за даними західних істориків, Червона армія в той час мала потрійну перевагу в людях і — завдяки американським поставкам — майже п'ятикратну — в техніці), радянські війська просувалися на захід, витісняючи нацистських загарбників з України.

Вигнання фашистів з Лівобережжя

У результаті успішної **Чернігівсько-Прип'ятської операції**, що почалася в серпні 1943 р., частини і з'єднання Центрального фронту прорвали сильну оборону ворога і в ніч на 9 вересня форсували Десну. До 14 вересня вони звільнили понад 100 населених пунктів. 15 вересня взяли Ніжин — останній великий укріплений пункт противника на київському напрямку. Великих успіхів досягли й війська Воронезького фронту, які до 20 вересня вигнали противника з 800 населених пунктів північних областей України. Поразки німецьких військ змусили Гітлера прибути зі ставки на Східній Пруссії у Вінницю. Фашистське командування розробило плани стабілізації ситуації, але вони зазнали краху. 21 вересня було взято Чернігів і відкрито шлях до Дніпра. Протягом вересня 1943 р. Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини очистили від гітлерівців.

Німецьким військам не вдалося втримати й Донбас, не виправдав їхніх сподівань могутній Міуський рубіж. Наступальну **операцію за оволодіння Донбасом** війська Південного і Південно-Західного фронтів почали 13 серпня. Вона тривала до 23 вересня 1943 р., гітлерівські війська були вигнані з Горлівки, Макіївки, а 8 вересня і з міста Сталіно (*тепер Донецьк*). Частини Південно-Західного фронту вийшли до Дніпра. Почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити **переправу через Дніпро**. На правий берег пливли хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащанети, напхані соломною. Посильну допомогу надавало населення придніпровських сіл. Але солдати тися-

чами тонули в холодній осінній воді. Учасник форсування Дніпра письменник Віктор Астаф'єв згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?»

Тоді ж розгорнувся **наступ у напрямку Запоріжжя і Дніпропетровська**. За вміле керівництво бойовими діями при штурмі Запоріжжя (його зайняли 14 жовтня) групу командирів нагородили орденом Богдана Хмельницького, заснованим у жовтні 1943 р. Війська Південного фронту прорвали німецьку оборону на річці Молочна і «закрили» в Криму 200-тисячну 17-ту армію.

Вранці 3 листопада 1943 р. несподівано для німецьких військ частини колишнього Воронежського, а тоді 1-го Українського фронту почали рішучий **наступ на Київ**. Сталін наказав зайняти українську столицю до річниці більшовицького перевороту. 6 листопада о 4 год. ранку ціною величезних жертв (*лише в районі Букрина загинуло 40 тис. чол.*) радянські війська ввійшли в столицю України.

Остаточне звільнення України

У 1944 р. було проведено ряд операцій, котрі дали змогу чотирьом Українським фронтам розгромити угруповання німецьких військ «Південь» і групу «А», зайняти всю Україну і Крим. Так, у результаті успішної **Житомирсько-Бердичівської операції** війська 1-го Українського фронту до сер. січня 1944 р. майже повністю очистили від німецьких військ Житомирську, частково Київську, Вінницьку і Ровенську (*тепер Рівненську*) області. Війська 2-го Українського фронту під час **Кіровоградської операції** не тільки відкинули ворога від Дніпра, а й створили загрозу Корсунь-Шевченківській групі німецьких військ, оточеній 28 січня 1944 р. 17 лютого вона перестала існувати. Одночасно з **Корсунь-Шевченківською операцією** праве крило 1-го Українського фронту провело **Рівненсько-Луцьку операцію**, після чого радянські війська вийшли з болотисто-лісової місцевості на оперативний простір. У березні 1944 р. на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра май-

же одночасно почали наступ три Українських фронти. За час з 4 до 17 квітня 1944 р. війська пройшли до 350 км, оволодівши Вінницею, Проскуровом (*тепер Хмельницький*), Тернополем і Чернівцями. Окремі частини 25 березня 1944 р. вийшли на державний кордон з Румунією. Успішно розвивали радянські війська **наступ на півдні України**. 13 березня вони взяли Херсон, 28 березня — Миколаїв, 10 квітня — Одесу, 12 травня повністю зайняли Крим.

10 червня 1944 р. почалася **літня кампанія** радянських військ. Наступаючи на захід, 17 липня передові частини перейшли кордон СРСР і вступили на територію Польщі. Після розгрому оточених німецьких військ під Бродами (*поряд з німцями тут воювала дивізія СС «Галичина», що складалася з українців, котрі сподівалися перетворити її у повноцінну українську армію*) радянські частини 27 липня ввійшли у Львів і в Станіслав. Гітлерівське командування поспішно відводило війська до Карпат. У результаті **Карпатсько-Ужгородської операції** закінчилося звільнення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. На останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося звільнення Закарпатської України. Остання подія створила умови для **возз'єднання українських земель**. У травні 1945 р. уряди Радянського Союзу і Чехо-Словаччини підписали договір про передачу Закарпатської України до складу УРСР, що збільшило територію останньої до 577 тис. кв. км.

Прихід на західноукраїнські землі радянських військ поставив перед керівництвом УПА складне питання: продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом чи капітулювати? **Провід ОУН-УПА**, надіючись на зіткнення західних країн і СРСР, вирішив продовжувати боротьбу, щоб не дати змоги радянській владі швидко закріпитися на західноукраїнських теренах. Щоправда, у протистояння між німецьким військом та Червоною армією УПА в той час, як правило, не втручалася, зберігаючи сили для вирішальних дій. Лише після того, як лінія фронту відкотилася на захід, за межі України, УПА провела ряд акцій, щоб перешкодити мобілізації,

не допустити нових депортацій, припинити репресії проти греко-католицької церкви. Ці акції були спрямовані проти загонів НКВС, членів більшовицької партії і тих, хто співпрацював з радянським режимом. Навіть після остаточного завершення Другої світової війни більшовицький режим ще довго не міг контролювати великі території західноукраїнських земель. Це протистояння обійшлося Україні величезною кількістю людських жертв.

У квітні 1945 р. Червона армія почала штурм фашистського лігва — Берліна. Через вимогу Й. Сталіна ввійти туди швидше, ніж союзники, вона втратила в ході Берлінської операції 400 тис. солдатів і офіцерів. 8 травня 1945 р. нацистська Німеччина капітулювала, а 9 травня було відзначено **день Перемоги**. Влітку того самого року радянські війська спільно з союзниками розгромили й далекосхідного агресора — Японію, яка 2 вересня також змушена була капітулювати. Так закінчилася Друга світова війна.

Вагому частку у перемогу над ворогом внесли українці, 4,5—6 млн яких боролися у складі Червоної Армії та радянських партизан, Української повстанської армії, військових формувань США, Канади, Франції, Польщі, Чехо-Словаччини тощо. Радянськими бойовими нагородами було відзначено 2,5 млн українських вояків, 2072 з них стали Героями Радянського Союзу, 32 удостоїлися цієї нагороди двічі, а льотчик Іван Кожедуб — тричі. Значною була українська присутність серед воєначальників, командувачів фронтами і арміями: маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єременко, П. Рибалко, С. Руденко, бл. 300 генералів. Талановитих командирів висунули зі своїх рядів також Українська повстанська армія (Р. Шухевич, Д. Маєвський, Р. Клячківський) та радянські партизани (С. Ковпак, О. Федоров).

4. Труднощі післявоєнної відбудови

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли переважна більшість українських земель опинилися у межах однієї

держави. Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками надзвичайно високу ціну, українці, як і інші народи СРСР, сподівалися на докорінні зміни в суспільстві, насамперед на припинення репресій та поліпшення матеріальних умов життя. Однак їхні надії не справдилися. Головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій всередині країни і на міжнародній арені, незважаючи на ціну.

Втрати України у війні

Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики «спаленої землі», тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, тільки **безпосередні збитки**, завдані господарству республіки, становили 285 млрд крб. в цінах 1940 р. (*загальні збитки СРСР становили 679 млрд крб., з яких 255 млрд — Росії*). Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом останніх п'ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, становила 1,2—1,5 трлн крб. — понад 40 % національного багатства. На руїни було перетворено 720 великих і малих міст та 28 тис. сіл України (*бл. 250 сіл були знищені дотла*), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були **людські втрати**, які, за підрахунками дослідників, в Україні становили 8 млн чол. (*військові — 2,5 млн, цивільні — 5,5 млн*), в той час як у Німеччини та Росії ці показники виявилися значно меншими — 6,5 та бл. 6 млн осіб. Загальні ж демографічні втрати України,

які включають убитих у боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становили 14,5 млн чол.

Економічне становище українських земель значно ускладнювалося тим, що на початку війни відбувалася **масова евакуація на Схід** заводів, робітників та інженерів. Всього з України було вивезено в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів та понад 4 млн осіб. Крім того, з України евакуйовано 30 212 тракторів, майже все обладнання з українських електростанцій, більше 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкур, хутра тощо. У Донбасі було затоплено усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, всі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії тощо. Все це негативно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишалось на окупованій німцями території.

З усього, що було евакуйовано під час війни з України, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала ніякої компенсації. Натомість за нове обладнання, яке поступало в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Господарство

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства. Щоправда, відбудова **промисловості** здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджуючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. Вже на кінець війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7 %. У 1945 р. Україна дала 18 % загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2 % сталі. Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Було відбудовано Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава — Київ.

На кін. 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Особливо складним у повоєнний період було становище **сільського господарства**, яке внаслідок війни та колективної системи господарювання повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тягової худоби, насіння, робочих рук: у селі залишилися в основному жінки і діти. Селянство, як і раніше, залишалося найбільш упослідженою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. Оплата праці сільських виробників була символічною, а існували вони, в основному, за рахунок присадибних ділянок. Село не забезпечувалося пенсіями. Більшість колгоспників не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Катастрофу сільського господарства України довершила жорстока посуха. Почався голод 1946—1947 рр., який охопив значну територію, де проживали мільйони людей, передусім південь: Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. За найскромнішими підрахунками, понад 1 млн осіб загинуло. Юрби голодуючих ринули у західні області України, рятуючись від біди. СРСР, як підтверджують найновіші дослідження, мав достатні резерви для забезпечення людей зерном. Однак у 1946—1947 рр., як і в 1921—1923 та 1932—1933 рр., добірну пшеницю вивозили за кордон, а населення партія й уряд кинули на поталу. В цілому **експорт зернових** із СРСР тільки 1946 р. склав 1,7 млн т, що могло б стати суттєвою допомогою голодуючим регіонам (*підраховано, що для боротьби з голодом в Україні у 1946 р. потрібно було 150 тис. т зерна*). При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно в кредит.

Від голодної смерті багатьох східних українців врятувала **допомога селян західноукраїнських областей**. Тут не було посухи, не знали вони й колгоспів. Західні українці чесно, по-християнськи вико-

нали людський обов'язок перед земляками, які опинилися у безвихідному становищі. Але їхньої помочі було недостатньо, оскільки масштаби катастрофи були надто великими.

До ЦК КП(б)У надходило багато листів з проханням надати допомогу, продовольчу позику. Відмічалися *випадки людоїдства*. «Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, — зазначав тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов у мемуарах, — що він їздив до одного з колгоспів перевіряти, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала у цьому колгоспі. Ось як він розповідав про це: «Я побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежала на столі. При цьому вона промовляла: «Манечку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємося ще трішечки. Уявляєш собі все це, ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей!».

Такий стан речей підштовхнув М.Хрущова до рішучих дій. Він наказав підготувати для уряду СРСР документ, що містив би об'єктивну оцінку продовольчої ситуації в республіці. М.Хрущов просив впровадити для південних областей продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення продуктами харчування. Він ризикував, бо знав про невдоволення Сталіна тим фактом, що Україна не тільки не виконує планів хлібопостачання у союзний фонд, а й звертається з проханням нагодувати власне населення. У відповідь Сталін назвав М.Хрущова «підозрілим елементом», але все ж дав вказівку виділити Україні продовольчу і насінневу *позику*, а також 140 млн крб. для організації безплатного харчування населення. Хоча ця «допомога» була мізерною, але якоюсь мірою полегшувала становище українських селян південних областей.

В цілому ж сільське господарство залишалося збитковим. Підхід до розв'язання аграрних проблем зберігався старим: форсування виробництва в умовах жорстокої централізації та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту

сільськогосподарської артілі в 1946 р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введено грошові та натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства на поч. 50-х років становила лише 84 % довоєнного рівня.

Як відомо, комуністичні правителі були неперевершеними майстрами «показухи» й окомилування. Вони в 1947 р. вдалися до **відміни карткової системи** на продукти харчування, а згодом і на промислові товари. Це була пропагандистська пустопорожня акція. Голодна, розорена країна не могла прогледувати населення з допомогою карток, а, відмінивши їх, поставила його на край прірви. У містах люди стояли в чергах за хлібом по кілька діб. Промислових товарів у продажу не було. Грошова реформа 1947 р. «почистила» до кінця кишені простих трудівників.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Поряд із вагомими успіхами, насамперед у галузях важкої промисловості, темпи розвитку харчової та легкої промисловості, сільськогосподарського виробництва значно відставали, не задовольняючи потреб населення у предметах споживання. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів широкого вжитку доходило до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба ставало проблемою. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток здійснювався на переважно екстенсивній основі. Понад 70 % робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. Відомо, що США пропонували включити СРСР, у т. ч. й Україну, в план Маршалла, однак сталінський режим відмовився і переніс весь тягар відбудови на плечі трудівників.

Визвольний рух у Західній Україні

У Західній Україні новий прихід радянської влади зустріли насторожено. Ще до її появи сотні тисяч людей з болем і розпукою залишали рідний край і виїздили на Захід, розуміючи, що більшовизм несе нові страждання українському народові. І справді, вже з 1944 р. в усіх місцевостях Західної України партійні, радянські та каральні органи продовжили розпочаті у 1939—1941 рр. «соціалістичні перетворення», розгорнувши своєрідну «радянизацію-2», яка також супроводжувалася великомасштабним терором. Вони поспішали якнайшвидше зрівняти в усіх відношеннях західних українців зі східними, насамперед розтоптати високу національну свідомість галичан. Розпочалися форсована ліквідація приватної власності, передусім на землю, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація краю. Враховуючи, що раніше Східна Галичина, Волинь, Північна Буковина, Бессарабія і Закарпаття були аграрними окраїнами різних держав, за 5—10 років ці землі, згідно з партійними постановами мали зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР. У Львові, Ужгороді, Чернівцях, Станіславі (з 1962 р. *Івано-Франківськ*), Тернополі та інших містах будували заводи-гіганти: найбільший в Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, ряд заводів у Львові (автобусний, автотранспортуванців та ін.). У 1950 р. промислове виробництво Західної України становило 10 % загальноукраїнського проти 3 % у 1940 р.

Проте індустріалізацію краю здійснювали бездумно, без урахування доцільності і наявності сировини, не кажучи вже про абсолютну байдужість до проблем охорони навколишнього середовища. Внаслідок такого підходу, наприклад, Львівський автобусний завод отримував комплектуючі з 560 підприємств СРСР і т. зв. країн народної демократії.

Швидкими темпами зростало число промислових робітників. Лише на Тернопільщині наприкін. 1950 р. їх кількість була в 6,8 раза більшою, ніж у 1940 р. Як гриби після дощу, виникали школи ФЗУ та інші про-

фесійні заклади. Нестача кваліфікованих кадрів примусила уряд УРСР відкривати школи, вузи, дослідні інститути, філіали АН України. Можновладці вважали, що їх марксистсько-ленінська система освіти швидко, як у східних областях, русифікує місцевий пролетаріат і створить вірнопіддану інтелігенцію. Дедалі частіше представників останньої приймали в ряди компартії. Однак до кінця їй так і не повірили. Ніколи в західних областях не було місцевого першого секретаря обкому партії, одиниці з місцевих вихідців очолювали райкоми. Ще менше вони займали керівних посад в економіці, науці, управлінському апараті. Ці посади отримували переважно вихідці з Росії та східних областей України. Створення **атмосфери недовіри** відштовхувало значну частину місцевого населення від комуністичної влади.

Служаки НКВС скрізь вишукували «недобитків українських буржуазних націоналістів». Міста і села краю вкрила щільна **агентурно-інформаційна мережа держбезпеки**. У західних областях в 1944—1945 рр. діяло 359 резидентів, 1473 агенти і 13 085 інформаторів. До того ж, в органах держбезпеки і внутрішніх справ семи західних областей нараховувалося 22 тис. штатних працівників. Вони за вказаний період завершили 19 606 слідчих справ, «розгромили» 379 формувань УПА з 5831 учасником повстанської боротьби. Основну масу агентури використовували для **дискредитації** керівного складу УПА, підпілля ОУН і загалом національно-визвольного руху шляхом створення спецбоїв НКВС-НКДБ, які переодягалися у форму УПА й нападали на мирне населення. Згідно з директивою МВС УРСР від 15 липня 1946 р. в західних областях України впровадили такі підступні форми діяльності, як **фізичне знищення** керівників оунівського підпілля і командування УПА за допомогою т. зв. агентів-бойовиків, створення «паралельної агентурної мережі» та переведення оперативників до категорії «негласних працівників».

Черговою антиукраїнською акцією комуністичного режиму стала **розправа над греко-католицькою церквою**. Сталін та його оточення розробили і реалізували

сценарій незаконного т. зв. Львівського синоду 1946 р. До його початку був арештований і засланий у Сибір митрополит Йосип Сліпий, «знешкоджені» єпископи. 216 священників і 19 мирян проголосували за анулювання Брестської унії 1596 р., вихід греко-католицької церкви з-під юрисдикції Риму і приєднання її до Московської православної патріархії. Дещо пізніше аналогічна подія відбулася і в Закарпатті. Тисячі священників-українців, які відмовилися стати підданими Патріарха Московського і всія Русі, були арештовані, замордовані в тюрмах або відправлені в концентраційні табори. Віддана українському народові греко-католицька церква була розпущена, але не знищена — її найкращі представники пішли в підпілля, де їх підтримували вірні їм парафіяни.

Отже, заліковуючи рани війни, українці західних областей разом з тим змушені були знову вести **національно-визвольну війну** проти тоталітарного режиму більшовицької влади. Ризикуючи життям, проти неї виступали юнаки під девізом: «Здобути волю Україні, або загинути за неї!».

У загонах УПА діяли десятки тисяч патріотів. Уже в 1944 р. проти них було відправлено на Волинь-стрілецьку дивізію та бригаду військ НКВС чисельністю понад 5 тис. чол. У Рівненській області на боротьбу із загонами УПА було кинуте майже 9 тис. солдатів і офіцерів, у Львівській — 6,5 тис., Тернопільській — понад 3 тис. Запеклі бої між радянськими військами і бандерівцями точилися також у Станіславській та Чернівецькій областях. Радянський уряд змушений був переправити в Західну Україну дивізії навіть з Кавказу, а з Росії — п'ять бронепоездів. Всього наприкін. 1944 р. до боротьби проти УПА було залучено бл. 200 тис. солдат внутрішніх військ, вояків партизанських і винищувальних частин.

Сутички між повстанцями та радянськими військами приносили нові розорення, кров і сльози мирним жителям, першкоджали їм у відбудові рідного краю. Відомі факти зловживань і **знуцання над місцевими жителями** з боку партійних, радянських та каральних органів. У щоденнику О. Довженка записано його роз-

мову зі слухачем Московських вищих партійних курсів, який хизувався своїми «подвигами» у Західній Україні: «Одного націоналіста я повісив униз головою й палив на повільному вогні, вирізав з нього шматки м'яса... а він, гадюка, так і вмер, вигукуючи: «Слава Україні!» От гадюка! Скільки я їх перемордував».

Після закінчення радянсько-німецької війни на боротьбу з УПА було мобілізовано великі військові сили. Почалися тотальні прочісування місцевостей, де зосереджувалися повстанці. Зважаючи на багаторазову кількісну перевагу військ НКВС та марність сподівань на війну західних країн із СРСР, керівництво УПА, зокрема її головнокомандувач генерал-хорунжий Тарас Чупринка (Р.Шухевич), вдалися до *зміни тактики*, відмовившись від дій великими з'єднаннями (куреннями) та перейшовши до маневрування малими, рухливішими загонами — сотнями, а згодом відділами по 10—15 вояків. Чимало партизанських загонів було розформовано і вони злилися з оунівським підпіллям.

Розуміючи, що УПА користується підтримкою значної частини місцевого населення, власті активізували щодо нього *репресивні заходи*. «Бандитськими» оголошувалися цілі села, як Антонівці на Тернопільщині, мешканців яких вивозили до концтаборів або просто висилали у східні області. Тюрми були забиті в'язнями. Без суду і слідства зникали тисячі людей. Вантажні ешелони вивозили на Схід сім'ї т. зв. бандпособників. Усього в 1944—1953 рр. було депортовано 600—800 тис. чол. Крім того, у селах, містах, на підприємствах, в установах, школах, вузах під тиском властей запроваджувалася *система «сексотства»*, коли людей змушували доносити на своїх знайомих, друзів і навіть рідних. Все це сприяло ліквідації оунівського підпілля і, зрештою, УПА. Після загибелі у 1950 р. генерал-хорунжого Тараса Чупринки організовані дії УПА фактично припинилися, хоч окремі загони боролися до сер. 50-х років, зосередивши свої сили на пропагандистській роботі та саботажі.

Для того щоб не дати можливості енкаведистам вистежити своє місцеперебування, повстанці, за словами колишнього вояки УПА Михайла Зеленчука, як

правило, наприкінці жовтня, під час першого снігопаду, змушені були заходити у власноруч зроблену криївку і залишатися «запечатаними» там до весни. День у криївці розпочинався о 6-й ранку і завершувався о 22-й. У суворо визначений час відбувалися заняття за програмою вишколу керівних кадрів. Відпочивати, слухати радіо, читати книжки дозволялося лише ввечері, у неділю та святкові дні. Щоправда, добу під землею «зміщували» для конспірації на 12 годин: коли надворі стояла ніч, вважався день, і навпаки.

Про **масовість національно-визвольного руху** в Західній Україні свідчать дані НКВС СРСР від 16 січня 1946 р., передані новопризначеному наркому внутрішніх справ УРСР Т.Строкачу про те, що з лютого 1944 р. по 1 січня 1946 р. війська НКВС провели 39 773 операції, в яких було вбито 103 313 воїнів УПА, затримано 110 785 дезертирів, арештовано 8370 членів ОУН, 15 959 активних повстанців. Перераховані також численні трофеї, що їх здобули енкаведисти у боях з УПА: кулемети, міномети тощо.

Зі свого боку «оунівська служба безпеки», яка також мала розгалужену мережу боївок та інформаторів, здійснювала **терористичні акти** проти партійних і радянських працівників та їх сімей, а також проти військовослужбовців і просто проти громадян, котрі виявляли готовність співпрацювати з органами влади. За офіційними даними радянської преси, протягом 1944—1952 рр. українські партизани знищили 30 тис. чол.

З ослабленням партизанської боротьби ОУН-УПА комуністичному режимові з допомогою бруталного й безжалісного примусу вдалося впровадити в західноукраїнських областях **колективізацію** сільського господарства. Очевидець тих подій Ірина Наконечна згадує, як у 1949 р. засновували колгосп у селі Урмань на Бережанщині: «Активісти райцентру разом з військовими і міліціантами зігнали людей до читальні, де перший секретар райкому партії Бондаренко поставив присутніх перед вибором: «Або в селі колгосп, або все село буде вивезено в Сибір». На початку 1950-х років колективізацію на західноукраїнських землях було в основному завершено.

Депортація українців

Трагічні часи пережили українці, які проживали на землях, що відійшли після Другої світової війни до Польщі — Лемківщині, Надсянні, Підляшші, Холмщині. Навіть уряд УРСР неодноразово заявляв, що ці споконвічні українські землі мають бути включені до складу республіки. Але по-іншому розпорядився Й.Сталін. Нав'язавши польському народові прокомуністичний режим, він віддав ці землі, не питаючи місцевих жителів, Польщі. Уже з 1944 р. почалося примусове переселення українців звідти на схід. У 1945—1946 рр. мало не півмільйона людей втратили землю, майно і під військовим конвоєм були насильно перевезені в СРСР.

Щоб припинити геноцид, особливо з боку поляків, які в той час знищили понад 10 тис. українців, котрі відмовлялися покидати рідні землі, кількатисячний загін УПА-Захід, перейшовши річку Сян, став на захист мирного населення. Спроби польських регулярних військ ліквідувати повстанський рух, який цілковито підтримувало населення, провалилися. Не допоміг польським жовнірам і генерал К.Сверчевський. Українські партизани розгромили карателів, у сутичці загинув і сам генерал. Тоді три комуністичних режими — СРСР, ПНР і ЧССР уклали договір про спільні дії проти ОУН-УПА. З допомогою органів держбезпеки уряд Польщі розробив у 1947 р. горезвісну операцію «Вісла». Спираючись на загони НКВС, 30-тисячне польське військо стерло з лиця землі всі оселі Лемківщини. 150 тис. українців було переселено в західні воеводства Польщі, на колишні німецькі землі. Щоб остаточно сполонізувати лемків, їх розміщали по дві-три сім'ї в кожному селі. Частина УПА-Захід були розбиті в нерівних боях. Лише окремим загонам удалося перейти на Захід або на територію УРСР.

Ідеологічний наступ режиму

Незважаючи на перемогу над фашизмом, у СРСР нічого не змінилось у політичному і культурному житті. ЦК більшовицької партії на чолі зі Сталініним був стурбо-

ваний тим, що могли похитнутися ідеологічні впливи комуністичних ідей на десятки мільйонів людей, які були під окупацією та за кордоном. На другий день після капітуляції Німеччини було видано наказ про **створення концентраційних таборів** (на 1 млн чол.) для червоноармійців, які були у німецькому полоні. Ще раніше, у травні 1944 р., комуністичний режим вдався до **масової депортації народів**, які, нібито, виявляли «нелояльність» щодо радянської влади. У той час з Криму поголовно було виселено 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів (*всього за час війни в СРСР було депортовано бл. 3,4 млн осіб, значна частина з яких загинула в дорозі або в перші роки вислання*). Подібні плани розроблялися й щодо українців, однак вони, за словами М. Хрущова, «уникли цієї долі тільки тому, що їх надто багато і нікуди було висилати».

Сталін і його оточення виробили план нещадної **боротьби з інакомисленням**. Ідеологічний відділ ЦК ВКП(б), який у 1946 р. очолив А. Жданов, накинувся на «гнилу» західну буржуазну культуру, що, як і капіталізм, є «умираюча, розтлінна, ворожа і шкідлива для радянських людей». Було піддано нищівній критиці ленінградські журнали «Звезда» і «Ленинград». Постраждало багато талановитих письменників, зокрема М. Зощенко, А. Ахматова та ін. Проти митців спрямували низку партійних постанов, за якими вдалися до репресій: закривали журнали, забороняли кінострічки, арештовували талановитих письменників, художників, композиторів.

Град ідеологічних звинувачень з Москви посипався на Україну. Оскільки вона була під окупацією гітлерівців, то, мовляв, уся заражена буржуазним духом. Й. Сталін пропонував виселити всіх українців у Сибір. Ледве його переконали, що зробити це неможливо — не вистачить транспортних засобів. Продовжувалися звинувачення у відродженні в Україні «буржуазного націоналізму». Неодноразово наголошувалося на необхідності викорінення «ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології», «націоналістичної концепції» в літературі та мистецтві.

Перший секретар КП(б)У М.Хрущов та його поплічники з ідеології почали брудну кампанію цькування української інтелігенції. Лише протягом серпня—жовтня 1946 р. ЦК КП(б)У видав 5 ідеологічних постанов: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизна», дві постанови про репертуар театрів. Дісталось недавно звільненому з концтабору О.Вишні за спробу довести свою самотність. Не пощадили й таких визнаних майстрів слова, як М.Рильський, Ю.Яновський, І.Сенченко, О.Довженко, В.Сосюра та ін. Авторів «Історії української літератури» звинуватили в аполітичності. Таке формулювання означало, що в книзі не висвітлено класову боротьбу «прогресивних» і «реакційних» письменників, не показано «позитивного впливу російської літератури на творчість письменників України», а нібито наявне схиляння перед Заходом.

Авторам «Історії України», виданої за редакцією М.Петровського, також приписали спотворене відображення минулого українського народу на основі «буржуазно-націоналістичних концепцій», взятих з арсеналу М.Грушевського. У недостатній увазі до ролі росіян було звинувачено за оперу «Богдан Хмельницький» композитора К.Данькевича. Колективам усіх газет та журналів вказано на необхідність глибше висвітлювати «комуністичне будівництво», а не зосереджуватися на вузькій місцевій тематиці, що, мовляв, веде до «буржуазного націоналізму».

Москві цього було мало. ЦК ВКП(б) у 1947 р., відкликавши М.Хрущова, призначив першим секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановича, одного з конструкторів голодомору 1932—1933 рр., керівника масового знищення української інтелігенції в 30-х роках. Він паталогічно ненавидів художників, письменників, людей творчої праці. Злива звинувачень впала на Володимира Сосюру за вірш «Любіть Україну». Партійні бонзи та колеги по перу примусили В.Сосюру публічно «каятись» у «націоналізмі», адже, за словами Л.Кагановича, під тим віршем міг підписатися сам С.Бандера. Поет змушений був написати інший вірш під назвою «Любіть Батьківщину», в якому йшла мова про якусь аморфну соціалістичну вітчизну.

Що стосується *західноукраїнської інтелігенції*, то для неї не було пощади. Уціліли ті її представники, які завчасно емігрували на Захід. Інші, як правило, були закатовані, перебували в концтаборах або піддавалися адміністративним гонінням. Було влаштовано справжнє судилище над письменником, вченим і громадським діячем Михайлом Рудницьким. У найбільшому залі Львівського університету партійні ідеологи проводили відкриті суди. У присутності викладачів і студентів професора змушували каятися навіть за гріхи своєї юності, обіцяти надалі чесно служити партії та уряду.

Керівництво УРСР посилювало масові репресії на західноукраїнських землях у 1949 р. після загибелі письменника-комуніста Я. Галана. У вузах арештовували і звільняли місцевих професорів та викладачів, масово виключали студентів. Публічне каєття їх стало нормою.

Широкомасштабною кампанією морально-політичного тиску на суспільство стала **боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом**, яка розгорнулася наприкін. 1948 р. Нехтуючи позитивним досвідом індустриально розвинених країн, комуністичний режим зазджував все буржуазне, американське, західноєвропейське, прирікаючи країну на хронічне відставання в розвитку науки і техніки. Так, у 1948 р. академік Т. Лисенко і його спільники, підтримані партійним керівництвом, почали безглузду боротьбу проти т. зв. вейсманістів-морганістів. Упередженим було ставлення комуністичних ідеологів і до кібернетики, яку вони вважали лженаукою, сміхотворною, штучною видумкою «загниваючого капіталізму». Це призвело до того, що радянська наука відстала на десятиліття у найперспективніших галузях знань: генетиці, кібернетиці, електроніці тощо.

На поч. 50-х років репресивний апарат продовжував вишукувати нових «ворогів народу». Їх знаходили в особі інтелігентів та керівників єврейської національності, яких звинувачували у «космополітизмі» (відсутності патріотизму), валютних спекуляціях, сіонізмі. Лише смерть Сталіна врятувала євреїв від масових арештів і депортацій.

Отже, незважаючи на значну роль України у Другій світовій війні, вона й надалі залишалася цілковито залежною від союзного центру, який відмовляв їй у праві на вільний самостійний розвиток. Чи не єдиними здобутками українців у цей час стали об'єднання переважної більшості українських земель у складі УРСР та входження її у 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. Членство в ООН хоча й було декларативним, та все ж нагадувало світові про існування окремого українського народу, що прагнув до волі.

ВІД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ДО НЕОСТАЛІНІЗМУ: УКРАЇНА в середині 1950-х — першій половині 1980-х років

1. Десятиліття контрольованого лібералізму

Смерть Й. Сталіна, що сталася 5 березня 1953 р., породила серед пригноблених народів Радянського Союзу, в т. ч. й українського, сподівання на суттєве покращання їхнього становища. До певної міри ці надії справдилися. Дійсно, такого розгнужданого терору, який мав місце при Сталіні, вже не було. Однак СРСР і надалі залишався тоталітарною державою, котра ігнорувала як права народів, так і свободи окремої людини. Загалом наступні три десятиліття після смерті Сталіна умовно можна поділити на два періоди, які істотно відрізнялися між собою і за тривалістю, і за суттю. Перший — період відносної лібералізації — т. зв. відлига, коли частина кремлівської верхівки на чолі з М. Хрущовим пробувала частково реформувати тоталітарну систему, щоб подовжити її життєздатність. Другий період, по суті, являв собою неосталінізм, який характеризувався політичною та ідеологічною реакцією, прогресуючим занепадом і розкладом тоталітарної системи.

Початок «відлиги»

Уже в перші місяці після смерті тирана, коли в керівництві ЦК КПРС (*назва з 1952 р.*) почалася боротьба за владу, Україна відчула деяке полегшення. Сам Л. Берія, якого незабаром стратили, звинувативши у спробі захоплення влади, висловлювався за право радянських республік на більшу незалежність від центру. В Україні

відновилися елементи українізації. Місцевих мешканців масово приймали до лав партії, призначали на відповідальні посади, віддавали належне українській мові в установах, навчальних закладах, засобах масової інформації. Збільшилася питома вага українців у центральних державних і партійних установах УРСР: якщо на поч. 1940-х років вони становили там бл. 30 %, то у сер. 1950-х — вже 68 %. Фактично вперше в історії УРСР посаду першого секретаря ЦК КПУ, замість росіянина Л. Мельникова, звинуваченого в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні, зайняв українець Олександр Кириченко. Головою Президії Верховної Ради УРСР став Дем'ян Коротченко, а Раду міністрів очолив Никифор Кальченко. Пост заступника голови уряду отримав представник західноукраїнських областей, син славетного українського письменника Семен Стефаник, щоправда, ненадовго.

У 1954 р. в СРСР широко відзначали 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Виходячи з історичних та культурних зв'язків, етнічної і територіальної спорідненості України й Криму, Верховна Рада СРСР 19 лютого 1954 р. видала указ про **включення Кримської області до складу УРСР**. Неврожайні післявоєнні роки в Криму, неспроможність Росії забезпечити населення і Чорноморський флот перш за все продуктами харчування обумовили ситуацію, коли уряд і Верховна Рада РРФСР добровільно, з власної ініціативи, передали півострів Українській РСР. Це об'єктивно сприяло торжеству історичної справедливості. Адже Крим ще за княжої доби певний час перебував під впливом київських князів і відтоді постійно тяжів до України, як у географічному, так і в політико-економічному аспектах. З економічної точки зору у повоєнний період Крим був банкрутом, йому необхідно було надавати постійну фінансову допомогу. Україна десятиліттями вкладала великі інвестиції в економіку Криму, витягла його з банкрутства. На жаль, дехто з російськомовного населення півострова не пам'ятає цих благородних жестів України. Ще одна проблема полягала у тому, що Крим був батьківщиною кримських татар, яких комуністич-

ний режим звинуватив у «нелояльності» й депортував до Узбекистану. Тому згодом, ставши незалежною, Україна взяла на себе розв'язання складного питання щодо повернення репресованого народу на батьківщину та його облаштування.

Тим часом з ініціативи Микити Хрущова, який виїшов переможцем у боротьбі за владу у Москві (у вересні 1953 р. його було обрано першим секретарем ЦК КПРС), розпочалися процеси, спрямовані на лібералізацію суспільно-політичного життя. Вони започаткували період, який завдяки влучному виразу російського публіциста І.Еренбурга увійшов в історію під назвою «відлига». Головним здобутком цього часу стала реабілітація безвинних жертв сталінських репресій. Вже у вересні 1953 р. було ліквідовано такі позасудові органи, як воєнний трибунал військ МВС і Особлива нарада МВС. У 1954 р. створено центральну та місцеві комісії щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934—1953 рр. Уперше в СРСР відкрито заговорили про злочини Сталіна та його оточення.

Десталінізація

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на XX з'їзді КПРС М.Хрущов виголосив таємну доповідь про культ особи Сталіна (основні положення доповіді у децю пом'якшеному вигляді стали відомими для широкого загалу лише у липні, завдяки постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 р.). Делегати були шоковані, почувши про злочини жорстокого тирана, сфабриковані ним змови, його військову некомпетентність, що стала причиною катастрофи 1941—1942 рр., депортації цілих народів, у т. ч. й про наміри вислати всіх українців за межі Батьківщини тощо. Гостро критикуючи Сталіна, М.Хрущов, проте, не згадував про злочинну суть самої комуністичної системи, про необхідність покаяння компартії перед суспільством. Більше того, з його слів виходило, що жертвами репресій були лише члени партії, а не народ. Ведучи мову про відхилення від «ленінських норм життя», він замовчував, що саме В.Ульянов-Ленін

був ініціатором комуністичних репресій, а Сталін лише йшов по стопах свого вчителя. В доповіді нічого не говорилося про злочинну суть колективізації, голодомор 1932—1933 рр., голод 1946—1947 рр., жахіття «радянської» у Західній Україні, мільйони знищених у концтаборах людей.

Та, незважаючи на непослідовність, сам факт викриття зловісної діяльності Сталіна мав велике значення, адже було зроблено крок до зламу страхітливої репресивної машини, що перетворила країну у великий концентраційний табір. Водночас парадокс ситуації, за словами історика Г. Касьянова, полягав у тому, що розвінчування «культу особи» відбувалося цілком за канонами системи, яку ретельно вибудував сам Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія, звикла до послуху, беззаперечно виконувала вказівки верхів. Розгорнулася «десталінізація по вертикалі»: автоматичне шаблонне засудження «культу особи» всіма партійними та ідеологічними структурами. Преса друкувала відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у тимчасово відкритих архівах.

Що ж до України, то процес десталінізації суспільного життя тут розгортався дещо повільніше, ніж у центрі. Із запізненням стали з'являтися антисталінські статті у пресі. Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру. Така ситуація значною мірою зумовлювалася надто свіжими ще в пам'яті широкомасштабними репресіями, які в Україні, як ніде інде, набирали найстрахітливіших ознак. Пам'ятали тут і про вислів, що «коли в Москві стрижуть нігті, то в Україні рубають пальці». Проте з наростанням валу засудження сталінізму активізувалися й українці.

Першою легальною спробою змінити існуючі порядки в українській літературі й мистецтві став виступ О. Довженка, який вимагав «розширення творчих меж соціалістичного реалізму». Багато зусиль для відродження рідної мови доклали М. Рильський, А. Хижняк, П. Плющ, М. Шумило, інші діячі культури. Було перевидано «Словник української мови» Б. Грінченка.

Принциповій критиці піддано концепцію всебічної залежності творчості українських письменників від «російської передової культури». Демонстрацією піднесення національної свідомості українців стало широке відзначення по всій республіці 100-річчя з дня народження І. Франка у серпні 1956 р.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті України сприяла **реабілітація**, хоча й часткова, жертв сталінських репресій. З 1956 по 1963 р. в Україні було повністю реабілітовано 250 тис. осіб. Власті погодилися реабілітувати колишніх партійних і радянських керівників України — В. Чубаря, Г. Петровського, В. Затонського, С. Косіора, інших членів партії, проте не поспішали з реабілітацією сотень тисяч українців, якимось чином пов'язаних зі звинуваченнями у «націоналізмі». Навіть спроби реабілітувати українських націонал-комуністів М. Хвильового, О. Шумського і М. Скрипника були визнані помилковими і шкідливими.

Загалом ліберальні зміни відбувалися нелегко. Влітку 1957 р. проти хрущовських реформ, курсу на засудження «культу особи» Сталіна виступила верхівка ЦК партії. Вважаючи, що М. Хрущов у викритті Сталіна пішов надто далеко, т. зв. **антипартійна опозиція** вирішила усунути його від влади. Проте змовники, до яких належали В. Молотов, Л. Каганович, Г. Маленков, Д. Шепілов, не були підтримані КДБ і армією, а тому зазнали невдачі. Після цих подій позиції Хрущова значно зміцніли. У 1961 р. почалася **нова хвиля десталінізації**, кульмінацією якої стало винесення мумії тирана з кремлівського мавзолею. Було перейменовано всі об'єкти, які носили ім'я Сталіна, в т. ч. й Сталінську область на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк.

Економічні експерименти

Після смерті Сталіна було зроблено спробу переглянути деякі аспекти економічної політики, щоправда, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім М. Хрущов почав реформувати **сільське господарство**, яке знаходилося у хронічній кризі. На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953 р. він добився для колгоспів підви-

щення у 2—5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, масло, зерно; списання боргів; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків. Ці послаблення дещо ожили в німецьке сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, М.Хрущов запропонував програму **освоєння цілинних земель** у Казахстані та Західному Сибіру. Були розорані величезні площі, що дорівнюють території сучасної Німеччини. Україна змушена була направити туди бл. 100 тис. молодих людей, чимало з яких і донині живуть у Казахстані, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у самій республіці. Освоєння цілинних та перелогових земель дало змогу на деякий час забезпечити населення СРСР хлібом та хлібобулочними виробами, але не вирішило проблему хронічного відставання сільського господарства.

Наступним кроком М.Хрущова стала т. зв. **кукурудзяно-горохова епопея**. Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектору економіки в США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів в СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. В цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності і загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області. Тому, посіявши в 1962 р. кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна епопея стала темою для багатьох анекдотів. Погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства, зумовило поглиблення його кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства Украї-

ни зріс на 65 %, то в 1958—1964 рр. — на 3 %. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

У суто комуністичному дусі вирішував М.Хрущов проблему **забезпечення населення продуктами**, зокрема молоком, м'ясом та виробами з них. Будучи безкомпромісним ворогом приватної чи особистої власності, він орієнтував тваринництво тільки на суспільний сектор. Словом, повний достаток м'яса і молока мали забезпечити тільки колгоспи і радгоспи. Індивідуальне, присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли тримати на селі в приватному господарстві більше однієї корови. В Україні це рішення було втілене в життя, що призвело до масового зменшення поголів'я худоби, свиней. Замість повного достатку, неймовірно підвищилися ціни на м'ясо, сало, інші продукти сільського господарства.

У цілому негативні наслідки мали й ліквідація М.Хрущовим МТС та передача їх техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України завдало створення «рукотворних морів» — Канівського і Київського водосховищ, які «ноховали» сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра

Поряд із аграрним сектором, експерименти відбувалися і в **промисловості**. У 1957 р. почали реформувати управління народним господарством. Існуючі надцентралізовані галузеві міністерства, на думку М.Хрущова, були неспроможні забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Замість них утворили територіальні управління — **ради народного господарства**. Ідея децентралізації управління економікою для такої великої країни, як СРСР, спочатку отримала позитивні відгуки. Проте в характерному для командно-адміністративної системи дусі автори пропонували цю реформу як чудодійний одномоментний акт, спроможний змінити економічну ситуацію в країні. Правда, організація раднаргослів дала деякий **ефект**. Поменшало абсурдних зустрічних перевезень вантажів, було закрито сотні дрібних підприємств, які дублюва-

ли одне одного, ліквідовано окремі міністерства. Вивільнені площі використали для виробництва нової продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зокрема в Україні у 1956—1960 рр. почали виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Було значно скорочено адміністративно-управлінський апарат. Тисячі українських заводів і фабрик, позбувшись опіки центру, вперше на всю потужність запрацювали для свого народу. На внутрішньому ринку республіки з'явилися телевізори, радіоприймачі, пральні машини, пылососи, холодильники, швейні машини, фотоапарати, велосипеди, мотоцикли та інші дефіцитні товари. Темпи приросту промислової продукції у 50-х — першій пол. 60-х років майже вдвічі перевищували показники за 1965—1985 рр. У цьому сенсі період правління Хрущова був найдинамічнішим для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи мали половинчастий характер. Ні М.Хрущов, ні, тим більше, його найближче оточення, не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. Партійно-державне керівництво вважало, що стабільні темпи економічного росту цілком можна забезпечити за допомогою існуючого господарського механізму, не усвідомлюючи, що його резерви вичерпалися. Свідченням цього були гасла «догнати і перегнати Америку» та «побудови комунізму за 20 років». Найсумнішим було те, що, збираючись конкурувати із західним світом, М.Хрущов та його однодумці не усвідомлювали, що рухаються зовсім не в той бік. Тим часом, як промислово розвинуті країни розвивали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз «переганяв» їх за видобутком сировини.

«Шістдесятники»

Чи не найважливішою подією українського суспільно-політичного життя періоду «відлиги» стала поява нового покоління талановитих літераторів та митців, які одержали назву «шістдесятників». Вони виступа-

ли за оновлення тодішнього суспільства, протестували своєю творчістю проти пануючої задушливої атмосфери, боролися за справжні культурні цінності, національну свободу, людську гідність. Серед провідних постатей нової плеяди були поети В.Симоненко, І.Драч, М.Вінграновський, Л.Костенко, літературні критики І.Дзюба, Є.Сверстюк, І.Світличний, художники П.Заливаха, А.Горська, кінематографісти Ю.Ільєнко, Л.Осика; журналіст В.Чорновіл та ін. Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників Валентин Мороз зазначав: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування...»

Своєрідним організаційним осередком руху шістдесятників став київський клуб творчої молоді «Сучасник», що виник у 1959 р. під егідою міського комсомолу. Його очолив Л.Танюк, а найактивнішими учасниками були А.Горська, М.Коцюбинська, М.Вінграновський, І.Драч та ін. Серед основних форм їхньої багатогранної діяльності були: відродження різдвяних вертепів; організація різноманітних мистецьких гуртків; пошук місць масових поховань сталінських жертв; вечори пам'яті відомих діячів: Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, М.Куліша, Л.Курбаса; виступи у пресі тощо.

Під впливом київського осередку було створено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові, керівником якого став М.Косів, а діяльними членами — брати Горині, подружжя Калинців, М.Осадчий та ін. Діяльність львівського гуртка вирізнялася більшим радикалізмом, зокрема його учасники пропонували скористатися досвідом оунівського підпілля.

Значну роль у пробудженні національної гідності української інтелігенції відіграла поезія В.Симоненка, Л.Костенка, І.Драча, М.Вінграновського та ін. Їхні **поетичні вечори** користувалися великою популярністю, збирали тисячні аудиторії.

Вбачаючи у пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від основних канонів, можновладці перейшли у наступ на шістдесятників. Сигнал надійшов з Москви, де М.Хрущов піддав брутальному цькуванню представників творчої інтелігенції. Побувавши на-

прикін. 1962 р. на виставці молодих художників, він не зрозумів і різко розкритикував модерністське мистецтво. Вердикт був однозначним: «Заборонити! Все заборонити! Припинити неподобство!» Українські яничари тільки й чекали такого розвитку подій. У 1963 р. за перевиховання молодого покоління взявся ідеологічний партійний бос А. Скаба. Він піддав нищівній критиці твори Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби. Розгорнулася кампанія проти тих, хто приділяв «надмірну увагу» негативним явищам сталінської доби. До непокірних почали застосовувати адміністративні заходи: їм не дозволяли друкуватися у журналах та газетах; розганяли літературно-мистецькі вечори; закривали клуби творчої молоді. У сер. грудня 1963 р. сталася загадкова смерть 28-річного Василя Симоненка, який в останні роки зазнавав переслідувань від влади.

Гоніння на шістдесятників привели до того, що частина з них «переорієнтувалася», ставши покірною режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами, але були й такі, хто не відмовився від своєї позиції і пішов на загострення стосунків із владою. Передусім останні вдалися до **розповсюдження «самвидаву»** — офіційно не визнаної або забороненої літератури. Поширювалися твори Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка та ін. На зміну шістдесятництву, як правило, культурницькому, йшов дисидентський рух.

Кінець «відлиги»

М. Хрущов був сином своєї епохи, причетним до багатьох її злочинів (за даними російського дослідника Д. Волкогонова, за розпорядженням Хрущова було знищено 11 великих паперових міхів з документами, які свідчили про його участь у репресіях часів Сталіна, в т. ч. й в Україні), тому не зміг відмовитися у своїй діяльності від використання старих методів. Так, побоюючи культ особи, він ревниво оберігав авторитарний стиль правління. Процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався **новими політичними репресіями**. Зокрема, протягом 1954—1959 рр. лише в

Україні було притягнуто до судової відповідальності і піддано іншим формам переслідувань за «антирадянську діяльність» бл. 3,5 тис. осіб. Збройною силою було придушено робітничі виступи у Новочеркаську Ростовської області, коли 1—3 липня 1962 р. 4000 робітників місцевого заводу влаштували маніфестацію через підвищення цін на м'ясо та масло. Загинули 23 особи, поранено 70, засуджено — 132. Починаючи з 1957 р. проводилася посилена **антирелігійна кампанія**. До 1965 р. в Україні було зруйновано понад 10 тис. храмів, нерідко унікальних пам'яток світової історії та культури. У 1958 р. за вказівкою ЦК КПУ було заборонено й знищено щойно віддруковану збірку поезій Д.Павличка «**Правда кличе**», де автор викривав жахіття сталінської доби. У тому ж році в СРСР вийшов **закон про реформу освіти**. Складений він був так, що пріоритет у мовному питанні відкрито надавали не національним мовам, а російській мові. Було введено положення пре те, що, мовляв, батьки вирішують, якою мовою мають вчити дітей у школах. На практиці це означало, що можна навчатися в Україні й не вивчати української мови. Такий підхід до мовного питання в державі призвів за 30 років до повної русифікації шкільництва східних областей України. Не випадковим видається у низці згаданих подій підпал у Київській Публічній бібліотеці АН УРСР, який стався 24 травня 1964 р. (*майже одночасно горіли наукові бібліотеки в Ашхабаді та Самарканді*) і призвів до цілковитого знищення українського відділу — 600 тис. томів найцінніших рукописів, стародруків, рідкісних книг. Назавжди було втрачено значну частину пам'яток української історії й культури. Подібні дії не могли викликати симпатій у суспільстві, яке прагнуло до рішучіших змін.

Значно підривали «хрущовську відлигу» і покладали край будь-яким надіям на краще непослідовні економічні експерименти, домінування вольових рішень, серйозні **прорахунки** у зовнішній політиці (*придушення національної революції в Угорщині в 1956 р., провал ракетної конфронтації навколо Куби, розрив з Китаєм, хуліганські дії радянського лідера в ООН тощо*). Після нетривкого покращення, знову почав

падати рівень життя народу, зокрема виникли серйозні труднощі з хлібом. У країні зростало невдоволення.

У верхніх ешелонах влади поступово готувалися до усунення М.Хрущова від влади. Його стиль та методи керівництва викликали **роздратування значної частини партноменклатури**, яка звикла до свого панівного становища і боялася його втратити у ході численних хрущовських реорганізацій. Найбільший переляк у неї викликали плани Хрущова проводити періодичне переміщення й омолодження кадрів. У жовтні 1964 р. змовники досягли мети — на Пленумі ЦК КПРС Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК було обрано Л.Брежнєва.

2. Поглиблення системної кризи тоталітарного режиму (друга половина 1960-х — середина 1980-х років)

Післяхрущовський період (1964 — 1984) у житті народів СРСР, в т. ч. й України, увійшов в історію як період «застою» (*«розвинутого соціалізму» — за партійною фразеологією*), що проявився в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Він характеризувався надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням. Було припинено хрущовські реформи, які, незважаючи на непослідовність, все ж вели до лібералізації та гуманізації суспільства. Почався тотальний наступ на шістдесятників, практично припинився процес реабілітації репресованих сталінським режимом, пройшла хвиля арештів і судових процесів, посилилася русифікація України. Десталінізація поступилася місцем нео-сталінізму.

Поглиблення економічної кризи

Захопивши владу, нове партійно-державне керівництво, очолюване Л.Брежнєвим, прагнуло задекларувати

свою нібито реформаторську сутність, а тому розпочало діяльність з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного голови Ради міністрів СРСР О.Косигіна. «Косигінська реформа» повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники для підприємств, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектору.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: поживалося сільськогосподарське виробництво, покращилося постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. Але вже на поч. 70-х років темпи реформи почали знижуватися, і радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настали «золоті роки стабільності».

До середини 1970-х років радянська економіка повністю втратила притаманний для 50—60-х років динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були обмеженими. По суті, українська економіка, перетворившись на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», стала заложницею економічної стратегії центру. Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки — видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів — швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їхньої продукції неухильно знижувалася. Рівень спрацьова-

ності основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання основних виробничих фондів республіка на 1986 р. опинилася на останньому, 15-му місці у Радянському Союзі. Та всі ці негаразди української економіки мало турбували Москву, яка пов'язувала свої економічні перспективи з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації цієї програми було залучено й Україну, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно позначилася на Україні й економічна політика центру, орієнтована на т. зв. **валові показники** виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості (у 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9 % виробів). Зрештою, саме в центрі приймалися рішення про будівництво підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6 % території Радянського Союзу, було побудовано бл. 40 % атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювали не на Україну, а виробляли енергію для європейських країн РЕВ.

Основою радянської економіки, як Граніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. В сер. 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. На **військову промисловість** працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекоси в структурі економіки обумовлювали її деформований, нераціональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинутих країнах цей показник досягав 50—60 % і більше.

Протягом 70-х років в Україні, скутій ланцюгами командно-адміністративної системи, відбувалося **уповільнення економічного розвитку**, який перетво-

рився на якісний занепад на поч. 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів (*наслідком чого повинна була стати сировинна й екологічна криза*). Це давало короткочасний ефект, але кінцеві результати були низькими, фондвіддача падала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кін. 60-х до кін. 80-х років в СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст об'єму виробництва промисловості — з 50 до 14 %; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %; національний дохід впав у своєму прирості з 45 до 16 %. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося у 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинутих країнах. Складається враження, що радянська промисловість зводилася до схеми: «Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу і зробити більше машин...» (*За даними доктора економічних наук М. Лемешева, 60—80 % товарів, які вироблялися у 1980-х роках, нікому не були потрібні.*)

Аналогічною була ситуація в аграрному секторі, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування (*протягом 70-х років у галузь було спрямовано 27 % усіх капіталовкладень в українську економіку*), результати були мізерними. Нерідко добрі справи тут вироджувалися у свою протилежність. Так, механізація фактично була зведена до постадання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і

порушення екологічного балансу. Сумну картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві (*свідченнями цього були сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв*) та відстала система переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати врожаїв з окремих видів сягали понад 30 %.

Наслідком такого господарювання стало **систематичне невиконання планів** у аграрному секторі. Постійно спадали середньорічні темпи зростання виробництва (*якщо у 1960–1970 рр. вони становили 4,5 %, то у 1981–1985 – 3,9 %*) та приросту сільськогосподарської продукції (*з 1,5 % у другій пол. 70-х років до 0,5 % в першій пол. 80-х*). Країна, яка мала найкращі у світі чорноземи, стала лідером закупівлі зерна за кордоном. Якщо в усіх розвинутих країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР воно знизилося з 737 кг на душу населення в 1966 р. до 694 кг у 1985 р. Складалась абсурдна ситуація, яка нагадувала ін'єкцію в протез: капіталовкладення зростали, а віддача від них зменшувалася. Основною причиною такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їх праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували **надходження «нафтодоларів»**. З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2 до 54,4 %. Враховуючи значне зростання цін на нафту в 70-ті роки, Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти — за різними даними, за період з 70-х до сер. 80-х років вони склали від 135 до 200 млрд дол. США. Однак «нафтодолари» використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, йшли на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства. Переорієн-

тація індустріально розвинутих країн на енергозберігаючі технології на поч. 80-х років призвела до зниження попиту на нафту, що значно зменшило валютні надходження в СРСР.

Відповідно до цього змінювався і **добробут народу**. Якщо наприкін. 60-х — на поч. 70-х років спостерігалося певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійний ріст середньої заробітної плати, який в 1970—1979 рр. становив 30 %. Адже підвищення номінальної заробітної платні зовсім не означало зростання реальної, оскільки не було підкріплене збільшенням маси пропонованих товарів і послуг. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкін. 70-х років становили 32 млрд крб. Відсутність можливості реалізації доходів через хронічні дефіцити на споживацькому ринку вела до зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку «тіньової економіки» (з 60-х до кінця 80-х років «тіньовий» сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і становив більш як 20 % від національного доходу), формування мафіозних угруповань.

До речі, коли, за словами відомого російського вченого Ф.Бурлацького, хтось сказав Л.Брежнєву про те, як важко живеться людям низькооплачуваних професій, він відповів: «Ви не знаєте життя. Ніхто не живе на зарплату. Пам'ятаю, в молодості, в період навчання в технікумі, ми підробляли розвантаженням вагонів. І як робили? А три мішки чи ящики туди — один собі. Так всі й живуть в країні». Коментарі, як кажуть, зайві!

Отже, криза, що охопила економіку України, була результатом т. зв. соціалістичних методів господарювання. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавлення людей у наслідках своєї праці, обмеживши особисте споживання до мізерного рівня; перетворила трудівника на пасивного споживача у багатьох випадках безплатних благ і послуг. Як наслідок, наприкін. 70 —

на поч. 80-х років Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної прірви. Про це, серед іншого, свідчила активізація робітничого руху. Лише за один 1981 р. в одному тільки Києві відбулося 6 страйків, а в розташованій поруч Прип'яті дійшло до заворушень на ґрунті нестачі продуктів харчування. Промовистим у зв'язку з цим є той факт, що у близькому для Брежнєва Дніпропетровську на будинку обкому партії 29 лютого 1981 р. з'явився транспарант із написом: «Солідаризуємося з усіма, хто проти вас».

Зміна політичного курсу

Якщо в економіці партійна верхівка на чолі з Леонідом Брежнєвим на початку, принаймні, декларувала деяку лібералізацію, то в суспільно-політичному житті її прихід зразу ж позначився посиленням репресій проти шістдесятницького руху. Їх масштаб в Україні знову виявився значно більшим, ніж будь-де в СРСР. Вже у серпні — вересні 1965 р. у ряді українських міст органи держбезпеки заарештували кілька десятків шістдесятників, яких звинуватили в антирадянській діяльності. Навесні 1966 р. Львовом, Києвом, Луцьком, Тернополем, Житомиром, Івано-Франківськом пройшла хвиля судових процесів, у результаті якої 20 чоловік було засуджено на різні терміни покарання. У мордовських таборах опинилася ціла низка представників української інтелігенції: науковці М. і Б. Горині, М. Осадчий, інститутські викладачі В. Мороз і Д. Іващенко, художник П. Заливаха, інженери О. Мартиненко, І. Русин та ін. Цей *«табірний лікнеп»* мав продемонструвати, що чекає тих, хто наважиться висловлювати незгоду з режимом, протестувати проти припинення процесу де-сталінізації.

Звичайно, розпочата комуністами хвиля репресій не могла обійтися без *«ідеологічної приправи»*. ЦК КПУ надіслав до місцевих парторганізацій *«закритого листа»* з вимогою посилити *«виховну роботу»* з інтелігенцією. Як наслідок, на місцях відбувалися партійні збори, де *«неблагонадійних»* всіляко паплюжили, а згодом виключали з партії і комсомолу, звільняли з робо-

ти, виганяли з вузів, переслідували членів їхніх родин. Водночас у пресі різко збільшилася кількість статей, спрямованих проти «українського буржуазного націоналізму». Внаслідок низки «закритих» постанов ЦК КПУ активізувалася цензура, набирала розмаху ідеологічна чистка гуманітарних закладів, редакцій засобів масової інформації.

У 1968 р. війська країн Варшавського договору на чолі з СРСР вторглися у Чехословаччину, щоб придушити там процес демократизації. Ця подія переконливо продемонструвала, що радянське керівництво, за висловом Г.Касьянова, остаточно перейшло на рейки **неосталінізму** (*не випадково велика когорта сталіністів всерйоз розраховувала на реабілітацію свого кумира*). По суті, відбувся «блідий ренесанс» минулих років. Репресії не набули таких потворних форм, як при Сталіні, і, головним чином, зводилися до тюремно-адміністративних методів переслідування. Тотальний пресинг стосувався в основному ідеології, культури, масової свідомості. Уже у березні 1969 р. з'явилася постанова ЦК КПУ, яка встановлювала персональну відповідальність керівників усіх структур ідеологічного циклу, зокрема преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва, за ідейно-політичний зміст діяльності, зобов'язувала їх передусім протидіяти будь-яким «націоналістичним проявам». Почалося справжнє «полювання на відьом». Ідеологічно заклопотані керівники, побоюючись втратити роботу чи прагнучи добитися кар'єрного сходження вверх, невтомно вишукували «націоналізм», всіляко цькували тих, хто намагався зберегти в цих умовах свої творчі та суспільно-політичні переконання. Так, об'єктом їх пильної уваги були літературний критик І.Дзюба, скульптор І.Гончар, який утримував удома унікальну колекцію творів українського мистецтва, самодіяльний народний хор під керівництвом Л.Ященка та багато інших «підозрілих об'єктів».

Що ж стосується партійного керівництва України, то воно, як правило, ревно виконувало настанови московського центру, про що, серед іншого, свідчать згадані постанови. Хоча слід віддати належне **Петрові Шелесту**, першому секретареві ЦК КПУ (1963—1972), котрий

прагнув зміцнення автономного статусу республіки, вимагав від Москви таких капіталовкладень в економіку України, які відповідали б її внеску в союзний бюджет, намагався захищати мовні й культурні права українців від натиску здійснюваної Кремлем політики русифікації. Подібна поведінка, звичайно, не могла імпонувати московському керівництву, яке розпочало підготовку усунення Шелеста від влади. В сер. 1970 р. новим керівником республіканського КДБ призначили В. Федорчука, ставленика Москви і прибічника «жорсткого курсу» щодо інакомислячих, який замінив близького до Шелеста В. Нікітченка. У травні 1972 р. прийшла черга й самого П. Шелеста, якого усунули з посади за звинуваченням у «м'якотілості» до українського націоналізму та потуранні економічному «місництву» і перевели до Москви. Водночас було розгорнуто різку критику його книги «Україна наша радянська», яка вийшла ще в 1970 р., за «ідеалізацію минулого» та «недостатній інтернаціоналізм».

Посилення реакції

Новим першим секретарем ЦК КПУ став **Володимир Щербицький**, який до цього займав посаду голови Ради міністрів УРСР та був у давніх приятельських стосунках з Л. Брежнєвим, оскільки обидва були членами т. зв. дніпропетровського клану. Цей факт і вирішив подальшу його кар'єру. Протягом всього свого правління він проводив політику цілковитого підпорядкування Москві, навіть якщо це йшло на шкоду інтересам України, та нещадної боротьби проти української національної самобутності. Плазуючи перед Москвою та слухняно виконуючи її вказівки, цей, за влучним висловом О. Сувельного, «вікінчений тип малороса» зумів рекордно довго протриматися на своїй посаді — понад 17 років.

Зміна республіканського керівника «дивним чином» збіглася в часі з посиленням у 1970-х роках боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», відомої як «великий погром». Ще в січні 1972 р. у ряді українських міст пройшла серія арештів, жертвами яких стали В. Чорновіл, І. Світличний, І. Калинець, Є. Сверстюк

та ін. — всього бл. 20 осіб. Навесні до них приєдналася нова група українських патріотів. За різними підрахунками, у той час у слідчих ізоляторах перебувало від 70 до 122 чол., головним чином представників дисидентського руху, яких звинувачували за політичними статтями. Ще більше інакомислячих було піддано адміністративним покаранням: звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори тощо. Протягом осені 1972 — весни 1973 рр. майже 90 із заарештованих засудили на максимально можливі строки ув'язнення. Безглуздість ситуації полягала в тому, що «провина» цих людей зводилася до написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, видання позацензурних часописів. Нерідко у провину ставилося авторство незакінченої статті чи навіть просто розмови, які кваліфікувалися як «поширення наклепницьких вигадок, що очорнюють радянський державний і суспільний лад». Чималі тюремні строки можна було отримати за читання і поширення творів М.Грушевського, П.Куліша, М.Аркаса та ін. «українських буржуазних націоналістів».

Одночасно з погромом української інтелігенції була проведена **«чистка» керівних державних і партійних кадрів** республіки, в результаті якої усувалися близькі соратники опального Шелеста. Зокрема, на місце Ф.Овчаренка секретарем ЦК КПУ з ідеології призначили сумнозвісного В.Маланчука (Мілмана), який ще замолоду, займаючи посаду секретаря з ідеології Львівського обкому партії, вишукував «буржуазних націоналістів» серед студентства Львівського університету та серед галицької інтелігенції. Він буквально переслідував українських учених, письменників, художників, артистів, вбачаючи у них потенційну загрозу для існуючого режиму. Саме Маланчук разом із шефом КДБ Федорчуком під керівництвом Щербицького провели у 1973 р. «чистку» республіканської парторганізації, в ході якої з партії було виключено бл. 37 тис. членів, що в ті часи означало кінець кар'єри.

З приходом нового керівництва в Україні різко активізувалися процеси уніфікації національного жит-

тя. Офіційно було проголошено курс на прискорення «злиття націй», який насправді означав русифікацію неросіян. Документами КПРС та її республіканських підрозділів в річницю 50-ліття створення СРСР декларувалося виникнення «нової історичної спільності людей — радянського народу». Виходячи з цього, по всій Україні розгорнувся широкий наступ на українську історію, мову та культуру (*аналогічним було становище і в інших національних республіках радянської імперії*). Склалося становище, суть якого найкраще виразив чеський письменник М.Кундера: «Першим кроком у ліквідації народу є позбавлення його пам'яті. Знищьте його книжки, його культуру, його історію. А потім накажіть комусь написати нові книжки, створити нову культуру, винайти нову історію. Незабаром нація почне забувати, чим вона є і чим була. Навколишній світ забуде про неї ще швидше». Для радянського режиму це завдання значно полегшувалося: йому не потрібно було писати нові книжки, створювати нову культуру, винаходити нову історію — всім цим готовий був «поділитися» щедрий російський народ. Залишалася одна проблема — позбавити неросійські народи, в т. ч. й український, їх національної пам'яті, культури, історії.

Вирішити дану проблему в Україні взялася влада на чолі з В.Щербицьким. Прагнучи до якнайшвидшої **денаціоналізації** власного народу в угоду абсурдним московським теоріям, вона організувала переслідування учених, письменників, митців, які дозволяли собі «відхід від партійної лінії» у національному питанні, «ідеалізували минуле», «смакували національну самобутність» тощо. Спроби наукового дослідження української минувшини, зображення її у художніх творах чи на полотнах картин розцінювалися як вияв нелояльності до держави. Підозру викликало навіть оперування такими термінами, як «український народ» чи «Київська Русь», потрібно було вживати — «народ України», а ще краще «радянський народ», «Древня Русь» тощо. Паралельно з бібліотек вилучали літературу «націоналістичної спрямованості», бібліографічні покажчики з прізвищами опальних авторів; з тематичних

планів видавництв початку 1970-х років, за даними дослідників, було знято 157 назв книжок, в яких ідеологічні опричники знайшли хоча б натяк на «націоналізм». «Винні», як звичайно, каралися зі всією строгістю «соціалістичної законності».

Ще одним чинником, який був значною перешкодою на шляху злиття націй і народностей СРСР в єдину «радянську націю» під егідою російського народу, виявилася українська мова. Наступ проти неї очолив сам Щербицький, який, за словами відомого письменника та політика Ю. Щербака, дав кремлівському ідеологові М. Суслову обіцянку за одну п'ятирічку покінчити з українською мовою і русифікувати Україну. Треба визнати, що добився він у реалізації своєї обіцянки немало. **Русифікація**, яка, по суті, стала безжальною боротьбою проти української мови, велася за всіма канонами наступальної війни. Сотні придворних суспільствознавців, преса, радіо, телебачення, вся ідеологічна рать працювали на обґрунтування й пропаганду мовної дискримінації. Особистий приклад подав Щербицький, перейшовши майже виключно на російську мову. Швидко зростала русифікація шкіл, адже для переведення їх на російськомовний статус викладання достатньо було заяви лише декількох батьків. Вчителям російської мови в Україні встановили 15-відсоткові надбавки до ставок. Класи, у яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи, в той час як українська мова подібних пільг не мала, навпаки, — у ставленні до неї режим послідовно виховував в українців комплекс неповноцінності, неперспективності та неперестигності. Загальну деукраїнізацію забезпечували вимога писати дисертації лише російською мовою, майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вузах, технікумах, профтехучилищах, відсутність українських підручників та посібників тощо. Складалася парадоксальна ситуація, коли саме вживання інтелігенцією української мови могло бути розцінене як вияв «буржуазного націоналізму». Так, на судовому процесі над поетом Василем Стусом один зі свідків наполягав, що той є націоналістом, бо весь час розмовляв українською мовою.

До речі, за словами доктора фізико-математичних наук, письменника М. Стріхи, протягом своєї державно-партійної роботи перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький настільки призабув українську мову, що попри цитування уривків із творів Шевченка, розмовляти нею наприкінці 1980-х років уже не міг. Коли 1988 р. він мав виступити у Спілці письменників України, керівник ідеологічного відділу республіканського ЦК Л. Кравчук переконав його, що там годиться виступати таки українською. Довелося промову для «українського» керівника друкувати російськими літерами, спеціально розставляючи наголоси.

Наслідки русифікації були жахливими. На кін. 1980-х років в Україні з 2,6 млн дітей в україномовних дитячих дошкільних закладах виховувалися лише 642 тис., або кожна 4-та дитина. У Києві українською мовою навчався тільки кожен 5-й учень. На 1988/1989 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. У 1990/91 навчальному році лише 49,3 % (за іншими даними — 47,9 %) українських школярів навчалися українською мовою. Із 49 столичних ПТУ українською мовою не викладалося в жодному. У вузах українською мовою читалося тільки приблизно 5 % лекцій. Частка навчальної літератури для вузів, друкованої в УРСР мовою корінного населення, за кількістю назв скоротилася з 86,9 % у 1946 р. до 8 % у 1980 р. У цілому по СРСР частка тиражу підручників для вузів з усіх дисциплін, разом узятих, виданих мовами народів Радянського Союзу, крім російської, склала у 1987 р. лишень 5,1 %, в той час як іноземними мовами даного роду літератури випущено 10,6 %. За перших 2 роки влади Щербицького в Україні тираж художньої літератури російською мовою збільшився з 3,3 млн примірників до 9,9 млн. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, складали лише 18 % за назвою, а за тиражем — тільки 3 %. Під час перепису населення в 1979 р. кожен 6-й українець назвав рідною мовою російську. Упала в Україні й частка самих українців: якщо у 1959 р. їх нараховувалося 76,8 %, то у 1989 — 72,6 %;

в той час як росіян — зросла з 16,9 до 22,0 %. Ці страшні цифри, на жаль, можна наводити довго. Їх руйнівні результати відчуваємо і сьогодні.

У 1977 р. була прийнята нова Конституція СРСР, а в 1978-му — Конституція УРСР, що являла собою кальку першої. Вони лицемірно декларували зростання народовладдя, підвищення ролі та значення рад, широкі права громадських організацій тощо. Хоча насправді основний закон — як союзний, так і республіканський — не мав прямої дії, тому будь-який підзаконний акт міг коригувати будь-яке конституційне положення; він був лише декорацією для беззаконня, що коїлося у державі. Вся реальна влада зосереджувалася у руках КПРС, «керівна і спрямовуюча роль» якої була зафіксована у сумнозвісній 6-й ст. Країною правила, за висловом Г.Касьянова, купка старців, зосереджених у політбюро ЦК КПРС на чолі з хворим Л.Брежнєвим (на 1982 р. Л.Брежнєву виповнилося 76 років, М.Суслову — 80, Д.Устинову — 74, А.Громику — 73, К.Черненко — 71, Д.Кунаєву — 70, Андропову — 68...) Вони спиралися на підтримку партноменклатури, платою за лояльність якій була свобода дій на місцях. Таке «порозуміння» привело до зловживання владою, корупції, безгосподарності. До всього цього маразму додавалася недолуга зовнішня політика, наслідком якої стали гонка озброєнь, відкрита агресія у Чехословаччину (1968) і Афганістан (у афганській війні (1979—1989) взяли участь понад 150 тис. вихідців з України, з них бл. 2,5 тис. загинуло, стільки ж повернулися додому каліками), прихована військова допомога низці диктаторських режимів, багатомільйонне субсидування «братніх комуністичних партій та рухів» тощо. Як наслідок, в суспільстві наростали настрої апатії, зневіри, подвійної моралі та цинізму. Необхідність кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя ставала дедалі очевиднішою.

3. Дисидентський рух

Термін «дисиденти» був занесений із Заходу і вживався для визначення інакодумців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не

збігалися з офіційною політикою. Дисидентський рух в Україні зародився у сер. 1950-х років як протест проти бездержавності, панування партійно-державної бюрократії, утисків національно-культурного життя, зростаючої русифікації. Головними центрами активності українського дисидентського руху були Київ і Львів. Відкриті прояви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Івано-Франківську, Луцьку, Одесі, Тернополі та інших містах. Переважно там же розпо-всюджувався і «самвидав».

За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які протягом 60—70-х років були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі чоловік. Серед них були представлені інженери, лікарі, вчителі, журналісти, робітники, науковці, літератори, студенти, митці, священнослужителі, селяни та ін.

Основні напрями

Загалом в українському дисидентському русі, на думку його дослідника Ю.Зайцева, можна виділити чотири основні напрями: самостійницький, національно-культурницький, правозахисний, релігійний. Найрадикальнішим, а тому й найбільш переслідуваним був **самостійницький напрям**. Його прихильники виступали за державну незалежність України, яку планували здобути мирними засобами, хоча окремі з них не відкидали можливості збройного виступу. Наприкін. 1950-х років у західноукраїнських областях виникло кілька нелегальних організацій: Об'єднана партія визволення України, Українська робітничо-селянська спілка, Український національний комітет та ін. Серед них виділялася **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)**, яка була створена у 1958 р. на Львівщині групою юристів. Проголосивши себе спадкоємницею ідеї боротьби за самостійну Україну, УРСС виступала за реалізацію статей республіканської і союзної конституцій, які передбачали вихід України зі складу СРСР. Однак у січні 1961 р. організацію було викрито, її членів — І.Кандибу, С.Віруна, В.Луцького,

О.Лібовича, Й.Боровницького, І.Кіпиша — засуджено на різні терміни ув'язнення, а керівника, Левка Лук'яненка, — до розстрілу, пізніше заміненого на 15-річне ув'язнення.

Подібні судилища відбулися також над членами інших підпільних організацій, зокрема Українського національного комітету (1962) та Українського національного фронту (1967). У результаті кількох чоловік було розстріляно (І.Коваль, Б.Грицина, М.Проців), багатьох засуджено на тривалі строки ув'язнення.

Яскравими представниками цього напрямку були також історик В.Мороз, журналіст В.Чорновіл, вчителька О.Мешко, мистецтвознавець Б.Горинь, психолог М.Горинь, поет В.Стус, письменник Г.Снегірьов, літературний критик Є.Сверстюк та ін.

Національно-культурницький напрям, представлений насамперед такими шістдесятниками, як літературні критики І.Дзюба та І.Світличний, літературознавець М.Коцюбинська, мовознавець З.Франко та ін., базувався на необхідності духовного і культурного відродження українського народу, передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав протестували проти цілеспрямованої русифікаторської політики, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції тощо.

На захист невід'ємних прав людини, за дотримання конституції і законів, примат особи перед державою виступали представники **правозахисного напрямку**. Серед них виділялися генерал П.Григоренко, інженер М.Маринович, математик Л.Плющ, психіатр С.Глузман та ін. Зокрема, генерал П.Григоренко рішуче й послідовно обстоював права кримсько-татарського народу, репресованого комуністичним режимом.

Окремий різновид дисидентського руху являв собою **релігійний напрям**, що обстоював права віруючих, легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, протестантських віросповідань та течій, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих тощо. Серед

чільних діячів цієї течії були священики В. Романюк, Й. Терля, пастор Г. Вінс та ін.

Подібний поділ, звичайно, є досить умовним, особливо, коли йдеться про конкретні постаті. Та все ж він дає змогу певною мірою систематизувати головні засади українського дисидентського руху.

Форми спротиву

Одною з найпоширеніших форм спротиву комуністичному тоталітаризмові став т. зв. **самвидав**. Серед перших «самвидавних» публікацій, які фактично започаткували український дисидентський рух, був «Відкритий лист до ООН», що його передали 1955 р. українські політичні в'язні мордовських таборів. З часом кількість такого роду видань зростає. У сер. 1960-х років шляхом «самвидаву» розповсюджувалися такі знамениті твори, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби з критикою русифікаторської політики КПРС; «Лихо з розуму» та «Правосуддя чи рецидиви терору?» В'ячеслава Чорновола, де подавалися відомості про репресованих протягом 1965—1966 рр., розкривалися механізми політичних репресій; «Репортаж із заповідника імені Берії» та «Серед снігів» Валентина Мороза, які викривали рецидиви сталінізму; патріотичні поезії Ліни Костенко та Василя Симоненка тощо. Певний час також поширювався машинописний журнал Українського національного фронту «Воля і Батьківщина». Велика частина самвидаву різними шляхами потрапляла на Захід, де ставала поштовхом до організації міжнародних кампаній на підтримку вимог українських дисидентів.

Значну роль для організаційної консолідації українського дисидентського руху відіграв позацензурний журнал «Український вісник», шість номерів якого вийшли протягом 1970—1972 рр. у Львові за редакцією В. Чорновола. Тут друкувалися заборонені цензурою твори, замовчувана суспільно-політична інформація, хроніка репресій проти дисидентів.

Важливою формою боротьби проти зростаючих репресій були демонстрації протесту. Дисиденти надсила-

ли *петиції й листи* протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, створювали громадські комітети на захист заарештованих, приїжджали на відкриті процеси над інакодумцями, але відмовлялися виступати на них свідками тощо. Восени 1965 р. під час прем'єри фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» в Києві В.Стус, І.Дзюба та В.Чорновіл закликали присутніх на знак протесту проти масових арештів української інтелігенції підвестися з місць. Близько півтори сотні людей встали. Це був перший *громадський протест* проти політичних арештів у СРСР після смерті Сталіна. Трохи згодом, у 1968 р., 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів (кінорежисер С.Параджанов, композитор П.Майборода, поетеса Л.Костенко, поети В.Стус та І.Драч, депутат Верховної Ради СРСР, авіаконструктор О.Антонов, історик М.Брайчевський та ін.) звернулися до ЦК КПУ та ЦК КПРС з листом у зв'язку з незаконними репресіями, що відбувалися в Україні (згодом підписанти поплавилися за свою ініціативу).

Іноді акції протесту набирали крайніх форм. У 1968 р. колишній в'язень комуністичних таборів, вояк УПА Василь Макух з Дніпропетровська обілляв себе бензином на Хрещатику і запалив, вигукуючи: «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!» Від опіків він помер у лікарні. Наступного року Микола Бериславський з Бердянська, також колишній вояк УПА, повторив *акт самоспалення* у Києві (при собі він мав транспаранти: «Борітеся за законні права української мови» та «Свободу діячам української культури»). Йому вдалося вижити, після чого отримав 2,5 року таборів. 21 січня 1978 р., напередодні річниці проголошення незалежності УНР та Акта злуки українських земель, на могилі Т.Шевченка у Каневі вчинив акт самоспалення Олекса Гірник з Калуша. У розкиданих на Чернечій Горі листівках він писав, що в такий спосіб протестує проти політики ліквідації української нації шляхом нищення української мови та українського національного духу.

Нерідко українські дисиденти вдавалися до *зречення радянського громадянства*, подавали заяви на виїзд за кордон. Проте лише окремим із них удавало-

ся прорватися через «залізну завісу». Більшість за такі дії опинялася в таборах і в'язницях. Хоча й там вони не припиняли боротьби: знову ж таки відмовлялися від громадянства СРСР, проголошували себе українськими самостійниками, вимагали визнання за собою статусу «політичних в'язнів», збирали факти брутального ставлення табірної адміністрації до політв'язнів, передавали інформацію своїм однодумцям на волю. У 1978 р. у зверненні 18 українських політв'язнів, що перебували у мордовських таборах, пролунав **заклик до виходу України зі складу СРСР** і створення незалежної демократичної держави.

Своєрідними протестними акціями ставали **відзначення урочин**, присвячених життю та творчості Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, де читали вірші, співали пісень, обговорювали наболілі проблеми. Нерідко міліція та КДБ розганяли подібні зібрання, а їх учасників арештовували, як це сталося у 1970 р. з А. Лупином, який читав вірші біля пам'ятника Т. Шевченка у Києві.

Практикувалися також **вивішування синьо-жовтих прапорів** на честь важливих подій української історії. Подібні вчинки нерідко здійснювалися на Тернопільщині, Івано-Франківщині, Львівщині. Виявлені спецслужбами патріоти жорстоко каралися. Так, лише за намір вивісити національні прапори у Львові до річниці Акта відновлення Української держави В. Дужинський у 1957 р. отримав 25 років таборів суворого режиму, а М. Василів за виготовлення цих прапорів — 10 років. До того ж, вони додатково дістали по 5 років поразки у правах та стільки ж — заборони проживання на території західноукраїнських областей.

Українська гельсінкська група

У сер. 1970-х років дисидентський рух дістав нового імпульсу. Він був пов'язаний з підписанням Радянським Союзом **Гельсінкської угоди 1975 р.**, яка передбачала і зобов'язання країн-підписантів щодо дотримання основних прав людини. Це дало дисидентам підстави взяти на себе функції громадського контролю за тим, як радянське керівництво буде виконувати взяті на себе обо-

в'язки. 12 травня 1976 р. у Москві було проголошено про створення громадської групи для контролю за виконанням гельсінкських угод. 9 листопада того ж року аналогічна організація постала в Україні. Вона отримала назву Українська гельсінкська група (УГГ). Серед її засновників були: О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, М. Руденко, Н. Строката-Караванська, О. Тихий. За весь час існування УГГ її членами були 37 чоловік. Очолив українських борців за права людини відомий письменник **Микола Руденко**. Учасник Другої світової війни, політпрацівник, у мирний час очолював партійну організацію Спілки письменників України. Був нагороджений орденами і медалями СРСР.

Від попередніх спілок та організацій УГГ суттєво відрізнялася. Вона була легальною, тісно співпрацювала з подібними групами Росії, Прибалтики, Закавказзя, налагодила зв'язки із зарубіжними правозахисними товариствами. **Декларація УГГ** передбачала, що її члени вимагатимуть від влади безумовного виконання закону і забезпечення прав людини, справжньої демократії. Група, ведучи боротьбу за права українського народу, з повагою ставилася до мови і культури інших народів, які проживали в республіці. Саме тому в УГГ входили представники різних національностей. У майбутній демократичній Україні, йшлося в декларації, будуть гарантовані конституцією права національних меншин. Члени УГГ вважали, що Україна має перейти до незалежності мирним шляхом, тобто відповідно до конституції СРСР, вийшовши із Союзу завдяки вільним виборам, а українці, які жили в неволі, добившись незалежності, ніколи не впровадять колоніальної системи щодо інших народів.

Отже, вимоги Української гельсінкської групи були дуже поміркованими, далекими від радикалізму, але, як виявилось, несумісними з існуючим тоталітарним режимом. За даними дослідників, з 37 членів УГГ протягом 1977—1985 рр. 23 на основі сфальсифікованих звинувачень були засуджені за політичними і кримінальними статтями та відправлені у табори і на заслання, 6 позбавлені радянського громадянства. Решта стали членами групи, вже перебуваючи в ув'язненні.

Переслідування дисидентів

У боротьбі проти дисидентського руху комуністична влада використовувала весь попередній свій арсенал моральних і фізичних розправ. Передусім, звичайно, вона вдавалася до таких випробуваних методів, як тюремне ув'язнення, відправлення до концтаборів, на заслання тощо. На поч. 80-х років, за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців нараховувалося від 25 до 75 відсотків. Як бачимо, часи змінювалися, а ставлення режиму до українців та «квоти» для них у тюрмах залишалися стабільними. До того ж, судді до українців були значно «щедрішими», ніж до представників інших націй: там, де росіянин, скажімо, отримував 4–6 років, українець діставав від 10 до 15. Після закінчення терміну спецслужби вдавалися до фабрикації нової справи. На собі це відчули М.Плахотнюк, С.Параджанов, В.Чорновіл, М.Горбаль, В.Січко та ін. На жаль, були й такі, що повернулися з неволі у рідні краї лишень у домовинах, — Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко.

Щодо смерті В. Стуса, то один з його побратимів, Василь Овсієнко, висловив думку, що вона була ініційована Кремлем. «Творчість Василя Стуса, — зазначає він, — у 1985 р. Генріх Бьоль висунув на здобуття Нобелівської премії. Вона була б присуджена 24 жовтня. Але її присуджують тільки живим, помертню — ні. Отже, Кремль (уже Горбачов!) постав перед вибором: звільнити Стуса чи тримати лауреата Нобелівської премії в камері. У подібній ситуації в 1936 р. був Гітлер: премія була присуджена в'язневі концтаборів К.Осецькому. Гітлер його звільнив. Кремль же розв'язався з потенційним лауреатом Нобелівської премії Василем Стусом у традиційний спосіб: «Нет человека — нет проблемы»...» Василь Стус загинув у карцері в ніч з 3 на 4 вересня 1985 р...

Ще грізнішим від тюрем видом покарань були т. зв. психушки — спеціальні психлікарні, будинки для божевільних із жорстоким режимом, що не поступався тюремному. (Ініціатором застосування психіатрії у

каральних цілях на рубежі 60—70-х років виступив голова КДБ СРСР Ю. Андропов. ЦК КПРС і уряд країни погодилися з його нелюдським планом розгортання мережі психіатричних лікарень «з метою захисту радянського державного і суспільного ладу».) Як справедливо зазначає Ю. Зайцев, коли у звичайного в'язня все ж була надія хай і за 10—15 років вийти на волю, то у психлікарні могли «лікувати» хоч до смерті. Так режим ізолював найнебезпечніших для себе вільнодумців, особливо тих, кому не вдавалося приписати ні антирадянщини, ні аморальщини. Щоб деморалізувати дисидента, його поміщали у середовище вбивць та гвалтівників, які у «психушках» рятувалися від заслуженого покарання; параноїків, нерідко під наглядом «санітара», з карних злочинців. До цього додавалися препарати для пригнічення волі, психіки, інтелекту, пам'яті, емоцій. Серед жертв цього мордування були П. Григоренко, А. Лупиніс, Л. Плющ, В. Рубан та ін. Загальна кількість в'язнів психлікарень у СРСР, за підрахунками Леоніда Плюща, сягала 2000 осіб.

Колишній дисидент Василь Рубан так згадує про методи катування у «психушках»: «Мене примістили в надзорці... для проведення активного курсу лікування, тобто введення в організм психотропних препаратів через уколи. Тоді було три головних методи лікування: електрошок, інсулін і психотропні препарати... Сірка з аміназином — це здебільшого катування з метою виштовхати злочинця на луда чи в зону. Курс сірки не витримують навіть ті, кому пахне 10 років зони, навіть дехто з тих, кому загрожує смертна кара. Коли хворий проходить відповідні аналізи..., йому призначають невралептики по карті, тобто кожних два наступні дні збільшують дозу. Хворий потроху загальмовується, ось вже він ходить з потухлим зором, схиливши набік голову, доза збільшується. Ось вже з рота в нього тече слина і він її не витирає, бо йому вже байдуже, доза збільшується. Ось він уже почав мочитися — доза збільшується. Нарешті він обкалявся — це сигнал лікарю про те, що треба зменшувати дозу. Доза зменшується, і коли хворий приходить у такий стан, що

ходить з перекривленою головою, але слину, яка тече з рота, витирає лише інколи, доза заморожується, і в такому стані хворий існує 6 місяців. Увесь цей час він отримує ліки в уколах — це активний курс. М'які місця на руках і на сідницях стають твердими, кровоточать від голочних пробойн, бо кров погано згортається. Тоді йому цю саму дозу затверджують і дають у пігулках постійно... Якщо організм звекає до дози і відбувається рецидив, його знову переводять в надзорку на активний курс. Це триває від 5 до 25 років...»

Описуючи дію ще одного невралептика — трисиділу — Рубан зазначає: «...бридкий нюючий щем наповнив усі мої кістки, здавалось, що кожен м'яз у моєму тілі живе окремо, трясеться і ниє. Відчув я також, що мої руки і ноги згинаються колесом, особливо ноги не хотіли мене носити і підгинались у колінах... Сидіти я не міг, коли ж уставав, ноги гнулися, коли ж починав ходити, тримаючись руками за бильця, руки не тримали, з них витекла вся сила. Я відчув, що в'яну, наче полите гасом дерево...»

Як ці люди витримували такі тортури? Той же Василь Рубан пише: «Я знав, що на волю мені дороги нема. Принаймні чесною дорогою. Хтось же повинен бути твердим, незламним. У всіх діти, мати, жінка. Якщо всі почнуть колотись і каються, то ми ніколи не переможемо. Навіщо тоді це все? Так кадебе і буде завжди правим, завжди переможцем, а я не міг їм простити тих жертв, яких вони завдали Україні в 1917, 1922, 1928, 1933, 1937, 1940, 1947 і так далі, аж до мого арешту в 1972 р.» (В.Рубану вдалося вийти на волю лише у 1978 р.)

Цькування дисидентів не обмежувалося в'язницями, таборами, засланнями, «психушками». Активно використовувалися й **адміністративні переслідування**, зокрема звільнення з роботи, виключення з партії, комсомолу, творчих спілок, навчальних закладів, заборона публікацій тощо. Переслідування поширювалися також на батьків дисидентів, дітей, близьких родичів, друзів.

Не цуралася комуністична влада влаштовувати проти дисидентів **провокації**. Їм підкидали антирадянську літературу, зброю, наркотики, інспірували згвалтуван-

ня, побиття і т. ін. Після кількохразового побиття у грудні 1963 р. помер 28-річний геніальний поет Василь Симоненко. Наприкін листопада 1970 р. після усних погроз за нез'ясованих обставин у Василькові, на Київщині, по-звірячому було вбито 41-річну талановиту художницю Аллу Горську. У травні 1979 р. сталося загадкове вбивство під Львовом популярного 30-річного композитора Володимира Івасюка. Знищувався цвіт української нації, її совість.

Переслідуючи українську історію, культуру, мову, національну еліту, комуністичний режим прагнув остаточно перетворити Україну у денаціоналізовану російську провінцію. Але на захист української самобутності піднялося хоч і нечисленне, та самовіддане нове покоління борців. Зорганізувавши український дисидентський рух, воно засвідчило, що з розгромом ОУН-УПА традиції руху опору в Україні не припинилися, що ідея Української самостійної соборної держави — невмируща.

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ: 1985—1991 роки

1. Горбачовська «перебудова» в українському контексті

Після смерті 76-річного Л.Брежнєва (1982), а за ним і двох його наступників: 70-річного Ю.Андропова (1982—1984) та 74-річного К.Черненко (1984—1985), до влади в СРСР нарешті прийшов представник молодшого покоління — 54-річний Михайло Горбачов, якого в березні 1985 р. було обрано генеральним секретарем ЦК КПРС (у 1988 р. він став головою Президії Верховної Ради СРСР, а в 1990-му — президентом СРСР). Саме з його ініціативи в Радянському Союзі почалася т. зв. **перебудова**, мета якої полягала в оновленні життя країни.

Спроби змін: причини і суть

Як і свого часу хрущовська «відлига», горбачовська «перебудова» була наслідком не особистого бажання її ініціатора, хоча й це зіграло немаловажну роль, а нагальним велінням тодішнього часу. На сер. 1980-х років **всеохоплююча криза** вразила всі сфери життя СРСР. Неефективна «соціалістична економіка» хронічно не забезпечувала потреб країни. З кожним роком знижувався життєвий рівень населення. Разючого удару і без того критичному економічному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та радянська агресія в Афганістан. Тривала виснажлива гонка озброєнь. До економічних додавалися **суспільно-політичні негаразди**. Зокрема, потужна репресивна машина нещадно придушувала всякі вияви неза-

лежної громадської чи особистої думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набирало повальне п'янство, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін країна була приречена на повну деградацію. Подібна перспектива змусила М. Горбачова на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. оголосити про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Щодо зовнішньої політики, новий лідер висловився за впровадження нового політичного мислення у міжнародні відносини, перехід від класових до загальнолюдських цінностей. Був узятий курс на «перебудову», «демократизм» і «гласність».

Однак, як виявилось, ведучи мову про «перебудову», її ініціатори мали на меті лише вдосконалення існуючої системи. Йшлося про лібералізацію в межах «оновленого соціалізму», про «повернення до ленінських норм» і т. ін. Тому з часом поняття «перебудова» через утопічні риси, притаманні їй, поступово втратило свій зміст.

Що стосується ходу перебудовних процесів в Україні, то певний час тут взагалі не спостерігалось будь-яких змін, оскільки вільна думка в Україні була винищена значно ретельніше, ніж у Москві, та й ідеологічний відділ ЦК КПУ, вкупі з відповідними службами КДБ, працювали більш цілеспрямовано. У той час як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК КПУ аж до осені 1989 р. залишався одіозний В. Щербицький, оскільки Горбачов боявся швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР у цілому. Відтак, у перші роки «пербудови» «гласність», проголошена в Москві, мало змінила обличчя навіть республіканської преси, не кажучи вже про якісь істотні зрушення. Україна все ще залишалася «заповідником застою».

Централізований «ринок»

Справжнє оновлення всіх сфер життєдіяльності країни вимагало глибших зрушень у вирішальній сфері — економіці. Висунута програма перетворень передбачала «прискорення соціально-економічного прогресу» краї-

ни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін у радянській економічній моделі. Реформатори ж прагнули поєднати ринок з централізованим плануванням. Тому їх спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств на основі формули «самостійність», «самофінансування», «самоокупність» (було прийнято закон «Про державне підприємство та об'єднання»), активізацію приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» тощо) не увінчалися успіхом. Наслідком цього стало подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки, а в новому підприємницькому секторі — «економіки казино», коли головним стало не виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

До абсурдних спроб поєднати ринок і централізоване планування додалися прожекти керівництва про забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком та запровадження в побут населення «здорового способу життя». Перший нічим не був обґрунтований, не мав ні бази, ні умов для реалізації такого широкомасштабного завдання, а тому так і залишився «прекрасною мрією радянських людей». Другий прожект був зведений до подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, часткової ліквідації виноробних виробництв. Проте алкоголізм, який становив собою реальну загрозу фізичної, розумової і моральної деградації суспільства, подолати не вдалося, а бюджет однієї лише України втратив 10 млрд крб. До того ж, значно поширилося самогоноваріння, що призвело до дефіциту цукру, почастишали випадки отруєння неякісним алкоголем та його сурогатами, збільшилося число наркоманів.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс. Зокрема, частка важкої промисловості становила більше 60 %. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95 % продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена у союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та послідуочий її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, 1990 р. лише 36,2 % витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта — перерозподілом союзних.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми робітництва і, як наслідок, привели до формування масового незалежного робітничого руху. Влітку 1989 р. розпочалися шахтарські страйки, які охопили найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у т. ч. Донбас та Львівсько-Волинський басейн. Крім економічних, шахтарі висували й деякі політичні вимоги, передусім про заміну місцевої влади. Уряд змушений був піти на поступки, задовольнивши майже всі домагання страйкарів.

Чорнобильська трагедія

Величезною проблемою для української економіки, загальнонаціональною трагедією став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив 50 млн кюрі, що рівнозначно наслідкам вибухів 500 атомних бомб, таких як скинута у 1945 р. на Хіросіму. Республіканське керівництво під тиском Москви, зокрема М. Горбачова, певний час боягузливо замовчувало сам факт катастрофи, а згодом — і її справжні наслідки. В результаті населення Швеції швидше дізналося про трагедію в Чорнобилі, ніж українці. Ще одним злочином як республіканського, так і центрального керівництва стала першотравнева демонстрація у

Києві, в якій брали участь діти. Звичайно, це були діти простих киян, бо партноменклатура встигла вивезти своїх за межі Києва завчасно. Офіційне попередження про небезпеку радіоактивного опромінення було оприлюднене лише 5 травня, на 9-й день після катастрофи. До цього засоби масової інформації — як республіканські, так і центральні — переконували, що аварія на ЧАЕС не становить загрози для здоров'я населення.

Катастрофічні екологічні й економічні наслідки Чорнобильської трагедії не піддаються точним оцінкам. Досить сказати, що до поч. 1990 р. в Україні було дезактивовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становило бл. 12 % території республіки. З господарського обігу вилучено бл. 190 тис. га землі. У цілому, жертвою радіоактивного забруднення стали понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч чоловік змушені були змінити місце проживання. Число людей, які загинули від радіоактивного опромінювання, та викликаних ним хвороб, не піддається точній оцінці. (На початок 2001 р. офіційно померлими від катастрофи на ЧАЕС вважалися 15 тис. осіб. Більше 70 тис. стали інвалідами.) Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, в результаті аварії на ЧАЕС постраждало близько 3,5 млн осіб. Понад третина з них — діти. Витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської трагедії тільки за період з 1986 по 1989 рр. склали більше 10 млрд дол. США, а непрямі витрати — 25 млрд дол. Щорічно Україна змушена витрачати 800—900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем. Сама ЧАЕС згідно з міжнародними домовленостями наприкінці 2000 р. припинила своє функціонування.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала поштовхом до пробудження українського суспільства, оскільки яскраво висвітлила колоніальне становище України: рішення про замовчування справжніх наслідків катастрофи приймалися саме в Москві. Усвідомлення трагічної залежності від московського центру яскраво простежувалося навіть у тодішніх сумних жартах: «Алло, алло! Це говорять з Чорнобиля! Москва, так? Скажіть, будь ласка, як у нас справи?»; «Що таке мілірентген? Це

рентген, який пройшов через програму "Время". Поступово, із загостренням почуття критицизму, українці зосередились і на інших вадах суспільного життя.

2. Зростання національної свідомості

«Перебудова», як і кожна «революція згори», була доволі обмеженою і непослідовною. Але головне її значення полягало у тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Завдяки горбачовській «гласності» люди долали стереотипи й догми, які формувалися десятиліттями, отримали право на об'єктивну інформацію, могли вільно висловлювати власну думку. Цей процес, звичайно, проходив в Україні повільно і болісно, зустрічав запеклий опір з боку консервативних сил, передусім партійної верхівки на чолі зі Щербицьким, але був незворотним. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови.

Початки національного відродження

Провісником українського національного відродження стала **Спілка письменників України (СПУ)** та її друкований орган — газета «Літературна Україна». Публікації на газетних шпальтах виступів та статей Р.Братуня, О.Гончара, І.Дзюби, І.Драча, В.Дрозда, С.Плачинди та ін. письменників, де піднімалися проблеми захисту української культури, навколишнього середовища, містилися перші згадки про забуті сторінки історії України, мали широкий відгомін у суспільстві. Влітку 1987 р. Пленум Правління СПУ, висловивши глибоке занепокоєння тим, що поступово з нашого життя йде рідна мова, дійшов висновку про доцільність її конституційного захисту та відправив до Президії Верховної Ради УРСР відповідного листа. Значною була заслуга письменників у справі повернення в українську літературу раніше заборонених чи «небажаних»

творів, зокрема В.Винниченка, Г.Косинки, представників «розстріляного відродження»: М.Зерова, М.Куліша, В.Підмогильного, М.Хвильового; з'явилися історичні праці М.Грушевського, Д.Яворницького тощо.

Стрімка політизація суспільства яскраво проявилася у створенні та діяльності різноманітних «неформальних» груп та організацій, невідконтрольних КПРС. У сер. 1987 р. у Києві був заснований **Український культурологічний клуб**, до якого належало чимало дисидентів та колишніх політв'язнів (С.Набока, Л.Мілявський, О.Шевченко, О.Матусевич). На його засіданнях відкрито обговорювалися питання про голодомор 1932—1933 рр., визвольні змагання 1917—1921 рр. та ін. Тоді ж у Львові з'явилося культурологічне **Товариство Лева**, яке об'єднувало переважно молодих людей. Починаючи з 1987 р. в Україну з ув'язнення повертається цілий ряд таких відомих представників дисидентського руху, як В.Чорновіл, М.Горинь, М.Горбаль та ін. Влітку 1988 р. вони на базі Української гельсінкської групи створили політичну організацію республіканського масштабу, яка отримала назву **Українська гельсінкська спілка (УГС)** і виступала за самостійність України. Її лідером став політв'язень з 26-річним «стажем» Левко Лук'яненко, звільнений наприкін. того ж року. На поч. 1989 р. виникло **Товариство української мови ім. Т.Шевченка** — перша масова українська організація, що перебувала поза партійним контролем. Того ж року відбулася установча конференція історико-просвітницького товариства «**Меморіал**», яке виступало за увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій. Наприкін. жовтня 1989 р. була створена **Асоціація «Зелений світ»** на чолі з письменником Ю.Щербаком, що, на відміну від заформалізованого Українського державного комітету з питань зовнішнього середовища, гостро ставила питання про екологічні проблеми в республіці.

Творення неформальних організацій не обмежувалося лише Києвом та Львовом, а поширювалося й на інші регіони України. Зокрема активну діяльність у 1987—1989 рр. розгорнув **політклуб «Планета»**, створений студентами історичного факультету Кам'я-

нець-Подільського пединституту. Його члени (С.Бабій, Ю.Байдюк, М.Лазарович, В.Нестеренко, К.Тимчук), виступаючи в багатьох колективах міста та області, гостро критикували партійно-державне керівництво республіки, передусім першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького, яке не лише пленталося у хвості демократичних змін, але й чинило їм усілякі перепони, ознайомлювали з «білими плямами» української історії, засуджували дискримінаційну політику щодо української мови. У 1988 р. окремі з них організували у Кам'янці-Подільському акцію збору підписів за надання українській мові державного статусу, за що під тиском місцевого управління КДБ та міськкому КПУ ледь не були виключені з інституту. Врятували лише активна підтримка більшої частини викладацького колективу історичного факультету, студентів та статус депутата міської ради одного з організаторів акції. Ця загалом пересічна подія яскраво засвідчила **суперечливість перебудовних процесів** у республіці. Якщо в Москві журнал «Огонек», редагований українцем В.Коротичем, вже публікував відверто антирадянських авторів, то в Україні навіть захист української мови міг послужити приводом для переслідування. А в Києві за спробу провести демонстрацію до другої річниці Чорнобильської трагедії кількох лідерів Українського культурологічного клубу було заарештовано.

Проте переслідуваннями, арештами, каральними акціями загонів міліції особливого призначення (ОМОН) чи навіть цькуваннями собаками годі вже було спинити хвилю зростаючого людського невдоволення політикою тодішніх республіканських властей. Так, у червні — липні 1988 р. відбулися перші багатотисячні **несанкціоновані мітинги** у Львові, у яких активну участь брали такі відомі представники дисидентського руху, як В.Чорновіл, брати Горині, подружжя Калинців та ін. Мітингуючі дискутували щодо розв'язання нагальних національних проблем, вимагали спорудження у Львові пам'ятника Т.Шевченкові та жертвам комуністичного терору, піднімали питання про реабілітацію вояків УПА. 13 листопада 1988 р. 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам, відбувся у Києві. Незабаром

мітинговий вал, а разом з ним і національна символіка (*вперше синьо-жовтий прапор було піднято 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові*) поширилися по всій Україні.

Вагомим чинником зміцнення українського демократичного руху були **незалежні українські видання**: друковані органи УГС — газета «Голос відродження» та відновлений «Український вісник», а також журнали «Євшан-зілля», «Кафедра», молодіжні часописи «Дзвін», «Молода Україна», «Поступ» та ін. У 1989 р. нараховувалося понад 50 таких видань, а до сер. 1990 р. їх кількість зросла до півтори сотні (*як правило, вони готувалися в Україні, а видавалися у Прибалтиці*). Під їхнім впливом змінювалися у кращій бік офіційні видання: газети «Літературна Україна», «Молодь України», журнали «Київ», «Вітчизна», «Жовтень», «Прапор» (останні два змінили свої назви на «Дзвін» та «Березіль») тощо. Саме на сторінках згаданих видань вперше з'явилися матеріали про криваві злочини комуністичного режиму в Україні, висвітлювалися основні віхи українських визвольних змагань, друкувалися твори раніше заборонених авторів.

Тим часом в Україні все частіше лунали вимоги про відставку В.Щербицького. Нарешті у вересні 1989 р. пленум ЦК КПУ звільнив його з посади. Першим секретарем ЦК Компартії України став В.Івашко. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади привели до деякого **прискорення демократичних процесів** в Україні. Зокрема, важливою віхою у національному відродженні стало прийняття у жовтні 1989 р. закону «Про мови в Українській РСР», згідно з яким проголошувався **державний статус української мови**. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного Руху України (НРУ або Рух). Перший — це **«живий ланцюг»**, присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР, у якому 21 січня під національними прапорами стали, за різними даними, від 450 тис. до 3 млн осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Він продемонстрував єдність України та зростаючу силу НРУ. Другою рухівською акцією було велелюдне святкування у серпні

500-річчя українського козацтва. У значній мірі завдяки Рухові у ряді західноукраїнських міст відбувся **демонтаж пам'ятників Леніну**, як символів тоталітарної доби. Вперше це сталося 1 серпня 1990 р. у Червонограді на Львівщині. З обласних центрів комуністичного ідола першим позбувся Тернопіль — 8 серпня 1990 р.

Складовою демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став **рух за легалізацію українських церков** — греко-католицької (УГКЦ) та автокефальної православної (УАПЦ). Першими успіху добилися вірні **УГКЦ**: 1 грудня 1989 р., під час візиту М.Горбачова до Ватикану, було домовлено про її легалізацію. 26 січня 1990 р. греко-католицька ієрархія скликала синод, який проголосив легалізацію УГКЦ. А 5—6 червня 1990 р. в Києві відбувся собор **УАПЦ**, який формально затвердив факт відновлення УАПЦ та ухвалив історичне рішення про створення її патріархату.

Становлення багатопартійності

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням був **Народний рух України за перебудову** (згодом словосполучення «за перебудову» було вилучено з назви організації). Його поява відображала об'єктивну необхідність економічного і політичного реформування суспільства, національного відродження України. У лютому 1989 р. г. «Літературна Україна» опублікувала проект програми НРУ, розроблений ініціативною групою, до якої увійшли представники Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. А вже у вересні того ж року, незважаючи на шалений опір властей та цькування ними ініціаторів, відбувся Установчий з'їзд Народного руху (його чисельність у той час становила 280 тис. чол., а через рік — 633 тис.), головою якого було обрано поета І.Драча, а головою Секретаріату — одного із лідерів УГС М.Гориня. Цей широкий суспільно-політичний рух об'єднав різні політичні сили:

від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму. То був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих громадян на ґрунті боротьби за національне, духовне, економічне і політичне відродження України.

Після того, як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, **партійне будівництво** прискорилося. У квітні 1990 р. на базі Української гелісінкської спілки була створена Українська республіканська партія (УРП), мета діяльності якої — Українська незалежна соборна держава. Очолив УРП відомий правозахисник Л. Лук'яненко. У наступні місяці відбулися установчі з'їзди Української християнсько-демократичної партії (лідер — В. Січко), Соціал-демократичної партії України (А. Павлишин, А. Носенко), Української селянсько-демократичної партії (С. Плачинда, В. Щербина) та ін. У вересні 1990 р. створено Партію зелених України, очолену Ю. Щербаком, яка виступала за збереження природи, культурної та історичної спадщини українського народу. Наприкінці того ж року оформилися Демократична партія України (Ю. Бадзьо) та Партія демократичного відродження України (В. Гриньов, О. Ємець, В. Філенко). Всього до 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань, переважна більшість яких або стояли на державницьких позиціях, або еволюціонували до них.

Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли реально конкурувати з КПРС: якщо загальна кількість членів усіх некомуністичних партій у 1991 р. становила 35—40 тис. чол. (*Рух не був політичною партією*), то КПУ — 2,9 млн осіб (*щоправда, значна частина з них лише формально числилась у партії, оскільки не сплачувала членських внесків і не брала участі в роботі парторганізацій*). Значно послаблювала демократичні партії боротьба за лідерство, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом з тим, саме вони стали силою, яка повела рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

Виборчі кампанії

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості мали вибори до союзної, республіканської та місцевих Рад, які відбувалися у 1989—1990 рр. Першими в часі були вибори народних депутатів СРСР у березні—травні 1989 р., які, незважаючи на всілякі обмеження (*третина депутатів, по суті, призначалася компартією та залежними від неї громадськими організаціями*), стали першими альтернативними виборами за весь час існування радянської системи. Хоча компартійний апарат та чиновники на місцях розгорнули несамовиту кампанію проти демократичних кандидатів, всіляко обливали їх брудом, відмовляли у реєстрації тощо, народними депутатами все ж було обрано багатьох прихильників рішучих змін, серед них письменників Р.Братуня, Д.Павличка, Ю.Щербака, В.Яворівського, професора Р.Гром'яка, журналістку А.Ярошинську та ін. За прямою трансляцією з Москви першого З'їзду народних депутатів СРСР із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофону вдавалося пробитися українським депутатам з демократичного табору. Їхні виступи, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму, який понад 70 років проводив злочинну політику щодо своїх громадян. Все це не могло не вплинути на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

Наступного року (березень 1990-го) відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. Український виборчий закон був значно демократичнішим за союзний і передбачав обрання депутатів прямим, таємним голосуванням з альтернативних кандидатур. У ході передвиборної кампанії демократичні сили республіки — бл. 40 неформальних організацій — згуртувалися в **Демократичний блок**. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, за необхідність прийняття нової Конституції. У

цілому по Україні Демблок, в якому найпотужнішим був Рух, добився непоганих результатів, завоювавши 1/4 мандатів. Однак вибори показали, що позиції демократичних сил на півдні і сході республіки ще доволі слабкі. Значну роль у перемозі консерваторів відіграли виборчі зловживання влади та її монопольний контроль над державними засобами масової інформації. Та, незважаючи на ці порушення, Україна все ж отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати перебрання на себе всієї політичної влади, що досі належала ЦК КПУ.

Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до місцевих Рад. У більшості з них перемогу здобув компартійний апарат. Зате в трьох галицьких областях — Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській — він зазнав нищівної поразки і вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замайоріли синьо-жовті прапори. Демократичні сили перемогли також у ряді східноукраїнських міст, зокрема в Києві, де 24 липня 1990 р. над будинком Київської міської ради було піднято національний стяг.

Отже, в історії України розпочався заключний етап боротьби за здобуття державної незалежності.

3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність

Починаючи з 15 травня 1990 р., вперше в історії України Верховна Рада республіки стала працювати у парламентському режимі. Часи, коли депутати з'їжджалися на 1–2 дні, лише щоб одностайно проголосувати за законопроекти, підготовлені апаратом, канули у вічність. Перша сесія новообраного українського парламенту тривала 60 робочих днів. У результаті саме Верховна Рада, а не кремлівські кабінети чи закарелки ЦК КПУ, стала тим місцем, де вирішувалася доля України.

Перші кроки суверенізації

Вже з перших днів роботи українського парламенту у ньому розпочалося **протистояння** між прокомуністичною більшістю — т. зв. **групою 239** на чолі з О.Морозом та демократичною меншістю — **Народною радою**, лідером якої став академік І.Юхновський (*приблизне співвідношення сил між ними було як 239 до 115 — 133 осіб*). Особливо воно загострилося під час виборів голови Верховної Ради. Усвідомлюючи відсутність будь-яких шансів на перемогу, демократичні сили запропонували бл. десятка своїх претендентів на цю посаду (М.Горинь, І.Драч, Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, І.Юхновський та ін.). Таким чином, вони використали парламентську трибуну для пропаганди національно-демократичних ідей, оскільки сесію парламенту в прямій трансляції і в запису в ті часи дивилася і слухала вся Україна. Забезпечивши обрання головою Верховної Ради першого секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка, більшість все ж змушена була погодитися, щоб з 23 парламентських комісій 7 далеко не другорядних (зовнішніх справ, економічної реформи, прав людини, культури і духовного відродження та ін.) очолили представники опозиції.

Основним здобутком першої сесії українського парламенту стала **Декларація про державний суверенітет України**, прийнята 16 липня 1990 р. За неї проголосувала не тільки Народна рада, а й представники прокомуністичної «групи 239». Такий перебіг подій був зумовлений збігом кількох обставин. По-перше, Декларацію про державний суверенітет на той час вже прийняла Росія і це давало Народній раді додаткові аргументи у суперечці з «групою 239». По-друге, депутати-комуністи були розгублені несподіваною відставкою В.Івашка, який, перебуваючи разом із кількома десятками своїх соратників із числа депутатів у Москві на ХХVIII з'їзді КПРС, змінив посаду голови Верховної Ради на заступника генерального секретаря ЦК КПРС. По-третє, роботу Верховної Ради супроводжували постійні багатотисячні мітинги та шахтарський страйк, під час якого шахтарі домагалися

департизації підприємств, націоналізації майна КПРС, відставки союзного уряду на чолі з М.Рижковим.

Декларація про державний суверенітет України стала першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності. У своїй преамбулі цей документ проголосив «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада. Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Верховна Рада зберігала за Україною право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Проголошувався намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Важливим було положення про українське громадянство. По суті, Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Наступним кроком Верховної Ради після прийняття Декларації про державний суверенітет став закон **«Про економічну самостійність Української РСР»**, прийнятий 2 серпня того ж року. Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повна господарська самостійність і свобода підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо.

У контексті Декларації логічними були також дії українських парламентарів, передусім представників Народної ради, які прагнули надати відносинам України з іншими республіками СРСР міждержавного характеру. 29 серпня 1990 р. вони спільно з російськими

депутатами з блоку «Демократична Росія» підписали «Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет». До кін. 1990 р. Україна підписала двосторонні державні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном.

Активну державницьку позицію займала молодь, яка, об'єднавшись у ряд молодіжних організацій, як Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС) та ін., вдавалася до різних політичних заходів, спрямованих на дальшу демократизацію суспільного життя. Найбільш вражаючою акцією було голодування студентів у Києві, яке тривало з 2 до 17 жовтня 1990 р. і охопило 158 осіб з 24 міст України. Головними вимогами голодуючих до Верховної Ради були: відмова від підписання нового союзного договору, відставка уряду, оголошення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, заборона відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізація майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. Голодування було підтримане масовими демонстраціями, що зрештою змусило парламент піти на поступки і прийняти компромісне рішення: 1) провести на поч. 1991 р. референдум про довіру тодішньому складу Верховної Ради і в разі недовіри — організувати до кінця року нові вибори на багатопартійній основі; 2) забезпечити проходження строкової служби громадян України в межах республіки; 3) створити парламентську комісію для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ; 4) до прийняття нової Конституції України «укладання союзного договору вважати передчасним»; 5) відставка голови Ради міністрів УРСР В.Масола; 6) до 30 листопада 1990 р. привести діючу Конституцію УРСР у відповідність з положеннями Декларації про державний суверенітет.

Однак з усіх цих рішень до кінця року було реалізоване лише одне — відставка голови Ради міністрів: замість В.Масола було обрано В.Фокіна. У парламенті знову загострилося протистояння між Народною радою і прокомуністичною більшістю. Одним із його

наслідків стало позбавлення депутатської недоторканності й арешт радикально налаштованого депутата С.Хмари. Водночас зростали розходження в «групі 239», передусім між новообраними першим секретарем ЦК КПУ С.Гуренком та головою Верховної Ради Л.Кравчуком. Якщо Гуренко і далі зберігав доляльність до Москви, то Кравчук прагнув до реалізації Декларації про державний суверенітет. До підтримки останнього схилилася група партійної еліти з числа директорів великих підприємств та апарату Верховної Ради. Фактично вперше за останніх 60 років в Україні відбувалося становлення групи «націонал-комуністів».

Загострення економічного становища

Тим часом тривав спад виробництва в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та падіння обсягів промислової продукції. Національний дохід у 1990 р. скоротився на 4 %, а в 1991-му — ще на 13 %! Дефіцитом окрім промислових товарів стали м'ясо, молочні продукти, вершкове масло. Зростав «чорний ринок», значна частина продукції вивозилася за межі України. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. вдвічі (*у січні 1992 р. вони вже перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їх зростання щонайменше в 1,5 раза перевищувало зростання доходів*) призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Оскільки не було проведено належної індексації вкладів, це підвищення фактично знецінило всі нагромадження й залишило переважну частину населення, особливо людей похилого віку, без заощаджень, зароблених роками важкої праці. Знижувалися якість і тривалість життя. Україна ще наприкін. 1980-х років стала єдиною республікою в СРСР, де смертність населення перевищувала народжуваність.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетво-

рена у республіканську. Створювалися власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби. Однак все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

У березні 1991 р. Україною прокотилися багатотисячні шахтарські **страйки**. Поряд з економічними вимогами висувалися й політичні: надання Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності усіх республік СРСР, відставка союзного та республіканського урядів. А вже у червні на всеукраїнському з'їзді страйкових комітетів було висунуто вимогу про вихід України зі складу СРСР, розпуск компартії, перевибори Верховної Ради України тощо.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Ставало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. Стагнація економіки переросла у тяжку кризу. Товарний голод, тотальний дефіцит посилювали соціальну напругу в суспільстві.

Останні потуги імперії

Проте імперська бюрократія, консервативні сили з числа прихильників існування централізованого СРСР не збиралися здавати своїх позицій, перейшовши у наступ проти республік, які прагнули добитися реального суверенітету. Свідченням цього стали події 13–20 січня 1991 р., коли московська влада вдалася до **застосування військової сили** у Вільнюсі й Ризі, щоб придушити незалежницькі настрої у Литві й Латвії. Президія Верховної Ради України у такій ситуації здійснила безпрецедентний крок — ухвалила заяву, де засуджувала дії центру як порушення державного суверенітету прибалтійських республік.

Не залишилася в стороні від московського тиску й Україна. Щоб втримати її в орбіті «єдиного і неподільного Союзу», проімперські сили вдалися до **інспірування сепаратистських настроїв**. Залунали голоси про необхідність створення на півдні України «незалежної Республіки Новоросії». У Донбасі поширювалися чутки про відновлення Донецько-Криворізької республі-

ки, яка існувала на поч. 1918 р. Закарпаття стало ареною, де пропагувалися ідеї нібито місцевого населення є не українцями, а окремою нацією русинів. У Криму під тиском з Москви та при потуранні з Києва було проголошено автономію. Об'єктом провокацій стало релігійне життя, коли відверті українофоби штучно роздували протиріччя між різними конфесіями. Відверту війну було розв'язано проти пам'ятників героям визвольних змагань та жертвам Другої світової війни, які з початком національного відродження постали в Західній Україні. Зокрема, потужними вибухами були знищені пам'ятники полеглим воюючим дивізії «Галичина» та Євгену Коновальцю на Львівщині, Степану Бандері — на Івано-Франківщині. У Києві двічі спалювали могили замордованих комуністичним режимом Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. День у день у засобах масової інформації, контрольованих комуністами, поширювалася провокативна дезінформація про керівників національно-демократичного табору, українську минувшину тощо.

Ще одним кроком Москви по збереженню радянської імперії мав стати загальносоюзний референдум, на який було винесене запитання з лукавим формулюванням: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Щоб нейтралізувати можливе посилення імперського центру, Верховна Рада України, завдяки співпраці Народної ради та «націонал-комуністів» на чолі з Л. Кравчуком, включила на референдум додаткове республіканське запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» У Галичині додалося ще й третє запитання: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?» Під час референдуму, який відбувся 17 березня 1991 р., на запитання союзного бюлетеня ствердно відповіли 70,2 %, республіканського — 80,2 %, а в Галичині 88 % українців проголосували проти Союзу.

Провівши референдум, Москва, однак, не досягла поставленої мети, оскільки чи не в кожній республіці він відбувався паралельно з місцевими опитуваннями, а Естонія, Латвія, Литва, Вірменія, Грузія і Молдова взагалі відмовилися від його проведення. Тому після референдуму М.Горбачов розпочав т. зв. **новоогарьовський процес** — переговори, які велися у Ново-Огарьово під Москвою з керівниками 9 республік, в т. ч. й України, про зміст нового союзного договору. Його попереднє підписання, незважаючи на існування у ньому багатьох невирішених питань, планувалося на 20 серпня 1991 р. Щоправда, Верховна Рада України відклала обговорення проекту союзного договору на вересень. Спеціальна парламентська комісія повинна була з'ясувати, чи його умови не суперечать Декларації про суверенітет.

Подальша доля України вирішилася несподівано з точки зору поточного моменту, але закономірно з огляду на її тисячолітню історію державотворення та постійне прагнення до волі. 19 серпня 1991 р. групою найвищих державних посадовців СРСР на чолі з віцепрезидентом Г.Янаєвим, прем'єр-міністром В.Павловим, головою КДБ В.Крючковим, міністром оборони Д.Язовим та міністром внутрішніх справ Б.Пуго була здійснена **спроба державного перевороту**. Створивши т. зв. **ГКЧП (українською ДКНС — Державний комітет з надзвичайного стану)**, путчисти прагнули не допустити підписання нового союзного договору та намагалися повернути радянську імперію до стану напередодні 1985 р. Проте їхній задум наштовхнувся на рішучий народний спротив, який у Москві очолив російський президент Єльцин (*М.Горбачов у той час був інтернований у Криму*). На відміну від нього, голова українського парламенту Л.Кравчук зайняв украй обережну і невизначену позицію щодо ГКЧП, не висловивши навіть моральної підтримки Б.Єльцину. Зате Народна рада різко засудила антиконституційні дії військовокомуністичної хунти. Вже на третій день — 21 серпня організатори перевороту визнали свою поразку. Так безславно закінчувалося понад сімдесятирічне існування страхітливої імперії під назвою СРСР.

24 серпня відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України. В умовах загальнонародного піднесення та повної розгубленості депутатів-комуністів вона проголосила **незалежність України**, яка мала бути підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. В наступні дні Президія Верховної Ради прийняла постанови «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про тимчасове припинення діяльності компартії України», про передачу майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради та місцевих Рад. 30 серпня 1991 р., коли була доведена участь партапарату у підготовці і здійсненні путчу, Л.Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради «Про заборону діяльності компартії України».

1 грудня 1991 р. відбувся **Всеукраїнський референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності України. В ньому взяли участь 84,2 % виборців, з яких 90,32 % проголосували за незалежність України, засвідчивши своє прагнення бути господарем на власній землі.

Одночасно з референдумом відбулися **вибори Президента України**. До виборчого бюлетеня було включено прізвища 6 кандидатів — В.Гриньова, Л.Кравчука, Л.Лук'яненка, Л.Табурянського, В.Чорновола та І.Юхновського. Більшість виборців — 61,6 % — підтримала **Леоніда Кравчука**, який став Президентом України.

Отже, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну у вільну, демократичну, заможну державу, яка б стала рівноправним партнером міжнародної спільноти.

СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Перші здобутки і перші втрати: Президент Леонід Кравчук

Вражаючі результати Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України викликали позитивний резонанс у світі. Вже на другий день після голосування про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу 5 країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. 25 грудня про визнання української державності заявили США. Загалом у грудні 1991 р. незалежність України визнали 68 країн, а протягом 1992 р. — ще 64 держави світу. Україна ставала повноправним учасником світового співтовариства.

Остаточний демонтаж СРСР

Наслідки всенародного референдуму в Україні докорінним чином вплинули на становище агонізуючого Радянського Союзу. Вони, по суті, стали останнім цвяхом, забитим у його домовину. Американський часопис «Тайм» з цього приводу зазначав: «Росія може існувати без України; Україна може існувати без Росії. Але Радянський Союз не може існувати без України. Він закінчився». Разом з тим українське керівництво на чолі з новообраним Президентом Леонідом Кравчуком не могло не зважати, що на той час все ще існували загальносоюзні структури влади, а Президент Горбачов не полишав надій якимось чином втримати Україну в орбіті імперського центру. Зокрема, не виключа-

лася можливість різноманітних провокацій чи навіть застосування військової сили, щоб уберегти імперію від розпаду. Тим більше, що на українській території перебувала значна частина Радянської Армії, яка підпорядковувалася Москві й у своїй основі особливою лояльністю до державотворчих процесів в Україні не вирізнялась. Існувала також небезпека некерованої дезінтеграції СРСР, що в умовах великої кількості зброї, передусім ядерної, на його території загрожувало непередбачуваними наслідками, в т. ч. й для України.

Чи не єдиною розумною альтернативою такому розвитку подій могли стати **багатосторонні переговори** між керівниками республік, які поки що входили до складу Радянського Союзу, та України про швидкий, але в той же час керований демонтаж владних і силових імперських структур. Тому 7—8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі під Брестом відбулася зустріч лідерів Білорусі (С.Шушкевич), Росії (Б.Єльцин) та України (Л.Кравчук), тобто республік, які у 1922 р. були серед співзасновників СРСР (*четвертий суб'єкт — Закавказька федерація — давно припинив своє існування*). Виходячи з того, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного падіння життєвого рівня усіх верств суспільства, до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами та до соціальної напруженості в багатьох регіонах Радянського Союзу, а також констатуючи, що об'єктивний процес виходу республік з його складу і утворення незалежних держав став реальним фактом, вони заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припиняє своє існування. Правовою підставою для заяви про **остаточний демонтаж СРСР** були декларації про державний суверенітет Білорусі, Росії та України, схвалені їх вищими законодавчими органами, а що стосується останньої — ще й результати Всеукраїнського референдуму.

8 грудня 1991 р. Б.Єльцин, Л.Кравчук та С.Шушкевич від імені своїх держав підписали Угоду про **створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)**, відкриту як для всіх суб'єктів колишнього СРСР, так і

інших країн. 21 грудня до Угоди приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, а в 1993 р. і Грузія. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав повноваження Президента СРСР. Нові незалежні держави стали на шлях самостійного розвитку.

Становлення національної державності

З самого початку проголошення своєї незалежності Україна розпочала творення основних атрибутів національної державності. Враховуючи трагічний досвід попередніх визвольних змагань, одним із пріоритетних напрямків стало **формування Збройних сил**. Вже 24 серпня 1991 р. парламентською постановою «Про військові формування в Україні» всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді. Згідно з «Концепцією оборони і будівництва Збройних сил України» створення останніх передбачалося шляхом реформування військових угруповань колишнього СРСР, тобто на базі Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів та сил Чорноморського флоту. Чисельність Збройних сил України мала становити 0,8–0,9 % від загальної кількості населення України (420–440 тис. чол.). У січні 1992 р. розпочалося складання військової присяги на вірність Україні. Першим присягнув міністр оборони України генерал К. Морозов.

20 вересня 1991 р. було ліквідовано КДБ, а на його основі постала **Служба безпеки України**, яку очолив генерал Є. Марчук. Вона могла користуватися лише конституційними методами діяльності, була підпорядкована Президенту і підконтрольна Верховній Раді.

Значну роль у становленні національної державності мав закон «Про громадянство України», який з'явився 8 жовтня 1991 р. і встановлював єдине **громадянство**. Воно визначалося як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. Громадянами України стали всі особи, які на момент набуття чинності законом проживали на її території, незалежно від походження, соціального і

майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів і релігійних переконань, роду і характеру занять, не були на той час громадянами інших держав і не заперечували проти отримання громадянства.

У тісному зв'язку із законом «Про громадянство України» перебувала «Декларація прав національностей України», прийнята Верховною Радою 1 листопада 1991 р. Вона гарантує всім народам, національним групам і громадянам, котрі проживають в Україні, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права. Дискримінація за національною ознакою заборонена і суворо карається законом. Відповідно національне відродження в Україні відбувається без етнічних чвар, міжнаціональних конфліктів і кровопролиття. Більшість людей усіх національностей прагнуть пліч-о-пліч іти по шляху розбудови Української держави. Зокрема, вільніше стало жити в незалежній Україні єврейському населенню, яке зазнавало дискримінації і за часів царату, і в роки панування комуністичної системи. Відновлюється історична справедливість щодо кримських татар, яких за велінням Сталіна виселили в 1944 р. з Криму.

Неодмінним атрибутом кожної держави є її символіка — прапор, герб, гімн. На момент проголошення незалежності України національний синьо-жовтий **прапор** майорів уже над багатьма українськими містами й селами, був установлений у залі Верховної Ради. 4 вересня 1991 р. після тривалих дискусій з ортодоксальними комуністами його було урочисто піднято над будинком парламенту. 28 січня 1992 р. Верховна Рада своєю постановою нарешті затвердила синьо-жовтий стяг Державним прапором України. Він являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: синьої зверху та жовтої знизу. Подібне поєднання кольорів здавна використовувалося в Україні. Зокрема, з такими стягами галицькі полки брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р., зустрічалися вони й у Війську Запорізькому. Синьо-жовтий прапор офіційно використовували Головна Руська Рада під час «Весни

народів», Українські Січові стрільці в роки Першої світової війни, УНР та ЗУНР протягом визвольних змагань 1917–1921 рр., Карпатська Україна в часи короткого періоду державності 1939 р. Кольори українського прапора символізують собою чисте небо і лан стиглої пшениці – вічні цінності людського буття.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради України ухвалила указ «Про Державний гімн України», яким затвердила мелодію національного **гімну** «Ще не вмерла Україна». Офіційним текстом гімну, який Верховна Рада України затвердила 6 березня 2003 р., стали слова першого куплету та приспіву однойменного вірша, написаного відомим українським поетом, етнографом, фольклористом Павлом Чубинським (1839–1884), у такій редакції:

*Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.*

Приспів:

*Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.*

Вперше цей твір було опубліковано у 1863 р. Після того як він набув популярності, західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815–1870) поклав його на музику. Наприкін. XIX – на поч. XX ст. твір «Ще не вмерла Україна» став найбільш вживаним. Особливого поширення він набув у роки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., а в 1939 р. став офіційним гімном Карпатської України.

Постановою Верховної Ради від 19 лютого 1992 р. малим **гербом** України затверджено тризуб, який стане головним елементом великого герба України. Історія використання цього символу сягає глибокої давнини. Одне з перших його зображень на українській території зафіксоване на кам'яній застібці періоду Трипільської культури (IV–III тис. до н. е.), знайденій поблизу

дніпровського острова Шанця. Як символ князівської влади часів Київської Русі тризуб зустрічається на монетах князя Володимира Великого. З деякими відмінностями він був зображений і на монетах князів Святополка та Ярослава Мудрого. В 1918 р. після проголошення незалежності України Центральна Рада затвердила Державним гербом УНР зображення золотого тризуба на синьому тлі. Це засвідчило спадкоємність державотворчої традиції на українських землях.

Окрім згаданих нормативних актів, вагомими чинниками зміцнення української державності стали закони «Про державний кордон», «Про прикордонні війська України», «Про прокуратуру», указ Президента «Про утворення державного митного комітету України» та ін. У той же час значною перешкодою на шляху державного будівництва була відсутність нової конституції, без якої відкритими залишалися питання форми правління (президентська чи парламентська) і устрою держави (унітарна чи федеративна), розподілу повноважень між законодавчою і виконавчою владою тощо.

Наростання кризових явищ

Найважливіше завдання української влади після проголошення державної незалежності України полягало у тому, щоб забезпечити нормальні умови життя, підняти рівень добробуту людей. Для цього необхідно було здійснити перехід від командної до ринкової економіки, що дало б змогу вивільнити творчу енергію народу та якісніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила «Основи національної економічної політики». В документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв закон «Про приватизацію майна державних підприємств». Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі зрушення в аграрному секторі. Зокрема, створювалися фермерські господарства, чому сприяв закон «Про селянське (фермерське) господарство». У січні 1992 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про форми власності на землю», яким проголошувалася рівноправність усіх форм власності на землю. Приймалися інші закони і постанови. У Міжнародний валютний фонд була спрямована розширена програма ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом МВФ.

Разом з тим, економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Україна, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратила колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушена була в процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в політиці, так і в економіці. Ознаками останніх були: тотальне одержавлення економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки, її побудова на принципі незавершеності; значна мілітаризація економіки; катастрофічна екологічна ситуація; психологічний клімат колективної пасивності та ін., що суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж держапарат, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була **відсутність цілісної концепції суспільної трансформації**, а тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. У пострадянському просторі, за словами С.Кульчицького, утворилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив весь нагромаджений людством досвід ре-

форм. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. Поряд з тим у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж в Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах.

Небезпека такого підходу виявилася вже у січні 1992 р., коли Росія розпочала лібералізацію цін, внаслідок якої вартість газу в Україні за 1992 р. зросла в 100 разів, а нафти — в 300 разів. Враховуючи величезну залежність української економіки від російських енергоносіїв, це призвело до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, розкручування маховика інфляції. Кризу у промисловому виробництві поглибив розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками. Адже промисловість України виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції являла собою напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. На відміну від російських лідерів, українські не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Після вимушеного, вслід за Росією, відпуску цін в січні 1992 р. в Україні проводилася відверто **проінфляційна політика**, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, ріст цін, обвальне падіння реальних доходів переважної

більшості населення. Уряд практично не робив спроб удатися до жорсткої грошово-кредитної політики. У результаті восени 1992 р., під кінець перебування В.Фокіна на посаді прем'єр-міністра, місячна інфляція перейшла рубіж 50 %, тобто стала гіперінфляцією. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. склав 85 %, промислова продукція — 91 %, продукція сільського господарства — 89 %. Найбільший спад відбувся в транспортному сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися більш як у 30 разів.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового прем'єр-міністра **Л.Кучму**, колишнього директора найбільшого військового заводу «Південмаш». У листопаді новий уряд прийняв принципове рішення про вихід із рубльової зони. У країні була введена власна національна валюта — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Однак у своїй політиці **Л.Кучма** акцентував увагу на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На поч. 1993 р. прем'єр одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Проте до якихось позитивних змін в економіці це так і не привело. У перші місяці намітилось деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте дорогою ціною — посиленням кредитної емісії, безперестанною роботою друкарського верстата. Інфляція до осені досягла рівня 70 % в місяць. Намагання уряду **Кучми** стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада вдовольнила прохання **Л.Кучми**, який так і не зумів знайти спільну мову з Президентом **Кравчуком**, і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра.

Уряд очолив сам Президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував **Ю.Звягільський**.

Політика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регуляцій і податків. Вона, за словами Я.Грицака, зробила майже неможливою нормальну економічну активність — українські громадяни, які, скажімо, заробляли місячно еквівалент до 100 американських доларів, повинні були віддавати державі у вигляді податку 90 % цієї суми. Така ситуація вела або до гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», або дальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Зосередивши у своїх руках велику владу, Л.Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. Його нерішучість у впровадженні змін пояснювалася небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка прихильно поставилася до української незалежності. Щоправда, така позиція новонавернених «незалежників», як правило, пояснювалася не якимись високопатріотичними мотивами, а прагматичним розрахунком: позбавившись московської опіки, вони стали господарями ситуації в Україні. Зокрема зберігаючи за собою керівні пости, ця т. зв. «еліта» могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів (*у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 200 % і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі*).

У 1994 р. економіка країни опинилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23 %, виробництво промислової продукції — на 27,8, сільськогосподарської — на 16,5 %. Капітальні вкладення за 1992—1994 рр. знизились на 57 %. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. У жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5 % ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази. Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі (*станом на 1993 р. середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. США на місяць*).

Подібна політика викликала значне невдоволення серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної самостійності. Передусім

це відчувалося на зрусифікованих Сході, Півдні та в Криму, де почали проявлятися регіоналістські і сепаратистські тенденції, підтримувані Москвою. Особливо загрозливе становище склалося в Криму, де частина шовіністично налаштованого російського населення на чолі з тодішнім президентом автономної республіки Ю.Мешковим виступала за відокремлення від України. Ситуацію вдалося вирішити лише навесні 1995 р., коли Верховна Рада України анулювала чинність конституції кримської автономії і ліквідувала інститут президентства в Криму.

Загострилося протистояння між законодавчою та виконавчою гілками центральної влади, яке на тлі всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їхня консервативна політика дискредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності і ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

У березні і квітні 1994 р. відбулися парламентські вибори. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі. У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право бути представленими у Верховній Раді. Найбільшого успіху домоглися ліві партії (комуністична, яка, користуючись демократичними законами, відновила свою діяльність після заборони, соціалістична та селянська), які, контролюючи понад третину мандатів, зуміли провести на посаду голови Верховної Ради свого представника — лідера СПУ О.Мороза. Члени цих партій очолили також значну кількість парламентських комітетів і постійних комісій.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що проходили в червні — липні 1994 р. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л.Кравчук, Л.Кучма, О.Мороз, В.Лановий, В.Бабич, І.Плющ, П.Таланчук. Другий тур виборів, де балотувалися перші двоє з цього списку, дав перевагу Л.Кучмі, який здобув 52 % голосів виборців. Поразка Л.Кравчука стала результатом про-

тестного голосування проти новонародженої за його потурання корупції, проти зростання злочинності, за-силля партноменклатури в органах управління, безсилля влади, врешті-решт, проти недолугої політики, спрямованої на "зміни без змін".

2. Україна в другій половині 1990-х — на початку 2000-х років:

Президент Леонід Кучма

Отже, влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладалися великі надії. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж Москва ясно дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків із Росією та іншими країнами СНД, надання російській мові статусу офіційної, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Конституційний процес

Одним із перших кроків новообраного Президента стало ініціювання ним конституційного процесу в Україні, спрямованого на підвищення ефективності державної влади. Вже у вересні 1994 р. почала діяти нова конституційна комісія, співголовами якої були затверджені Л.Кучма та О.Мороз, голова Верховної Ради. Проте її робота через протистояння гілок влади та боротьбу політичних сил у парламенті не відзначалася продуктивністю. Ліві партії погоджувалися на косметичні зміни лише в обмін на збереження принципових положень чинної Конституції України 1978 р. Тоді на поч. грудня 1994 р. Президент, прагнучи зрушити справу з місця, вніс до Верховної Ради проект «Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», де містилися конкретні пропозиції про розмежування повноважень між гілками влади. Передусім ішлося про те, щоб наповнити реальним

змістом статтю, внесену 1991 р. у Конституцію, яка визначала повноваження Президента як глави держави і глави виконавчої влади. Ця ініціатива викликала шалений спротив лівих сил та ще більше посилила напруження між гілками влади.

Вихід було знайдено лише під загрозою президентського Указу про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові та Верховній Раді. Компромісом став **Конституційний договір** між двома гілками державної влади, урочисто підписаний 8 червня 1995 р. у Маріїнському палаці. Згідно з документом, укладеним на один рік, тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили договору, обмежувалися повноваження Верховної Ради та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції Президента та уряду.

Завершальною фазою конституційного процесу стало **прийняття Конституції України**, яке також виявилось тривалим і болісним. Найбільше суперечок викликали питання щодо розподілу владних повноважень, приватної власності, державної символіки, статусу російської мови та статусу Криму. Як і в попередньому випадку, Президент вдався до «стимулювання» конституційного процесу, видавши указ, який передбачав затвердження Основного закону на всенародному референдумі. Щоб не допустити такого розвитку подій, депутати змушені були піти на компроміс, ухваливши протягом славнозвісної «конституційної ночі» з 27 на 28 червня 1996 р. Конституцію України. Ця, без перебільшення, історична подія ознаменувала остаточне утвердження Української держави. День 28 червня проголошено державним святом — Днем Конституції України.

Конституція України, яка складається з преамбули та 15 розділів, що охоплюють 161 статтю, проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою з єдиним громадянством. Вона є унітарною, а її територія — цілісною і недоторканою. Найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Носієм суверенітету і єдиним дже-

релом влади в Україні є народ, який реалізує її через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державною мовою є українська, але гарантується вільний розвиток інших мов національних меншин.

В Україні визнається і діє **принцип верховенства права**. Її громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Кожен громадянин має право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання, об'єднання у політичні партії та громадські організації тощо. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Право приватної власності є непорушним. Конституція декларує також права на працю, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я, освіту, правову допомогу та ін. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Водночас усі громадяни України зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — **Верховна Рада України**. До її повноважень належить: внесення змін до Конституції України; призначення всеукраїнського референдуму; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад у випадках, передбачених Конституцією, тощо. Главою держави є **Президент України**, який виступає від її імені і є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є **Кабінет Міністрів України**. Він відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді у межах, передбачених Конституцією України. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є **Конституційний Суд України**. Він вирішує пи-

тання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є **Верховний Суд України**.

Отже, прийняття Конституції України, яка, за оцінками вітчизняних і зарубіжних експертів, належить до найбільш демократичних у світі, стало одним із найважливіших кроків на шляху розгортання державотворчих процесів, розбудови демократичної правової держави, створило фундаментальну основу для подальшого розвитку законодавства і правової системи України. У той же час чинна влада поки що не забезпечила українському народові умов для повноцінної реалізації його основних конституційних прав і свобод.

Економічне становище

Головною проблемою, яка постала перед новообраним Президентом, була економічна криза. Її подолання з нетерпінням очікувала вся Україна. Перші кроки Президента Кучми у даній сфері були багатообіцяючими. У жовтні 1994 р. він проголосив стратегію економічних перетворень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Вона передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2—3 роки після проголошення економічного курсу Л.Кучми в українській економіці намітилися певні **зрушення на краще**. Почалася реальна приватизація. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, з яких 4051 належали до загальнодержавної власності. Це вдвоє більше, ніж в 1994 р. У підсумку за 3,5 роки частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. У результаті, темпи зростання цін зменшилися з 400 % в 1992 р. до 40 % у 1996.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти по відношенню до долара. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміні його гривнею. Разом з тим було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто таке породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит.

Згадані заходи дали позитивні результати. Насамперед це знайшло відображення в зменшенні темпів падіння ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р. вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така ж тенденція мала місце і в 1996 р. У 1997 р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися — 3,2 % проти 10,1 % в 1996 р. Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більше ніж у 4 рази — з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1 %.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у ряді галузей, економічну кризу подолати не вдалося. І без того непросте фінансове становище України значно погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997 р.) і Росії (1998 р.). Загострення економічної ситуації передусім відбилася на становищі населення. Якщо у 1997 р. ВВП на душу населення в Україні становив 1040 дол. США, то в 1998 — 816, а в 1999 — бл. 600 (у розвинутих країнах цей показник становить від 25 до 42 тис. дол. США). Протягом 1997—1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі і склала менше 50 дол. США. Спостерігалася постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. бл. 1,5 млн чол. За межею бідності опинилося близько половини українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан

здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54 на 102 місце у світі.

Причини такого становища крилися в низькій якості економічної політики, яка проводилася протягом всіх останніх років, відсутності політичної волі в оптимізації **податкової системи**, зниженні бюджетних витрат тощо. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і впливаючі з них фінансові обмеження при високих цінах на кредитні ресурси паралізували виробничо-споживчий обіг. Якщо у 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4 %, то у 1998-му — 39 %, тобто в бюджет було сплачено тільки 61 % всіх нарахованих податків.

Втрата виробниками обігових засобів, як один із найгірших наслідків завищеного оподаткування (за різними даними, *прямі й непрямі податки сягали 60–80 %*), призвела до зниження конкурентоспроможності продукції: підприємства змушені були йти на дорожчу закупівлю сировини, матеріалів, енергоносіїв шляхом не вигідного для них бартерного обміну, що звужувало зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. При наявності попиту виробники не мали можливості на нього реагувати через відсутність грошових засобів. Кредитування у свою чергу стримувалося великим ризиком неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система стала головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Держава, замість того, щоб зупинити і кардинально, до розумних меж, зменшити податковий прес, вишукувала нові джерела і бази для оподаткування.

У значній мірі існуюча податкова система сприяла формуванню **«тіньової» економіки**, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави (*втрати державного бюджету від «мінізації» економіки, за словами Президента України, становили 12–15 млрд грн на рік*). «Тіньова» економіка, яка є неоподаткованою структурою, має дві складові. Перша з них — це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування (*«тінь» на 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше для 75 % населення України*). В значній мірі вона була об'єктив-

ною реакцією суб'єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне падіння соціального захисту. «Тіньова» економіка стала результатом пошуку підприємств шляхів самозбереження в умовах тотального податкового пресингу, котрий робить неможливим їх функціонування у правовому просторі. Друга складова — кримінальний сектор, який має значну вагу і, на думку окремих спеціалістів, становить не менше половини об'ємів «тіньової» економіки, характеризується навмисним ухиленням від дій державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням в тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

За останні роки «тіньовий» сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його об'єми на 1999 р. досягли не менше 60 % ВВП. За словами голови державної податкової адміністрації України М.Азарова, в «тіньовій» економіці оберталося 10—12 млрд дол. США і більше 6 млрд грн (для порівняння: в легальному обігу перебувало бл. 10 млрд грн). На думку зарубіжних фахівців, за 10 років незалежності з України було нелегально вивезено приблизно 40 млрд дол. США, які осіли в іноземних банках. Отже, сконцентрований у «тіньовій» економіці капітал не направлявся на інвестування національного виробництва, не міг бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяв зростанню податкового пресу, що у свою чергу ще більший об'єм економіки заганяло в «тінь». Відповідно держава втрачала можливості реального управління економікою, оскільки більше половини економічної діяльності мало неофіційний характер, функціонувало стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляло під дію державно-правових регуляторів. По суті, «тіньова» економіка стала економічною та фінансовою базою для утворення паралельної державі інфраструкту-

ри влади. Водночас, перебуваючи під постійною загрозою викриття та страхом застосування репресивних санкцій з боку влади, «тіньовий» сектор економіки блокує утворення великого легального національного капіталу, оскільки вільні фінансові ресурси спрямовуються за кордон для забезпечення їх збереження. Це створює певний інвестиційний вакуум, який заповнюється іноземним капіталом, ставлячи національну економіку під суттєвий зовнішній вплив. «Тіньова» економіка деформує свідомість людей, веде до правового нігілізму, отожднення ринкових відносин з протиправною діяльністю, що формує психологічний опір реформам.

Негативним фактором для розвитку української економіки став величезний **зовнішній борг**. Протягом 1994 — 1999 рр. він зріс більше, ніж втричі і становив 12,5 млрд дол. при ліквідних валютних резервах у 768 млн дол. Сюди додавалося **зростання внутрішньої заборгованості** з виплати заробітної платні, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн у 1994 р. до 12 млрд грн у 1999 р. За оцінкою Рахункової палати, лише за 9 місяців 1998 р. на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу було затрачено майже 10 млрд грн, тобто 95 % усіх доходів держбюджету.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, **економічна політика держави** протягом 1990-х років не мала стратегічної основи, здійснювалася фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку України, що було зовсім недостатньо для формування умов економічного росту. **Уряд** у різних складах виявився нездатним забезпечити необхідне управління економічними процесами, проявляв недостатньо ініціативи, значною мірою сприяв «тінізації» української економіки, нерідко відлякував зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. Яскравим свідченням останнього став один із колишніх прем'єр-міністрів П.Лазаренко, який з 1999 р. перебуває в американській в'язниці і звинувачується у «відмиванні» сотень мільйонів доларів США. *(Загальна сума незаконних операцій П.Лазаренка, за даними*

швейцарських слідчих, становить близько 880 млн дол. США). Не позначалася плідністю законотворча діяльність **Верховної Ради**, яка, замість прийняття життєво необхідних законів, багато часу й енергії витрачала на внутрішні міжусобиці. Не спромігся у повній мірі реалізувати свої повноваження і **Президент**. Зокрема, він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом протягом трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульованих законом. Чимало помилок було допущено у кадрових питаннях. Як наслідок, майже кожен рік позначався зміною уряду (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду був призначений Є. Марчук, у травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив В. Пустовойтенко). Все це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками, створило несприятливий економічний режим у країні. Якщо у 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол. США, то у 1998-му — лише 40,8 млрд дол. Рівень падіння склав 74,2 %, причому на 1994 — 1998 рр. припадає 51,4 %.

Не вдалося Л. Кучмі розгорнути й широко рекламовану боротьбу з такими чи не найбільшими перешкодами на шляху досягнення економічного процвітання і демократії в Україні, як корупція та хабарництво. Особливістю українського економічного життя стало поступове злиття влади й бізнесу. З одного боку, численні заборони, обмеження, необхідність ліцензувань тощо, а також надзвичайно високий рівень податків і нецивілізовані методи діяльності податкових адміністрацій до крайнощів утруднюють бізнесову діяльність. З іншого — окремі підприємницькі структури підкупають чиновників, проштовхують своїх лобістів в органи виконавчої, законодавчої чи представницької влади загальнодержавного і регіонального рівнів, домагаючись надання пільг за всіма цими обмеженнями. (За даними Державної податкової адміністрації, на 2000 р. 364 народні депутати України мали офіційний дохід від комерційних структур. Парламентарі очолювали 202 підприємства і були засновниками 473 підприємств. Загалом народні депутати мали пряме або непряме відношення до госпо-

дарсько-фінансової діяльності 3105 підприємств. У 1999 р. ці підприємства імпортували на територію України сировини та товарів народного споживання на 13,2 млрд грн (25,3 % імпорту України); експортували — на 5,2 млрд грн (10,1 % експорту України). За результатами господарської діяльності в 1999 р., згадані підприємства мали недоїмку до бюджету в розмірі 4,1 млрд грн.)

Таким чином, апарат органів влади спочатку формує багато перешкод на шляху розвитку бізнесу, а потім за винагороду дозволяє наблизити бізнесменам ці перешкоди обходити. Як наслідок, державна влада, в т. ч. і її вищі ешелони, що нерідко використовується для незаконного збагачення окремих осіб, ухилення від відповідальності, переслідування опонентів тощо, дедалі більше зрощується з напів- або й цілком злочинними кланами, втрачає імунітет проти кримінальної корозії. Показовою у зв'язку з цим стала заява посла США в Україні С.Пайфера, який, згідно з даними тижневика «Зеркало недели», на поч. грудня 1999 р. зазначив, що найвище українське керівництво «повинне розірвати свої зв'язки з особами, які втягнуті в корупційну діяльність або мають стосунки з кримінальними угрупованнями».

Злочинні утворення продовжували утримувати під контролем переважну більшість суб'єктів підприємницької діяльності, значну частину державних підприємств (за результатами експертних досліджень, організована злочинність контролює в Україні до 85 % банків і не менше 40—50 % приватних підприємств), мали суттєвий вплив на розподіл ліквідної продукції українського ринку. У грудні 1999 р. Президент Л.Кучма змушений був визнати, що «криміналізовані буквально всі сфери економіки» і «доводиться говорити про фактичну втрату керованості» економічними процесами. Зміцнівши, мафіозні структури почали ставити перед собою не лише економічні, а й політичні цілі, намагаючись опанувати легальні методи впливу на соціально-політичні процеси, інструменти провадження публічної політики, вводити своїх людей у структури влади. У країні утворилися суспільно небезпечні злочинні угру-

повання, які зрослися з органами влади. В результаті Україна перетворилася в одну з найкорумпованіших держав світу. (За результатами опитування авторитетного британського тижневика "The Economist", у 1998 р. Україна одержала найвищий бал за рівнем корумпованості серед 97 країн світу. За 1999 р., згідно з міжнародним індексом корупції, Україна посіла 21-ше місце у списку найбільш корумпованих країн світу, а за оцінками експертів Всесвітнього економічного форуму — третє місце після Болівії і Колумбії серед 59 країн світу з найвищим рівнем корупції у політиці. У 2000 р. у традиційному рейтингу корумпованості країн, випущеному міжнародною організацією «Transparency International», Україна — третя у світі за рівнем корумпованості після Нігерії і Югославії.)

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої і виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна й виснажлива боротьба всередині самої влади зумовили затяжний економічний спад, призвели до зниження довіри суспільства не лише до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без урахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової і підприємницької діяльності супроводжувалася наростанням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що вело до серйозного порушення основних параметрів економічної безпеки України.

Виборчі перегони 1998—1999 рр.

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні стало родючим ґрунтом для зростання впливу лівих сил. Свідченням цього був їхній успіх на виборах до Верховної Ради в березні 1998 р., які відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Виборці мали можливість вибирати не лише

між окремими кандидатами в депутати, а й між тридцятьма політичними партіями і блоками. Необхідний чотиривідсотковий бар'єр подолали лише вісім партій і блоків: Комуністична партія (лідер — П.Симоненко) — 24,7 %, Рух (В.Чорновіл) — 9,4 %, виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій «За правду, за народ, за Україну» (О.Мороз, С.Довгань) — 8,6 %, Партія зелених (В.Кононов) — 5,4 %, Народно-демократична партія (А.Матвієнко) — 5 %, «Громада» (П.Лазаренко) — 4,7 %, Прогресивна соціалістична партія (Н.Вітренко) — 4,05 %, Соціал-демократична партія (об'єднана) (В.Онопенко) — 4,01 %. Відповідно до поданих голосів КПУ отримала в парламенті 124 депутатських місця, Рух — 45, СПУ-СелПУ — 35, НДПУ — 23, «Громада» — 20, ПЗУ — 19, ПСПУ — 16, СДПУ(о) — 16. Решта місць дісталася безпартійним депутатам. Головою парламенту після затяжних дебатів, які тривали з 15 травня до 7 липня й увійшли в історію під назвою «спікеріада», та не без допомоги виконавчої влади було обрано консервативно налаштованого представника Селянської партії Олександра Ткаченка.

Кампанія по виборах Президента України почалася у травні 1999 р. Претендентами на президентський пост було зареєстровано 15 чоловік: О.Базилюк, Н.Вітренко, М.Габер, В.Кононов, Ю.Кармазін, Ю.Костенко, Л.Кучма, Є.Марчук, О.Мороз, В.Олійник, В.Онопенко, О.Ржавський, П.Симоненко, О.Ткаченко, Г.Удовенко. За результатами голосування, у другий тур виборів, який відбувався 14 листопада 1999 р., вийшли діючий Президент Л.Кучма та лідер комуністів П.Симоненко. Переміг **Леонід Кучма**, набравши 56,25 % голосів, за П.Симоненка проголосувало 37,60 % виборців. Чинного Президента підтримали в 15 областях України, містах Києві і Севастополі, на виборчих дільницях за кордоном, а його суперника — у 9 областях та Автономній Республіці Крим. Феномен перемоги чинного Президента, за перший період правління (1994 — 1999) якого реальні доходи населення зменшилися у 2,5 раза, а кількість лише офіційно зареєстрованих безробітних зросла у 12 разів, значною мірою пояснюється відмінним використанням новітніх виборчих технологій, адмініст-

ративного ресурсу та принципом «меншого зла» у другому турі виборів. Європейський парламент, оцінюючи президентські вибори 1999 р. в Україні, у своїй резолюції зазначив, що вони відбувалися не в демократичній обстановці, та висловив жаль з приводу того, що в державі, яка декларує верховенство права, ці принципи не набули втілення в реальній політичній практиці.

Отже, український народ, поставлений перед дилемою — комуністичне вчора чи шлях реформ, важкий і непослідовний, обрав останнє. Він ще раз видав кредит довіри Л.Кучмі, сподіваючись від нього активних та рішучих дій у розв'язанні наявних проблем.

На зламі тисячоліть

Після президентських виборів кардинальних змін зазнала розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил. 13 січня 2000 р. одинадцять парламентських фракцій заявили про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді та прагнення до конструктивної співпраці з Президентом і урядом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Новим головою парламенту обрали **Івана Плюща**. Реалізацію курсу реформ було покладено на новий Кабінет міністрів, який з 22 грудня 1999 р. очолив колишній Голова Правління Національного банку України **Віктор Ющенко**, керівник «нової хвилі», не пов'язаний з партійно-номенклатурним минулим. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву «**Реформи заради добробуту**».

Після невпинного економічного занепаду протягом десяти останніх років перебування В.Ющенка на посаді Прем'єр-міністра України повернуло українцям віру в можливість організації стабільної економіки та на поліпшення життя, відновило довіру до нашої держави з боку Заходу, одним зі свідчень чого стало рішення Ради ЄС у жовтні 2000 р. про вилучення України з переліку країн з неринковою економікою.

Уряд В.Ющенка починав у ситуації, коли країна стояла перед загрозою дефолту, мали місце проблеми

продовольчої безпеки, енергосистема не одержувала реальних грошей, обсідали внутрішні та зовнішні борги, додавали тривоги нестабільні ціни й нестабільні гроші тощо. За рік, незважаючи на припинення припливу в державу коштів МВФ, вдалося уникнути дефолту, реструктуризувати й скоротити на 17 % (на 2,1 млрд дол. США) обсяг зовнішнього державного боргу, який протягом 1993—1999 р. щорічно збільшувався в середньому на 64 % і на початок 2000 р. становив 12,4 млрд дол. США; зберегти життєстійкість енергетичної системи і зупинити наростаючий процес «віялових» відключень електроенергії; перейти до політики збалансованого державного бюджету; здійснити комплекс заходів для зміцнення фінансової дисципліни в країні; замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима; утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків настільки (за даними ДПАУ, за підсумками 2000 р., надходження до бюджету зросли проти попереднього року більш як на 5 млрд грн), що це дало змогу майже на третину скоротити заборгованість за заробітними платами (у бюджетній сфері на 52 %: з 540,6 млн грн до 262,1 млн грн), а пенсії навіть підвищити на 10 %; закріпити тенденції до економічного зростання. Якщо протягом 1992—1999 рр. розмір валового продукту країни скоротився на 60 %, то протягом 2000 р. він вперше за десятиріччя зріс на 6 %. Реформування промисловості на ринкових засадах дало змогу не тільки зупинити спад виробництва, а й забезпечити його реальне зростання. За підсумками 2000 р., темп приросту промислового виробництва становив 12,9 %. Поліпшилася структура реалізації. Частка промислової продукції, реалізованої за бартером, за вісім місяців 2000 р. була майже вдвічі меншою, ніж у 1999 р. (17 % проти 33,5 %). Позитивна тенденція до скорочення бартерних операцій виявилася в усіх галузях. Поліпшились фінансові результати діяльності галузей промисловості. Порівняно з відповідним періодом 1999 р., сума збитків зменшилась з 575,1 до 51,6 млн грн.

— Протягом 2000 р. вперше за останнє десятиріччя було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції

до зростання, передусім за рахунок приватного сектору, у сільському господарстві. При закладених у програмі уряду 1,6 % зростання сільськогосподарського виробництва становило 7,6 %. Певні зрушення сталися на тлі проведення аграрної реформи, значною мірою ініційованої Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р. Відбулося масштабне паювання землі, щоправда, без права купівлі-продажу (6,4 млн селян одержали у власність 26,5 млн га), яке створило передумови для включення її в економічний обіг. 11,4 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було реформовано в 14,7 тис. господарств ринкового типу. Саме вони разом із 37 тис. фермерських та 11,5 млн особистих селянських господарств, на думку уряду, «заклали інституційну основу приватного господарювання». Стимули для нарощування виробництва започаткувала лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Українські банки стали більш охоче надавати кредити сільськогосподарським підприємствам. Все це привело до того, що селяни дедалі швидше позбуваються нажитих протягом десятиріч радянських звичок та менталітету і переходять на працю за ринковими принципами. І хоча досі за українським законодавством земля не стала товаром і її не можна продавати та купувати, — все ж орендні відносини, які зараз поширені в Україні, відкривають можливість для більш-менш ефективного господарювання.

Водночас аграрна реформа в Україні поки що не привела до підвищення економічної ефективності аграрного виробництва. Показники продуктивності праці українських аграріїв порівняно з розвиненими країнами залишаються низькими. Так, на одного працівника АПК України припадає річна валова додана вартість у 2500 дол. США, що у 8—16 разів менше, ніж у розвинених країнах. Нові перспективи для ефективнішого господарювання, можливо, відкриє ухвалений Верховною Радою 25 жовтня 2001 р. Земельний кодекс України, який закріпив приватну власність на землю в повному обсязі, тобто з правом купівлі та продажу.

Незважаючи на пожвавлення української економіки протягом 2000 р., вирішення більшості соціальних завдань розвитку, викладених в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», відбувалося повільно. За окремими важливими параметрами, передусім зростанням реальних доходів населення, враховуючи інфляційні процеси в країні, змін на краще, по суті, не сталося. Оскільки левову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги житлово-комунального господарства, — на одяг, товари культурно-побутового призначення, медичне обслуговування, доводилося заощаджувати здебільшого за рахунок кількості і якості продовольства, відпочинку тощо. Серед **недоліків** діяльності уряду В.Юшенка у 2000 р. можна назвати і те, що йому не вдалося створити безпечні й стабільні умови для національного капіталу, домогтися значного зниження податків, встановити необхідний порядок у державному секторі економіки тощо. Однак названі проблеми нагромаджувалися роками і їх вирішення потребує тривалого часу, оскільки Україна втратила свій шанс швидкого ефективного реформування ще в першій половині 90-х років, правильно обраних економічних орієнтирів та політичної волі.

Свідченням правильності обраного урядом В.Юшенка курсу, закладеного в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», стало **нарощування темпів економічного зростання** в січні — квітні 2001 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього. Так, за 4 місяці приріст реального ВВП становив 8,5 % (*у квітні зростання сягнуло майже 11 %*), продукції сільського господарства — 6 %, промислового виробництва — 18,4 %. Цей показник був одним з найкращих не лише серед країн СНД, а й у континентальній Європі. Зростання промислового виробництва в Україні у першому кварталі 2001 р. було зафіксовано в усіх галузях. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 239,2 млн дол. (*за січень — березень 2000 р. негативне сальдо становило 636,4 млн дол.*). Протягом січня — квітня 2001 р. в Україні зберігалася стабільність на валютно-му ринку, зменшувалися коливання курсу гривні, збільшувалася рівень золотовалютних резервів Національного

банку, надходження до державного бюджету зросли на 14,2 %, а обсяги кредитування реального сектору української економіки — на 13 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Рівень інфляції за цей час становив 4,3 % (у т. ч. у квітні 1,5 %), замість прогнозованих 7,8 %, індекс споживчих цін становив усього 2,6 %, що втричі менше за відповідний показник 2000 р. Реальні доходи громадян за перший квартал 2001 р. зросли на 7,5 %.

На тлі ефективної діяльності уряду В.Ющенко повною несподіванкою стало рішення Верховної Ради України про його **відставку**. Власне результати урядової роботи ініціаторів відставки цікавили найменше. Тому нагадування Кабінету Міністрів про виплату ним протягом року 6-мільярдної заборгованості за заробітними платами і пенсіями, нарощування темпів економічного зростання тощо почуті не були. Причини відставки крилися в тому, що своєю політикою В.Ющенко викликав незадоволення комуністів та олігархів, які, по суті, об'єдналися у нову парламентську більшість. Щойно розбагатілі побоювалися втратити свої прибутки, їх непокоїла боротьба прем'єр-міністра проти корупції та тіньової економіки, бо сформована система давала їм можливість зосереджувати і нагромаджувати капітал не стільки за рахунок організації ефективного виробництва, скільки за рахунок нечесної приватизації і несплати коштів до бюджету. Тому, коли, навівши елементарний порядок в економіці, уряд В.Ющенко спробував зламати цю систему, запровадити рівні правила гри на ринку для всіх, почав призупиняти процеси нечесної приватизації, змусив розраховуватися, зокрема на енергоринку, грошима, скасував адресні пільги більш ніж 200 фірмам, він наразився на відчайдушний опір олігархів. Комуністів так само не влаштувало оздоровлення країни, оскільки з поліпшенням умов життя народу їхні шанси перемогти на виборах істотно знижувалися. В результаті ідеологічно несумісні за своєю природою політичні сили: комуністи та промислові й фінансові магнати — колишні червоні директори, партійні та комсомольські функціонери, які в хаосі пострадянських змін прибрали до рук ласі шмат-

ки державної власності, об'єдналися навколо однієї мети — відправити у відставку Кабінет Міністрів В.Ющенко, котрий був фактично першим урядом, що спирався на українську національну ідею. Це вкрай нерозважливе і незрозуміле для переважної більшості українського суспільства рішення комуно-олігархічних сил за мовчазної згоди Президента було прийнято на сесії Верховної Ради 26 квітня 2001 р.

Незважаючи на відставку уряду В.Ющенко, здійснені ним економічні реформи дали можливість новому Кабінету Міністрів, який з 29 травня 2001 р. очолив керівник Української спілки промисловців і підприємців, народний депутат України **Анатолій Кінах**, продовжити курс на зростання вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 р. зростання ВВП в Україні становило 9 %, обсяг промислового виробництва — 14,2 %, рівень інфляції скоротився до 6,1 %. У 2001 р. в Україні зібрали 39,7 млн т зернових — у півтора раза більше, ніж 2000 р.; у 2002 р. — понад 36 млн т.

Проте, на думку експертів, уряд А.Кінаха не зумів ефективно використати здобутки уряду свого попередника В.Ющенко і зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, уже наприкінці 2001 р. сповільнилися темпи зростання реальних доходів населення (майже на 15 %), практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. За перші шість місяців 2002 р. порівняно з тим самим періодом минулого року зменшилося виробництво 66 із 150 найважливіших видів промислової продукції, знизилася темпи зростання ВВП (за шість місяців 2002 р. реальний ВВП зріс на 4,3 %, тоді як за такий же період минулого року — на 9,4 %) та скоротилися обсяги експортно-імпортних операцій. Значно скоротилася виплата боргів перед населенням. Якщо у 2000 р. домоглися профіциту бюджету, коли прибутки перевищили витрати, то наступний 2001 р. закінчили з дефіцитом. Наповнення казни за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4 % запланованого. За даними Центру антикризових явищ, спостерігалася тенденція до істотного відпливу іноземних інвестицій (за перший квартал 2002 р. вони ско-

ротилися вдвічі). Не дивно, що за рівнем щорічних доходів на душу населення — 379 євро — Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. Критичну ситуацію у соціальній сфері змушений був визнати навіть Президент Л.Кучма, який у посланні до Верховної Ради за 2002 р. констатував, що рівень життя 83,2 % населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27 % українців проживає за межею бідності. Як наслідок, на 1 липня 2002 р. понад 7 млн громадян України перебували за кордоном на заробітках або в пошуках праці. Становище наших співвітчизників за кордоном ускладнюється тим, що більшість їх перебуває там у статусі нелегальних мігрантів, які є найбільш дискримінованою та незахищеною категорією іноземців і права яких порушуються найбрутальнішим чином.

16 листопада 2002 р. уряд А.Кінаха було відправлено у відставку. Новим, десятим за роки незалежності, прем'єр-міністром 21 листопада став голова Донецької облдержадміністрації **Віктор Янукович**. Його кабінет за формальними ознаками виявився першим у новітній історії України коаліційним урядом, сформованим із представників парламентської більшості.

На відміну від загалом позитивних змін, які, починаючи з 2000 р., сталися в українській економіці, події на політичній арені України в цей час бажали бути кращими. Свій другий президентський термін Л.Кучма розпочав з активних дій, спрямованих на реформування політичної системи. 16 квітня 2000 р. відбувся **всукраїнський референдум**, метою якого було посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту. На всенародне голосування винесли чотири питання: про право Президента на розпуск Верховної Ради, якщо протягом місяця в ній не було сформовано постійно діючої більшості або якщо вона не затвердить державний бюджет; про скасування депутатської недоторканності; про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300; про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів. Всі їх було підтримано переважною більшістю голосів.

На заваді реалізації результатів референдуму стала **політична криза**, яка охопила Україну наприкінці 2000 р. — у першій половині 2001 р. Вона розпочалася з оприлюднення 28 листопада 2000 р. у Верховній Раді сенсаційних аудіозаписів колишнього охоронця Президента, офіцера безпеки М. Мельниченка про начебто причетність керівництва держави до зникнення, а можливо, й вбивства, відомого українського опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе (*він зник 16 вересня 2000 р. у Києві, а невдовзі в лісі поблизу м. Таращі на Київщині виявили його обезголовлене тіло*), повальну корупцію у найвищих ешелонах влади, маніпулювання результатами виборів, порушення виборчого законодавства, прав людини, залякування суддів, обмеження свободи слова, намагання впровадити в Україні політичну цензуру тощо.

Зникнення відомого журналіста, якого у 2001 р. по смертно було нагороджено премією ОБСЄ за внесок у розвиток журналістики і демократії, та “касетний скандал” призвели до колосальних змін в українському суспільстві, передусім до формування некомуністичної, правоцентристської опозиції. Країною прокотилися численні хвилі протестів, які вилилися у велелюдні демонстрації та мітинги, студентські голодування, створення наметових містечок. Опозиційними до чинної влади силами було створено низку структур: комітет «Україна без Кучми», Форум національного порятунку, Громадський комітет опору «За правду», куди увійшли такі відомі політики, як як Левко Лук'яненко, Юлія Тимошенко, Олександр Мороз, Сергій Головатий, Тарас Чорновіл та ін. Їхньою основною вимогою була відставка Президента України та його найближчого оточення. Щоправда, посад позбулися лише міністр внутрішніх справ Ю. Кравченко та голова Служби безпеки України Л. Деркач. Свого апогею протистояння в державі сягнуло 9 березня 2001 р., коли під час святкування річниці народження Т. Шевченка в сутичці демонстрантів з міліцією постраждали десятки людей з обох сторін і сотні активістів опозиції було затримано (згодом чимало з них засудили на різні терміни ув'язнення). Це були перші масові заворушення за час існування незалежної України.

Навесні, незважаючи на відсутність остаточних висновків щодо справи Г.Гонгадзе та “касетного скандалу”, напруженість в суспільстві почала потроху спадати. Негативну реакцію західних країн та кількох міжнародних інституцій на події в нашій державі істотною мірою пом'якшили дві визначні події: перший в історії візит в Україну Папи Римського Івана Павла II, який тривав з 23 по 27 червня 2001 р., та святкування десятиріччя проголошення державної незалежності України 24 серпня 2001 р. Згодом політичні пристрасті вихлюпнулися на **парламентські вибори 2002 р.**, які, як і попередні, відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: половину складу парламентаріїв обирали за партійними списками, половину — в одномандатних округах. За результатами виборів чотиривідсотковий бар'єр подолали 6 виборчих блоків і політичних партій. Вперше, по суті, з 1917 р. найбільше голосів набрали не комуністи. Перемогу святкував правоцентристський блок В.Ющенка «Наша Україна». До парламенту також пройшли Комуністична партія, пропрезидентський блок «За єдину Україну», а також, незважаючи на шалену протидію влади, два представники опозиції: блок Юлії Тимошенко та Соціалістична партія. Найменше голосів із шести парламентських щасливців набрала Соціал-демократична партія України (об'єднана).

Тріумф опозиційних сил на парламентських виборах 2002 р. не приніс їм значних дивідендів. Натомість їхні опоненти з пропрезидентських олігархічно-центристських партій і блоків, проти яких на виборах за партійними списками проголосувало майже 80 % електорату, завдяки потужній владній підтримці зуміли не лише перемогти у більшості мажоритарних округів, а й обрати Головою Верховної Ради свого представника — Володимира Литвина, колишнього голову Адміністрації Президента України. Такий перебіг подій призвів до нечуваного протистояння між пропрезидентськими і опозиційними силами.

Восени 2002 р. Україною знову прокотилися численні **хвилі протесту** проти чинної влади. Зокрема, 16 вересня, в день загибелі Георгія Гонгадзе, опозиційні

політичні сили різного ідеологічного спрямування — блок Юлії Тимошенко, «Наша Україна», Соціалістична та Комуністична партії — провели на Європейській площі столиці Всеукраїнські народні збори «Повстань, Україно!» за участю десятків тисяч громадян. Вони стали найчисленнішою акцією протесту з часів розпаду СРСР. Багатотисячні маніфестації відбулися в усіх обласних центрах, багатьох містах і селах. Головною вимогою їх учасників була негайна відставка Президента Л.Кучми. Навесні 2003 р. виступи опозиції в рамках Всеукраїнської акції громадянського протесту «Повстань, Україно!» відновилися.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що пройдений шлях можна оцінювати по-різному, але одне очевидно: Україна відбулася як незалежна держава і остаточно утвердилася в цьому статусі. Цей факт несе в собі великий політичний і емоційний заряд для кожного, хто відчуває себе громадянином України. Адже йдеться про здійснення мрій і надій багатьох поколінь українців, про боротьбу та жертви тисяч і мільйонів патріотів. За державність заплачено дорогою ціною, отож і судити про неї, за словами відомого громадського діяча Івана Дзюби, треба за високими критеріями. Тому зрозумілим є наше невдоволення теперішнім станом молодій держави, якістю життя в ній: це ще далеко не та держава, якої ми прагнули. Але тільки від нас залежить, чи стане Україна демократичною і заможною державою, якою по праву зможуть пишатися всі українці.

3. Основні орієнтири зовнішньої політики

Україна, незважаючи на свій, по суті, колоніальний статус у складі СРСР, певною мірою була причетною до міжнародної політики. Передусім це було пов'язано з визнанням її у 1945 р. членом-фундатором ООН, що давало можливість протягом усього післявоєнного періоду час від часу нагадувати світовій спільноті про своє існування. Ставши незалежною, Українська держава розпочала якісно новий етап у зовнішньополітичній діяльності, головним змістом якого було перетво-

рення її з об'єкта геополітики у рівноправного суб'єкта міжнародного співтовариства.

Формування зовнішньополітичної стратегії

Основний принцип зовнішньополітичної стратегії України був закладений ще **Декларацією про державний суверенітет**. Українська РСР урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Декларація також наголошувала, що Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритети загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права тощо.

Наступним кроком у формуванні зовнішньополітичної стратегії Української держави, який визначив її базові національні інтереси та завдання, стали **«Основні напрямки зовнішньої політики України»**, схвалені Верховною Радою 2 липня 1993 р. У документі наголошувалося, що неодмінною умовою розбудови української державності є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства. Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; збереження її територіальної цілісності та недоторканності кордонів; входження національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Основоположними чинниками зовнішньополітичного курсу України визначалися: відкритість зовнішньої політики, співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав; засудження війни як знаряддя національної політики, прагнення до вирішення будь-яких міжнародних спорів ви-

ключно мирними засобами; дотримання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав; відсутність територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання територіальних претензій до себе; дотримання міжнародних стандартів прав людини, принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права, засудження практики подвійних стандартів у міждержавних відносинах.

Важливим чинником формування зовнішньополітичної стратегії стало прийняття нової **Конституції України**. Вона юридично закріпила основні принципи зовнішньополітичної діяльності Української держави, спрямовані на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Західний напрямок

Перші кроки України на міжнародній арені в значній мірі були зумовлені прагненням вийти з-під нав'язливого впливу Росії, яка ніяк не могла побороти імперський комплекс «старшого брата». Трохи пізніше ця ситуація знайшла своє відображення у трансформації проголошеного Декларацією про державний суверенітет України принципу нейтралітету і позаблоковості. Так, у згадуваних уже «Основних напрямках зовнішньої політики України» зазначалося: «З огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати у майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може сприйматися за перешкоду для її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки».

Початок входження України у світовий політичний простір був доволі обнадійливим. Протягом першого

року існування українську державність визнали понад 130 країн світу, дипломатичні відносини було встановлено у повному обсязі зі 106 з них, а 40 держав відкрили у Києві свої представництва. До січня 1993 р. українська дипломатія уклала 35 міжнародних і 88 міжурядових двосторонніх договорів.

Важливою подією на шляху європейської інтеграції України, свідченням її незалежної й рівноправної міждержавної політики стало підписання Президентом Кравчуком 26 лютого 1992 р. у столиці Фінляндії Гельсінкського заключного акта. Головним принципом цього документа було положення про відсутність територіальних претензій та непорушність кордонів.

Певне напруження у стосунки між Українською державою та Заходом, а також Росією внесла **проблема ядерної зброї**, розміщеної на українській території. Після розпаду СРСР Україна стала третьою за могутністю ядерною державою в світі після США і Росії, з арсеналом більшим, ніж у Великобританії, Франції і Китаю разом узятих. У той же час наша країна підтверджувала свій намір стати без'ядерною державою, проголошений у Декларації про державний суверенітет, і навіть розпочала цей процес — до березня 1992 р. з України в Росію було вивезено 57 % тактичної ядерної зброї. Однак із загостренням напруженості у відносинах між Україною та Росією, викликаній суперечками про підпорядкування Чорноморського флоту та претензіями Росії на Крим, Президент Кравчук 12 березня 1992 р. оголосив про тимчасове припинення вивезення зброї. Українська держава поставила перед світовим співтовариством вимоги про надання їй твердих гарантій безпеки і територіальної цілісності, особливо з огляду на зростання російської небезпеки, та достатньої фінансової і технічної допомоги для потреб ядерного роззброєння.

Остаточного **компромісу** було досягнуто 14 січня 1994 р., коли у Москві президенти України, США і Росії підписали тристоронню заяву, згідно з якою США та Росія пообіцяли надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона стане учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як держава, що не

володіє ядерною зброєю. Ці гарантії передбачали поважання незалежності і суверенітету України, недоторканність її кордонів, територіальну цілісність, утримання від загрози силою чи її використання, економічного тиску на Україну тощо. Такі ж гарантії безпеки Україні готова була надати Великобританія. Крім того, Україна мала отримати «справедливу та своєчасну компенсацію» за вартість високозбагаченого урану, що містився у ядерних боезарядах, розташованих на її території, по мірі того як ці боезаряди вивозитимуться до Росії на розукомплектування. Зокрема, Росія у порядку компенсації зобов'язувалася постачати в Україну низькозбагачений уран для потреб її атомної енергетики, а США мали надати технічну та фінансову допомогу для безпечного демонтажу ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до ДНЯЗ. У 1996 р. Українська держава виконала взяті на себе зобов'язання, остаточно позбувшись ядерного арсеналу. Таким чином Україна стала першою країною, яка відмовилася від ядерної зброї, зробивши одночасно крок до без'ядерного майбутнього світу.

Вирішення проблеми ядерного роззброєння стало для України, за влучним висловом історика О.Бойка, своєрідним ключем, яким можна було відімкнути двері у західний світ. **Зростання зовнішньополітичної активності України** у західному напрямку виявилось у тому, що на 1 січня 1995 р. вона була членом 37 міжнародних міжурядових організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції і розвитку, у тому ж році стала повноправним членом Ради Європи, а в наступному — Центральноєвропейської ініціативи. Україна першою з країн СНД ще у 1994 р. підписала угоди про партнерство і співробітництво з **Європейським Союзом**, вступ до якого є її стратегічною метою. У 1998 та 2000 р. Указами Президента затверджено Стратегію і Програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для становлення відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською Радою у грудні 1999 р. Спільної стратегії ЄС щодо України. Принциповим

кроком у зміцненні та розвитку стратегічного партнерства стали п'ятий саміт «Україна — ЄС», який відбувся в Ялті у вересні 2001 р., а також прийняття «Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні». Така послідовна робота виводить увесь комплекс відносин Україна — ЄС у площину практичної реалізації завдань, пов'язаних зі вступом у майбутньому нашої держави до Євросоюзу.

Продуктивними є відносини України з **НАТО**. У 1994 р. вона приєдналася до програми співробітництва з НАТО «Партнерство заради миру». У травні 1997 р. у Києві було відкрито інформаційний центр НАТО, а в липні того ж року в Мадриді Україна і НАТО підписали Хартію про особливе партнерство, де, серед іншого, зазначалося, що «НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність..., а також принцип непорушності кордонів». 23 травня 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення, введене в дію Указом Президента, про розробку й узгодження нової стратегії відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в альянсі.

Активною є участь України у **миротворчих силах ООН**, які виконують завдання в регіонах, де тривають міжетнічні та громадянські конфлікти.

Динамічнішим стало **двостороннє співробітництво** України з такими державами, як США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Австрія та ін.

Для Заходу, особливо для Європи, стабільна Україна сьогодні потрібна не стільки як потенційна протидія Росії чи буфер між останньою й Західним світом, а головним чином, як джерело стабільності в центрі Європи, сила, здатна спільно з іншими країнами зупинити потоки нелегальних мігрантів, наркотиків, зброї й організованої злочинності. Останнє особливо актуальне у зв'язку з низкою безпрецедентних терористичних актів, які сталися 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні й призвели до кількатисячних людських жертв та значних руйнувань. Вони похитнули більш-менш налагоджену систему міжнародних відносин на всіх

рівнях: глобальному, міжнародному та двосторонньому. Україна підтримує зусилля світової спільноти, спрямовані проти тероризму, на викорінення та запобігання усіляким його проявам.

Плідно розвиваються відносини із західними сусідами, передусім Польщею, яка є стратегічним партнером України, а також Угорщиною, Чехією, Словаччиною. Деяко напруженими певний час були відносини з Румунією, яка висувала до України територіальні претензії щодо Північної Буковини і Бессарабії. На сьогодні сторонам вдалося дійти порозуміння у принципових питаннях, проте румунські дипломати все ще порушують питання про зміну лінії проходження державного кордону, висловлюють претензії щодо українського острова Зміїний.

Негативним фактором на шляху зміцнення зв'язків України із Заходом є відсутність чіткої визначеності її міжнародної політики, зокрема т. зв. багатовекторність, що зводиться до балансування між прагненням увійти до кола західних країн і традиційною лояльністю до Росії, проголошення українським керівництвом заяв, що взаємно виключають одна одну. Щоправда, коли у бік Заходу лише лунають слова про європейський вибір, то щодо Сходу роблять конкретні кроки, з поїздками у російські регіони, з преференціями для російського бізнесу в Україні тощо. Якщо в минулому таке балансування давало Україні ілюзію якихось переваг, то нині, під час російсько-західного зближення на ґрунті боротьби проти тероризму, в багатьох аспектах наша держава зазнає втрат з обох боків. Довіра до української влади похитнулася і в Росії, і на Заході. Сумнозвісна багатовекторність дедалі більше нагадує ширму для української зовнішньополітичної безпорадності.

Надзвичайно серйозної шкоди іміджу України на міжнародній арені завдали вбивство журналіста Г. Гонгадзе та гальмування владою його розслідування, «касетний скандал», відсутність прогресу щодо свободи засобів масової інформації, повалення прозахідного уряду В. Ющенка, недемократичні вибори тощо. Різке охолодження відносин України зі США та ЄС спричинив скандал, пов'язаний зі звинуваченнями Президента України

у нелегальному постачанні радіолокаційних систем протиповітряної оборони до Іраку. Він, за словами посла США в Україні К. Паскуаля, став «причиною одностайного рішення НАТО понизити рівень засідання комісії «НАТО – Україна» у Празі (2002 р. – Авт.) з потенційно тріумфального саміту до засідання на міністерському щаблі».

Загалом розвиток внутрішньополітичної ситуації за правління Л. Кучми, за визначенням одного з аналітиків, призвів до поступового перетворення України з країни перспективної демократії на країну третього світу. В результаті західні уряди, низка міжнародних організацій значно обмежили контакти з українським керівництвом, почали втрачати надії на спроможність його до конструктивної співпраці. «ЄС та США рішуче підтримують незалежну суверенну Україну з тісними зв'язками з трансатлантичною спільнотою, — зазначалося у спільній заяві саміту ЄС — США, який відбувся у червні 2001 р., — але занепокоєні її внутрішнім розвитком, що впливає на демократичні і вільні ринкові реформи. Ми нагадуємо Україні про необхідність направлення потужного сигналу міжнародній спільноті, відповідаючи позитивно й прозоро на стурбованість щодо прав людини, незалежних засобів масової інформації та вільних виборів». Ще рішучіше з цього приводу висловився верховний представник Євросоюзу з питань зовнішньої політики і безпеки Х. Солана. На спільній прес-конференції з Президентом України Л. Кучмою і Президентом Польщі А. Квасневським, коментуючи результати їх тристоронньої зустрічі у Варшаві 16 жовтня 2002 р., він заявив: «Шлях, яким зараз йде Україна, не наближає її до Європи, а навпаки — віддаляє...»

Відносини з державами СНД

Важливими для України є двосторонні міждержавні зв'язки з країнами СНД, а також багатосторонні консультації та переговори в рамках співдружності. Щоправда, від самого початку створення СНД намітилася різниця в стратегії України і Росії щодо майбутнього цього об'єднання. Якщо Росія, яка дедалі активніше

ставала на шлях неоімперіалізму, прагнула до зміцнення структур СНД, надання їм можливості безпосередньо впливати на перебіг подій у державах співдружності, то Україна, навпаки, вбачала в СНД передусім механізм «цивілізованого розлучення», який би доповнював і координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР, а тому обстоювала суто консультативний характер органів співдружності та їхніх рішень. Виходячи з цих засад, наша держава послідовно виступає проти надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права, заперечує проти створення будь-яких наднаціональних органів. Вона не підписала Договору про колективну безпеку, Статуту СНД та цілу низку інших документів, які могли б якимось чином обмежити її суверенітет (юридично Україна сьогодні не повноправний член СНД, а лише «країна-учасниця» з асоційованим статусом), і розглядає співдружність на нинішньому етапі як інструмент економічного співробітництва.

У відстоюванні своєї позиції щодо СНД Україна спирається передусім на підтримку Грузії, Узбекистану, Азербайджану, Молдови, разом з якими вона створила міждержавне об'єднання під назвою **ГУУАМ**, і Туркменістану, котрі також насторожено ставляться до спроб Росії перетворити співдружність на наддержавне утворення. Спільні економічні та політичні інтереси зближують Україну і з іншими державами СНД.

Завданням особливого значення є для України налагодження збалансованого і дійсно партнерського співробітництва з **Росією** при одночасній ефективній протидії будь-яким посяганням на свою незалежність. Однак досі значна частина представників московської політичної еліти не змогла позбавитися від імперського мислення і демонструє неготовність сприймати нові незалежні держави, в т. ч. і Україну, як рівноправних партнерів. Так, вже через два дні після проголошення української незалежності російський президент Б. Єльцин заявив, що Росія залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР. З того часу, незважаючи на деклароване стра-

тегічне партнерство між Україною і Росією, серед російських політиків та в російських засобах масової інформації тривалий період практично не зникали теми «російського статусу» Криму та Чорноморського флоту, досі тривають спекуляції т. зв. проблемою порушення прав «русскоязычного населення» за кордоном тощо. Російський парламент неодноразово приймав постанови, які були не лише відкритим втручанням у внутрішні справи нашої держави, а й містили територіальні претензії до неї. Таке грубе порушення міжнародного права засудила Рада Безпеки ООН.

Прагнучи примусити Україну до поступок, Росія щонайменше сім разів протягом трьох років переносила процедуру укладання російсько-українського Договору про дружбу, співробітництво і партнерство, який був парафований у 1995 р., а підписаний лише 30 травня 1997 р.

Тривалий час вона безпідставно зволікала з делімітацією кордону між нашими країнами. Тільки в січні 2003 р., під час приїзду президента В.Путіна в Київ, було нарешті підписано Договір про суходільний кордон між Росією та Україною. Але статус Азовського моря та Керчинської протоки досі не визначено. Сторони ніяк не можуть дійти згоди у зв'язку із завищеними претензіями Росії. Досі з вини російської сторони не розв'язано проблеми, пов'язані з передачею Україні частини закордонної власності колишнього СРСР.

Значною проблемою України у відносинах з Росією залишається залежність від поставок російських газу і нафти. Заборгованість за енергоносії, яка становить понад 1 млрд дол. США, стає дедалі вагомішим важелем тиску Кремля на зовнішню та внутрішню політику України, загрожує її державному суверенітету. Вже зараз, реалізуючи свої інтереси та вплив в Україні, Росія скуповує контрольні пакети акцій ліквідних українських підприємств, бере під свій контроль енергорозподільні мережі. (За оцінками аналітиків, до 2005 р. майже 30 % продукції в Україні випускатиметься за участю російського капіталу, який здебільшого має вузькі та специфічні сфери впливу, як правило, у стратегічних галузях виробництва.) Москва докладає знач-

них зусиль, у тому числі спираючись на проросійське лобі в уряді та Верховній Раді, щоб віддалити Україну від процесів європейської інтеграції. Тривожним чинником на тлі російсько-американського зближення та слабкості нинішньої української влади є зростання економічного і політичного домінування Росії на пострадянському просторі. Від успішного вирішення складного комплексу окреслених проблем багато в чому залежать не лише подальші україно-російські відносини, а й майбутнє самої України.

Отже, основним підсумком 12-річного незалежного існування Української держави має стати усвідомлення нею того, що зайняти гідне місце у світовому співтоваристві можна лише за умов якісного реформування економіки, забезпеченням своїм громадянам належних соціальних стандартів, реальної демократизації суспільства, його політичної стабільності, дотримання прав людини, відкритості та послідовності зовнішньої політики. Водночас слід пам'ятати, що поза світовими глобальними і регіональними процесами становлення політично стабільної, демократичної, економічно процвітаючої України просто не можливе. Тому поступове повне входження в європейські та світові міжнародні політичні, економічні, гуманітарні та інші процеси, розвиток України як надійної ланки в будівництві нової всесвітньої системи міжнародних відносин, нової європейської архітектури безпеки мають стати одними з першочергових завдань зовнішньополітичного курсу нашої молодой держави. Перебуваючи в Європі географічно й історично, Україна зобов'язана стати європейською країною фактично.

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ, ПОДІЇ

Близько 1 млн років тому — Поява найдавнішої людини на території України.

1 млн — 9 тис. рр. до н.е. — Палеоліт.

IX—VI тис. до н.е. — Мезоліт.

VI—IV тис. до н.е. — Неоліт.

IV—III тис. до н.е. — Енеоліт.

IV—III тис. до н.е. — Трипільська культура.

2500—1800 рр. до н.е. — Мідний вік.

II тис. — 800 рр. до н.е. — Бронзовий вік.

Кінець II — початок I тис. до н.е. — Розселення киммерійців у степах Північного Причорномор'я.

VIII ст. до н.е. — Початок залізного віку.

VII ст. до н.е. — Поява скіфів у південноукраїнських степах.

VI—II ст. до н.е. — Розквіт скіфської держави.

VII ст. до н.е. — Початок грецької колонізації Причорномор'я.

V ст. до н.е. — Боспорське царство.

III ст. до н.е. — Поява у Північному Причорномор'ї сарматських племен, які панували там шість століть.

Бл. 77 р. н.е. — Згадка про слов'ян-венедів римського історика Плінія Молодшого.

II—VII ст. — Розселення слов'ян. Утворення слов'янських родоплемінних союзів, перших державних утворень.

VIII—IX ст. — Формування держави Київська Русь.

860-ті рр. — Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія.

- 882—912 рр. — Князювання Олега в Києві після вбивства Аскольда.
- 912—945 рр. — Князювання Ігоря.
- 941, 944 рр. — Походи князя Ігоря на Візантію.
- 945—964 рр. — Правління дружини Ігоря княгині Ольги.
- 964—972 рр. — Князювання Святослава Ігоровича.
- 980—1015 рр. — Князювання Володимира Святославича.
- 988—989 рр. — Прийняття християнства в Київській Русі.
- 1019—1054 рр. — Князювання Ярослава Мудрого.
- 1037 р. — Ярослав Мудрий заснував при Софіївському соборі першу бібліотеку на Русі.
- 1051 р. — Заснування Києво-Печерської лаври.
- 1037—1039 рр. — Митрополит Іларіон написав і проголосив перший літописний руський звід «Слово про закон і благодать».
- 1097 р. — Зібрання князів у Любечі.
- 1113—1125 рр. — Князювання Володимира Мономаха.
- 1113 р. — Літописний звід Нестора «Повість временних літ».
- 1185 р. — Створення «Слова о полку Ігоревім».
- 1187 р. — Вперше в літописі згадується назва «Україна».
- 1199 р. — Волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Галицьку і Волинську землі; утворення Галицько-Волинського князівства.
- 1199—1205 рр. — Князювання Романа Мстиславича.
- Бл. 1201—1264 рр. — Роки життя князя Данила Галицького.
- 1238 р. — Військо Данила Галицького розгромило хрестоносців під Дорогочином.
- 1240 р., листопад — 6 грудня 1241 р. — Київ захопили татаро-монголи.
- 1241 р. — Вторгнення монгольської орди на територію Галицько-Волинського князівства.
- 1323 р. — Литва захопила Берестейську та Дорогочинську землі.
- 1323—1340 рр. — Князювання Юрія II (Болеслава Тройденовича — останнього Галицько-Волинського князя).

1340—1377 рр. — Князювання Любарта Гедиміновича на Волині.

1345—1377 рр. — Князювання великого князя Ольгерда в Литві.

1349 р. — Польща захопила більшу частину Галичини.

1362 р. — Перемога військ Литви над Золотою Ордою в урочищі Сині Води (Поділля). Вхідження до складу Литви Київщини і Поділля.

1375 р. — Створення Галицької митрополії.

1377—1434 рр. — Князювання Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. — польський король).

1385 р. — Кревська унія.

1387 р. — Польща остаточно загарбала Галичину.

1410, 15 липня — Грюнвальдська битва.

1413 р. — Городельська унія між Литвою і Польщею.

1392—1430 рр. — Князювання великого князя Вітовта у Литві.

1490-і рр. — Перші згадки в документальних джерелах про українських козаків.

1490—1492 рр. — Повстання проти шляхти під керівництвом Мухи в Галичині.

1526—1608 рр. — Роки життя Костянтина Острозького — засновника Острозької академії.

1550—1563 рр. — Гетьманування Дмитра Вишневецького.

1552—1554 рр. — Заснування Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Похід Д.Вишневецького (Байди) в Крим.

1556—1561 рр. — Переклад українською мовою Пересопницького Євангелія.

1569 р. — Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.

1596—1647 рр. — Роки життя Петра Могилы — митрополита Київського, засновника Києво-Могилянської колегії (1632 р.).

1591—1593 рр. — Козацько-селянське повстання під проводом К.Косинського.

1594—1596 рр. — Козацько-селянське повстання на чолі з С.Наливайком.

1595—1657 рр. — Роки життя Богдана Зиновія Хмельницького — гетьмана України (1648—1657 рр.).

1596 р. — Берестейська церковна унія.

1616—1622 рр. — Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.

1621 р. — Битва під Хотиним.

1625—1638 рр. — Козацько-селянські повстання під керівництвом М.Жмайла, Т.Трясила. І.Сулими, Я.Остринина, Д.Гуні.

1648—1676 рр. — Національно-визвольна революція українського народу проти шляхетської Польщі.

1648, травень, вересень — Перемога козацького війська над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.

1649 р. — Розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода.

1651 р. — Поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.

1652 р. — Військо Б.Хмельницького розгромило під Батогом польську армію.

1653 р. — Битва під Жванцем.

1654, 8 (18) січня — Переяславсько-московська угода.

1654, березень — Березневі статті. Політичний та правовий статус України в складі Московської держави.

1657, 27 липня (6 серпня н. ст.) — Смерть Богдана Хмельницького. Обрання гетьманом Юрія Хмельницького.

1657, жовтень — 1659 рр. — Гетьманування Івана Виговського.

1658 р. — Гадяцький договір.

1659 р. — Розгром московських військ під Конотопом.

1659—1663 рр. — Друге гетьманування Ю.Хмельницького.

1659 р. — Переяславські статті Ю.Хмельницького.

1660 р. — Слободищенський трактат — угода Ю.Хмельницького з Польщею.

1661 р. — Відкриття університету у Львові.

1663—1668 рр. — Гетьманування І.Брюховецького на Лівобережній Україні.

1663—1665 рр. — Гетьманування П.Тетері на Правобережній Україні.

1665 р. — Московські статті. Обмеження автономії України.

- 1665—1676 рр. — Гетьманування П.Дорошенка.
- 1667 р. — Андрусівське перемир'я між Московщиною і Польщею. Поділ України на Лівобережну (у складі Московщини) і Правобережну (у складі Польщі).
- 1668—1672 рр. — Гетьманування Д.Многogrішного.
- 1669, березень — Глухівські статті.
- 1672—1687 рр. — Гетьманування І.Самойловича на Лівобережній Україні.
- 1677—1681 рр. — Російсько-турецька війна за Лівобережну Україну. Третє гетьманування Ю.Хмельницького.
- 1681 р. — Бахчисарайський договір між Московщиною, Туреччиною і Кримським ханством.
- 1685 р. — Підпорядкування Київської митрополії московському патріарху.
- 1686 р. — «Трактат про вічний мир» між Московщиною і Польщею.
- 1687—1709 рр. — Гетьманування І.Мазепи. Коломацькі статті.
- 1708, жовтень — Перехід І.Мазепи на бік Карла XII.
- 1708, 2 листопада — Московські війська розгромили гетьманську столицю м.Батурин.
- 1708—1722 рр. — Гетьманування І.Скоропадського.
- 1709 р. — Московська армія зруйнувала Чортомлицьку Січ. Полтавська битва.
- 1710, квітень — Обрання гетьманом України П.Орлика в Бендерах.
- 1710 р. — Конституція П.Орлика.
- 1711 р. — Заснування Олешківської Січі.
- 1722 р. — Заснування першої Малоросійської колегії.
- 1722—1724 рр. — Гетьманування П.Полуботка.
- 1727—1734 рр. — Гетьманування Д.Апостола.
- 1734—1750 рр. — Правління гетьманського уряду.
- 1734 р. — Повернення запорожців в Україну. Заснування Нової Січі на р. Підпільній.
- 1745 р. — Загибель ватажка карпатських опришків Олекси Довбуша.
- 1750—1764 рр. — Гетьманування К.Розумовського.
- Бл. 1690—1803 рр. — Петро Калнишевський — останній кошовий отаман Запорізької Січі (1762, 1765—1775 рр.).
- 1764 р. — Ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.

- 1768 р. — Початок Коліївщини на Правобережній Україні.
- 1772 р. — Перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до Росії, а Галичини до Австрії.
- 1775 р. — Росія ліквідувала Запорізьку Січ. Австрія загарбала Буковину.
- 1775—1828 рр. — Задунайська Січ.
- 1781 р. — Ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу на Лівобережжі.
- 1783 р. — Приєднання Кримського ханства до Росії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.
- 1783 р. — Заснування Севастополя.
- 1788 р. — Формування Чорноморського козацького війська.
- 1793 р. — Другий поділ Польщі. Росія захопила Правобережню Україну.
- 1795 р. — Третій поділ Польщі. Росія захопила Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву і Курляндію.
- 1805 р. — Відкриття Харківського університету.
- 1813—1835 рр. — Антикріпосницький рух під проводом Устима Кармалюка.
- 1825, 25 грудня — Повстання Чернігівського полку. Взяття Василькова.
- 1828 р. — Повернення запорізьких козаків з Туреччини. Утворення Азовського війська.
- 1834, 15 липня — Відкриття Київського університету ім. Св. Володимира.
- 1837 р. — «Руська трійця» видала в Будапешті літературний альманах «Русалка Дністрова».
- 1846 р., січень — 1847 р., початок — Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 1846 р. — Видання в Москві «Історії русів».
- 1848 р. — Створення першої української політичної організації — Головної Руської Ради у Львові. Ліквідація панщини в Східній Галичині і Буковині.
- 1851 р. — Розпуск Головної Руської Ради.
- 1861, січень — 1862 р. — Видання в Петербурзі щомісячного громадсько-політичного і літературного журналу українською мовою «Основа».

1863, 18 липня — Валуєвський указ про обмеження видання книг і заборону навчання у школах українською мовою.

1865 р. — Відкриття Новоросійського університету в Одесі.

1866—1934 рр. — Роки життя Михайла Грушевського.

1868 р., 8 грудня — Заснування товариства «Прогресу» у Львові.

1873 р. — Заснування літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

1875 р. — Заснування Чернівецького університету.

1876 р. — Олександр II підписав Емський указ, що забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.

1885 р. — Заснування Народної Ради у Львові.

1890 р. — Утворення Русько-української радикальної партії в Східній Галичині.

1891—1898 — Діяльність «Братства тарасівців» — першої української політичної організації, що стояла на засадах самостійності України.

1899 р. — Утворення Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій в Галичині.

1900 р. — Утворення в Харкові Революційної української партії.

1900 р. — Заснування в Східній Галичині перших військово-патріотичних організацій «Січ» з ініціативи К. Трильовського.

1903 р. — Видання у Відні «Біблії» українською мовою.

1904 р. — Утворення Української радикальної та Української демократичної партій.

1905, 14 червня — Повстання на броненосці «Потьомкін».

1905, 14 листопада — Повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом П. Шмідтом.

1906, 27 квітня — 8 липня — Діяльність I Державної думи та Української думської громади.

1906, 9 листопада — Указ про вільний вихід селян з общини.

1907, 20 лютого — 8 червня — Діяльність II Державної думи та Української громади в ній.

1908 р. — Утворення Товариства українських поступовців.

1914 р., 19 липня (1 серпня н.ст.) — Початок Першої світової війни. Створення Головної української ради.

1914 р., 10 серпня — 12 вересня — Галицька битва армій Росії і Австро-Угорщини. Вступ російських військ на територію Східної Галичини.

1914 р., серпень — вересень — Утворення легіону Українських Січових стрільців.

1914, кінець — Росія утворила Галицько-Буковинське генерал-губернаторство (ліквідовано в серпні 1917 р.).

1917 р.

Лютий — Початок революції в Російській імперії.

4 (17) березня — Утворення Української Центральної Ради.

6 (19) квітня — Початок роботи Всеукраїнського Національного Конгресу в Києві.

10 (23) червня — I Універсал Центральної Ради.

15 червня — Створення Генерального Секретаріату Центральної Ради.

3 (16) липня — II Універсал Центральної Ради.

25 жовтня — Центральна Рада утворила Комітет з охорони революції в Україні.

7 (20) листопада — III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).

4 (17) грудня — Ультиматум Раднаркому РСФРР Центральній Раді.

11 — 12 грудня — Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Проголошення України Радянською республікою.

27 грудня — Вибори до Українських установчих зборів.

1918 р.

22 січня — IV Універсал Центральної Ради.

29 січня — Бій під Крутами.

9 лютого — Підписання мирного договору УНР з країнами австро-німецького блоку.

9 лютого — Війська М.Муравйова захопили Київ. Більшовицькі погроми та масові розстріли. Переїзд Центральної Ради до Житомира.

1 березня — Прийняття Законів про державний герб УНР, про грошову систему, про громадянство.

18—19 лютого — Вступ німецьких військ в Україну.

2 березня — Вступ німецьких і українських військ до Києва.

29 квітня — УЦР ухвалила Конституцію УНР, обрання М.Грушевського Президентом УНР. Гетьманський переворот, проголошення П.Скоропадського гетьманом України.

18 жовтня — Створення Української Національної Ради у Львові.

13 листопада — Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

14 листопада — Утворення Директорії УНР. Заснування Всеукраїнської Академії наук у Києві.

14 грудня — Гетьман П.Скоропадський зрікся влади на користь Директорії.

18 грудня — Десант країн Антанти в Одесі.

1919 р.

22 січня — Акт злуки УНР і ЗУНР.

11 лютого — С.Петлюра став головою Директорії УНР (після відставки В.Винниченка).

6—10 березня — III Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві. Утворення УСРР. Схвалення Конституції УСРР.

Травень—червень — Східну і Південну Україну окупували війська Денікіна.

Жовтень — Армія Денікіна зайняла Правобережну Україну.

7 листопада — Початок третього наступу більшовиків на Україну.

11 грудня — Створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Г.Петровським, який 19 січня 1920 р. перетворено на Раднарком УСРР на чолі з Х.Раковським.

16 грудня — Більшовики втретє захоплюють Київ.

1920 р.

22 квітня — Варшавський договір між УНР і Польщею.

25 квітня — Початок польсько-радянської війни.

6 травня — Польські та українські війська зайняли Київ.

26 травня — Контрнаступ більшовиків на Україну.

12 червня — Більшовики зайняли Київ.

28 жовтня — 17 листопада — Більшовицький наступ проти Врангеля в Криму.

Грудень — Союзний договір між УСРР і РСФРР про військову і господарську співпрацю.

1921 р.

Березень — Введення нової економічної політики (НЕП).

18 березня — Ризький мирний договір між Польщею і РСФРР та УСРР.

Серпень — Більшовики розгромили загони Н.Махна.

4—29 листопада — Другий Зимовий похід армії УНР під проводом Ю.Тютюнника. 23 листопада під Базаром розстріляно 359 його учасників.

1922 р.

Осінь 1921 — весна 1922 рр. — Голод на півдні України.

2 січня — Угоди між УСРР і Туреччиною про дружбу і співробітництво.

26 жовтня — Рішення про утворення у Львові нелегального (таємного) українського університету.

30 грудня — Утворення СРСР.

1923 р.

1 серпня — Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про українізацію.

1924 р.

Березень — Повернення М.Грушевського з еміграції до Києва.

12 жовтня — Утворення Молдавської АСРР у складі УСРР.

1925 р.

5 квітня — Обрання Л.Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

1926 р.

Травень — Звинувачення О.Шумського в націоналістичному ухилі.

10 листопада — Відкриття Українського наукового інституту в Берліні.

1927 р.

7 червня — Засудження Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за націоналістичний ухил («шумськізм»).

1928 р.

Березень — травень — «Шахтинська справа». Безпідставні звинувачення групи інженерно-технічних працівників Донбасу в шкідництві.

14 липня — Обрання на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора.

1929 р.

27 січня — 3 лютого — Створення Організації українських націоналістів (ОУН) на конгресі у Відні.

Липень — вересень — Арешти визначних діячів української науки і культури за належність до Спілки визволення України (СВУ).

1930 р.

1929 — 1930 рр. — Перша фаза колективізації і «розкуркулення» в Україні.

9 березня — 19 квітня — Процес Спілки визволення України (СВУ) в Харкові.

1931 р.

Лютий — Арешти колишніх діячів УНР — В.Голубовича, П.Христюка, М.Шрага та ін. Депортація М.Грушевського до Москви.

1932 р.

Весна — Початок голодомору в Україні.

9 лютого — Постанова ВУЦВК про утворення областей.

7 серпня — Постанова ВЦВК і РНК СРСР, написана Сталіним, «Про охорону майна державних підприємств».

ємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» («Закон про п'ять колосків»).

Жовтень — Пуск першої лінії Дніпрогесу.

1 листопада — Початок «роботи» надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з В.Молотовим.

1933 р.

Січень—жовтень — Масовий голод в Україні.

14 січня — Призначення П.Постишева секретарем ЦК КП(б)У.

13 травня — Самогубство М.Хвильового.

7 липня — Самогубство М.Скрипника.

1934 р.

21 січня — Ухвала про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.

Кінець року — Арешт діячів літератури України Г.Косинки, Д.Вальківського, К.Буревія, О.Влизька, В.Підмогильного, Є.Плужника та ін.

1935 р.

Квітень—вересень — Арешт групи неокласиків — М.Зерова, П.Филиповича, А.Лебеда, М.Драй-Хмари, М. Рильського та ін.

1936 р.

Весна — Підірвано Михайлівський Золотоверхий собор XII ст. у Києві. (До 1939 р. понад 70 % церков в Україні були закриті або зруйновані.)

Квітень — Арешт і розстріл у 1937 р. Ю.Коцюбинського нібито як керівника українського троцькістського центру.

Жовтень — Початок масових репресій і терору в Україні (так звана ежовщина), що тривали до кінця 1938 р.

1937 р.

25—30 січня — Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив нову Конституцію УРСР.

1938 р.

27 січня — Призначення М.Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.

24 квітня — Впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах УРСР.

1939 р.

15 березня — Проголошення самостійності Карпатської України, президентом якої було обрано А.Волошина.

15—18 березня — угорські війська окупували Карпатську Україну.

23 серпня — Німецько-радянський пакт про ненапад і таємна угода про розподіл сфер впливу у Східній Європі.

28 вересня — Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною.

26—27 жовтня — Народні збори Західної України прийняли Декларацію про входження Західної України до складу УРСР.

1—2 листопада — Верховна Рада СРСР прийняла рішення про прийняття до СРСР Західної України і Західної Білорусі.

1940 р.

28 червня — Червона армія зайняла Північну Буковину й Бессарабію; включення їх до УРСР.

2 серпня — Закон Верховної Ради СРСР про включення Північної Буковини і північної та південної частини Бессарабії до складу УРСР.

1941 р.

22 червня — Напад Німеччини на СРСР.

26 червня — Подвиг М.Гастелло, в екіпажі якого були українці О.Бурденюк, Г.Скоробагатий.

30 червня — Проголошення у Львові ОУН(Б) відновлення української державності та утворення Українського державного правління на чолі з Я.Стецьком.

5 липня — 19 вересня — Оборона Києва.

Літо — Партизанські дії «Поліської Січі» на чолі з Т.Бульбою-Боровцем проти німців і радянських військових частин.

20 серпня — Створення рейхскомісаріату «Україна» на чолі Е.Кохом.

Вересень — Німці заарештували багатьох членів ОУН на чолі з С.Бандерою.

Осінь, зима — Німецькі спеціальні частини «СС» знищили понад 150 тис. євреїв у Бабиному Яру, понад 30 тис. — у Дробицькому Яру, всього близько 900 тис. євреїв.

30 жовтня — 4 липня 1942 р. — Героїчна оборона Севастополя, що тривала 250 днів і ночей.

Осінь — Евакуація з України в тил понад 550 великих підприємств.

1942 р.

Лютий — Початок примусового вивезення українців до Німеччини.

Травень — Поразка Червоної армії під Харковом та в Криму.

22 липня — Фашисти окупували всю територію України.

Жовтень — Створення Української повстанської армії (УПА).

1943 р.

19 листопада 1942 р. — 2 лютого 1943 р. — Контрнаступ Червоної армії під Сталінградом.

Травень — жовтень — Рейд партизанського загону С.Ковпака з Путивля у Карпати.

5 липня — 23 серпня — Битва на Курській дузі. Вигнання німецьких військ із Харкова (23 серпня).

Вересень — листопад — Битва за Дніпро. Вигнання німецьких військ із Києва (6 листопада).

1944 р.

28 жовтня — Визволення всієї території України від фашистів.

18—22 липня — Бій під Бродами. Червона армія розбила дивізію «Галичина».

Травень — липень — Початок боротьби УПА з частинами Червоної армії.

1945 р.

29 червня — Чехословацький договір у Москві. Повернення Закарпатської України Радянській Україні.

26 квітня — Вхідження УРСР на конференції в Сан-Франциско як члена-засновника до ООН.

16 серпня — Договір між СРСР і Польщею про кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну.

1946 р.

8—10 березня — Собор греко-католицької церкви у Львові скасував унію греко-католицької церкви з Римом і підпорядкував її Російській православній церкві.

1946—1947 рр. — Голод в Україні.

1947 р.

3 березня — Л.Каганович призначений першим секретарем ЦК КП(б)У і почав «чистку» серед української інтелігенції, звинувачуючи її в «буржуазному націоналізмі».

1948 р.

Січень — М.Хрущов призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.

1949 р.

Квітень — Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Мюнхені почало видавати «Енциклопедію українознавства».

Грудень — Обрання Л.Мельникова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1950 р.

Березень — Початок збирання підписів під Стокгольмською відозвою до народів світу про заборону атомної зброї. Протягом 1950—1951 рр. її підписали в Україні понад 20 млн чоловік.

1951 р.

Червень — Друга декада української літератури і мистецтва в Москві. Розгромна критика вірша В.Сосюри «Любіть Україну».

1953 р.

5 березня — Помер Й.Сталін.

24 червня — Пленум ЦК КПУ увільнив Л.Мельникова від обов'язків першого секретаря ЦК і призначив на його місце О.Кириченка.

1954 р.

19 лютого — Введення Кримської області до УРСР на основі рішення Президії Верховної Ради СРСР і з нагоди святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією.

12 травня — УРСР стає членом ЮНЕСКО і Міжнародної Організації Праці.

1956 р.

14—25 лютого — XX з'їзд КПРС, що накреслив заходи щодо десталінізації.

Серпень—вересень — Початок реабілітації незаконно репресованих українських громадян.

1959 р.

15 жовтня — Агент КДБ Б.Сташинський вбив С.Бандеру.

Грудень — Початок видання «Української Радянської Енциклопедії».

1960 р.

Лютий — Введення в дію першого атомного реактора в Україні.

Жовтень — Створення у Києві Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.

1961 р.

Січень — Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (Л.Лук'яненком, І.Кандибою та ін.).

22 травня — Початок вшанування пам'яті Т.Шевченка у день перенесення його праху в Україну.

Жовтень — XXII з'їзд КПРС схвалив нову програму «побудови комунізму» й проголосив політику «злиття націй».

1962 р.

11—15 серпня — Політ навколо землі українського космонавта П.Поповича.

1963 р.

Липень — Увільнення М.Підгорного й обрання П.Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

1964 р.

14 жовтня — Усунення М.Хрушова з посади першого секретаря ЦК КПРС і призначення на його місце Л.Брежнева.

1965 р.

Літо—осінь — Перша хвиля арештів серед передової української інтелігенції.

26 серпня — Арешт братів М. і Б.Горинів, О.Заливахи, С.Караванського, М.Масютка та інших правозахисників в Україні.

1966 р.

Листопад — Серійне виробництво найбільшого у світі літака «Антей».

16—19 листопада — V з'їзд Спілки письменників України виступив на захист української мови.

1968 р.

Квітень — Протест 139 діячів української інтелігенції керівництву СРСР проти арештів в Україні й обмежень національної культури.

1971 р.

Січень—травень — Друга смуга репресій в Україні, жертвою яких стали В.Чорновіл, Є.Сверстюк, І.Світличний, І.Дзюба, В.Стус та ін.

1972 р.

25 травня — Увільнення П.Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду В.Щербицького.

1972—1973 рр. — Судові політичні процеси в Україні.

1973 р.

Травень — Початок наступу компартійних структур проти української культури. Критика на адресу Р.Іванчука, С.Плачинди, І.Білика та інших діячів культури України.

1976 р.

Листопад — У Києві створено Українську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод на чолі з М.Руденком.

1978 р.

20 квітня — Верховна Рада УРСР ухвалила нову Конституцію УРСР.

1980 р.

Січень — Початок видання за кордоном «Вісника репресій в Україні».

1982 р.

Травень — Відзначення в Україні 1500-річчя заснування Києва.

1985 р.

11 березня — М.Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС. Початок процесу лібералізації.

1986 р.

26 квітня — Катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1988 р.

Літо — Відзначення 1000-річчя хрещення Київської Русі.

1989 р.

Лютий — Установчий з'їзд Товариства української мови ім. Т.Шевченка.

Вересень — Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.

28 жовтня — Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про державний статус української мови.

Жовтень — Установчі збори відновленого Науково-го товариства ім.Т.Шевченка у Львові.

1990 р.

Квітень — Створення Української республіканської партії.

16 липня — Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України».

18 березня — Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.

1991 р.

24 серпня — Верховна Рада України проголосила Акт про державну незалежність України.

1 грудня — Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Л.Кравчука обрано Президентом України.

8 грудня — Зустріч керівників України, Росії, Білорусі у Біловезькій пущі. Біловезькі угоди про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

1992 р.

28 січня — Сесія Верховної Ради України прийняла постанову про Державний прапор України — синьо-жовтий стяг.

Листопад — Відставка уряду В.Фокіна та формування нового уряду Л.Кучми.

1993 р.

17 червня — Угода між Російською Федерацією і Україною про невідкладні заходи щодо формування Чорноморського флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту.

16 липня — Постанова Верховної Ради України «Про Постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя»».

24 вересня — Президент України дав згоду на входу держави до економічного союзу незалежних держав як «асоційованого члена».

9—10 вересня — Проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини і наслідки».

1994 р.

14 січня — Президенти України, Росії та США підписали в Москві договір, що передбачав ліквідацію на території України 176 міжконтинентальних ракет і 1500 ядерних боеголовок.

Березень — Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад.

Літо—осінь — У Криму сформувалася найбільша організація, яка об'єднує українство на півострові, — Український громадський конгрес.

10 липня — Президентом України обрано Л.Кучму.

27—28 жовтня — Проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність».

1995 р.

8 червня — Президент України Леонід Кучма і Голова Верховної Ради Олександр Мороз підписали Конституційну угоду.

1996 р.

28 червня — Прийняття нової Конституції України.

25 серпня — Указ Президента України Л.Кучми «Про грошову реформу в Україні».

2—16 вересня — Введення в Україні національної грошової одиниці — гривні. Проведення грошової реформи.

1997 р.

9 липня — Підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

16 липня — Призначення прем'єр-міністром України Валерія Пустовойтенка.

28 серпня — Урочисте представлення нового складу Кабінету Міністрів України.

1998 р.

29 березня — Вибори до Верховної Ради України.

1999 р.

Листопад — Вибори Президента України.

22 грудня — Призначення прем'єр-міністром України Віктора Ющенка.

2000 р.

13 січня — Одинадцять парламентських фракцій заявили про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді.

16 квітня — Всеукраїнський референдум.

28 листопада — Початок політичної кризи, яка охопила Україну наприкінці 2000 р. — у першій половині 2001 р.

2001 р.

26 квітня — Відставка уряду Віктора Ющенка.

29 травня — Призначення Прем'єр-міністром України Анатолія Кінаха.

23–27 червня — Візит в Україну Папи Римського Івана Павла II.

24 серпня — Святкування десятої річниці проголошення державної незалежності України.

Серпень — III Всесвітній форум українців у Києві.

2002 р.

31 березня — Вибори до Верховної Ради України.

23 травня — Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення, введене в дію Указом Президента, про розробку і узгодження нової стратегії відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в альянсі.

16 вересня — Початок Всеукраїнської акції громадянського протесту «Повстань, Україно!», яка тривала протягом всієї осені.

14 жовтня — Святкування 60-річчя Української повстанської армії.

16 листопада — Відставка уряду Анатолія Кінаха.

21 листопада — Призначення Прем'єр-міністром України Віктора Януковича.

2003 р.

Січень — Підписання Договору про суходільний кордон між Україною та Росією.

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Найдавніші часи в історії України (2 год.)

План

1. Формування первісного суспільства.
2. Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: киммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
3. Стародавні слов'яни.
4. Український народ — автохтон на своїй землі.

Реферати

*Трипільська культура в історії українського народу.
Антська держава та її значення.*

Література: 29, 35, 36, 39 (т. 1, с. 11—61), 46, 62 (с. 7—62), 68 (с. 9—48), 71 (с. 5—33), 76 (т. 1), 81 (с. 32—46), 85 (с. 9—26), 88 (с. 7—12), 90, 95, 101 (т. 2, с. 5—39), 125 (с. 22—33), 133 (с. 3—11), 136, 180 (т. 1, с. 13—85), 211 (с. 17—32).

Тема 2. Піднесення й занепад Київської Русі (2 год.)

План

1. Утворення Давньоруської держави. Перші київські князі.

2. Князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

3. Київська Русь у часи роздробленості.

Реферати

Законотворча діяльність Ярослава Мудрого.

Зовнішня політика Київської Русі.

Література: 39 (т. 1, с. 61—190), 52, 62 (с. 64—114), 67, 68 (с. 49—138), 71 (с. 34—94), 76 (т. 2), 81 (с. 42—100), 85 (с. 27—89), 88 (с. 13—31), 93, 101 (т. 1, с. 40—112), 118 (с. 1—159), 119, 124, 125 (с. 33—109), 133 (с. 12—18), 136, 158, 174, 180 (т. 1, с. 86—191), 193, 211 (с. 29—68), 216 (с. 1—62).

Тема 3. Галицько-Волинська держава — спадкоємиця Київської Русі (2 год.)

План

1. Галичина і Волинь у XI—XII ст.

2. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.

3. Галицько-волинські землі в період громадянських воєн. Король Д.Галицький, його внутрішня і зовнішня політика.

4. Галицько-Волинська Русь в останній третині XIII—першій половині XIV ст.

5. Роль Галицько-Волинської держави в історії України.

Реферати

Король Данило і галицькі бояри.

Галицько-Волинська держава у боротьбі із золотоординським ігом.

Література: 26 (с. 73—91), 39 (т. 1, с. 191—240), 62 (с. 103—114), 67, 68 (с. 111—131), 71 (с. 66—75), 81 (с. 84—100), 85 (с. 75—89), 100 (с. 75—84), 101 (т. 1, с. 95—112), 118 (с. 101—159), 120, 119, 124, 125 (с. 71—85), 126, 136, 180 (т. 1, с. 192—214), 211 (с. 61—68), 216 (с. 241—268).

Тема 4. Українські землі в умовах іноземної колонізації (середина XIV — перша половина XVII століття) (2 год.)

План

1. Формування, устрій, суспільно-політичні відносини Литовсько-Руської держави.
2. Посилення польського наступу. Україна в складі Речі Посполитої.
3. Національно-культурний рух. Братства.

Реферати

Берестейська церковна унія 1596 р. в історичній ретроспективі.

Реформи Петра Могили: причини і наслідки.

Література: 4, 39 (т. 1, с. 297—351; т. 2, с. 37—53), 62 (с. 115—140), 66 (с. 136—265), 68 (с. 139—169, 188—200, 215—238), 71 (с. 94—151), 72, 81 (с. 101—147, 166—188, 222—225), 85 (с. 90—190), 88 (с. 32—38), 101 (т. 1, с. 113—151), 118 (с. 160—234), 125 (с. 110—155), 133 (с. 19—24), 136, 159, 211 (с. 69—96), 247.

Тема 5. Козацтво в історії України (2 год.)

План

1. Виникнення козацтва: причини та сутність.
2. Утворення та розвиток Запорізької Січі.
3. Боротьба українських козаків проти зовнішньої агресії, соціального і національного гніту.

Реферати

Байда Вишневецький в житті й легендах.

Національно-культурницька діяльність українського козацтва.

Література: 3 (с. 41—99), 7, 39 (т. 2, с. 5—36), 48 (с. 3—164), 53 (с. 7—32), 54, 62 (с. 141—163), 68 (с. 170—187),

201—214, 239—295), 71 (с. 152—177), 81 (с. 148—165, 188—232), 85 (с. 191—219), 88 (с. 38—42), 105, 125 (с. 155—169), 133 (с. 25—30), 136, 160, 169, 180 (т. 1, с. 361—365, 437—455), 211 (с. 97—115), 227, 245, 246.

Тема 6. Національно-визвольна революція українського народу середини XVII століття. Утворення Української національної держави (2 год.)

План

1. Україна напередодні революції. Б.Хмельницький.
2. Початок Національно-визвольної революції. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні. Становлення Української національної держави.
3. Договір між Україною і Московською державою (1654 р.) та його оцінка в історичній літературі.
4. Загострення українсько-московських відносин (1654—1657 рр.).

Реферати

Богдан Хмельницький — видатний державний діяч і полководець, фундатор Української держави. Битва під Батогом (1652 р.) та її наслідки.

Література: 3, 8, 39 (т. 2, с. 54—76), 68 (с. 296—325), 71 (с. 178—202), 81 (с. 234—283), 101 (т. 1, с. 152—191), 118 (с. 315—356), 123, 125 (с. 170—186), 133 (с. 31—37), 136, 142, 156, 157, 169, 180 (т. 2, с. 10—35), 188, 194, 203, 211 (с. 115—128), 228 (с. 5—62), 243, 249.

Тема 7. Криза української державності в другій половині XVII століття (2 год.)

План

1. Гетьманування І.Виговського і Ю.Хмельницького.

2. Боротьба старшини за владу. П.Тетеря і І.Брюхо-
вещький.

3. Україна в останній період Національно-визвольної
революції. Гетьман П.Дорошенко.

Реферати

*Конотопська битва (1659 р.) в історії українського
народу.*

Життя і боротьба гетьмана Петра Дорошенка.

Література: 7 (с. 143—153), 29, 32 (с. 23—85), 39 (т. 2,
с. 77—103), 48 (с. 253—385), 53 (с. 45—93), 62 (с. 181—
198, 497—508), 68 (с. 326—366), 71 (с. 203—243), 80
(с. 9—18), 81 (с. 284—334), 83 (с. 559—574), 85 (с. 251—
268), 88 (с. 47—50), 101 (т. 1, с. 191—218), 125 (с. 186—
204), 133 (с. 38—44), 136, 180 (т. 2, с. 36—52), 204, 211
(с. 128—144), 246.

Тема 8. Політичний лад України в кінці XVII— XVIII століттях (2 год.)

План

1. Гетьманування І.Мазепи. Перша українська кон-
ституція.

2. Наступ Москви. Остаточна ліквідація політичної
автономії України.

3. Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя та
Західна Україна в козацько-гетьманську добу.

Реферати

Іван Мазепа, людина й історичний діяч.

Формування та боротьба карпатських опришків.

Література: 7 (с. 154—207), 27, 28, 48 (с. 385—554), 53
(с. 101—214), 54, 60, 62 (с. 199—250, 509—528), 68
(с. 367—476), 71 (с. 244—305), 81 (с. 334—495), 86, 92,
101 (т. 1, с. 219—262), 118 (с. 452—493), 125 (с. 204—
252), 128, 133 (с. 45—51), 136, 185, 196, 210, 211 (с. 145—
182), 228 (с. 63—106), 246.

Тема 9. Суспільно-політичне становище українського народу під гнітом Російської імперії в ХІХ столітті (2 год.)

План

1. Політика російського царизму на українських землях у першій половині ХІХ ст.
2. Перша хвиля національного відродження. Кирило-Мефодіївське товариство.
3. «Українське питання» у 60—90-ті роки.

Реферати

Роль Тараса Шевченка в духовному відродженні нації.

Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.): два штрихи російського шовінізму в Україні.

Література: 39 (т. 2, с. 222—244, 263—308), 62 (с. 251—267, 270—276, 283—289, 529—544), 68 (с. 482—492, 499—501, 506—508, 516—519), 71 (с. 306—319, 331—344), 80 (с. 18—28), 81 (с. 496—525, 540—546), 83, 88 (с. 59—67), 94, 101 (т. 1, с. 263—308), 110, 117, 125 (с. 253—280), 133 (с. 52—57), 136, 143 (т. 1), 172, 180 (т. 2, с. 261—324), 211 (с. 183—192, 200—214, 244—263), 225, 236.

Тема 10. Західна Україна в складі Австро-Угорської імперії (2 год.)

План

1. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель в кінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст.
2. Відгомін «Весни народів».
3. Піднесення суспільно-політичного та національного руху в другій половині ХІХ ст.

Реферати

Іван Франко в суспільно-політичному житті Галичини.

Культурно-освітнє товариство «Просвіта»: створення та діяльність.

Література: 39 (т. 2, с. 245—262, 280—308), 62 (с. 267—270, 276—283), 65, 68 (с. 477—482, 493—506, 508—515), 71 (с. 320—330), 81 (с. 525—538, 550—552), 88 (с. 59—63, 67—70), 101 (т. 1, с. 308—349), 110, 125 (с. 280—294), 133 (с. 58—65), 135 (с. 14—27), 136, 137, 143 (т. 1), 165 (с. 5—49), 180 (т. 2, с. 324—339), 211 (с. 192—199, 314—224, 272—294).

Тема 11. Україна на початку ХХ століття (2 год.)

План

1. Суспільно-політичне становище Східної України в 1900—1914 рр.
2. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
3. Трагедія Першої світової війни. Українські січові стрільці.

Реферати

Виникнення та діяльність Української парламентської громади в I і II Державних думах.

Українське січове стрілецьтво в боротьбі за державність.

Література: 39 (т. 2, с. 307—322), 59, 62 (с. 289—304), 64, 65, 73 (с. 7—78), 81 (с. 546—556), 84, 88 (с. 66—67, 69—71), 97 (с. 15—26), 109, 133 (с. 66—71), 135, 136, 137, 145, 153, 163, 165 (с. 50—81), 180 (т. 2, с. 405—456), 186, 192, 211 (с. 260—271, 296—300), 224.

Тема 12. Українські національно-визвольні змагання 1917—1921 років (2 год.)

План

1. Початки державного відродження України. Центральна Рада та її Універсали.
2. Гетьманська держава.
3. Діяльність Директорії УНР.
4. Західноукраїнська Народна Республіка.
5. Втрата української державності: причини і наслідки.

Реферати

Крути: біль і пам'ять.

Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.

Література: 39 (т. 2, с. 322 + 383), 45, 58, 62 (с. 306—345, 545—573), 70, 73 (с. 29—182), 91, 97, 101 (т. 2, с. 3—143), 109, 126 (с. 293—568, 579—592), 133 (с. 72—81), 134, 136, 154, 167, 180 (т. 2, с. 457—555), 189, 200, 211 (с. 300—331), 220, 231, 235.

Тема 13. Радянська Україна в умовах утвердження тоталітарного ладу (1920-ті — 1941 роки) (2 год.)

План

1. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Створення СРСР.
2. Політика «коренізації», її особливості й наслідки на українських землях.
3. Україна в умовах великого терору.

Реферати

Тріумф і трагедія Миколи Скрипника.

Голодомор 1932—1933 рр. в Україні.

Література: 20, 22 (с. 325—368), 47, 55, 56, 62 (с. 346—376, 574—584), 65, 77, 79, 88 (с. 99—106), 101 (т. 2, с. 144—256), 104, 108, 112, 129, 130, 131, 132, 133 (с. 82—90), 136, 149, 155, 177, 205, 211 (с. 332—368), 226, 238, 240, 241, 250.

Тема 14. Західна Україна між двома світовими війнами (2 год.)

План

1. Польська політика на західноукраїнських землях.
2. Діяльність політичних партій і рухів у Галичині та на Волині.
3. Українське питання в Румунії і Чехословаччині.

Реферати

Організація українських націоналістів: ідея та діяльність.

Життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького.

Література: 11, 14, 22 (с. 369—385), 38, 62 (с. 387—402), 63, 65 (с. 186—209), 73 (с. 204—220), 80, 87, 88 (с. 106—113), 99, 100 (с. 272—283), 101 (т. 2, с. 256—280), 127, 101 (т. 2, с. 256—280), 133 (с. 91—98), 136, 161, 171, 201, 207, 211 (с. 369—392), 214, 242.

Тема 15. Трагедія українців у Другій світовій війні та повоєнний період (1939 — початок 50-х років) (2 год.)

План

1. Початок Другої світової війни і Україна.
2. Українські землі в умовах окупації фашистською Німеччиною. Рух Опору.
3. Звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Воз'єднання українських земель.

4. Післявоєнна відбудова та нова хвиля масових репресій другої половини 40-х — початку 50-х років в Україні.

Реферати

Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його історичне значення.

Голод 1946—1947 рр. в Україні.

Література: 2, 14, 22 (с. 380—439), 17, 20, 31, 33, 37, 49, 62 (с. 376—380, 403—418), 65 (с. 210—275), 73, 74, 100 (с. 284—351), 101 (т. 2, с. 281—362), 106, 107, 115, 133 (с. 99—106), 136, 161, 162, 187, 211 (с. 392—430), 212, 213, 219, 230.

Тема 16. Соціально-економічні та політичні процеси в Україні в другій половині 1950-х — у середині 1980-х років (2 год.)

План

1. Спроба здійснення нової політики (середина 50-х — перша половина 60-х років). Культурницьке шістдесятництво в УРСР.

2. Наростання кризових явищ у соціально-економічному, політичному і культурному житті (друга половина 60-х — середина 80-х років).

3. Розгортання правозахисного і дисидентського руху.

Реферати

Петро Шелест і Україна.

Русифікація в Україні: причини і наслідки.

Література: 1, 16, 17, 22 (с. 440—472), 34, 50, 62 (с. 382—386, 418—446), 65 (с. 276—297), 79, 88 (с. 135—151), 89, 100 (с. 339—401), 101 (т. 2, с. 352—407), 133 (с. 107—114), 136, 150, 190, 208, 209, 211 (с. 431—460), 233, 234, 239, 244.

Тема 17. «Перебудова» і розпад СРСР (2 год.)

План

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства. Суперечливість перебудовних процесів в Україні.
2. Початок національного відродження. Формування багатопартійності.
3. Становлення української державності в 1990—1991 рр.

Реферати

Українське студентство в боротьбі за державну незалежність.

Повернення української національної символіки.

Література: 16, 21, 22 (с. 473—486), 51, 61, 62 (с. 446—458, 582—592), 65 (с. 297—310), 78, 88 (с. 151—157), 100 (с. 402—436), 101 (т. 2, с. 408—428), 133 (с. 115—119), 136, 144, 182, 211 (с. 460—462, 490—496), 221, 222.

Тема 18. Україна на шляху незалежності (2 год.)

План

1. Утвердження національної державності.
2. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства.
3. Діяльність України на міжнародній арені.

Реферати

Конституція України — основний закон незалежної держави.

Українсько-російські взаємини: декларації і реалії.

Література: 22 (с. 487—544), 23, 65 (с. 310—320), 99 (с. 463—477), 100 (с. 430—470), 101 (т. 2, с. 429—466), 113, 133 (с. 120—128), 136, 144, 168, 191, 221, 222, 232.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Тема 1. КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ

Питання для самостійного вивчення

1. Культура дохристиянської Русі.
2. Запровадження християнства і його вплив на розвиток культури.
3. Матеріальна культура. Будівництво, архітектура.
4. Духовна культура. Освіта, наука, мистецтво.

Література: 29, 30, 36, 39 (т. 1), 46, 57, 68, 76 (т. 2), 90, 158, 103, 121, 136, 151, 166, 173, 174, 195, 223.

Тема 2. БОРОТЬБА РУСІ-УКРАЇНИ З МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЮ НАВАЛОЮ

Питання для самостійного вивчення

1. Перші завойовницькі походи монголо-татар. Битва на р. Калці.
2. Навала Батия та завоювання монголо-татарами українських земель. Героїчний опір Русі-України.
3. Українські землі під ігом Золотої Орди. Боротьба проти загарбників.

Література: 9, 22, 26, 39 (т. 1), 68, 81, 98, 100, 101, 119, 122, 125, 126, 136, 180 (т. 1), 211.

Тема 3. ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ІНОЗЕМНОГО ПОНЕВОЛЕННЯ (друга половина XVI — середина XVII століття)

Питання для самостійного вивчення

1. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. П.Сагайдачний.
2. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом К.Косинського та С. Наливайка.
3. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.

Література: 3, 7, 26, 39 (т. 1), 48, 54, 68, 96, 98, 105, 122, 125, 126 160, 169, 227, 246.

Тема 4. УСТРІЙ, СВИТОГЛЯД ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (друга половина XVII—XVIII століття)

Питання для самостійного вивчення

1. Політичний лад України.
2. Світогляд українського громадянства.
3. Культура України в часи Козацької держави.

Література: 3, 7, 9, 25, 26, 39 (т. 2), 48, 57, 68, 81, 103, 125, 151, 173, 180 (т. 2), 195, 223.

Тема 5. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ в XIX столітті

Питання для самостійного вивчення

1. Розвиток освіти, науки, літератури. Культурно-освітні установи.
2. Становлення професійного українського театру. Музичне життя.
3. Образотворче мистецтво й архітектура.

Література: 39 (т.2), 57, 94, 96, 99, 103, 125, 151, 172, 173, 180 (т. 2), 195, 211, 223, 236.

Тема 6. УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (кінець XIX — перша третина XX століття)

Питання для самостійного вивчення

1. Зародження українських партій та їхній вплив на піднесення суспільно-політичного руху в Україні в кін. XIX — на поч. XX ст.

2. Політичні партії в українських національно-визвольних змаганнях 1917—1921 рр.

3. Становище українських партій у 1920—30-х роках.

Література: 39 (т. 2), 62, 65, 73, 99, 91, 100, 101, 110, 127, 135, 165, 180 (т. 2), 192, 211.

Тема 7. УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

Питання для самостійного вивчення

1. Створення легіону УСС.

2. Бойовий шлях стрілецтва.

3. Національно-політична та культурно-просвітня діяльність УСС.

Література: 39 (т. 2), 59, 73, 84, 100, 109, 126, 134, 135, 145, 153, 167, 186, 224.

Тема 8. УКРАЇНА У ВІЙНІ З ФАШИЗМОМ

Питання для самостійного вивчення

1. Боротьба українців у складі Червоної армії

2. Українська повстанська армія: змагання на два фронти.

3. Діяльність радянських партизан в Україні.

Література: 22, 31, 33, 65, 73, 74, 100, 101, 106, 115, 161, 162, 187, 198, 218, 219, 230.

Тема 9. УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Питання для самостійного вивчення

1. Декларація про державний суверенітет України.

2. Акт проголошення незалежності України та його підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

3. Конституція України — основний закон незалежної держави.

Література: 21, 22, 23, 61, 62, 65, 78, 100, 101, 113, 152, 168, 182, 191, 221, 222, 232.

Тема 10. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХХ СТОЛІТТЯ

Питання для самостійного вивчення

1. Розвиток культури в першій чверті ХХ ст.

2. Здобутки і втрати української культури 20—30-х років.

3. Культурне життя в 1940-ві—90-ті роки.

Література: 22, 57, 77, 79, 99, 100, 101, 103, 104, 132, 136, 177, 195, 208, 209, 223, 226.

Тема 11. ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОН

Питання для самостійного вивчення

1. Українська еміграція та її причини.

2. Особливості розселення, умови життя та праці.

3. Суспільно-політичне і культурне життя української діаспори.

Література: 19, 27, 88, 100, 101, 102, 115, 136, 143, 199, 200, 210, 211, 215.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Методичні рекомендації до написання контрольних робіт з історії України для студентів заочної форми навчання

Контрольна робота — це індивідуальна форма вивчення навчального матеріалу студентом за програмою курсу «Історія України». Вона сприяє виробленню вмінь та навичок самостійного засвоєння знань, опрацювання наукової літератури, здатності формулювати висновки. Контрольна робота передбачає самостійний аналіз запропонованої літератури, розкриття теми в логічній та хронологічній послідовності, достатню аргументованість висновків.

Обсяг контрольної роботи, яку студент обирає відповідно до початкової літери свого прізвища (див. табл.), становить 15—20 сторінок машинописного або комп'ютерного тексту.

Початкова літера прізвища студента	Номер завдання	Початкова літера прізвища студента	Номер завдання
А, Б	1, 17, 33, 49, 64	О, П	9, 25, 41, 57
В, Г	2, 18, 34, 50, 65	Р, С	10, 26, 42, 58
Д, Е	3, 19, 35, 51	Т, У	11, 27, 43, 59
Є, Ж	4, 20, 36, 52	Ф, Х	12, 28, 44, 60
З, І	5, 21, 37, 53	Ц, Ч	13, 29, 45, 61
Ї, Й	6, 22, 38, 54	Ш, Щ	14, 30, 46, 62
К, Л	7, 23, 39, 55	Ю, Я	15, 31, 47, 63
М, Н	8, 24, 40, 56	Ґ	16, 32, 48

Тема 1. НАЙДАВНІШІ ПЛЕМЕНА І ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

План

1. Трипільська культура та її місце в історії українського народу.

2. Кочові народи на території України.

3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.

Література: 26, 29, 30, 35, 69 (т. 1), 76 (т. 1), 90, 95, 100, 101.

Тема 2. СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

План

1. Розселення і заняття східних слов'ян.

2. Звичаї, вірування, побут.

3. Антський племінний союз.

4. Взаємовідносини давніх племен із сусідніми народами.

Література: 18, 26, 36, 69 (т. 1), 76 (т. 2), 90, 95, 121, 158, 178.

Тема 3. УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Передумови утворення Київської Русі.

2. Перетворення Києва на державний центр східнослов'янських племінних союзів.

3. Теорії походження Київської Русі.

4. Перші київські князі.

Література: 29, 52, 69 (т. 1), 76 (т. 2), 93, 96, 119, 121, 147, 178.

Тема 4. РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (X—XI століття)

План

1. Володимир Великий, його внутрішня і зовнішня політика.

2. Правління Ярослава Мудрого.

3. Зміцнення міжнародних зв'язків Київської держави.

Література: 29, 30, 69 (т. 1), 76 (т. 2), 93, 98, 119, 122, 166, 174.

Тема 5. ХРЕЩЕННЯ РУСІ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

План

1. Релігійні вірування східних слов'ян у дохристиянські часи.

2. Запровадження християнства як загальнодержавної релігії.

3. Поширення християнства на Русі

4. Історичне значення прийняття християнства.

Література: 29, 30, 69 (т. 1), 76 (т. 2), 93, 98, 119, 122, 166, 174.

Тема 6. КУЛЬТУРА РУСІ -УКРАЇНИ

План

1. Культура дохристиянської Русі.

2. Запровадження християнства і його вплив на розвиток культури.

3. Матеріальна культура. Будівництво, архітектура.

4. Духовна культура. Освіта, наука, мистецтво.

Література: 30, 69 (т. 1), 93, 103, 151, 158, 166, 173, 174, 223.

Тема 7. КИЇВСЬКА РУСЬ У ЧАСИ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

План

1. Ослаблення влади київських князів у кінці XI — на початку XII ст.

2. Володимир Мономах та його боротьба за державну єдність Русі.

3. Занепад Київської держави: причини і наслідки.

4. Історичне значення Київської Русі.

Література: 26, 69 (т. 2), 76 (т. 2), 93, 98, 119, 122, 180 (т. 1).

Тема 8. БОРОТЬБА РУСИ-УКРАЇНИ З МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЮ НАВАЛОЮ

План

1. Перші завойовницькі походи монголо-татар. Битва на Калці.

2. Навала Батия та завоювання монголо-татарами українських земель. Героїчний опір Русі-України.

3. Українські землі під ігом Золотої Орди. Боротьба проти загарбників.

Література: 26, 39 (т. 1), 69 (т. 2), 98, 119, 122, 126, 180 (т. 1).

Тема 9. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

План

1. Галичина і Волинь у XI—XII ст.

2. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.

3. Галицько-волинські землі в період громадянських воєн. Король Данило Галицький, його внутрішня і зовнішня політика.

4. Галицько-Волинська Русь в останній третині XIII — першій половині XIV ст.

5. Роль Галицько-Волинської держави в історії України.

Література: 39 (т. 1), 67, 69 (т. 2), 118, 119, 120, 124, 126, 216.

Тема 10. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

План

1. Загарбання українських земель іноземними державами. Перехід Наддніпрянської України та Волині під владу Литви.

2. Особливості перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.

3. Литовсько-польські унії та їх вплив на розвиток українських земель.

Література: 22, 26, 66, 69 (т. 4), 72, 98, 100, 118, 122, 159.

Тема 11. УКРАЇНА ПІД ПОЛЬСЬКИМ ПАНУВАННЯМ (друга половина XIV — середина XVII століття)

План

1. Загарбання Польщею Галичини і Західної Волині.
2. Україна в складі Речі Посполитої.
3. Національно-культурний рух. Братства.

Література: 4, 26, 66, 69 (т. 4), 72, 98, 100, 118, 122, 159, 247.

Тема 12. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

План

1. Становище української православної церкви в Польщі.
2. Рішення Берестейського собору 1596 р.: релігійна полеміка і політична боротьба.
3. Поділ української церкви на дві конфесії і його наслідки для подальшої долі українського народу.

Література: 4, 26, 39, 66, 69 (т. 5), 72, 98, 118, 122, 159, 247.

Тема 13. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

План

1. Виникнення козацтва: причини та сутність.
2. Створення реєстрового козацького війська.
3. Заняття, побут, звичаї, військово мистецтво та культура козаків.

Література: 3, 7, 25, 48, 53, 54, 126, 157, 160, 169, 245, 246.

Тема 14. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

План

1. Українська колонізація Подніпров'я і Запоріжжя.
2. Виникнення Запорізької Січі. Байда-Вишневецький.
3. Військово-адміністративний устрій Січі.

4. Запорізька Січ — вільна козацька республіка.

Література: 3, 7, 25, 48, 53, 54, 126, 157, 160, 169, 245, 246.

Тема 15. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У БОРОТЬБІ З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЮ ЕКСПАНСІЄЮ

План

1. Грабіжницькі напади турків і татар на Україну.
Доля невольників.

2. Прикордонна служба українського козацтва.

3. Боротьба з турецько-татарською агресією. Петро Сагайдачний.

4. Повстання козаків-невільників на турецьких галерах.

Література: 3, 7, 25, 48, 54, 126, 157, 160, 169, 227, 245, 246.

Тема 16. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ в другій половині XVI — середині XVII століть

План

1. Передумови повстань.

2. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом К.Косинського та С.Наливайка.

3. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.

Література: 3, 7, 25, 48, 53, 54, 126, 157, 160, 169, 245, 246.

Тема 17. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ в XIV — першій половині XVII століть

План

1. Організація та діяльність церковних братств.

2. Релігійна полеміка і політична боротьба.

3. Реформи П.Могили та їх результати.

Література: 4, 25, 26, 66, 69 (т. 5), 72, 98, 118, 122, 159, 247.

Тема 18. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

в XIV — першій половині XVII століть

План

1. Освіта. Братські школи. Києво-Могилянська колегія.
2. Книгодрукування в Україні.
3. Літературно-мистецька творчість.
4. Матеріальна культура.

Література: 4, 7, 66, 69 (т. 4), 72, 103, 151, 159, 173, 195, 223.

Тема 19. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ середини XVII століття

План

1. Причини та передумови національно-визвольних змагань українців під проводом Богдана Хмельницького.
2. Початок Визвольної революції. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні.

3. Воєнні дії у 1649—1653 рр. Становлення Української держави.

Література: 5, 32, 48, 83, 118, 123, 142, 157, 203, 228, 243, 246.

Тема 20. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

План

1. Відносини України з Московською державою. Переяславська Рада.

2. «Березневі статті».

3. Бойові дії проти Польщі у 1654—1657 рр.

4. Порушення царським урядом Переяславських угод.

Література: 8, 32, 48, 83, 118, 123, 142, 157, 203, 228, 243, 246.

Тема 21. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — ВИДАТНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ І ПОЛКОВОДЕЦЬ, ФУНДАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Життєвий шлях Б.Хмельницького в першій половині XVII ст.
 2. Організатор національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування.
 3. Державотворча діяльність.
 4. Б.Хмельницький у пам'яті українського народу.
- Література:** 5, 32, 48, 83, 118, 123, 142, 157, 203, 228, 243, 246.

Тема 22. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ середини XVII століття І ТЕРНОПІЛЬЩИНА

План

1. Розгортання національно-визвольного руху на території краю.
 2. Бої під Кременцем, Збаражем, Зборовом.
 3. Народні герої Тернопільщини.
- Література:** 5, 32, 48, 83, 118, 123, 142, 156, 157, 203, 228, 243.

Тема 23. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ в другій половині XVII століття

План

1. Гетьманування І.Виговського та Ю.Хмельницького.
 2. Боротьба старшини за владу. П.Тетеря та І.Брюховецький.
 3. Україна в останній період Національно-визвольної революції. П.Дорошенко.
- Література:** 3, 5, 26, 32, 48, 53, 54, 83, 98, 118, 126, 243, 246.

Тема 24. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ в другій половині XVII століття

План

1. Освіта, наука, книгодрукування.
2. Література, усна народна творчість.
3. Театр і музика.
4. Архітектура і образотворче мистецтво.

Література: 7, 39 (т. 2), 57, 103, 136, 151, 173, 195, 223, 246.

Тема 25. МАЗЕПА І МАЗЕПИНЦІ

План

1. Гетьман І. Мазепа: життя та діяльність.
2. Північна війна і Україна. Боротьба за відновлення державного суверенітету.
3. Еміграція мазепинців. Гетьман П. Орлик і його конституція.

Література: 6, 27, 28, 48, 53, 54, 86, 92, 118, 185, 210, 228, 246.

Тема 26. СКАСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

План

1. Активізація наступу російського царизму на автономні права України. І. Скоропадський та П. Полуботок.
2. Боротьба за збереження української державності. Д. Апостол та К. Розумовський.
3. Остаточна ліквідація автономного устрою Гетьманщини.
4. Історичне значення Гетьманщини.

Література: 5, 6, 26, 29, 48, 53, 54, 75, 98, 118, 126, 128, 246.

Тема 27. УСТРІЙ, СВІТОГЛЯД ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Політичний лад України в другій половині XVII—XVIII ст.

2. Світогляд українського громадянства.
 3. Культура України в часи Козацької держави.
- Література:** 3, 5, 7, 57, 75, 103, 118, 122, 151, 173, 195, 223.

Тема 28. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ у XVIII столітті

План

1. Зруйнування Чортомлицької Січі: причини і наслідки.
2. Нова Січ.
3. Наступ російського царизму на «права і вольності» запорожців.
4. Остаточна ліквідація Запорізької Січі. П.Калнишевський.

Література: 3, 5, 6, 7, 26, 29, 54, 68, 75, 126, 128, 160, 246.

Тема 29. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА в XVI — XVIII століттях

План

1. Заселення Слобідської України.
 2. Особливості адміністративно-політичного устрою.
 3. Скасування козацького ладу.
 4. Культурне життя Слобожанщини.
- Література:** 10, 26, 39 (т. 2), 68, 81, 101 (т. 1), 180 (т. 2), 211.

Тема 30. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА в кінці XVII — XVIII століттях

План

1. Відновлення козаччини. С.Палій.
 2. Посилення польського гніту.
 3. Гайдамацькі рухи. Коліївщина.
- Література:** 26, 39 (т. 2), 68, 81, 100, 101 (т. 1), 180 (т. 2), 211.

Тема 31. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVII — XVIII столітті

План

1. Західна Україна в період Національно-визвольної революції.

2. Упадок національного життя. Остаточне утвердження церковної унії.

3. Карпатське опришківство. О. Довбуш.

Література: 26, 39 (т. 2), 68, 81, 100, 101 (т. 1), 180 (т. 2), 211.

Тема 32. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ у XVIII столітті

План

1. Поширення освіти, розвиток наукової думки. Початок наступу царського уряду на українську культуру.

2. Козацькі літописи. Література.

3. Мистецтво і архітектура. Народний побут.

4. Занепад культурного життя в Правобережній і Західній Україні.

Література: 7, 26, 57, 68, 75, 100, 103, 136, 151, 173, 195, 223.

Тема 33. УКРАЇНА ПІД ГНІТОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в першій половині XIX століття

План

1. Поділи Польщі. Включення до складу Росії Правобережної України та Західної Волині.

2. Війна 1812 р. і Україна. Декабристський рух.

3. Миколаївська реакція та посилення гніту в Україні.

4. Селянські рухи. У. Кармелюк. Київська козаччина 1855 р.

Література: 22, 26, 65, 100, 101 (т. 1), 110, 111, 116, 143 (т. 1).

**Тема 34. НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНЕ
ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ
у першій половині ХІХ століття**

План

1. Українська інтелігенція і формування національної свідомості.
 2. Поява масонства в Україні. Товариство об'єднаних слов'ян.
 3. Кирило-Мефодіївське братство. Т. Шевченко.
- Література:** 26, 65, 80, 96, 110, 111, 116, 117, 143 (т. 1), 172.

**Тема 35. ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ
АВСТРО-УГОРЩИНИ (перша половина
ХІХ століття)**

План

1. Розвиток західноукраїнських земель в кінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст.
 2. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток краю.
 3. Українці в першому парламенті Австрійської імперії. Л. Кобилиця.
- Література:** 26, 65, 39 (т. 2), 81, 100, 101 (т. 1), 125, 127, 211.

**Тема 36. ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(перша половина ХІХ століття)**

План

1. Перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях. Перемишлянський культурно-освітній осередок.
 2. Літературно-просвітницький гурток «Руська Трійця». «Русалка Дністрова».
 3. Активізація національного руху під впливом революції 1848—1849 рр. Головна Руська Рада. «Собор руських вчених».
- Література:** 26, 65, 100, 101 (т. 1), 110, 137, 143 (т. 1), 180 (т. 2).

Тема 37. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ у другій половині ХІХ століття

План

1. Реформи 60—70-х років та їх значення для суспільно-політичного розвитку України.
2. Культурно-просвітницька діяльність на початку 60-х років. Валуєвський циркуляр.
3. Український національний рух 70-х — початку 90-х років. Емський указ.
4. Діяльність і громадсько-політичні погляди М. Драгоманова.
5. Революційне народництво в Україні.

Література: 26, 65, 80, 83, 94, 110, 143 (т. 1), 172, 225, 236.

Тема 38. ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ в другій половині ХІХ століття

План

1. Політичне й національно-культурне життя 60—80-х років. Москвофіли і народовці.
2. Культурно-освітнє товариство «Просвіта».
3. Створення перших політичних партій. Іван Франко.

Література: 64, 65, 73, 110, 127, 135, 137, 143 (т. 1), 165, 192.

Тема 39. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ в ХІХ столітті

План

1. Розвиток освіти, науки, літератури. Культурно-освітні установи.
2. Становлення професійного українського театру. Музичне життя.
3. Образотворче мистецтво й архітектура.

Література: 57, 94, 96, 103, 151, 172, 173, 195, 223, 225, 236.

Тема 40. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА на початку ХХ століття

План

1. Українська політична думка на початку ХХ ст. Загальноросійські і українські партії в Україні.
2. Україна в демократичній революції 1905—1907 рр. Піднесення українського національного руху.
3. Столипінський політичний режим. Розгул російського шовінізму.

Література: 65, 73, 80, 100, 101 (т. 1), 143 (т. 1), 163, 165, 193.

Тема 41. ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ на початку ХХ століття

План

1. Громадсько-політичне життя. Боротьба проти польського домінування в Східній Галичині.
2. Український молодіжний рух: «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Січові Стрільці».
3. Становище українців Буковини та Закарпаття.

Література: 64, 65, 74, 100, 127, 135, 137, 143 (т. 1), 165, 192.

Тема 42. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

План

1. Україна в планах воюючих держав. Ставлення до війни українських політичних партій.
2. Воєнні дії на українських землях.
3. Національно-визвольний рух в умовах війни.

Література: 59, 65, 70, 74, 84, 97, 109, 126, 135, 145, 153, 224.

Тема 43. УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

План

1. Створення легіону УСС.
2. Бойовий шлях стрільцтва.

3. Національно-політична та культурно-просвітня діяльність УСС.

Література: 59, 65, 70, 74, 84, 97, 109, 126, 135, 145, 153, 224.

Тема 44. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

План

1. Лютнева революція в Росії. Піднесення національно-визвольного руху в Україні.

2. Утворення Центральної Ради, її склад та політика.

3. Формування української державності. I та II Універсали Центральної Ради.

Література: 40, 45, 65, 70, 73, 91, 97, 101 (т. 2), 167, 220, 235.

Тема 45. УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

План

1. III Універсал Центральної Ради. Проголошення УНР.

2. Агресія більшовицької Росії проти України. Бій під Крутами.

3. Проголошення незалежності УНР. Захоплення Києва російськими військами.

4. Брестський мирний договір, його умови і наслідки.

Література: 40, 45, 65, 70, 73, 91, 97, 100, 189, 167, 220, 235.

Тема 46. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

План

1. Гетьманський переворот 29 квітня, його передумови.

2. Внутрішня та зовнішня політика.

3. Національно-культурна діяльність гетьманського уряду.

Література: 19, 45, 65, 70, 73, 91, 97, 100, 154, 167, 200, 220.

Тема 47. ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УНР

План

1. Утворення Директорії, її склад, соціальна база, політика.

2. Відновлення УНР. Акт злуки УНР і ЗУНР.

3. Друга війна Радянської Росії проти УНР. Політика більшовиків в Україні в 1919 р.

4. Селянський повстанський рух. Отаманщина.

5. Поразка Директорії: причини і наслідки.

Література: 19, 45, 65, 70, 73, 91, 97, 101 (т. 2), 154, 167, 220.

Тема 48. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

План

1. Революційні події 1918 р. на західноукраїнських землях.

2. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

3. Війна з Польщею. Створення Української Галицької Армії.

Література: 58, 65, 73, 84, 97, 109, 126, 134, 146, 167, 224, 231.

Тема 49. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ

План

1. Наукова і громадська діяльність.

2. Будівничий держави.

3. Тернистий шлях у радянській Україні.

Література: 40, 45, 65, 70, 73, 99, 100, 101 (т. 2), 167, 220, 235.

Тема 50. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ у 1920-ті роки

План

1. Встановлення комуністичної системи в Україні. Політика «воєнного комунізму».

2. Голод 1921 — 1923 рр. Перехід до нової економічної політики.

3. Створення СРСР і Україна.

4. Політика українізації, її особливості і наслідки.

Література: 20, 55, 65, 77, 101 (т. 2), 104, 132, 155, 177, 205, 226.

Тема 51. УКРАЇНА В УМОВАХ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ (1930-ті — 40-ві роки)

План

1. Зміцнення командно-адміністративної системи. Й. Сталін.

2. Згорання політики українізації. Антицерковна діяльність державної партії.

3. Голодомор 1932 — 1933 років: причини і наслідки.

4. Масові репресії в Україні. «Розстріляне відродження».

Література: 20, 47, 56, 104, 112, 129, 130, 131, 132, 177, 205, 250.

Тема 52. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

План

1. Політика Польщі в Галичині та на Волині.

2. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях. Діяльність політичних партій.

3. Становище українців Буковини та Закарпаття. Карпатська Україна.

Література: 11, 14, 38, 63, 65, 87, 100 (т. 2), 161, 201, 214, 242.

Тема 53. УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (кінець XIX — перша третина XX століття)

План

1. Зародження українських партій та їх вплив на піднесення суспільно-політичного руху в Україні в кін. XIX — на поч. XX ст.

2. Політичні партії в українських національно-визвольних змаганнях 1917—1921 роках.

3. Становище українських партій у 1920—1930-х роках.

Література: 11, 62, 65, 73, 100, 101 (т. 2), 110, 180 (т. 2), 192.

Тема 54. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

План

1. Початок Другої світової війни і Україна.

2. Українські землі в умовах окупації фашистською Німеччиною. Рух Опору.

3. Звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Остаточне возз'єднання українських земель.

Література: 31, 33, 65, 73, 106, 115, 161, 162, 187, 212, 213, 230.

Тема 55. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА В УКРАЇНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

План

1. Український націоналістичний рух на початку Другої світової війни. Батальйони «Роланд» і «Нахтігаль».

2. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 року, його історичне значення.

3. Діяльність ОУН. Похідні групи.

4. Створення Української повстанської армії та її боротьба проти іноземних загарбників.

5. Наслідки Другої світової війни для України.

Література: 31, 33, 65, 73, 100 (т. 2), 106, 115, 161, 162, 187, 230.

Тема 56. УКРАЇНА У ВІЙНІ З ФАШИЗМОМ

План

1. Боротьба українців у складі Червоної армії.

2. Українська повстанська армія: змагання на два fronti.

3. Діяльність радянських партизан в Україні.

4. Підпільницький рух.

Література: 31, 33, 65, 73, 100, 106, 115, 130, 161, 162, 187, 219.

Тема 57. УКРАЇНА В РОКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1945 — перша половина 50-х років)

План

1. Успіхи і труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Голод 1946—1947 рр.

2. Соціально-економічні і політичні процеси в західних областях України. Боротьба ОУН-УПА проти тоталітарного режиму.

3. Ідеологічний наступ сталінщини на спроби національно-культурного відродження в Україні.

4. Нова смуга масових репресій проти українського народу.

5. Діяльність України на міжнародній арені.

Література: 16, 17, 20, 49, 65, 100, 104, 107, 162, 239, 240, 241.

Тема 58. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ в другій половині 1950-х — середині 1960-х років

План

1. Спроби лібералізації політичного режиму. Критика культу особи Сталіна.

2. Початок реабілітації жертв комуністичних репресій.

3. Реформи М. Хрущова і Україна.

4. Зародження руху «шістдесятників», їх роль у національно-культурному житті.

Література: 1, 16, 17, 22, 34, 65, 100, 101 (т. 2), 136, 239, 244.

Тема 59. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ в другій половині 1960-х — середині 1980-х років

План

1. Зміни в кремлівському керівництві у жовтні 1964 р. та їх наслідки для України.

2. Наростання кризових явищ у соціально-економічному, політичному і культурному житті.

3. Подальше обмеження прав України. В.Щербицький як провідник русифікаторської політики центру.

4. Політичні репресії 60–70-х років. Розгортання правозахисного і дисидентського руху.

Література: 34, 50, 65, 79, 89, 100, 150, 190, 208, 209, 233, 234.

Тема 60. УКРАЇНА В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ ТОТАЛІТАРИЗМУ В СРСР (1985 — 1991 роки)

План

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства. Гальмування перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.

2. Зростання політичної активності народу. Початок українського національного відродження.

3. Утворення нових політичних партій та громадських організацій. Народний Рух України. Вибори до Верховної Ради УРСР.

4. Прийняття Декларації про державний суверенітет України. Відродження національної символіки.

5. Спроби серпневого (1991 р.) перевороту в Москві та його наслідки для України.

Література: 21, 22, 51, 61, 65, 78, 100, 101 (т. 2), 144, 191, 221.

Тема 61. УКРАЇНА: ТРИ КРОКИ НА ШЛЯХУ ДО УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План

1. Декларація про державний суверенітет України.

2. Акт проголошення незалежності України та його підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

3. Конституція України — основний закон незалежної держави.

Література: 21, 22, 51, 61, 65, 78, 100, 101 (т. 2), 113, 144, 191.

Тема 62. РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

План

1. Утвердження національної державності.
2. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства на сучасному етапі.
3. Міжнаціональні відносини в Україні. Автономна Республіка Крим — складова частина Української держави.

Література: 22, 51, 61, 65, 100, 101 (т. 2), 113, 144, 168, 191, 221.

Тема 63. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ у 1990-ті на початку 2000-х років

План

1. Міжнародне визнання України після проголошення її незалежності.
2. Набуття Українською державою без'ядерного статусу: причини і наслідки.
3. Участь України у діяльності міжнародних організацій та миротворчих процесах ООН.
4. Українсько-російські відносини.

Література: 22, 23, 61, 62, 65, 100, 101 (т. 2), 136, 144, 168.

Тема 64. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХХ століття

План

1. Розвиток культури в першій чверті ХХ ст.
 2. Здобутки і втрати української культури 20—30-х років.
 3. Культурне життя в 1940-ві — на початку 2000-х років.
- Література:** 57, 77, 79, 99, 103, 104, 132, 177, 195, 208, 209, 223.

Тема 65. ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОН

План

1. Українська еміграція, її причини і напрямки.
 2. Особливості розселення, умови життя та праці.
 3. Суспільно-політичне і культурне життя української еміграції.
 4. Зв'язки української діаспори з землею батьків.
- Література: 88, 100, 101 (т. 2), 102, 136, 199, 200, 210, 211, 215.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ З КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

1. Предмет, завдання та історіографія курсу «Історія України».
2. Становлення і розвиток людського суспільства на території України. Трипільська культура.
3. Формування державотворчих традицій на території України: киммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Походження слов'ян та їх розселення на території України.
5. Теорії походження Русі. Руська земля.
6. Формування централізованої держави на чолі з Києвом. Перші князі, їх зовнішня і внутрішня політика.
7. Піднесення та розквіт Київської Русі. Володимир Великий та Ярослав Мудрий.
8. Запровадження християнства на Русі та його значення.
9. Київська Русь за князювання Ярославичів.
10. Русь-Україна у період політичної роздробленості: причини і наслідки.
11. Боротьба Русі-України з монголо-татарською навалюю.
12. Галицьке та Волинське князівства у XI—XII ст.
13. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
14. «Королівство Русі» Данила Галицького.
15. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII — у першій половині XIV ст.

16. Культура України княжої доби (IX—XIV ст.).
17. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
18. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV — у середині XVII ст. Люблінська унія.
19. Національно-культурний рух в Україні середини XIV — першої половини XVII ст.
20. Берестейська унія, її причини та наслідки.
21. Зародження українського козацтва: причини та сутність. Реєстрові козаки.
22. Запорізька Січ — вільна козацька республіка.
23. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. Петро Сагайдачний.
24. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.
25. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.
26. Культура України XIV — першої половини XVII ст.
27. Причини та передумови національно-визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького.
28. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні в 1648—1649 рр. Становлення Української національної держави.
29. Воєнні дії між Україною і Польщею в 1650—1653 рр. Білоцерківський договір. Битва під Батогом.
30. Українсько-московська угода 1654 р., її причини та наслідки.
31. Розвиток Української національної революції в 1654—1657 рр.
32. Загострення кризи української державності у 1657—1663 рр. Гетьманування Івана Виговського та Юрка Хмельницького.
33. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
34. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.
35. Становлення Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.
36. Гетьманування Івана Мазепи. Полтавська катастрофа.

37. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.
38. Обмеження політичної автономії України в першій половині XVIII ст.
39. Остаточна ліквідація автономного устрою України в другій половині XVIII ст.
40. Слобідська та Південна Україна в козацько-гетьманську добу.
41. Правобережні та західноукраїнські землі в другій половині XVII — XVIII ст. Гайдамацький і опришківський рух.
42. Культура України в другій половині XVII — XVIII ст.
43. Політика російського царизму на українських землях в першій половині XIX ст.
44. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель у кінці XVIII — першій половині XIX ст.
45. Початки національного відродження у Наддніпрянській Україні у кінці XVIII — першій половині XIX ст.
46. Утворення Кирило-Мефодіївського братства та його діяльність. Тарас Шевченко.
47. Зростання національної свідомості в Західній Україні в першій половині XIX ст. «Руська трійця».
48. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток західноукраїнських земель. Головна руська рада.
49. Культура України в першій половині XIX ст.
50. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.
51. Український національний рух в Російській імперії в другій половині XIX ст. Валуєвський та Емський укази.
52. Піднесення суспільно-політичного та національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
53. Культура України в другій половині XIX ст.
54. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині у 1900 — 1914 рр.
55. Радикалізація національно-визвольного руху в Західній Україні у 1900 — 1914 рр.
56. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці.

57. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність. I і II Універсали.

58. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Росії проти УНР.

59. Брестський мир. Вступ німецьких та австро-угорських військ в Україну. Розпуск Центральної Ради.

60. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.

61. Діяльність Директорії УНР. Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., його історичне значення.

62. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях в 1918—1919 рр. Українська галицька армія.

63. Поразка українських визвольних змагань 1917—1921 рр., її причини та наслідки.

64. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Політика «воєнного комунізму».

65. Голод 1921—1923 рр. в Україні, його причини і наслідки.

66. Україна в роки нової економічної політики.

67. Створення Союзу РСР і Україна.

68. Національна політика більшовиків на українських землях у 20—30-ті роки.

69. Здійснення індустріалізації в Україні в 1930-ті роки. Утвердження тоталітарного режиму.

70. Запровадження антинародного колгоспного ладу в Україні.

71. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні, його причини і наслідки.

72. Масові репресії в Україні у 1930-х роках.

73. Політика Польщі в Галичині та на Волині у 1920—30-х роках.

74. Суспільно-політичний рух і національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях в період польської окупації (1920—1930-ті роки). Діяльність політичних партій.

75. Створення та діяльність Організації українських націоналістів.

76. Становище українців Буковини між двома світовими війнами.

77. Українські землі під владою Чехословаччини. Проголошення незалежності Карпатської України.

78. Західноукраїнські землі в системі радянсько-німецьких договорів 1939 р.
79. Масові репресії сталінського режиму на західноукраїнських землях в 1939—1941 рр.
80. Початок німецько-радянської війни. Встановлення фашистського окупаційного режиму в Україні.
81. Рух Опору проти фашистської окупації в Україні.
82. Діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни. Проголошення у Львові Акта відновлення Української держави (30 червня 1941 р.).
83. Визволення України від німецько-фашистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
84. Труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Голод 1946—1947 рр.
85. Соціально-економічні і політичні процеси в Західній Україні після Другої світової війни. Боротьба ОУН-УПА проти тоталітарного режиму.
86. Ідеологічний наступ комуністичного режиму в Україні після Другої світової війни (1945—1953 рр.).
87. Суспільно-політичне та економічне становище України в період хрущовської «відлиги».
88. Культурницьке шістдесятництво в УРСР, його передумови і наслідки.
89. Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті України в другій половині 1960-х — середині 80-х років.
90. Посилення реакції в політичному та національно культурному житті України в другій половині 1960-х — у середині 80-х років.
91. Дисидентський рух в Україні.
92. Суперечливість перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
93. Зростання суспільно-політичної активності населення України в кінці 1980-х — на початку 1990-х років. Виникнення нових політичних партій та рухів.
94. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність.
95. Україна в період утвердження національної державності. Президент Леонід Кравчук.
96. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства на сучасно-

му етапі. Президент Леонід Кучма. Прийняття нової Конституції.

97. Діяльність України на міжнародній арені після проголошення незалежності.

98. Українська національна символіка та її походження (герб, прапор, гімн).

99. Еміграція українців за кордон, її причини і напрямки.

100. Суспільно-політичне і культурне життя української діаспори. Проблеми українців в країнах СНД.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

1. *Аджубей А.* Крушение иллюзий. — М., 1991.
2. *Андрухів І.* Сталінські репресії на території Східної Галичини в 1929—1941 роках // Галицька старовина. — 1994. — № 2.
3. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
4. *Антонович В.* Що принесла Україні унія. — Чернівці, 1992.
5. *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. — К., 1993.
6. *Апанович О.* Збройні сили України I пол. XVIII ст. — К., 1969.
7. *Апанович О.* Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991.
8. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994.
9. *Аркас М.* Історія України-Русі. — К., 1990.
10. *Багалій Д.* Нарис історії України. — К., 1994.
11. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. — Дрогобич, 1994.
12. Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992.
13. *Бандера С.* Мій життєпис // Державність. — 1992. — № 1.
14. *Бандера С.* Перспективи української революції. — Мюнхен, 1978.

15. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — К., 1993.
16. *Баран В.* Україна після Сталіна: нарис історії 1953—1985 рр. — Л. 1992.
17. *Баран В.* Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — К., 1996.
18. *Баран В., Козак Д., Терпиловський Р.* Походження слов'ян. — К., 1991.
19. *Белаш А., Белаш В.* Дороги Нестора Махно. — К., 1993.
20. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — Кн. 1—2. — К., 1994.
21. *Білинський А.* Загадка Михайла Горбачова // Україна. — 1992. — № 25.
22. *Бойко О.* Історія України. — К., 1999.
23. *Бойко О.* Україна 1991—1995: тіні минулого чи контури майбутнього? — К., 1996.
24. *Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.
25. *Боплан Г.* Опис України. — К., 1990.
26. *Борисенко В.* Курс української історії. — К., 1997.
27. *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський. — Л., 1991.
28. *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. — К., 1991.
29. *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К., 1993.
30. *Брайчевський М.* Утверждение христианства на Руси. — К., 1989.
31. *Брицький П.* Україна у другій світовій війні (1939—1945 рр.). — Чернівці, 1995.
32. *Будзиновський В.* Наші гетьмани. — Тернопіль, 1990.
33. *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. — Л., 1993.
34. *Бурлацкий Ф.* Вожди и советники. — Москва, 1990.
35. *Василенко Г.* Велика Скіфія. — К., 1991.
36. *Василенко Г.* Руси. — К., 1990.

37. В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи другої світової війни. — Л., 1992.
38. *Вегеш М.* Карпатська Україна (1938—1939). — Ужгород, 1993.
39. Велика історія України: У 2 т. /Зладив М.Голубець. — К., 1993.
40. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. — К., 1992.
41. *Величко С.* Літопис. — К., 1991.
42. *Верстюк В.* Махновщина. — К., 1992.
43. *Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К., 1995.
44. Вивід прав України. — Л., 1991.
45. *Винниченко В.* Відродження нації: У 3 т. — К., 1990.
46. Влес-книга // Дніпро. — 1990. — № 4.
47. *Волконогов Д.* Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.Сталіна: У 2 кн. — К., 1989—1990.
48. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1995.
49. *Воронов І., Пилявець Ю.* Голод 1946—1947 рр. — К., 1991.
50. *Врублевский В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К., 1993.
51. *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності. — К., 1992.
52. *Гарський А.* Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // У.І.Ж. — 1994. — № 1.
53. Гетьмани України: Історичні портрети. — К., 1991.
54. *Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994.
55. Голод 1921—1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993.
56. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.
57. *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.
58. *Гордієнко В.* Українська Галицька Армія. — Л., 1991.

59. *Гордієнко В.* Українські січові стрільці. — Л., 1990.
60. *Грабовецький В.* Олекса Довбуш. — Л., 1994.
61. *Грабович О.* Крах Радянського Союзу та незалежність України // Сучасність. — 1992. — № 4.
62. *Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995.
63. *Гренджі-Донський В.* Під чоботом окупанта // Літопис Червоної калини. — 1991. — № 5.
64. *Грицак Я.* ...Дух, що тіло рве до бою... — Л., 1990.
65. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст. — К., 1996.
66. *Грушевський М.* Духовна Україна: 36 творів. — К., 1994.
67. *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. — Л., 1992.
68. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1990.
69. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991—1999.
70. *Грушевський М.* Новий період історії України. — К., 1992.
71. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. — К., 1990.
72. *Грушевський М., Левицький О.* Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси ХVІ—ХVІІІ вв. — Л., 1991.
73. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К., 1993.
74. *Гунчак Т.* У мундирах ворога // Військо України. — 1993. — № 9.
75. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині ХVІІІ ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.
76. Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. (кер. авт. кол.), Козак Д., Крижицький С. та ін. — К., 1995.
77. *Дашкевич Я.* Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х — 30-х рр. // Україна вчора і нині. — К., 1993.

78. Декларація про державний суверенітет України. — К., 1990.
79. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — 1990. — №5, 7.
80. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
81. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Л., 1991.
82. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996.
83. Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
84. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914—1918 // Дзвін. — 1991. — № 9—12; 1992. — № 1—12; 1993. — № 1—6.
85. Ефименко А. История украинского народа. — К., 1990.
86. Енсен А. Мазепа. — К., 1992.
87. Життя і смерть полковника Коновальця. — Л., 1993.
88. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Л., 1992.
89. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60—80-х рр. // Сторінки історії України. — Л., 1992.
90. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
91. Іванис В. Симон Петлюра — Президент України. — Дрогобич, 1991.
92. Іван Мазепа і Москва. — К., 1994.
93. Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави. — К., 1995.
94. Іванченко Р. Раби Києва не мовчали. — К., 1991.
95. Ігнатович Е. Україна — terra incognita. — К., 1992.
96. Історія Русів. — К., 1991.
97. Історія січових стрільців. — К., 1992.
98. Історія України в особах: IX—XVIII ст. — К., 1993.
99. Історія України в особах: XIX—XX ст. — К., 1995.
100. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. — Л., 1996.

101. Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. В.Смоля. — К., 1995.
102. Історія української еміграції. / За ред. проф. Б.Лановика. — К., 1997.
103. Історія української культури / За заг. ред. І.Крип'якевича. — К., 1994.
104. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція. — К., 1991.
105. *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. — Дніпропетровськ, 1991.
106. *Коваль М.* Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.
107. *Кожукало І.* 1946—1947 роки: невідомий голод. — К., 1990.
108. Колективізація і голод на Україні (1929—1933): 36. докум. і матеріалів. — К., 1993.
109. *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. — Л., 1992.
110. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. — Тернопіль, 1993.
111. *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. — К., 1991.
112. *Конквест Р.* Жнива скорботи. — К., 1993.
113. Конституція України. — К., 1996.
114. *Король В.* Історія України. — К., 1995.
115. *Косик В.* Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Л., 1993.
116. *Костомаров М.* Закон Божий: Книга буття українського народу. — К., 1991.
117. *Костомаров Н.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989.
118. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. — К., 1991.
119. *Котляр М.* Історія України в особах. Давньоруська держава. — К., 1996.
120. *Котляр М.* Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. — 1992. — № 1.
121. *Котляр М.* Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. — К., 1995.
122. *Котляр М., Смолій В.* Історія в життєписах. — К., 1994.

123. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Л., 1990.
124. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.
125. *Крип'якевич І.* Історія України. — Л., 1990.
126. *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З.* та ін. Історія українського війська. — Л., 1992.
127. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. — Івано-Франківськ, 1993.
128. *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень. — К., 1991.
129. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996.
130. *Кульчицький С.* Ціна «великого перелому». — К., 1991.
131. *Кульчицький С.* 1933: трагедія голоду. — К., 1989.
132. *Курносів Ю.* Духовне життя на Україні в 20—30 рр. // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 1.
133. *Лазарович М.* Історія України. Навч. посіб. — Тернопіль, 1999.
134. *Лазарович М.* Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 5. — С. 40—52.
135. *Лазарович М.* Українські Січові Стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. — Тернопіль, 2000.
136. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Історія України. — Тернопіль, 1995.
137. *Левицький К.* Українські політики Галичини. — Тернопіль, 1996.
138. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.
139. *Липа Ю.* Призначення України. — Л., 1992.
140. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — Київ; Філадельфія, 1995.
141. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. — К., 1995.
142. *Липинський В.* Україна на переломі... // Укр. іст. журнал. — 1992. — № 2, 4.
143. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. — К., 1994.

144. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К., 1994.
145. *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. — Л., 1991.
146. *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. — Л., 1995.
147. *Літопис Руський.* — К., 1989.
148. *Літопис Самовидця.* — К., 1971.
149. *Лозицький В.* Політика українізації в 20—30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журнал. — 1989. — № 3.
150. *Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертників. — К., 1991.
151. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
152. *Марчук Є.* П'ять років української трагедії. — К., 1999.
153. *Матейко Р., Мельничук Б.* Воєнними дорогами синів Галичини. — Тернопіль, 1991.
154. *Махно Н.* Воспоминания. — М., 1992.
155. *Мельгунов С.* Красный террор в России. — М., 1990.
156. *Мельничук Б., Юрчак Н.* Шляхами Б.Хмельницького на Тернопільщині. — Тернопіль, 1991.
157. *Меріме П.* Українські козаки. Б.Хмельницький. — Л., 1990.
158. *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.
159. *Митрополит Іларіон.* Князь Константин Острозький і його культурна праця. — Б.м., 1992.
160. *Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козаки воювали. — Дніпропетровськ, 1990.
161. *Мірчук П.* Степан Бандера. — Хмельницький, 1992.
162. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942—1952: Документи і матеріали. — Л., 1991.
163. *Міхновський М.* Самостійна Україна // Вивід прав України. — Л., 1991.
164. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. — Л., 1994.
165. *Мороз В.* Україна в ХХ ст. — Тернопіль, 1992.

166. *Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства. — К., 1996.
167. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
168. *Нагайло Б.* Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї // Сучасність. — 1993. — № 10.
169. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К., 1992.
170. Нариси з історії українського національного руху. — К., 1994.
171. Нариси історії Закарпаття: У 2 т. — Ужгород, 1993—1995.
172. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш. — К., 1989.
173. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1991.
174. *Ортинський І.* Хрещення, хрест та харизма України. — Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1988.
175. *Петлюра С.* Статті. — К., 1993.
176. *Петлюра С.* Спомин. — К., 1993.
177. *Петров В.* Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору. — К., 1992.
178. *Петров В.* Походження українського народу. — К., 1992.
179. *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України. Ч. 1—2. — Л., 1994.
180. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — К., 1992.
181. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. — К., 1996.
182. Путч. Хроника тревожных дней. — М., 1991.
183. Революция на Украине: По мемуарам белых. — К., 1990.
184. *Реснт О.* Українська революція. — К., 1996.
185. *Різниченко В.* Пилип Орлик. — К., 1918.
186. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. — Л., 1995.
187. *Роєнко В.* Друга світова війна (1939—1945 рр.). — К., 1994.
188. *Ролле Й.* Жінки при Чигиринському дворі. — К., 1994.
189. *Романчук О.* Ультиматум. — К., 1990.

190. *Рубан В.* На протилежному боці добра // Київ. — 1992. — № 1—3.
191. *Рудич Ф.* Формування політичних структур в сучасній Україні // Укр. іст. журнал. — 1994. — № 2—3.
192. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. — Тернопіль, 1991.
193. *Сахаров А.* Дипломатія Древньої Русі. — М., 1980.
194. *Свешніков І.* Битва під Берестечком. — Л., 1993.
195. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. — К., 1993.
196. *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1991.
197. *Сергійчук В.* Національна символіка України. — К., 1992.
198. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. — К., 1996.
199. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.
200. *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992.
201. *Сливка О.* Карпатська Україна... // Літопис Червоної калини. — 1993. — № 7—9.
202. *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. — К., 1993.
203. *Смолій В., Степанков С.* Богдан Хмельницький. — К., 1995.
204. *Смолій В., Степанков В.* Переддень руїни (1650—1670 рр.) // Київська старовина. — 1993. — № 6.
205. *Соловей Д.* Голгота України: історія. — К., 1991.
206. *Стахів М.* Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії совєтської Росії: В 3 кн. — Тернопіль, 1992—1994.
207. Сторінки історії України. — Л., 1992.
208. *Стус В.* З таборового зошита // Дніпро. — 1991. — № 9.
209. *Стус В.* Феномен доби. — К., 1993.
210. *Субтельний О.* Мазепинці. — К., 1994.
211. *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1991.
212. *Суворов В.* Ледокол. — М., 1994.
213. *Суворов В.* День М. — М., 1994.

214. *Таран С.* Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї // Березіль. — 1992. — № 9—10.
215. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ. — К., 1996.
216. *Толочко П.* Історичні портрети. — К., 1990.
217. *Толочко П.* Київська Русь. — К., 1996.
218. *Трофимович В.* Україна в роки другої світової війни (1939—1945). — Л., 1995.
219. *Трубайчук А.* Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993.
220. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. — К., 1995.
221. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. — К., 1991.
222. Українська державність у ХХ ст. — К., 1996.
223. Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича. — К., 1993.
224. Українські Січові Стрільці 1914—1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін. — Л., 1991.
225. *Федченко П.* Михайло Драгоманов. — К., 1991.
226. *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? // Вітчизна. — 1990. — № 2.
227. Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер та ін. — К., 1991.
228. *Хоткевич Г.* Два гетьмани. — К., 1991.
229. *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 р. у зарубіжній історіографії (1945—1990 рр.). — Рівне, 1993.
230. Цілком таємно...: Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941—1944 рр. — Тернопіль, 1992.
231. *Чайковський А.* Чорні рядки: Спогади комісара ЗУНР // Дзвін. — 1990. — № 6.
232. *Чобіт Д.* Свистун... — К., 1999.
233. *Чорновіл В., Пенсон Б.* Хроніка таборових будів. — К., 1991.
234. *Чорновіл В.* Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ. — 1992. — № 6—8.
235. Чотири Універсали. — К., 1990.
236. *Чубинський П.* Ще не вмерла Україна. — К., 1991.
237. *Чумак В.* Україна: Крим: спільність історичної долі. — К., 1993.
238. *Шаповал Ю.* Людина і система: Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні. — К., 1994.

239. *Шаповал Ю. М.С.* Хрущов на Україні. — К., 1990.
240. *Шаповал Ю.* Україна 20—50-х років. — К., 1993.
241. *Шаповал Ю.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. — К., 1990.
242. *Шафета П.* Убивство міністра Перацького // Дзвін. — 1990. — № 1—2.
243. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993.
244. *Шелест П.* Холодна відлига // Київ. — 1990. — № 8.
245. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців. — К., 1994.
246. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990—1991.
247. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. — 1993. — № 3.
248. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. — К., 1994.
249. *Яковлів А.* Договір гетьмана Б.Хмельницького з Москвою року 1654 // Дзвін. — 1991. — № 4.
250. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Коваленко, В.Маняк. — К., 1991.
251. *Білоусова І., Ратаєв Є.* «Жити стало краще, жити стало веселіше...» // Грані. — 2001. — 12—8 березня.
252. *Грещук Г.* Так поставало Тернопілля. — Тернопіль, 2001.
253. Довідник з історії України: У 3 т. / За ред. І.З.Підкови; Р.М.Шуста. — К., 1993—1999.
254. *Корабльов С.* Микола Азаров — людина без амбіцій?.. // Дзеркало тижня. — 2001. — 14 квіт.
255. Міжнародний імідж України: міфи і реалії (Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень) // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 3.
256. Україна 1991 — 2000: рух у часі, що зупинився // Дзеркало тижня. — № 33. — 2000.

Навчальне видання

*ЛАНОВИК Богдан Дмитрович,
ЛАЗАРОВИЧ Микола Васильович*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів *В.І. Карасьов*
Головний редактор *В.П. Розумний*
Редактор *С.В. Бартош*
Коректор *Ю.А. Полулященко*
Комп'ютерна верстка *В.Ю. Іванова*

**В Україні книгу можна передплатити
у будь-якому відділенні зв'язку.**

Передплатний індекс 22488

Підп. до друку 12.06.2003. Формат 70×90 ^{1/32}.
Папір газет. Друк офс. Гарнітура Kudriashov.

Ум. друк. арк. 26,9. Обл.-вид. арк. 39,0.

Тираж 4000 пр. Зам. № 144.

Видавництво "Знання-Прес"
01042, Київ-42, 6-р Дружби Народів, 19
Свідоцтво ДК № 91 від 16.06.2000
Тел. (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia-press.com.ua
<http://www.znannia-press.com.ua>

Віддруковано з готових діапозитивів
у Відкритому акціонерному товаристві "Патент",
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, Бессарабська площа, ТЦ "Метроград", маг. "Книжкова лавка", тел. (044)247-56-15;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/61, маг. "Буква", тел. (044)234-75-08;
- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044)228-06-96;
- м. Київ, Залізничне шосе, 57, супермаркет "Велика кишеня", тел. (044)296-68-72, 461-99-11;
- м. Київ, вул. Архітектора Вербицького, 30-б, маг. "Буква", тел. (044)422-57-26;
- м. Вінниця, вул. Гагаріна, 2, маг. "Буква-Вінниця", тел. (0432)35-90-61;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147-а, маг. "Будинок книги", тел. (0622)55-44-76;
- м. Житомир, вул. Київська, 17, маг. "Знання", тел. (0412)37-29-02;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 147, маг. "Буква-Запоріжжя", тел. (0612)49-00-08;
- м. Івано-Франківськ, Вічковий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422)3-04-60;
- м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 19, маг. "Букініст", тел. (03422)2-38-28;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522)24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564)92-37-32;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, книгарня ДВЦ НТШ, тел. (0322)79-85-80;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322)72-67-96;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642)53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (08322)4-23-98;
- м. Одеса, вул. Грецька, 44, маг. "The bookshop" (вхід з Грецької площі), тел. (048)777-36-78;
- м. Одеса, вул. Троїцька, 28, маг. "Передплатні видання" ТОВ "Епос", тел. (0482)22-10-80, 25-85-69;
- м. Полтава, вул. Жовтнева, 60-а, маг. "Планета", тел. (05322)7-20-19;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362)26-94-17;
- м. Сімферополь, вул. Пушкіна, 6, маг. "Знання", тел. (0652)27-54-68;
- м. Суми, вул. Кірова, 8, маг. "Будинок книги", тел. (0542)22-51-17;
- м. Тернопіль, вул. Б. Хмельницького, 17, маг. "Технічна книга", тел. (0352)22-24-88;
- м. Харків, вул. Петровського, 6/8, маг. "Вища школа", тел. (0572)47-80-20;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552)24-64-23, 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822)6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472)47-92-20;
- м. Чернівці, вул. О. Кобилянської, 37, маг. "Художня книга", тел. (03722)2-60-05;
- м. Чернігів, вул. Леніна, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04622)7-30-03;
- м. Ялта, вул. Московська, 9-а, маг. "Будинок книги", тел. (0654)32-16-00.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 238-82-62, 234-80-43; факс: 238-82-68.

E-mail: sales@books.com.ua <http://www.books.com.ua>

ВИЙШЛИ ДРУКОМ

Лановик Б.Д., Лазарович М.В.

Економічна історія: Курс лекцій. — 4-те вид., перероб. і доп. — К.: Вікар, 2003. — 405 с. — (Вища освіта XXI століття).

ISBN 966-7131-59-9

Посібник створено на основі підручника "Економічна історія України і світу" за ред. Б.Д. Лановика (Київ: Вікар, 2002), рекомендованого Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів. Цей підручник визнано фахівцями кращим виданням з даної тематики. Найважливіші переваги посібника — лаконічна форма подання матеріалу і відповідність програмі курсу "Економічна історія". Наводяться також тематика і плани семінарських занять, індивідуальні завдання з цього курсу для студентів-заочників та методичні рекомендації до їх написання, перелік питань для підготовки до екзаменів, короткий словник основних термінів і список рекомендованої літератури. Це робить посібник зручним у користуванні й доступним для кожного студента.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією економіки України і світу.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 238-82-62, 234-80-43.**

E-mail: sales@books.com.ua <http://www.books.com.ua>

www.BOOKS.com.ua

Широкий вибір навчальної та ділової літератури

Тел. для довідок: (044) 235-00-44, 234-80-43